

*Львівський національний університет
імені Івана Франка*

Наталія Черниш

**СОЦІОЛОГІЯ
КУРС ЛЕКЦІЙ**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Автор висловлює подяку

***Канадському інституту українських студій університету Альберти (Канада)
та Благочинній фундації імені І.Коляски***

за моральну та матеріальну підтримку у підготовці цієї книжки

Цей курс лекцій належить до нової генерації підручників, за допомогою яких здійснюється перехід до нових, інтерактивних методів викладання та діалогової форми навчання. Він містить три теоретичні розділи, а також окремий розділ, присвячений розробці програми і технологій конкретно-соціологічних досліджень. Подаються рекомендації щодо ефективної організації навчального процесу, поточного контролю знань студентів із застосуванням тестової системи. Курс лекцій доповнений матеріалом новітніх соціологічних концепцій та сучасними статистичними даними, а також результатами соціологічних досліджень, здійснених провідними соціологічними центрами України. Завершує підручник короткий тлумачний словник, список джерел, використаної та рекомендованої літератури, адрес соціологічних сайтів у мережі Інтернету. Розрахований на викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації.

Зміст

Вступ	7
Програма нормативного навчального курсу «СОЦІОЛОГІЯ»	8
Розділ I. Загальна теорія та історія соціології	9
Розділ II. Суб'єкти суспільного життя	12
Розділ III. Сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів	13
Розділ IV. Організація і проведення конкретно-соціологічних досліджень	15

Розділ I. Загальна теорія та історія соціології

Тема 1. Соціологія як наука. Предмет і функції соціології	17
Поняття соціології	18
Об'єкт і предмет соціології. Структура соціологічного знання	25
Функції соціології та її роль у розвитку суспільства	29
Місце соціології в системі наук	31

Тема 2. Виникнення і становлення соціології як самостійної науки	37
Логіка виникнення соціології	38
О.Конт — засновник соціології	39
Г.Спенсер як продовжувач позитивістської лінії в соціології	44
Соціологічний позитивізм	47
Соціологічна концепція марксизму	50
Соціологічний психологізм	57

Тема 3. Класична соціологія	63
Соціологія Е.Дюркгайма	66
Соціологія М.Вебера	70
Німецька формальна соціологія (Г.Зіммель та Ф.Тьонніс)	74

Тема 4. Соціологія другої половини XX ст. Майбутнє соціології	83
Характерні риси сучасної соціології	84
Структурні парадигми теоретичної соціології	85

Інтерпретативні парадигми сучасної соціології	90
Емпірична соціологія	97
Теорія постіндустріального суспільства та постмодернізм	100
Що чекає соціологію у майбутньому?	110
Тема 5. Основні етапи розвитку української соціології	115
Витоки української протосоціології	116
Початки української соціології	118
Розвиток вітчизняної соціології у ХХ ст.	124
Соціологічні дослідження українських учених в еміграції	130
Тема 6. Суспільство як цілісна система	139
Суспільство і природа	140
Системний підхід до суспільства в соціології	146
Джерела і характер суспільного розвитку	153
Модуль 1. Тести і вправи	161
Вступ	162
Завдання першої групи складності	164
Завдання другої групи складності	166
Завдання третьої групи складності	170
Розділ II. Суб'єкти суспільного життя	
Тема 7. Соціологія особистості	177
Ключові поняття і категорії соціології особистості	178
Філософсько-соціологічні уявлення про особистість	181
Основні проблеми соціології особистості	192
Тема 8. Соціологія сім'ї	201
Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група	202
Система категорій соціологічного дослідження сім'ї	206

Основні підходи до вивчення сім'ї в соціологічній думці	211
Тенденції розвитку сучасної сім'ї	214
Тема 9. Соціологія молоді	225
Місце соціології молоді в системі соціологічного знання та в державній молодіжній політиці	226
Основні поняття і категорії соціології молоді	233
Стан дослідження молодіжних проблем і необхідність розвитку соціології молоді в Україні	238
Тема 10. Етносоціологія і соціологія нації	255
Етносоціологія та предмет її дослідження	256
Методологічні підходи до вивчення етнічних спільнот	260
Проблема нації в працях українських і зарубіжних соціологів та основні концептуальні схеми соціології нації	266
Проблематика етносоціології та соціології нації	276
Етнонаціональні процеси в сучасній Україні та їхня специфіка	288
Розділ III. Сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів	
Тема 11. Соціологія культури	297
Методологічні засади соціологічного аналізу культури	298
Поняття культури та специфіка її дослідження в соціології	313
Основні категорії соціології культури	316
Специфіка соціокультурної ситуації в Україні	323
Тема 12. Соціологія політики	339
Соціологічні підходи до аналізу політичних реалій	340
Поняття і категорії соціології політики	351
Основні складові соціології політики	358
Соціологічні дослідження політичних процесів в Україні	366

Тема 13. Соціологія праці та управління	379
Основні етапи розвитку соціологічного знання про економічну сферу	380
Соціологія праці й управління, її поняття і категорії	392
Роль соціології у дослідженні економічних процесів у сучасній Україні	399
 Розділ IV. Організація і проведення конкретно-соціологічних досліджень	
 Тема 14. Розробка програми конкретно-соціологічного дослідження	409
Підготовка до проведення конкретно-соціологічного дослідження та його етапи	410
Програма соціологічного дослідження: вимоги до розробки	413
Основні складники методологічної частини програми соціологічного дослідження	416
 Тема 15. Методична частина програми конкретно-соціологічного дослідження	427
Розрахунок і обґрунтування вибірки	428
Основні методи конкретно-соціологічного дослідження	431
Стратегічний та робочий плани дослідження	440
 Модуль 2. Тести і вправи	447
Завдання першої групи складності	448
Завдання другої групи складності	451
Завдання третьої групи складності	455
 Тлумачний словник	461
 Бібліографія	481
 Іменний покажчик	537

Вступ

«Соціологія. Курс лекцій» належить до нової генерації підручників, який запроваджує сучасні методи викладання. За умови надання цього підручника кожному студенту відпадає необхідність конспектування навчального матеріалу. Викладач має змогу прокалендаризувати порядок викладу тем, що уможливить попереднє самостійне ознайомлення студентів з кожною з них та підготовку до відповідей і обговорення на заняттях. Самі заняття доцільно побудувати в такий спосіб: вступне слово викладача із загальною характеристикою відповідної теми та її основною проблематикою і наступне обговорення ключових питань теми з активною участю студентів. Так закладаються навички систематичного і творчого опанування знань студентами, їхньої участі у дискусіях; відповідно формується (зкладається на вибір) основа подальшого оцінювання знань і умінь студентів викладачем.

До програми курсу входять 15 тем та 2 контрольні перевіряльні заняття з виконанням тестів і вправ. Навчальний матеріал розбитий на чотири основні блоки: соціологія як наука, історія української та зарубіжної соціології, спеціальні соціологічні теорії (соціологія особистості, соціологія сім'ї, соціологія молоді, соціологія нації, соціологія культури тощо) та організація і проведення конкретно-соціологічних досліджень. Матеріал кожного заняття містить перелік і означення відповідних категорій і понять, аналіз основних концепцій з використанням даних сучасної соціологічної науки, а також соціологічну інформацію про розгортання соціальних процесів у головних сферах життя українського суспільства.

Після викладу приблизно половини курсу заплановане перше контрольне перевіряльне заняття, після закінчення викладу всіх лекційних тем — друге, підсумкове. Модулі перевірки засвоєння знань студентами складаються з питань трьох груп складності відповідно до кожної теми. Кількість питань уможливорює розробку індивідуальних тестових карток для кожного студента. Подається також методика нарахування балів за відповіді на перевіряльних заняттях та написання есеїв, що полегшує процедуру виведення комплексної підсумкової оцінки знань студентів. Завершують підручник іменний покажчик та докладна бібліографія з включенням адрес інтернет-ресурсів.

Усе це разом дозволить максимально наблизити навчальний процес до практики його здійснення в розвинутих країнах світу.

Запропоновані у підручнику теми дають уявлення про найактуальнішу соціологічну проблематику сучасності та про найбільш розповсюд-

жені методи її дослідження і в англomовних країнах Заходу, і в суспільствах перехідного типу (до яких належить Україна). Акцент робиться на поглибленому аналізі сучасних трансформаційних процесів та явищ, пов'язаних із переходом від тоталітарних, «закритих» до демократичних, «відкритих» суспільств. Широко використовується найновіша соціологічна література, що належить відомим соціологам світу і українським ученим.

Програма нормативного навчального курсу «СОЦІОЛОГІЯ»

Дата проведення заняття	Назва розділу або теми
	<p>РОЗДІЛ I Загальна теорія та історія соціології Тема 1. Соціологія як наука. Предмет і функції соціології Тема 2. Виникнення і становлення соціології як самостійної науки Тема 3. Класична соціологія Тема 4. Соціологія другої половини ХХ ст. Майбутнє соціології Тема 5. Основні етапи розвитку вітчизняної соціології Тема 6. Суспільство як цілісна система Модуль 1. Проміжний контроль засвоєння навчального матеріалу. Тести і вправи</p>
	<p>РОЗДІЛ II Суб'єкти суспільного життя Тема 7. Соціологія особистості Тема 8. Соціологія сім'ї Тема 9. Соціологія молоді Тема 10. Етносоціологія і соціологія нації</p>
	<p>РОЗДІЛ III Сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів Тема 11. Соціологія культури Тема 12. Соціологія політики Тема 13. Соціологія праці та управління</p>
	<p>РОЗДІЛ IV Організація і проведення конкретно-соціологічних досліджень Тема 14. Розробка програми конкретно-соціологічного дослідження Тема 15. Методична частина програми конкретно-соціологічного дослідження Модуль 2. Підсумковий контроль засвоєння навчального матеріалу. Тести і вправи</p>

РОЗДІЛ І

Загальна теорія та історія соціології

Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПРЕДМЕТ І ФУНКЦІЇ СОЦІОЛОГІЇ

Поняття соціології. Основні підходи до розуміння суспільства і людини. Соціологія як наука про соціальні спільноти. Українські спільноти-громади. Розуміння соціології як громадознавства в українській соціогуманітарній думці. Типи соціальних спільнот. Відмінності між спільнотами. Зростання суб'єктності соціальних спільнот. Соціальні інститути як механізми самоорганізації спільного життя людей та їх різновиди. Функції соціальних інститутів та їхнє місце в житті суспільства. Соціальні інститути сучасного суспільства, специфіка їхнього розвитку в Україні. Об'єкт і предмет соціології. Структура соціологічного знання: загальна соціологічна теорія, спеціальні соціологічні теорії, теорія, методика і техніка конкретно-соціологічних досліджень. Функції соціології та її роль у житті суспільства. Значення соціології у підготовці молодих спеціалістів. Місце соціології у системі наук. Соціологія як генералізуюча наука. Специфіка соціології за об'єктом і предметом дослідження. Зростання ролі соціології в сучасних умовах, її значення у процесах державо- і націотворення в Україні.

Тема 2. ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ

Логіка виникнення соціології. Розвиток поглядів на суспільство і людину. Соціальна філософія як попередниця соціології. Зміна уявлень про можливості вивчення суспільства і людини в добу Нового часу. О.Конт — засновник соціології. Обґрунтування О.Контом необхідності нової науки про суспільство. Класифікація наук та місце в ній соціології. Соціальна статика і соціальна динаміка у вченні О.Конта. Позитивна політика та її зміст. Предмет і методи соціології. Г.Спенсер як продовжувач позитивістської лінії у соціології. Ідея соціальної еволюції. Соціальна політика. Позитивістсько-натуралістичний напрям у соціології. Соціальний дарвінізм. Расово-антропологічна школа. Географічний напрям. Основні принципи позитивізму. Соціологічна концепція марксизму та її критичний аналіз у працях Р.Арона, К.Поппера, П.Сорокіна й П.Монсона. Критика соціологічної концепції марксизму в українській соціологічній літературі. Соціологічний психологізм та його напрями: психологічний еволюціонізм, психологія

натовпу, інстинктивізм. Два основні напрями соціологічної думки другої половини XIX ст. та їхні специфічні риси.

Тема 3. КЛАСИЧНА СОЦІОЛОГІЯ

Соціологія Е.Дюркгайма та її суперечливий характер. Причинний і функціональний аналіз. Поняття норми і патології. Соціальні факти. Колективні уявлення. Соціологізм Е.Дюркгайма. Соціальна солідарність та аномія. Е.Дюркгайм про самогубство як соціальне явище та його причини. Концепція релігії та моралі. Роль Е.Дюркгайма в історії соціологічної думки. Антипозитивістський напрям у класичній соціології. Соціологія М.Вебера. Поняття соціальної дії та її основні типи. Суб'єкт соціальної дії. Принцип зростаючої раціональності. Принцип віднесення до цінностей. Принцип свободи від оцінювальних суджень. Соціологія політики. Місце М.Вебера в історії соціології та в розвитку гуманістичної і формальної соціології. Німецька формальна соціологія. Соціологічне вчення Г.Зіммеля. Соціації та їх різновиди. Негативні наслідки соціації, яка зростає. Проблема відчуження. Соціологія Ф.Тьонніса та його вчення про спільноти і спілки. Загальна характеристика класичної соціології. Звернення до проблематики людини. Орієнтація на наукову об'єктивність.

Тема 4. СОЦІОЛОГІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ. МАЙБУТНЄ СОЦІОЛОГІЇ

Стан розвитку та специфічні риси сучасної соціології. Основні парадигми сучасного соціологічного знання та його структура. Теоретична соціологія: структурні та інтерпретативні парадигми. Структурний функціоналізм. Соціальна система та її складники. Проблема соціальної інтеграції. Соціологія конфлікту. Конфлікт як постійний, органічний внутрішній стан соціальної системи. Символічний інтеракціонізм. Поняття соціальної взаємодії. Людина-діяч як основна категорія соціології. Загальна модель людської взаємодії. Феноменологічна соціологія. Основні принципи феноменологічного підходу до розуміння і пояснення соціальної реальності. Інтегральна соціологія П.Сорокіна. Теорія соціокультурної динаміки. Соціологічні теорії останньої чверті XX ст. Теорія постіндустріального суспільства та завдання соціології у його вивченні. Соціологічний постмодернізм та його складники. Творчий внесок П.Сорокіна в розвиток сучасної соціології. Емпірична соціологія та її основні школи: гарвардська, колумбійська та чиказька. Соціальна інженерія. Е.Гідденс та його дев'ять тез про майбутнє соціології. Місце і роль соціології у розвитку людства на порозі XXI ст.

Тема 5. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Джерела вітчизняної протосоціології. Соціальна думка України кінця XVI — початку XVII ст. Соціальна філософія Г.Сковороди. Український фольклор, література і публіцистика як джерела соціології. Початки української соціології. Характерні риси розвитку української соціології кінця XIX — початку XX ст. Соціологічні аспекти праць українських філософів, істориків, економістів, правників, географів, статистиків. Соціологічні студії у рамках Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Закладання підвалин української соціологічної традиції. Розвиток української соціології після 1917 р. Намір М.Грушевського заснувати Український соціологічний інститут у Радянській Україні та його невдача. Посилення ідеологічного тиску на соціологію. Зміцнення сталінського режиму й утиски українських соціогуманітарних наук. Соціологія радянського періоду та її криза. Основні напрями розвитку соціології у сучасній Україні. Соціологічні дослідження українських учених в еміграції. «Празький період» української соціології. Соціологічні студії в еміграції після Другої світової війни. Національне відродження України і роль у ньому соціології.

Тема 6. СУСПІЛЬСТВО ЯК ЦІЛІСНА СИСТЕМА

Суспільство і природа «Парадигма людської винятковості» та її спростування в альтернативній соціології. Інвайронментальна соціологія, її зміст і соціальне значення. Глобальна екологічна криза та діяльність Римського клубу з метою її попередження. Коеволюція природи і суспільства. Системний підхід до суспільства в соціології. Системно-механістичні уявлення про суспільство. Соціологія В.Парето та її основні положення. Системно-органістичні уявлення про суспільство. Синтезований підхід до суспільства у працях Ф.Тьонніса та Е.Дюркгайма. Суспільство в марксистській соціології. Суспільна система в ситуації постмодерну. Визначення суспільства та його ознаки. Основні рівні системного підходу до суспільства (макро-, мезо- та мікрорівні). Структура суспільства як цілісної системи. Джерела та характер суспільного розвитку. Поняття соціальних змін та їхні рушії. Ендо- та екзогенні чинники в розвитку суспільства. Еволюція і революція. Соціальна революція та реформи. Причини суспільного розвитку в різних соціологічних школах і напрямках. Ідея прогресу та її критика наприкінці XX ст. Альтернативи ідеї прогресу. Циклічно-хвильовий підхід та його розвиток у сучасних соціологічних концепціях.

РОЗДІЛ II

Суб'єкти суспільного життя

Тема 7. СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Предмет дослідження соціології особистості. Ключові поняття і категорії соціології особистості: людина, індивід, особистість, індивідуальність. Основні проблеми соціології особистості. Філософсько-соціологічні уявлення про особистість. П'ять антропологічних версій розгляду людини. Людина в соціобіології, марксистській концепції, позитивізмі, «розуміючій» соціології. Фройдизм і неофройдизм про особистість та її становлення. Людина в концепціях символічного інтеракціонізму та феноменологічної соціології. Біхевіоризм і проблема особистості. Теоретична модель соціальної структури особистості П.Сорокіна. Людина радянська і пострадянська. Теорії соціальних ролей. Теорії соціальної установки. Диспозиційна теорія саморегуляції поведінки індивіда. Теорії референтної групи. Характерні риси особистості та її внутрішня духовна структура. Потреби, інтереси, мотиви й цінності. Соціальна типологія особистості. Проблема соціалізації, соціальної адаптації та інтеріоризації. Ресоціалізація особистості в перехідних суспільствах.

Тема 8. СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї

Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група. Специфіка соціологічного вивчення сім'ї. Дослідження сім'ї в радянській соціології. Деінституціоналізація сучасної сім'ї. Сім'я як соціальна система. Основні категорії соціологічного дослідження сім'ї: умови життя, структура сім'ї, функції сім'ї. Основні форми сім'ї та різновиди шлюбу (нуклеарна і розширена сім'я; моногамія і полігамія, груповий шлюб; патріархальні й матріархальні родини, егалітарна сімейна система тощо). Соціальні та індивідуальні функції сім'ї. Основні підходи до вивчення сім'ї в соціологічній думці: інтеракціоністський, конфліктологічний, структурно-функціоналістський, ситуаційний, інституціональний тощо. Сім'я у соціобіології. Тенденції розвитку сучасної сім'ї (світовий і вітчизняний досвід). Сучасна сім'я в Україні: стан, тенденції розвитку, перспективи. Основні індикатори становища сімей в Україні. Демографічні аспекти та загальний стан сімейно-шлюбних взаємин на порозі ХХІ ст.

Тема 9. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

Соціологія молоді як спеціальна соціологічна теорія. Стан дослідження молоді в радянській соціології: односторонність підходів та утилітарність

мети. Соціологія молоді як складова державної молодіжної політики. Суть, засади, шляхи реалізації державної молодіжної політики. Молодь як об'єкт суспільних впливів і суб'єкт суспільного розвитку. Основні поняття і категорії соціології молоді. Молодь – суспільно диференційована соціально-демографічна спільнота. Сутність молоді та її основна соціальна якість. Соціальні характеристики молоді, її особливості та специфічні риси. Молодіжна свідомість і основні рівні її функціонування. Молодіжні проблеми та їхній зміст. Самовизначення молоді та його різновиди: соціальне, політичне, професійне, економічне. Основні тенденції соціальних процесів у молодіжному середовищі на прикладі України.

Тема 10. ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ І СОЦІОЛОГІЯ НАЦІЇ

Етносоціологія та предмет її дослідження. Зародження і розвиток етносоціології у світовій та вітчизняній соціологічній думці. Сучасний етнічний ренесанс, його зміст і причини. Методологічні підходи до вивчення етнічних спільнот за критеріями характеру утворення, формою існування, основами розвитку. Проблема нації у працях українських і зарубіжних соціологів. Поняття нації у концепціях примордіалізму, модернізму, позитивізму, марксизму, суб'єктивізму. Розробка проблеми нації у працях українських учених С.Рудницького, М.Шаповала, В.Старосольського, О.-І.Бочковського та ін. Основні концептуальні схеми й моделі соціології нації. Майбутнє націй: три основні підходи. Проблематика етносоціології та соціології нації: етнічність і процес етнічної ідентифікації; етнічна ідентичність та її типи; етнічна/національна свідомість та її структура; процес етнізації і його складники; типи етносоціальних взаємодій і міжнаціональні конфлікти; націоналізм і його різновиди. Державна етнонаціональна політика та її складники. Специфіка етнонаціональних процесів в Україні і процес творення новітньої української нації.

РОЗДІЛ III

Сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів

Тема 11. СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

Методологічні засади соціологічного аналізу культури. Національні соціологічні школи дослідження культури: французька, німецька, американська. Два головні напрями соціологічного вивчення культури в соціології: об'єктивістський та культурно-аналітичний. П.Сорокін про

соціокультурну динаміку. Постмодернізм і культура. Поняття культури та особливості її дослідження в соціології. Поняття культури та її визначення. Соціологічний підхід до вивчення культури і його специфіка. Основні сфери прояву людської культури та рівні її соціологічного дослідження. Центральні категорії соціології культури: система цінностей і норм, санкції, соціокультурні зразки поведінки, соціокультурні уявлення, поняття і мова. Внутрішня структура культури та її форми: загальнолюдська культура, суперкультура, субкультура, контркультура, девіантна культура, культура особистості. Культурні конфлікти. Етноцентризм та культурний релятивізм. Культурні універсалиї. Народна, висока та масова культура. Соціальні функції культури. Специфіка соціокультурної ситуації в Україні. Культурні середовища сучасної України та перспективи їхнього розвитку. Криза й відродження культури в суспільствах перехідного типу. Нова соціокультурна реальність посттоталітарного суспільства та її ознаки.

Тема 12. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

Поняття і категорії соціології політики. Специфіка соціологічного дослідження політичної сфери суспільства. Предмет соціології політики та його складники. Поняття політичного суб'єкта, політичної сфери, влади. Взаємозв'язок політики з культурою й економікою. Основні складники соціології політики: соціологія політичних рухів і партій, соціологія держави, соціологія політичної свідомості й політичної поведінки, соціологія міжнародних відносин. Політична соціалізація індивіда. Політичні реалії сучасної України. Соціологічні дослідження політичних процесів в Україні: ставлення населення до інституту президентства, стану прав і свобод людини, ступінь зацікавленості політикою, політичні ідеали і ставлення до політичного устрою, підтримка політичних напрямів, рівень довіри до політичних інститутів. Протестний потенціал населення та форми його прояву. Очікувані напрями політичного розвитку країни в майбутньому. Ставлення до незалежності України. Політична географія та формування української політичної нації.

Тема 13. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ

Основні етапи розвитку соціологічного знання про економічну сферу. Теорія економічного лібералізму А.Сміта та її соціальні аспекти. Праці Д.Рікардо і Т.Мальтуса, їхнє соціальне забарвлення. К.Маркс і соціоло-

гічна перебудова теоретичної економіки. Аналіз економічної сфери в концепціях М.Вебера і Е.Дюркгайма. Взаємодія економічної та соціальної сфер у працях українських учених. Розробка предмета економічної соціології Т.Парсонсом і Н.Смелзером. Концепції індустріального і постіндустріального суспільства. Постіндустріальні характеристики економічної сфери. Постмодерністське бачення економічних проблем. Основні напрями досліджень соціології праці й управління та предмет цієї науки. Складові предмета соціології праці й управління: суб'єкти праці, соціальні інститути у сфері праці, соціально-трудові відносини, соціально-трудові процеси, соціальне управління ними. Нові підходи в соціології управління: партисипативні методи управління, школа соціальних систем, нова школа науки управління, соціальна інженерія. Поняття менеджменту. Сфера дії менеджменту. Соціологія праці й управління та її розвиток в Україні. Реальний стан економіки України очима соціологів. Економічна криза в країні та її причини. Ментальність і економіка. Економіка і політика. Початок економічного відродження України. Соціологічні характеристики економічної свідомості й поведінки населення України.

РОЗДІЛ IV

Організація і проведення конкретно-соціологічних досліджень

Тема 14. РОЗРОБКА ПРОГРАМИ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Підготовка до проведення конкретно-соціологічного дослідження. Виявлення проблемної ситуації. Поняття проблеми в соціології. Формулювання проблеми дослідження. Розробка програми конкретно-соціологічного дослідження. Основні вимоги до складання програми. Функції програми. Структура програми конкретно-соціологічного дослідження. Методологічна частина програми та її зміст: формулювання теми, мети дослідження та його основних завдань, визначення об'єкта і предмета дослідження, здійснення логічної інтерпретації понять, формулювання гіпотез дослідження.

Тема 15. МЕТОДИЧНА ЧАСТИНА ПРОГРАМИ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Правила розрахунку та обґрунтування вибірки. Генеральна і вибіркова сукупність. Одиниця аналізу в конкретно-соціологічному дослідженні.

Поняття репрезентативності. Різновиди вибірок. Методи механічної і квотної вибірок. Параметри квоти. Розрахунок об'єму вибірки. Основні методи конкретно-соціологічного дослідження: спостереження, експеримент, аналіз документів і контент-аналіз, опитування, метод соціометрії тощо. Опитування та його різновиди. Анкетування і його технічний інструментарій. Структура анкети. Вимоги до розроблення і побудови анкети. Способи побудови питань анкети. Види питань: закриті, відкриті, напівзакриті. Форми розміщення питань в анкеті: лінійна, таблична, шкальна. Прийоми кодування анкети. Основні комп'ютерні програми обробки первинної соціологічної інформації. Стратегічний і робочий плани конкретно-соціологічного дослідження.

РОЗДІЛ I

Загальна теорія та історія соціології

ТЕМА 1

Соціологія як наука. Предмет і функції соціології

- 18 *Поняття соціології*
- 25 *Об'єкт і предмет соціології.
Структура соціологічного знання*
- 29 *Функції соціології
та її роль у розвитку суспільства*
- 31 *Місце соціології в системі наук*

Поняття соціології

*Найкоротше
визначення
соціології*

*Два підходи
до розуміння
суспільства
і людини*

Термін «соціологія» є похідним від двох слів: латинського *societas* — суспільство та грецького *logos* — вчення. Отже, **соціологія** — **це наука про суспільство**, і таке визначення визнається практично всіма вченими-соціологами. Але далі ситуація ускладнюється, бо суспільство можна вивчати з різних позицій. Одні соціологи зосереджують свою увагу на загальному описі суспільства як *макросистеми*, з притаманною їй структурою і складниками. Вони досліджують насамперед великі соціальні утворення — державу, економіку, культуру — або такі загально-соціальні процеси, як розподіл праці й виникнення солідарності, інтеграція, трансформація і соціальні зміни тощо. Такий підхід практично випускає з поля зору людину, її роль у соціальному розвитку та у функціонуванні суспільства.

Інші автори соціологічних концепцій, навпаки, в основу розуміння суспільства ставлять насамперед *людину*, намагаючись з'ясувати, чому, як і для чого ця людина створює суспільство й живе у ньому попри такі її негативні риси, як егоїзм, агресивність тощо. Тут на першому плані воля і прагнення людей до співжиття і творення соціальних груп; свідомість, яка гуртує людей у спільноти; інтелект людини, яка шляхом нових і нових відкриттів та винаходів зумовлює технічний прогрес і поступ; інші феномени духовного життя, спілкування людей та взаємодії між ними.

Усі ці спроби пояснення суспільства, місця й ролі в ньому людини мали і мають своїх прихильників. Сьогодні, в умовах ідеологічної свободи, ми маємо змогу ознайомитися з творами вчених, в яких уособлюються названі вище підходи до розуміння суспільства, і обрати для себе той з них, який найбільше відповідає нашим смакам і переконанням. Нині немає однієї-єдиної, істинної та всеохоплюючої теорії суспільства і його розвитку. Ситуацію сьогодення визначає теоретичний плюралізм, тобто право на існування різних дослідницьких напрямів, бо життя є багатограним і складним, а тому спроби описати та зрозуміти його є такими ж різноманітними і несхожими.

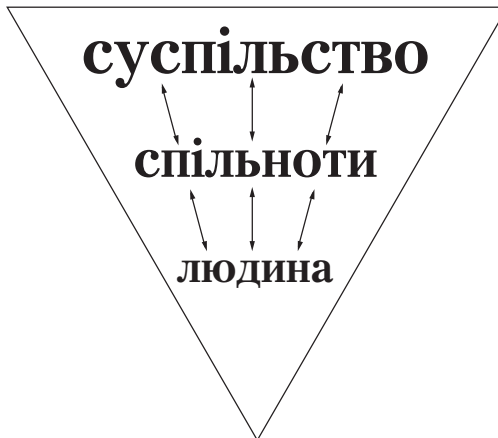
*Третій
синтезований
підхід*

Але якщо підійти до соціології з такої позиції, то ми будемо змушені мало не все життя вивчати різні соціологічні теорії у пошуках найвідповіднішої нашим уявленням та уподобанням. Чи можливий якийсь компромісний варіант? Чи існують у світі соціологічної науки спроби інтеграції соціологічних знань, ідеї певної уніфікації теоретичної мови соціології? Якщо людське суспільство в цілому тяжіє до інтеграції, то,

мабуть, і в соціології можливий синтез, що спирається на докладні емпіричні (дослідні) дані.

Певною спробою у цьому напрямку є розуміння соціології як науки про соціальні спільноти, з яких складається суспільство. **Соціальна спільнота** — це реально існуюча сукупність індивідів, що надається до емпіричної фіксації, яка характеризується відносною цілісністю. Соціальні спільноти виникають у процесі історичного розвитку людства на всіх рівнях його буття і різняться величезною різноманітністю форм та змістових зв'язків всередині них. Вони є продуктом діяльності людей, котрі впродовж свого життя входять до вже існуючих спільнот і творять нові. На ранніх етапах розвитку людства люди об'єднувалися у родини, роди і племена на основі кровноспорідненого зв'язку, шукаючи в цих первісних спільнотах захисту від диких тварин, стихійних сил природи чи зовнішніх ворогів. Тобто на перших етапах розвитку людство тяжіло до творення спільнот, керуючись радше **зовнішніми** причинами, прагненням забезпечити своє існування і виживання у ворожому і загрозовому для нього світі. З часом у дію вступають інші спонукальні причини, і об'єднання відбувається на основі спільних виробничих інтересів і потреб, релігійних вірувань, політичних поглядів, хобі тощо. Інакше кажучи, з розвитком суспільства зовнішні об'єктивні чинники, які зумовлювали створення первісних спільнот, дедалі більше поступаються місцем **внутрішнім** суб'єктивним чинникам людського співжиття.

У спрощеному варіанті соціальну систему можна уявити у вигляді певної піраміди, всі складники якої взаємодіють між собою.

Ширше
визначення
соціології

З такого погляду **соціологію** можна визначити як **науку про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія**, а також про **соціальну людину-творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку**.

Українські
спільноти-
громади

Таке визначення соціології добре узгоджується з **українською соціологічною традицією**, яка центральним осередком соціального життя здавна вважала *спільноту*, або *громаду*. Спільнота-громада існувала з давніх-давен і набувала різного соціального і правового змісту. Спочатку громади були основними територіально-адміністративними одиницями, пов'язаними з однією оселею; існували також церковні громади, громади спільного користування майном тощо. Характерною ознакою спільнот-громад було широке самоуправління (громадське віче), яке функціонувало в містах і селах України впродовж тривалого історичного періоду. Згодом громади у значенні територіально-адміністративних одиниць поступаються місцем спільнотам-громадам як осередкам національно-культурного та громадсько-політичного життя української інтелігенції (друга половина XIX — початок XX ст.). Отже, для українського народу протягом усієї історії його існування якраз довкола спільнот-громад будувалося соціальне життя, через них людина входила в це життя і здійснювала зв'язки з ширшими соціальними інститутами, як-от держава або політичні партії і рухи.

Симптоматичним у цьому плані є те, що один із перших суто соціологічних інститутів українців мав назву *Український інститут громадознавства* (заснований в еміграції у Празі 1924 р.). Назва цього інституту англійською мовою звучала як *Український інститут соціології*. Отже, у міжвоєнні роки в середовищі українських науковців-соціологів побутувало розуміння соціології як передусім науки про соціальні спільноти, а саму соціологію називали громадознавством.

Типи
спільнот

З яких же спільнот, створених людьми, складається суспільство? Насамперед це спільноти, засновані на родинних зв'язках: сім'ї, родини у більш широкому значенні слова. Це також соціально-демографічні спільноти: чоловіки, жінки, молодь, люди пенсійного віку тощо. Це поселенські й територіально-регіональні спільноти: населення міста, села, певного регіону (наприклад, Західної чи Східної України). Це спільноти, засновані на ґрунті культурно-історичної та етнічної самобутності: народи й нації. Спільноти, утворені на основі розподілу праці і професійної діяльності: класи, стани, прошарки. Це спільноти і соціальні групи, пов'язані єдністю цілеспрямованої діяльності: при-

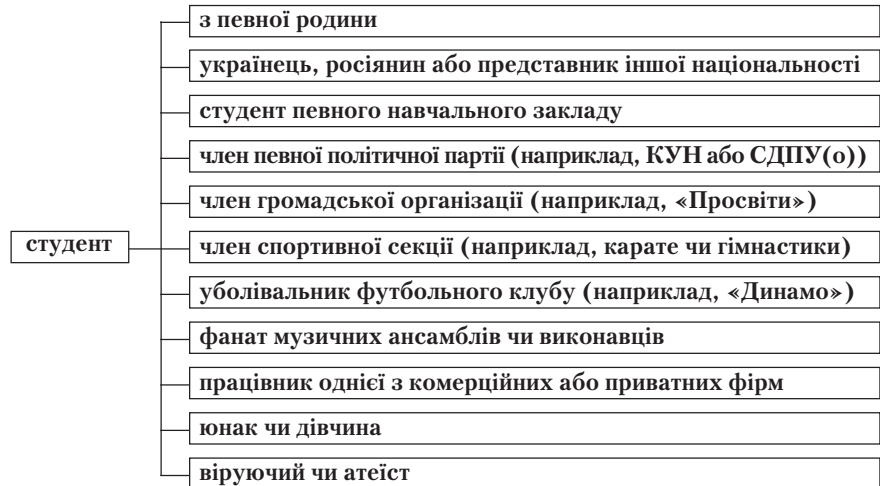
хильники певних політичних ідей, члени релігійних громад, творці мистецьких рухів і напрямів, різного роду неформальних угруповань тощо. Нарешті, надспільнотою є і саме суспільство як цілісний соціальний організм.

Отже, розмаїті спільноти, з яких складається суспільство, різняться між собою:

- *кількісним складом* (від невеликих соціальних груп до суспільства в цілому);
- *часом існування* (від кількох годин до сторіч);
- *критерієм об'єднання* (спільність тих чи тих інтересів, симпатій, цінностей, які поділяються їхніми членами);
- *рівнем згуртованості та організованості* (від неформальних груп до об'єднань і партій зі своїми статутами і програмами);
- *характером діяльності* (про- чи антисуспільної, пасивно-споглядальної чи активної-перетворювальної, спонтанної чи цілеспрямованої тощо) і т. ін.

Людина з початку свого життя входить у ці спільноти, а згодом творить нові, відповідно до умов її розвитку та існування. Причому індивід може входити до різних спільнот *одночасно*. Наприклад, студенти вищих навчальних закладів можуть бути водночас представниками певної родини, нації, поселенської чи регіональної спільноти, членами політичної партії, громадської організації, спортивної секції, фанклубу тощо. Це можна зобразити такою схемою:

Входження
індивіда
до різних
спільнот

Коли ж студенти завершать навчання і стануть молодими спеціалістами, вони, з одного боку, і далі входять до певних спільнот (як-от родини, етнічні групи, політичні чи громадські організації), а з другого — стають членами нових спільнот: професійних (за фахом), військових (якщо проходять службу в армії), аматорських (за видом діяльності у вільний час) тощо. Упродовж свого життя людина не лише входить до вже створених її попередниками спільнот, а й творить чи бере участь у створенні нових: наприклад, засновує певне громадське об'єднання, клуб за інтересами, музичний гурт або спілку спортивних уболівальників.

*Зростання
суб'єктності
спільнот*

Таким чином, людина творить і входить у спільноти, з яких складається суспільство. Але сам характер спільнот із часом змінюється, в них зростає *елемент суб'єктності*. Наприклад, раніше такі спільноти, як клас чи етнічна група (нація), дуже часто були об'єктами впливу, маніпуляції, політичного тиску: марксистські партії гнали робітничий клас на барикади, революції та громадянські війни; комуністична держава в СРСР насильно творила з націй і народностей «нову історичну спільність людей» — безнаціональний радянський народ. Аналогічно в радянські часи трактувалася молодь: вона була лише об'єктом комуністичного виховання, розглядалася як предмет «опікунської турботи» партії та уряду, старших поколінь, зобов'язувалася жити і думати так, як вимагали інтереси побудови комунізму, була позбавлена свободи вибору стилю життя і свободи мислення. Початок ХХІ ст. засвідчує *зростаючу суб'єктність* різного роду спільнот, перетворення їх на активних діячів історії, зростання ваги чинників їхньої самоорганізації, самоуправління і самовдосконалення.

*Соціальні
інститути*

Виникнення різноманітних соціальних спільнот супроводжується створенням відповідних соціальних інститутів. **Соціальні інститути** — це сталі форми організації спільної діяльності людей, що склалися історично; завдяки їм відбувається функціонування спільнот і всього суспільного організму, здійснюється соціалізація індивідів, тобто їх входження у життя суспільства і виконання ними певних соціальних функцій і ролей. Соціальні інститути — це механізми самоорганізації спільного життя людей, органи управління ним. Один із засновників та систематизаторів соціології **Г.Спенсер** вперше запроваджує це поняття у соціологію і вирізняє п'ять основних соціальних інститутів, які творяться спільнотами для кращої організації їхнього внутрішнього життя і стосунків між ними:

- *домашні або сімейні інститути*, які створюють родини, упорядковують сімейне життя, виховують дітей, готують їх до дорослого життя;
- *обрядові чи церемоніальні інститути*, які регулюють повсякденну поведінку людей, встановлюють звичаї, обряди, етикет;
- *політичні інститути* (держава, партії, органи судочинства, армія), що є носіями існуючих у певному суспільстві політичних інтересів і відносин,
- *церковні інститути*, котрі забезпечують інтеграцію суспільства, встановлюють моральні норми і принципи людського співжиття;
- *професійні й промислові інститути* (гільдії, цехи, профспілки), які виникають на основі розподілу праці.

Соціальні
інститути
сучасного
суспільства

З розвитком суспільства одні соціальні інститути втрачають своє значення чи починають відігравати у житті соціуму дедалі меншу роль. Інші соціальні інститути, навпаки, зміцнюють свої суспільні позиції. Також із часом відбувається поява *нових соціальних інститутів*, і процес цей триває інколи десятиліттями. Слід зауважити, що, з позиції класичної теорії соціальних інститутів, для інституціоналізації рольової структури й певної нормативної системи (тобто творення нових інститутів) необхідним є досить тривалий еволюційний період. Що ж до сучасних розвинутих суспільств, то на перший план у них нині висувуються такі соціальні інститути: сімейні, політичні, економічні, освітні й релігійні. Російський соціолог **С.Фролов** наголошує, що оскільки цінності і процедури наукового життя стають дедалі важливішими і високо стандартизованими, до названих вище можна зарахувати й соціальний інститут науки.

Українські соціологи більш комплексно підходять до цього питання і пропонують поділ соціальних інститутів за певними критеріями. Якщо розглядати ці інститути за **критерієм цілей і сферою дії**, то прийнято виокремлювати *економічні, політичні, культурні та виховні, соціальні комплекси інститутів* (див.табл. № 1).

Формальні
й неформальні
соціальні
інститути

За критерієм способу регулювання поведінки людей вирізняють формальні та неформальні соціальні інститути. *Формальні інститути* засновують свою діяльність на чітких принципах (законах, указах, інструкціях), здійснюють управлінські й контрольні функції на підставі певних санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням. До таких інститутів належать держава, армія, школа тощо. *Неформальні інститути* не мають чіткої нормативної бази; соціальний контроль встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях. До них належать різні культурні й соціальні фонди, об'єднання за інтересами тощо.

Табл. № 1. Соціальні інститути і сфери їхньої діяльності

Назва комплексів соціальних інститутів	Види соціальних інститутів й типи дій	Сфери діяльності
1. Економічні	Власність, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу тощо	Забезпечують виробництво і розподіл суспільного багатства, регулюють грошовий обіг
2. Політичні	Держава, парламент, суд, прокуратура тощо	Пов'язані з встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і відтворенням ідеологічних цінностей
3. Культурні та виховні	Наука, освіта, сім'я, релігія, різні творчі установи	Сприяють засвоєнню і відтворенню культурних, соціальних цінностей, соціалізації індивіда
4. Соціальні	Громадські об'єднання, соціальні фонди, благодійні та добродійні фонди, клуби за інтересами, «Зелений патруль» тощо	Організують добровільні об'єднання людей, регулюють повсякденну соціальну поведінку та міжособистісні стосунки

Табл. № 2. Функції соціальних інститутів

Назва функції	Зміст функції
1. Функція закріплення і відтворення суспільних відносин	Забезпечення сталості й стабільності соціальної структури суспільства через систему правил і норм поведінки членів тих чи тих спільнот за допомогою відповідного соціального контролю
2. Регулятивна функція	Регулювання взаємовідносин між членами суспільства взагалі та окремих соціальних спільнот зокрема шляхом вироблення шаблонів поведінки через виконання людиною ролевих вимог-сподівань
3. Інтегративна функція	Процеси згуртування, взаємозалежності й взаємної відповідальності членів соціальних спільнот і суспільства загалом, які відбуваються під впливом інституціональних норм, правил, санкцій та систем ролей
4. Трансляюча функція	Передавання соціального досвіду новим поколінням тих чи інших спільнот і суспільства в цілому через механізм соціалізації та засвоєння цінностей, норм і ролей
5. Комунікативна функція	Поширення інформації всередині того чи іншого інституту з метою управління і контролю за дотриманням норм, та поза інститутом у його взаємодії з іншими соціальними інститутами

Функції
соціальних
інститутів

Усі соціальні інститути виконують певні **соціальні функції**, які у зведеному вигляді подані у табл. № 2.

Всі соціальні інститути не повинні підміняти у своїй діяльності один одного; якщо ж таке трапляється і один з соціальних інститутів перебере на себе невластиві йому функції інших інститутів — тоді руйнується природний розподіл функцій між ними і порушується стан соціальної рівноваги. Таке трапилося, наприклад, за часів існування СРСР, коли держава і комуністична партія привласнили собі мало не всі функції інших соціальних інститутів, брутально втручаючись у життя кожної людини, сім'ї, нав'язуючи радянські обряди і придушуючи церковне життя, будуючи соціалістичну економіку, скеровану не так на задоволення потреб людей, як на зміцнення військово-промислового комплексу, перетворюючи профспілки в «школу комунізму» і відбираючи у них право соціального захисту трудящих. Внаслідок цього страждала не лише людина, життя якої було цілковито регламентоване і залежне від держави, а й суспільство в цілому; лише тепер із великими труднощами починається процес його повернення до нормального стану — відкритого, громадянського суспільства з розгалуженою мережею соціальних спільнот та інститутів, із зростанням їхніх самоуправлінських і самоврядних функцій.

Об'єкт і предмет соціології. Структура соціологічного знання

Об'єкт
соціології

Означене розуміння соціології дозволяє впритул підійти до визначення її об'єкта і предмета. Об'єкт будь-якої науки — це те, на що спрямований процес дослідження, а предметна її галузь — ті сторони, зв'язки, відносини, складові об'єкта, які безпосередньо підлягають аналізу і вивченню. Як зазначає відомий соціолог **В.Ядов, об'єктом соціології** є соціальна реальність у всій багатогранності її якісних характеристик. Але оскільки ця соціальна реальність є мінливою, то **предмет соціології** також не може бути стабільним. Він перебуває у постійному русі, розвитку і становленні. Змінюються епохи розвитку людства, один тип суспільства замінюється іншим, на перший план виходить та чи та сторона соціального життя, змінюються також потреби суспільства, соціальні запити тощо. Відповідно й у соціології в різні часи її існування змінювались уявлення про її предметну галузь, про те, що саме вона вивчає.

Предмет
соціології

Макросоціо-
логічний підхід

Від самого початку розвитку соціології як науки переважає **макросоціологічний** теоретичний підхід (від грецького *makros* — великий).

Його суть полягає у трактуванні предмета соціології як науки про цілісність і системність суспільства-соціального організму та у вирізненні таких головних аспектів предметної галузі, як соціальна структура, культура, соціальні інститути всезагального характеру, глобальні соціальні процеси і зміни. При цьому на перший план висувається все те, що властиве суспільству в цілому, а не окремим індивідам, з яких воно складається. Таке розуміння спирається на аналогії з самоорганізацією біологічних організмів-систем та на філософський принцип раціональності.

Мікросоціологічний підхід

Мікросоціологічний теоретичний підхід (від грецького *mikros* — малий), навпаки, акцентує саме на сфері людської поведінки і свідомості, ставить у центр своєї уваги людину в її повсякденному житті, в усьому багатстві її зв'язків і взаємодії з іншими людьми. Тут на першому плані поняття соціальної поведінки індивіда, її механізми включно з міжособистісною взаємодією, мотивацією, стимулами, що спонукають людину до дій тощо. Отже, відмінність між цими підходами полягає в тому, що головними посталями в них є або суспільство загалом, або людина. Тим часом успішно поєднати ці підходи й уникнути крайнощів та односторонності кожного з них дозволяє визначення поняття «соціальна спільнота» як основної категорії та *ядра її предметної галузі*. Це поняття вдало враховує і всезагальні форми соціальної організації, й індивідуальну компоненту соціального — людину-особистість. Воно нині є ключовим у визначенні предмета соціології з декількох причин. Розглянемо ці причини у тій послідовності, в якій вони аналізуються у працях **В.Ядова та О.Якуби**.

Соціальна спільнота як ядро предметної галузі соціології

1. Поняття соціальної спільноти містить у собі *вирішальну якість саморуху, саморозвитку* соціального цілого, а також *стану стабільності і сталості* соціальних систем. У цьому випадку немає потреби шукати джерело суспільного розвитку поза межами соціуму; його можна вивести з внутрішніх потреб та інтересів соціальних спільнот і груп та людей, які їх утворюють.

2. Соціальні спільноти охоплюють *усі можливі стани і форми буття людських індивідів* у їхній соціальній якості. У соціології особу розглядають не так з позиції її унікальних здібностей, неповторних рис, як у системі соціальних зв'язків, як представника певного суспільства. Людина завжди включена у складну систему соціально-класових, поселенських, професійних, демографічних та інших груп, поділяє і висловлює їхні інтереси та орієнтації, опановує їхній соціальний досвід.

3. Виокремлення соціальної спільноти як центральної ланки в предметній галузі соціології найкращим чином відповідає вимогам

Сучасне
розуміння
предмета
соціології

сучасності, а саме: аналізу передусім *суб'єкта* суспільних перетворень, його інтересів і потреб, їхнього стану і динаміки, спільного і відмінного в них, єдності й протидіючості. Таке розуміння ставить у центр соціологічного аналізу ключові проблеми суспільства, бо воно є нічим іншим як організацією різноманітних соціальних спільнот-суб'єктів, створених людьми. Увесь поступ суспільного розвитку нині залежить від дій соціальних суб'єктів та їхньої активності. Тому соціальні спільноти як суб'єкти суспільної структури, тобто живі, страждаючі, діяльні або пасивні, інертні, несвідомі своєї ідентичності, — найважливіший нині предмет соціологічних досліджень.

Таке розуміння предмета соціології міститься не лише у працях соціологів. Відомий представник світової філософсько-культурологічної думки **М.Бубер**, аналізуючи кризу сучасності, вирізняє ті її чинники, які мають соціологічну природу. Він має на увазі прогресуючий розклад колишніх органічних форм безпосередньо людського спільного життя — соціальних спільнот на кшталт сім'ї, ремісничої спілки, сільської та міської громад. Це призводить, з одного боку, до переважання у сучасному суспільстві надіндивідуальних утворень (як-от держави, політичних партій, професійних спілок), а з другого — до зростаючої самотності людини, втрати нею почуттів улаштованості в світі, безпеки і стабільності існування. Саме тому тепер і в теоретичному, і в практичному плані погляди звернено до *соціальних спільнот*, які вдало поєднують інтереси суспільства та кожного окремого індивіда.

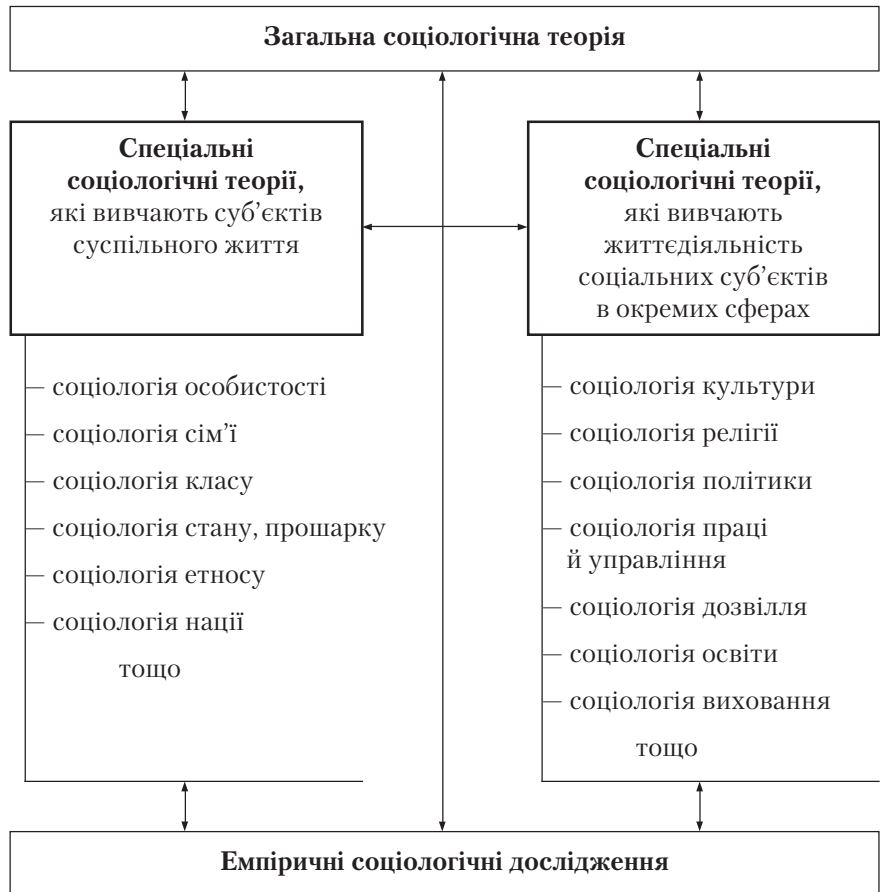
Структура
соціологічного
знання

Відповідно до наведеного вище розуміння соціології можна розглядати її структуру соціологічного знання:

- **загальна соціологічна теорія**, яка дає уявлення про суспільство як цілісний організм, про систему соціальних механізмів, розкриває місце й роль основних соціальних зв'язків, формулює принципи соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціологічного аналізу (системний аналіз, стратифікаційно-класовий підхід, генетичний аналіз, комплексний конкретно-історичний підхід, аналіз соціальних явищ у їхній взаємодії з іншими тощо). Ця теорія загального характеру відображає визначальні тенденції становлення й функціонування соціальних спільнот-суб'єктів і місце у цих процесах людини як істоти соціальної;
- **спеціальні соціологічні теорії**, які досліджують розвиток і відтворення людиною окремих соціальних спільнот, а також суть і основні характеристики людини соціальної;

- **спеціальні соціологічні теорії**, які розкривають механізми життєдіяльності й функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та процеси соціалізації людини;
- **емпіричні соціологічні дослідження**, скеровані на з'ясування, аналіз і узагальнення соціальних фактів: дій, вчинків і мислення людей, конкретних продуктів людської діяльності, розвитку і взаємодії створених людьми соціальних спільнот.

Структуру соціологічного знання можна зобразити за допомогою такої схеми:

Усі ці компоненти соціологічного знання *тісно пов'язані між собою*: без науково обґрунтованої теорії емпіричні соціологічні дослідження не в змозі дати достовірної картини соціальних процесів, узагальнити їх, вибудувавши струнку систему, а сама теорія, своєю чергою, ризикує відстати від життя і перетворитися на догму, якщо вона не живиться первинною соціологічною інформацією про зміни і нові тенденції у розвитку суспільства.

Функції соціології та її роль у розвитку суспільства

Соціологія безпосередньо включається у життя суспільства через виконання нею певних *соціальних функцій*. До них насамперед належать:

- *теоретико-пізнавальна* (соціологія на всіх своїх рівнях і в усіх своїх складових компонентах забезпечує прирощення нового знання про різні сфери соціального життя, розкриває перспективи соціального розвитку, виявляє у суспільстві те, що вимагає радикальних перетворень і змін тощо);
- *описово-інформаційна* (соціологи проводять систематичний опис і накопичення матеріалу, на основі якого у подальшому робляться практичні висновки, ухвалюються управлінські рішення, законодавчі акти, здійснюється соціальний контроль над соціальними процесами, інформація соціологів допомагає проаналізувати стан соціально-психологічного клімату й напруженості у трудових колективах, навчальних групах, установах, запобігти виникненню і вибуху соціальних конфліктів);
- *функція соціального планування* (соціологи надають результати своїх досліджень для планування розвитку різноманітних сфер суспільного життя, завдяки чому соціальне планування здійснюється в усіх країнах світу незалежно від соціальних систем; воно охоплює різні галузі, від процесів життєдіяльності світового співтовариства, окремих регіонів і країн і до соціального планування життя міст і сіл, окремих підприємств, колективів тощо);
- *прогностична функція* (соціологія здатна виробляти науково обґрунтовані прогнози про тенденції розвитку соціальних процесів і спільнот у майбутньому; особливо важливо мати такі прогнози у перехідні, як нині, епохи розвитку суспільства. У цьому аспекті соціологія може визначати діапазон можливостей і вірогідностей; подати декілька сценаріїв можливих процесів, пов'язаних із кожним з обраних

*Роль соціології
в житті
суспільства*

сценаріїв; розрахувати ймовірні втрати щодо кожного з обраних варіантів, визначити побічні ефекти, а також довготермінові наслідки).

За умови виконання соціологією цих функцій вона здатна посісти *важливе місце у житті суспільства і кожної людини*. Соціологія сприяє формуванню знань про соціальну дійсність та зміни в ній, пояснює логіку процесів соціального розвитку, допомагає людині визначити своє місце у суспільстві, обрати життєвий шлях і з'ясувати життєві перспективи, сконцентрувати особисті зусилля на вирішенні соціальних суперечностей. Значення соціології надзвичайно зросло у наші дні, після розпаду радянського блоку й утворення з колишніх радянських республік нових незалежних держав. Ми живемо в умовах велетенських соціальних трансформацій, коли здійснюється перехід від тоталітарного, авторитарного суспільства до ліберально-демократичного суспільного устрою. Це час, коли зруйновано підвалини старого суспільного ладу й у важких муках народжується новий. В Україні до цих кардинальних змін додаються процеси побудови держави і консолідації нації. Ситуацію ускладнює те, що і дотепер зберігаються залишки тоталітарної системи та відповідної їй ментальності «радянської людини», колишні економічні відносини; немає стратегії перехідного періоду, чітко не окреслені шляхи та напрями переходу до демократії. Все це потрібно якнайшвидше перебороти для успішного становлення демократичного суспільства в Україні та її повноправного входження до світового співтовариства. Саме тому нині й *зростає роль соціології*, оскільки вона спроможна дати знання про реальний стан нашого суспільства, зміни в ньому, нові процеси і явища, з якими ми не зустрічалися раніше. Соціологія також допоможе з'ясувати тенденції розвитку на майбутнє, виробити науково обґрунтований прогноз на найближчі роки і віддаленішу перспективу.

*Значення
соціології
у підготовці
молодих
спеціалістів*

Особливо важливе значення соціологія має у *підготовці молодих спеціалістів*, будучи складовою частиною їхньої загальної і професійної освіти. Яким є суспільство, в якому ми живемо, які перспективи його розвитку, чи зможемо ми брати участь і впливати на суспільні процеси, опанувати науку розумного управління і регулювання цими процесами в сучасному житті — на всі ці запитання допоможе знайти відповідь соціологія.

Місце соціології в системі наук

Однак, крім соціології, існують інші науки про суспільство й людину в ньому. Чим же соціологія відрізняється від них, чому саме вона нині має *пріоритетне становище* серед соціогуманітарних дисциплін, як вона вписується у загальну систему наукових знань?

Соціологія як генералізуюча наука

Відомий американський учений **П.Сорокін** вважає, що основною рисою соціології, яка відрізняє її від інших суспільних наук, є та, що вона становить собою *генералізуючу науку*. Історія, на відміну від соціології, — індивідуалізуюча наука, бо концентрує свою увагу на вивченні унікальних і неповторних явищ: християнства як певної релігії, Авраама Лінкольна як певного президента, США як певної держави і нації тощо. Соціологія ж досліджує властивості, спільні для всіх релігій, всіх держав, всіх націй, всіх війн та революцій, виникнення інституту президентства тощо.

Однак існують інші генералізуючі соціальні науки, такі як економіка, політологія, право; чим же соціологія відрізняється від них? Кожна з цих наук має справу лише з однією сферою соціокультурного простору: економіка — з економічними відносинами, досліджуючи господарську структуру; політологія — з політичними відносинами, аналізуючи державу та інші політичні інститути; правові науки — з правовими відносинами, з'ясовуючи систему встановлених державою загальнообов'язкових правил і норм поведінки. Відповідно до цього центральною діючою особою в економічних науках є людина як передусім економічна істота, в політичних науках — людина як політична істота, в юридичних науках — людина як істота, котра діє у правовому чи протиправному просторі тощо.

Специфіка соціології за предметом дослідження

Соціологія ж досліджує *всі соціальні процеси*, незалежно від того, якими вони є: економічними, політичними, правовими, творчими, релігійними, філософськими, етичними і т. ін. Вона докорінно відрізняється від інших генералізуючих суспільних наук, бо аналізує *сутність в єдності всіх його сторін, галузей і сфер, весь соціокультурний простір*. Навіть більше, соціологія вивчає і взаємозв'язок між явищами, які стосуються предмета дослідження різних суспільних наук. Так, це може бути з'ясування зв'язку між виробничими циклами (предмет економіки) і циклами розвитку злочинності (предмет правових наук), чого кожна з них окремо не робить. Соціологія же може цікавитися, чи впливають економічні кризи на зростання правопорушень, а економічне процвітання — на їхнє зменшення.

Специфіка соціології за об'єктом дослідження

Далі, соціологія розглядає людину не з одного якогось боку чи властивості; економічні науки, наприклад, досліджують людину економічну, тобто людину, зайняту в процесі виробництва; політичні науки цікавляться насамперед людиною політичною, яка бере участь у політичних процесах і акціях; релігієзнавство вивчає людину релігійну в її стосунках із Богом. Соціологія ж розглядає **людину соціальну** як істоту нероздільну, котра є одночасно істотою і економічною, і політичною, і релігійною, і етичною, і художньою, і раціональною, і почасти ірраціональною, взаємодіючу в усіх цих аспектах, іпостасях та різноманітностях.

Проблема самогубства в соціології та інших науках

Для прикладу можна взяти одну з найболючіших проблем людства — **проблему самогубства** (суїциду). Французький соціолог **Е. Дюркгайм**, аналізуючи цю проблему, каже, що її вивчають різні соціальні науки. Історія подає відомості про конкретних історичних осіб, які добровільно пішли з життя (Сократ випив чашу з отрутою-цикутою, Сенека перерізав собі вени у ванні з теплою водою). Біологія, медицина і психіатрія шукають причини самогубств у поганому здоров'ї чи розладах психічних станів, географія — у кліматичних умовах, економіка — в економічних факторах, таких, як злиденність, депресії чи банкрутства. Тобто всі ці науки намагаються пояснити явище самогубства за допомогою окремих, не пов'язаних між собою чинників. Усі вони не приділяють уваги певному суспільству і культурі в цілому, ігнорують соціальну організацію і культурні феномени.

Соціологічна концепція самогубств Е. Дюркгайма

На думку ж **Е. Дюркгайма**, вирішення проблеми самогубства лежить на шляху **цілісного розгляду суспільства та його культури**. У суспільстві, де всі соціальні відносини тісно взаємопов'язані, де існує високий ступінь «соціального зчеплення» людей, де ці люди відчують себе життєво важливими частинами суспільства, потрібними, не забутими, не самотніми; де цінності культури поділяються всіма громадянами, будучи сталими і незаперечними, — у такому суспільстві зазвичай досить невисокий відсоток самогубств. І навпаки, суспільство з низьким ступенем «зчепленості», члени якого слабко пов'язані один з одним і зі спільнотами, відчують себе незахищеними, непотрібними і забутими; суспільство, де культурні цінності й норми є відносними, часто змінюваними, не визнаються всіма його членами, — таке суспільство є могутнім генератором і спонукальним чинником скоєння самогубств, незалежно від кліматичних чи економічних умов і стану психічного та фізичного здоров'я людей. Такий «хворобливий» стан суспільства **Дюркгайм** називає **«аномією»**.

Зв'язок
соціології
з іншими
науками

Отже, на відміну від інших суспільних чи соціогуманітарних наук, **соціологія є генералізуючою наукою, яка досліджує суспільство в цілому і людину як істоту соціальну**. Соціологія активно співпрацює з іншими сферами наукових знань про соціум та людину, спираючись на досягнення статистики, демографії, психології, економічних, політичних, правових наук і дисциплін. Нині соціологія дедалі успішніше кооперує свою діяльність також з природничими і технічними науками, утворюючи спеціальні відгалуження знань на стику наук. Відбувається своєрідна «соціологізація» наук, з'являються такі незнані досі напрями, як біосоціологія, соціологія населення, соціологія епідемій, соціологія інфаркту, соціологія злочинності, соціологія менеджменту, соціологія підприємницької діяльності тощо.

Роль соціології
у розвитку
суспільства
перехідного
періоду

Необхідність вивчення соціології визначається передусім зростанням ролі й значущості цієї науки в сучасних умовах. Це зумовлено **низкою обставин**, серед яких соціологи називають як найважливіші такі:

По-перше, наша країна переживає *період глибоких і всеосяжних змін і трансформацій усіх сторін життя суспільства*. Важливі й швидкі зміни відбуваються нині в багатьох інших країнах та у світовому масштабі. У цих умовах особливо актуальним є ретельне вивчення і використання тенденцій і закономірностей розвитку й функціонування суспільства як цілісного організму, механізму їхніх дії та взаємодії, що пов'язано насамперед з соціологією. Сьогодні не підлягає сумніву, що коли б реформи, які в нас здійснюються, були науково (в тому числі соціологічно) обґрунтовані, а їхні наслідки й поступ серйозно сплановані та спрогнозовані, то результати б могли бути зовсім іншими, менш болючими і більш плідними.

По-друге, сучасний етап розвитку нашого та інших суспільств неспростовно засвідчує *зростання ролі й значення соціальних чинників і соціальної сфери* життя суспільства. Не випадково за останні роки так часто йшлося про «сильну соціальну політику», «соціально орієнтовану економіку», «соціальний захист населення», «соціальні наслідки реформ» тощо. Життя переконливо довело, що ігнорування чи недооцінка ролі й значення соціальних чинників і соціальних наслідків проведення реформ ставить під загрозу їх успішне здійснення і в суспільстві в цілому, і в його окремих сферах.

По-третє, одним із головних і складних завдань прогресивного розвитку нашої і багатьох інших країн на сучасному етапі є *формування громадянського суспільства*. Без цього неможливі ані ефективний розвиток економіки і вихід із глибокої кризи, ані утвердження правової

держави. Все це висуває на перший план дослідження соціального статусу особи і соціальних груп, проблем співвідношення і взаємодії людини, соціальних спільнот і суспільства в цілому, що безпосередньо входить до предмета соціології. Як вважав французький соціолог **Е. Дюркгайм**, соціологія була б не вартою й години праці, якби вона не допомагала поліпшити й удосконалити суспільство.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ I

Загальна теорія та історія соціології

ТЕМА 2

Виникнення і становлення соціології як самостійної науки

- 38 *Логіка виникнення соціології*
- 39 *О.Конт — засновник соціології*
- 44 *Г.Спенсер як продовжувач
позитивістської лінії в соціології*
- 47 *Соціологічний позитивізм*
- 50 *Соціологічна концепція марксизму*
- 57 *Соціологічний психологізм*

Логіка виникнення соціології

*Розвиток
уявлень
про суспільство
та людину*

Соціологія як самостійна галузь наукового знання виникла *досить пізно, у 40-х рр. XIX ст.*, і є порівняно молодого наукою. Однак формування і накопичення знань про суспільство та його розвиток, місце і роль у ньому людини почалося з давніх-давен, спираючись на уявлення первісних людей, відображених у міфах, легендах та героїчному епосі. З часом, приблизно два з половиною тисячоліть тому, на основі первісної міфології виникає *філософія*, яка на перших етапах свого існування була сукупним знанням про світ і містила в собі елементи астрономічних, математичних, фізичних та інших знань. Окремою галуззю філософії як «цариці всіх наук» поступово стає соціальна філософія, вбираючи в себе численні спроби пояснення суспільних явищ, суті та призначення людини.

*Соціальна
філософія
як попередниця
соціології*

Крім філософії, соціальні процеси і явища вивчала також *історія*. Як слушно зазначає український соціолог **М.Захарченко**, у стародавньому світі розвиток філософії та історії здійснювався паралельно, але ці два пізнавальні процеси ніколи не перетиналися: пізнавальний досвід історичної науки не вивчався філософією, а соціально-філософський аналіз суспільних проблем практично залишався поза історією. Філософія з її абстрактно-умоглядним розумінням соціальної дійсності була дуже далекою від реального суспільного життя в його неповторно-індивідуальних проявах, а історія уникала філософсько-теоретичних узагальнень, будучи скерованою саме на дослідження й опис унікальних і неповторних явищ та історичних осіб. До того ж історію завжди вважали наукою про минуле; соціальна ж філософія більше тяжіла до спроб розуміння сучасного їй світу. Тому саме соціальну філософію можна вважати попередницею соціології.

Однак філософи давнини не розглядали суспільство як окреме і самостійне утворення, що має свої власні закони і механізми розвитку. Для них суспільство та суспільне життя є складовою частиною загального космічного буття, незалежного від людини та її волі. Відтак і суспільство філософи стародавнього світу розглядали не як суб'єкт, не як цілісний соціальний організм, що саморозвивається й самовдосконалюється, а як простий або складний об'єкт вивчення за аналогією з іншими природними об'єктами. До того ж стародавні філософські уявлення про суспільство і людину мали умоглядний, позадослідний характер.

Отже, із сивої давнини, впродовж тисячоліть історії людства домінуючою залишалася думка про органічну належність людини до

природного світу (чи це був космос, чи земний світ), про людину як частку природи, підвладну природним законам, про суспільство як продовження і вищий продукт природи.

*Зміна уявлень
про можливості
вивчення
суспільства
і людини*

Подальший розвиток філософії, виокремлення з неї природничих наук, не змінюючи панівної думки щодо сутності людини й суспільства, вносить певні корективи у спроби їх тлумачення і дослідження. З доби Нового часу (XVII ст.) починає формуватися переконання, що суспільні процеси і явища можуть досліджуватися за допомогою *методів природничих наук*, що дасть змогу подолати абстрактність і описовість, забезпечить здобуття науково достовірного, дослідно підтвердженого знання про суспільний простір і діючу в ньому людську особистість.

Проте всі ці намагання забезпечити науковість у поглядах на суспільство і людину здійснювалися і рамках старої класифікації наук, у якій не було місця соціальній сфері як окремому предмету дослідження. Першим, хто переглядає усталену класифікацію наук і вирізняє в ній окрему науку про суспільство, був французький учений **Огюст Конт** (1798–1857), якого і вважають засновником соціології. Вперше Конт вжив слово «соціологія» 1839 р. у 47-й лекції «Курсу позитивної філософії» (том IV).

О.Конт — засновник соціології

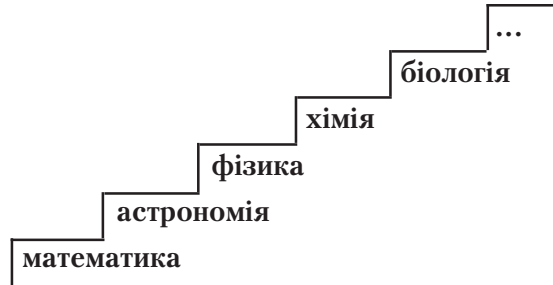
*Обґрунтування
О.Контом
необхідності
нової науки
про суспільство*

О.Конт жив у Франції у такий період її історії, який знаменувався боротьбою старих і нових класів і станів, частою зміною форм політичного устрою. Прихід до влади Наполеона Бонапарта, котрий починав як республіканець, а став імператором, злет і падіння імперії, низка буржуазних революцій, що перетиналася реставрацією монархії, глибока й всеохопна криза старого суспільства і важкі муки народження нового буржуазного ладу, руйнація традиційних цінностей і моральних принципів — усе це спричинило величезний вплив на світогляд О.Конта. Він намагався знайти шляхи виходу з цього всезагального кризового стану, звертаючи свої погляди до науки, яка єдина, на його переконання, була здатна подолати стан анархії і хаосу, в якому так довго перебували найцивілізованіші країни, серед них і Франція. Але це мала бути *спеціальна позитивна наука про суспільство*, його будову та розвиток, яка б ґрунтувалася на достовірних дослідних даних — на той час такої науки ще не існувало.

*Класифікація
наук*

О.Конт створює свою *класифікацію* наук, розміщаючи їх відповідно до історії їхнього виникнення, розвитку і залежності одна від одної,

ускладнення їхнього предмета, зростання складності явищ, які вони досліджують. Кантівська ієрархія наук набирає вигляду певних сходинок:

*Місце соціології
у системі наук*

Якщо йти за логікою, наступною сходинкою має бути окрема наука про найскладніший живий організм — суспільство; так у цій класифікації з'являється спочатку «соціальна фізика», і лише згодом **О.Конт** дає їй назву «соціологія».

Соціологія, вважає О.Конт, може і повинна будуватися за *взірцем передових природничих наукових дисциплін*, на фундаменті виявлених законів, зв'язків між явищами, що повторюються. Виходячи з досвіду природознавства, яке вивчало певні системи явищ, О.Конт за аналогією доходить висновку, що і «соціальна фізика» (або соціологія) має вивчати суспільство як систему. В основу побудови соціології як самостійної науки О.Конт поклав ідею *«соціальної системи»*, тобто визнання факту існування суспільства як свого роду організму, що складається з певних елементів, які, своєю чергою, виконують певні функції.

Виходячи з цього, О.Конт розрізняє в соціології *«соціальну статистику»* (або теорію суспільного порядку, яка вивчає умови існування і закони функціонування соціальної системи, її структуру та елементи) і *«соціальної динаміки»* (або теорію суспільного прогресу, котра досліджує закони розвитку і зміни соціальних систем). Перша має дати відповідь на запитання: що таке суспільство, з яких частин воно складається; друга — чому це суспільство розвивається.

*Сім'я
як базовий
елемент
суспільства*

Конт починає аналіз *«соціальної статистики»* із *сім'ї*, вважаючи її основною і найстабільнішою клітиною соціального організму. Сім'я, на думку О.Конта, — це джерело морального виховання, збереження культурних традицій і досвіду попередніх поколінь; вона сприяє входженню молоді у соціальне життя, набуттю нею важливих соціальних якостей, необхідних для успішного служіння людству, вчить «жити для

інших». Добрі стосунки між поколіннями підтримують суспільну рівновагу, баланс між традиціями і новаціями, носіями яких є старші й молоді люди.

Разом із тим **О.Конт** заперечує жіночу рівноправність і всіляко наголошує на необхідності зміцнення авторитету й влади чоловіка. Жінка, на його думку, стоїть нижче чоловіка в інтелектуальному плані, поступаючись йому також і силою волі. Завдання жінки — робити благородними грубі чоловічі натури, пробуджувати в них суспільні почуття, засновані на солідарності.

За переконаннями **О.Конта**, саме сім'я є тією «позитивною» силою, яка цементує суспільство. Розпад сім'ї означає розпад і загибель суспільства.

Аналогом сімейних відносин у ширшому суспільному плані є кооперація, що ґрунтується на розподілі праці. Тут кожен робить те, до чого він має найбільшу схильність, тому всі зацікавлені одне в одному. Так виникає «*всезагальна згода*» (або всезагальний консенсус), який забезпечує рівновагу суспільства як соціальної системи та збереження її цілісності.

На основі розподілу праці формується й постійно ускладнюється структура соціальних груп і спільнот, створюється зв'язок між окремими індивідами, сім'ями, соціальними групами та спільнотами. Але самі по собі економічні зв'язки, вважає **О.Конт**, ще не забезпечують сталої рівноваги і стабільності суспільства, бо людина за своєю природою є егоїстичною і агресивною. Тому ці зв'язки мають бути доповнені політичним примусом. Не може бути гармонії там, де панує конкуренція й експлуатація — наслідки розподілу праці. Надмірний розподіл праці призводить до звуження світогляду людини, виникнення почуттів ворожості до осіб іншої професії, до розкладу суспільства на окремі корпорації та до руйнації його єдності. Тому, власне, і необхідна сильна політична влада, щоб вгамовувати різноспрямовані інтереси й забезпечувати стан рівноваги. *Держава*, таким чином, є у **О.Конта** органом соціальної солідарності й гарантом суспільного порядку.

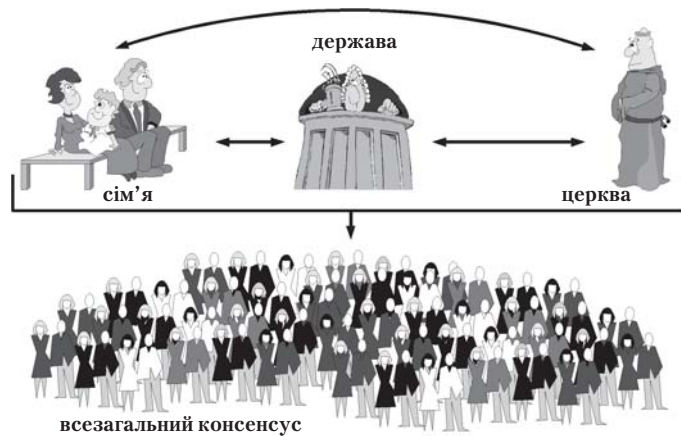
Однак і цього недостатньо для нормального функціонування суспільства, бо сталий соціальний зв'язок вимагає не лише примусу, а й певної духовної єдності — вірувань, переконань і соціальних почуттів, моральних принципів та норм поведінки. Це абсолютно необхідне погодження між людьми забезпечується *релігією і церквою*. **О.Конт** виходить із того, що людина — це егоїстична істота, схильна до руйнації та агресії, яка керується швидше почуттями, ніж розумом. Саме ця

*Держава
як орган
соціальної
солідарності*

*Релігія і церква
як регулятори
соціальної
поведінки*

обставина робить необхідним збереження релігії і церкви, які виконують функцію регуляторів соціальної поведінки, забезпечують єдність вірувань і почуттів, без чого, на думку О.Конта, не може існувати жодне суспільство.

Основний принцип «соціальної статики» **О.Конта** — взаємозалежність індивіда і суспільства; для їх оптимального співвідношення потрібні загальна згода, *консенсус*, що і є основою рівноваги соціальної системи. Ця ідея надовго стала домінуючою в традиції соціологічного позитивізму. Загалом стабільне суспільство з його найважливішими соціальними інститутами можна уявити таким чином:

«*Соціальна статика*», тобто дослідження складових елементів соціального організму та їхньої взаємодії, характеризує певний сталий стан суспільства. «*Соціальна динаміка*», натомість, стосується з'ясування причин, які спричиняють розвиток цього суспільства. Для **О.Конта** первинними, вирішальними чинниками впливу на суспільний розвиток є духовні, розумові начала людини. За основу своєї «соціальної динаміки» він бере історію людського духу, розвиток людського інтелекту.

На думку **О.Конта**, людський розум у своєму розвитку проходить *три стадії*, яким відповідають три стадії історичного прогресу. Перша, або *теологічна стадія*, охоплює час від давнини до 1300 року. Вона характеризується пануванням релігійного світогляду в сукупності з військово-авторитарними режимами на чолі з жерцями та військовими. Друга, або *метафізична стадія*, триває до 1800 року; її основою стає метафізичний спосіб пояснення існуючого, суть якого полягає в

Три стадії розвитку людського інтелекту

абстрактно-умоглядному тлумаченні речей і явищ без опертя на емпіричні (дослідні) дані. Тут на першому плані в духовній сфері філософи, а в політичній — юристи, публіцисти, літератори. Завданням цієї стадії є руйнація старого суспільства та його нещадна критика. Але наслідком цього стає стан анархії і хаосу. Тому третя, *позитивна стадія* — це стадія поширення передусім наук, зростання їхньої суспільної значущості і впливу на всі сторони життя суспільства. Людська думка зосереджує свою увагу не на надприродному і не на поясненнях сущого за допомогою абстрактних сутностей, а лише на наукових законах. Зростання й накопичення позитивних знань спонукає швидкий розвиток промисловості, стимулює перехід від військових до промислових розвинутих систем, допомагає встановленню порядку і соціального миру. В центрі духовного життя перебувають вчені й діячі мистецтв, а управління господарством здійснюють промисловці й технічні фахівці.

*Позитивна
політика*

Головним завданням соціології в цих умовах для **О.Конта** є опис взаємодії законів функціонування й розвитку суспільства і вироблення оптимальної з цього погляду *позитивної політики*. Він однаково гостро виступає і проти реакціонерів — захисників старого ладу, і проти радикалів, які стояли за революційне нищення віджилого устрою. О.Конт мріє про суспільство, в якому соціальний порядок не призводив би до застою, а прогрес — до революційної анархії та свавілля. Вчення О.Конта про позитивну політику як шлях поступового, наперед передбачуваного і науково забезпеченого *реформування суспільства* на засадах розуму та інтелекту було антитезою до ідей марксизму, які в цей час почали широко проникати у Францію.

*Предмет
і методи
соціології*

Отже, *предметом* соціології для О.Конта є не конкретно-історичне суспільство, а суспільство в цілому як система, в її минулому і сучасності. Він розробляє також *методи* соціології і вважає, що основними для цієї науки є *спостереження і експеримент* (оперті на соціологічну науку), *метод порівняння* (соціальних процесів, різних суспільств, станів одного й того самого суспільства) та *історичний метод* (дослідження послідовних станів суспільства з врахуванням тісного зв'язку минулого, сучасності й майбутнього).

Таким чином, *вчення О.Конта в історії соціології* — надзвичайно важливе. Він вперше:

- обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і можливість пізнання законів його розвитку;
- визначив соціологію як особливу науку про суспільство, яка спирається на емпіричні дослідження, що мало забезпечити її об'єктивність та неупередженість;

- розглянув суспільство як систему з її статичними та динамічними закономірностями, привернув увагу до вивчення соціальних інститутів і структури цієї системи, механізмів її змін.

Висновки

Водночас О.Конт так і не зміг у поясненні суспільства остаточно відірватися від аналогій з природничими науками, запозичуючи багато своїх положень і термінів з біології і фізики, надмірно прив'язуючи соціальні явища, процеси і закони до тих, що вивчаються природознавством. Нарешті, людина у його вченні є насамперед природною істотою з такими вродженими характеристиками, як егоїзм, агресивність тощо. Вона підпорядкована природним закономірностям і не відіграє самостійної ролі в процесі природної еволюції.

Г.Спенсер як продовжувач позитивістської лінії в соціології

До засновників соціології як окремої науки зараховують також видатного англійського мислителя **Герберта Спенсера** (1820—1903). Деякі історики соціології розглядають його концепцію як пряме продовження вчення **О.Конта**, інші — як послідовника **Ч.Дарвіна** з його вченням про походження видів у тваринному світі. Однак він сам заперечує такі зіставлення. Г.Спенсер зокрема зазначає, що О.Конт створив опис походження ідей (три стадії розвитку людського інтелекту); йому ж належить опис походження речей, тобто опис зовнішнього світу, який розвивається через еволюцію. З другого боку, Г.Спенсер вважає, що не він у Ч.Дарвіна, а останній у нього запозичив ідею еволюції, яку Г.Спенсер, за його словами, розвинув на 7 років раніше від Ч.Дарвіна (тобто 1852 р.), першим сформулювавши принципи природного відбору та боротьби за існування.

Ідея соціальної революції

Тому слід детальніше зупинитися на вченні **Г.Спенсера**, викладеному в працях «Вивчення соціології», «Принципи соціології», «Основи соціології», «Соціологія як предмет вивчення» тощо. Теоретичні погляди Г.Спенсера формувалися головним чином *під впливом природничих наук*, які в той час дедалі частіше зверталися до ідеї еволюції. **Ідея еволюції** — центральний пункт вчення Г.Спенсера. Він визначає *еволюцію* таким чином: це інтеграція (тобто об'єднання у ціле) речовини, під час якої ця речовина переходить зі стану невизначеної однорідності до стану визначеної зв'язаної різномірності. Межа, за яку еволюція не може перейти, — це рівновага системи. Порушення рівноваги викликає розпад, з якого починається новий еволюційний процес. Усе існуюче проходить цикл розвитку й розпаду, а потім і цикл творення нового.

Види
еволюційних
процесів

Г.Спенсер виокремлює три види еволюційних процесів: неорганічний, органічний, що стосується живої природи, і надорганічний, який відбувається у суспільстві. Суспільство — частина природи; воно не створене штучно ані спільною волею людей, ані Богом. Суспільство для **Г.Спенсера** є соціальним організмом, подібним до біологічних систем: воно розвивається за **загальними системними принципами**.

- Суспільство, як і біологічний організм, у процесі свого розвитку *нарощує масу* (чисельність населення, матеріальні ресурси тощо).
- Зростання маси призводить до *ускладнення структури*. Щодо суспільства це знаходить свій вияв у зростанні кількості соціальних груп і спільнот, які, своєю чергою, творять соціальні інститути як форми самоорганізації свого життя; таких соціальних інститутів Г.Спенсер налічує п'ять: домашні, обрядові, політичні, церковні, професійно-промислові (див. попередню лекцію).
- Ускладнення структури супроводжується *диференціацією* (розподілом) *функцій*, які виконуються окремими частинами. Щодо суспільства це означає, що кожний соціальний інститут має свої, притаманні йому функції, які в сукупності забезпечують існування суспільства з його розгалуженою соціальною структурою.
- Диференціація функцій веде до поступового *посилення взаємозалежності й взаємодії частин*. Щодо суспільства це означає чітке розмежування функцій різних соціальних інститутів, розподіл сфер їхнього впливу і відповідальності. Якщо цей порядок порушується і певний соціальний інститут підміняє інші, — починається регрес, або розпад соціального організму. Г.Спенсер особливо застерігає проти непомірного розширення повноважень і функцій держави, що з часом призводить до порушення стану рівноваги суспільства.
- У біологічному організмі частини підпорядковані цілому. У суспільстві *ж ціле існує заради частин*, тобто суспільство існує для блага своїх членів. Тут Г.Спенсер порушує, але не вирішує проблему співвідношення людини і суспільства.

Загальну ходу еволюції у надорганічному світі, тобто світі людей, **Г.Спенсер** бачить як перехід від «малих простих» до «великих складних» агрегатів. Або, інакше, — зміст історичного процесу полягає в поступовому переході від мілітарного до промислового типу суспільств, від механічного примусу до організованого об'єднання на основі спільності інтересів і співробітництва.

Продовженням соціологічного вчення Г.Спенсера є його погляди на **соціальну політику**. На відміну від **О.Конта**, який вважає за доцільне

Соціальна
політика

реформування суспільства за допомогою централізованої держави, Г.Спенсер наголошує, що суспільство має бути вільним від втручання урядів і реформаторів. Є лише логіка споконвічних законів еволюції, яка заперечує і не допускає вольового втручання будь-яких соціальних інститутів чи окремої людини. Це впливає з його доктрини виживання найприспособаніших до соціального оточення людей, про природний відбір. Ті, які не пристосовуються, перебувають на шляху до вимирання; виживуть лише ті, чий інтелект переважає інтелект інших. Тому уряд і держава не повинні потурати непристосованим, розробляючи соціальну політику захисту і допомоги хворим, бідним, безробітним і старим. Природний відбір для Г.Спенсера є стимулом суспільного прогресу.

*Людина у вченні
Г.Спенсера*

Аналогічно **Г.Спенсер** розглядає і *людину*; вона для нього є тільки часткою природи, а її природний стан — агресивність. Людина з давніх-давен — дикун і напівтварина, асоціальна істота. Лише в процесі еволюції відбувається її соціалізація (тобто становлення особистості, засвоєння цінностей, норм, установок, взірців поведінки, притаманних певному суспільству) за допомогою соціальних інститутів.

Висновки

Отже, *значення і роль Г.Спенсера* в історії становлення соціології як самостійної науки полягають у тому, що він:

- обґрунтував необхідність соціології для дослідження соціальних систем і соціальної структури;
- поклав початок вивченню соціальних інститутів як форм самоорганізації спільнот і знарядь соціального контролю, механізмів їхньої взаємодії;
- здійснив аналіз багатьох понять, які увійшли до соціологічної класики, таких, як система, структура, функція тощо.

Ідеї Г.Спенсера вплинули на формування теорії структурного функціоналізму, яка нині є однією з найвпливовіших у сфері соціологічної думки.

Оцінюючи належним чином роль **Г.Спенсера** у становленні соціології, систематизації напрацьованого попередниками матеріалу, зазначимо, що він так і залишився в колі ідей про спільність соціальних і природних процесів і явищ, занадто високо оцінював дію природних закономірностей, що, зрештою, принижувало роль людини в суспільному розвитку, робило її залежною від невблаганного розгортання еволюційних процесів.

*Позитивістсько-
натуралістич-
ний напрям
у соціології*

Таким чином, **О.Конт** засновує соціологію як самостійну позитивну науку і є основоположником школи соціологічного позитивізму. Г.Спенсер — продовжувач контівської позитивістської лінії в соціології. Соціологічний позитивізм був провідним напрямом у соціології XIX ст.

Основні течії соціологічного позитивізму (або натуралізму) — це **соціальний дарвінізм, географічна та расово-антропологічна школи.**

Соціологічний позитивізм

Соціальний
дарвінізм

Одним із перших західних соціологів, який звернувся до вивчення суспільних процесів і явищ в контексті ідей **Г.Спенсера**, є австрійський соціолог і юрист **Людвиг Гумплович** (1838—1909), засновник **соціального дарвінізму**. Основним положенням його праць є думка про суспільство як сукупність груп людей, що ведуть між собою боротьбу за виживання, вплив і панування. Людям від народження притаманна взаємна ненависть, що визначає відносини між соціальними групами й спільнотами, які постійно перебувають у стані жорстокої боротьби. Він обґрунтовує положення про неминучість соціальної нерівності людей, стверджуючи, що будь-яка людина або група прагне до підкорення слабших і що в цьому проявляється природний суспільний закон боротьби за існування (звідси й назва напряму — соціальний дарвінізм, або автоматичне перенесення положень дарвінівського вчення про еволюцію в природі на розвиток суспільства). Л.Гумплович один з перших вводить у соціологію поняття «соціальний конфлікт», який, на його думку, є органічною формою взаємин між людьми і соціальними спільнотами всередині кожного суспільства і в стосунках між різними суспільствами.

Вчення
А.Смолла
про розв'язання
соціального
конфлікту

Американський соціолог **Альбїон Смолл** (1854—1926) продовжує розробку ідей соціального дарвінізму, дотримуючись в основному поглядів **Л.Гумпловича**. Але на відміну від Л.Гумпловича, який вважав єдиними шляхами розв'язання соціальних конфліктів примус і насильство, А.Смолл приділяє увагу проблемі *переходу від конфлікту до соціальної злагоди і погодження*. Соціологія й повинна виступати в ролі ефективного компонента «соціальної технології» та «соціальної інженерії», метою яких є сприяння гармонізації соціальних структур і відносин. Або, інакше, соціологи, досліджуючи суспільство, повинні попереджати про назрівання соціальних конфліктів, описувати та аналізувати причини їхнього виникнення та брати участь у виробленні заходів, які допомагають, з одного боку, не допустити розгорання вже існуючих конфліктів, а з другого — вдосконалити саме суспільне життя у тих його ланках, де раніше конфлікти виникали.

Основною ідеєю соціального дарвінізму є зведення законів розвитку суспільства до таких біологічних закономірностей:

- *природній відбір;*

- боротьба за існування;
- виживання найприспосованіших;
- вроджена агресивність людини тощо.

У цілому ж, незважаючи на окремі спроби відійти від суто біологізаторських тлумачень суспільства, соціальний дарвінізм досить швидко втрачає свій вплив, хоч деякі його сучасні різновиди (наприклад, соціобіологія) продовжують існувати.

Расово-антропологічна школа

Расово-антропологічна школа в соціології виникає та існує у другій половині XIX — початку XX ст. Її поява пов'язується насамперед з ім'ям французького дослідника **Жозефа Артура де Гобіно** (1816—1882). Він вважає головними причинами розвитку суспільства *расові особливості*, чистота раси розглядається ним як основна спонукальна сила розвитку цивілізації. Але оскільки у світі практично не залишилося чистих рас, а біла раса поступово змішується з жовтою і чорною і втрачає свою провідну роль, Ж.А. де Гобіно досить песимістично дивиться на майбутнє, пророкуючи занепад західноєвропейської цивілізації, створеної білою расою на чолі з арійцями.

Основні положення расово-антропологічної школи зводяться до визнання, що:

- соціальне життя і культура є лише *наслідком дії* расово-антропологічних чинників;
- *раси* є головними суб'єктами історичного процесу;
- раси поділяються на «вищі» й «нижчі»;
- *змішування рас* веде до фізичної і культурної деградації суспільства;
- соціальна поведінка людини детермінована (зумовлена) *біологічною спадковістю*.

Расово-антропологічний напрямок в соціології в науковому плані виявився нежиттєздатним головним чином через хибність вихідних положень і брак наукової аргументації. В політичному ж плані він дав поштовх до появи расизму і фашизму, геноциду і етноциду, за що людство заплатило життям мільйонів людей.

Географічний напрям

Географічний напрям у соціології започатковує англійський соціолог **Генрі Томас Бокль** (1821—1862). Він вважає, що суспільний розвиток залежить насамперед від *зовнішніх географічних факторів* — клімату, їжі, ґрунтів і ландшафту. Саме вони визначають генезис перших історичних форм суспільності й навіть тип політичного устрою — деспотії чи демократії. Так, наприклад, у країнах із теплим, сприятливим для землеробства кліматом люди малопридатні до тяжкої фізичної праці, ринок перенасичений дешевою робочою силою, а це викликає злиденність

одних і багатство інших; нерівність розподілу багатства спричиняє виникнення деспотичної влади. І навпаки, у народів, які живуть у країнах із помірним кліматом, їжа обходиться дорожче, вимагає більших затрат праці; на ринку праці попит на робочу силу перевищує пропозицію, це впливає на зростання заробітної плати, тому багатства розподіляються рівномірніше, і в таких країнах переважають демократичні форми політичного устрою.

Основними положеннями географічного напрямку в соціології є:

- *абсолютизація ролі природних факторів* (таких, як клімат, ландшафт, великі річки, близькість до морів чи океанів, специфіка географічного розташування тощо);
- *недооцінка специфіки суспільства* та масштабів діяльності людини із перетворення природного середовища в культурне, потенціалу змін, закладеного у внутрішній взаємодії соціальних і духовних чинників;
- *однозначна залежність психологічних і культурних процесів від фізичних факторів* зовнішнього середовища.

Проблема взаємозв'язку природи і суспільства

Водночас слід зазначити, що географічна школа в соціології поставила проблему, яка сьогодні є однією з центральних, а саме: *проблему органічного зв'язку суспільства і природи*, проблему відповідальності людини за надмірне втручання у природне середовище і хижацьке використання природних ресурсів. Тому один із сучасних напрямів у соціологічній думці — *альтернативна соціологія* — знову й знову порушує питання визнання високої цінності природи та її гармонії з людиною, надає перевагу захисту довкілля, а не економічному зростанню, бере участь у продуманому плануванні й діях із метою уникнення ризику екологічної катастрофи і знищення людства.

Основні принципи позитивізму

Таким чином, різноманітні школи позитивістського напрямку в соціології кінця XIX — початку XX ст. були лише першими кроками на шляху формування соціології як самостійної науки. **Принципи**, які лежать у їхній основі, можна об'єднати в п'ять груп. Це насамперед твердження про те, що:

- соціальні явища підпорядковуються *законам*, спільним для всієї дійсності; немає жодних специфічних соціальних законів, які б не були модифікацією законів, що діють у природі;
- соціологія повинна будуватися *за взірцем позитивних природничих наук*;
- методи соціологічних досліджень мають бути *аналогічними до природничо-наукових*; усі соціальні явища повинні описуватися в *кількісних* вимірах;

- найважливішим критерієм науковості соціології є *об'єктивність змісту* знання; соціологічне знання не повинно містити споглядальних міркувань, а описувати соціальну дійсність незалежно від нашого до неї ставлення;
 - *людина* розглядається переважно як *природна істота* з вродженими біопсихічними властивостями; вона неспроможна до соціальної творчості й не відіграє самостійної ролі у житті та розвитку суспільства.
- Всі ці характерні риси позитивістської соціології врешті-решт призвели до визнання обмеженості та недостатності натуралістичних тлумачень суспільного життя і людини, а в кінцевому результаті — до зменшення її впливу та занепаду.

Соціологічна концепція марксизму

Розвиток суспільства як природно-історичний процес

Елементи позитивістського й натуралістичного підходів до суспільства та людини властиві соціологічному вченню марксизму. При створенні цього вчення німецькі науковці **Карл Маркс** (1818—1883) та **Фрідріх Енгельс** (1820—1895) відштовхуються від *натуралістичних установок позитивізму*, який вимагає розглядати соціальні явища як об'єктивні факти і будувати суспільствознавство за взірцем природознавства, з характерним для останнього причинно-наслідковим поясненням процесів та явищ навколишнього світу. Це дає їм змогу тлумачити поступ суспільства як природно-історичний процес. На їхнє переконання, природно-історичний процес розвитку людства є таким же закономірним, необхідним і об'єктивним, як і природні процеси.

Вчення про суспільно-економічні формації

Конкретизація етапів розгортання природно-історичного процесу здійснюється К.Марксом і Ф.Енгельсом через *вчення про суспільно-економічні формації*. Саме поняття «формація» К.Маркс запозичує із сучасного йому природознавства: ним у геології, географії, біології визначалися певні структури, пов'язані єдністю умов створення, подібністю складу й взаємозалежністю елементів. У марксистському вченні характеризуються п'ять суспільно-економічних формацій: первісна, рабовласницька, феодална, капіталістична й комуністична (з першою фазою — соціалізмом). Кожна з них створює послідовні сходинки історичного процесу, завершуючись комунізмом, який у майбутньому має перемогти у всесвітньо-історичному масштабі.

Спосіб виробництва матеріальних благ

Чому ж здійснюється цей висхідний розвиток людства? **К.Маркс** і **Ф.Енгельс** вважають, що спонукальні чинники суспільного розвитку містяться у *матеріальній, економічній сфері*. У фундаменті кожної формації лежить певний спосіб виробництва матеріальних благ, який

Базис і надбудова

складається з продуктивних сил (прогресивна частина) і виробничих відносин (консервативна частина). Продуктивні сили перебувають у процесі постійних змін і вдосконалення, тоді як виробничі відносини стримують цей розвиток своїми малогнучкими застиглими формами. Цей конфлікт всередині способу виробництва врешті-решт призводить до вибуху і заміни і старих виробничих відносин новими. Своєю чергою, зміни в економічному фундаменті (базисі) неминуче викликають зміни і в надбудові — складній системі суспільних позавиробничих відносин і форм суспільної свідомості. У цілому схематичне уявлення про марксистське розуміння суспільства і його структури може виглядати так, як зображено на схемі (див. стор. 50).

Соціальні революції

Одна суспільно-економічна формація замінюється іншою в процесі соціальних революцій, яких, відповідно, є чотири типи: соціальні революції при переході від первісної до рабовласницької та від рабовласницької до феодальної формації, буржуазна і соціалістична революції. Діючими особами революцій є класи-антагоністи: раби й рабовласники, селяни й феодала, пролетарі й буржуа.

Отже, соціологічна концепція марксизму будується на визнанні дії в природно-історичному процесі **об'єктивних закономірностей**, сформульованих у таких законах:

- закон відповідності виробничих відносин характеру й рівню розвитку продуктивних сил;
- закон первинності базису і вторинності надбудови;
- закон класової боротьби і соціальної революції;
- закон природно-історичного розвитку людства через зміну суспільно-економічних формацій.

Місце людини у суспільному розвитку

Що ж може **людина** у цій залізній схемі всесвітньо-історичного поступу? Відповідь **К.Маркса** і **Ф.Енгельса** полягає у трактуванні свободи людини через пізнання нею цих закономірностей розвитку людства і можливості діяти відповідно до них. Змінити чи скасувати їх узагалі людина неспроможна. Марксівський вислів «суспільне буття визначає суспільну свідомість» є також свідченням мізерності людини, звуження меж її творчої діяльності, сковування духовної активності особи, недооцінки ролі її інтелекту як джерела розвитку й багатства суспільства.

Відмінності між позитивізмом і соціологічною концепцією марксизму

Розвиваючись у річищі **позитивізму**, **соціологічна концепція марксизму**, однак, не збігається повністю з його положеннями. **Відмінності** між позитивістською парадигмою і соціологією марксизму полягають у тому, що:

- соціологічна концепція марксизму розглядає суспільство не як продовження й вищий продукт природи, а як **об'єктивну реальність**

Суспільна будова у соціологічній концепції марксизму

С П О С І Б В И Р О Б Н И Ц Т В А	виробничі відносини	форми суспільної свідомості: політична, правова, естетична, моральна, філософська, релігійна, наукова тощо			Н а д б у д о в а
		суспільні позавиробничі відносини та соціальні інститути: релігійні відносини — релігійні організації правові відносини — суд, прокуратура, в'язниці політичні відносини — держава, політичні партії			
	продуктивні сили	форми розподілу матеріальних благ			б а з и с
		форми обміну матеріальних благ			
		форми власності на засоби виробництва			
	продуктивні сили	люди-виробники матеріальних благ	засоби праці (техніка)	предмет праці (земля, корисні копалини)	
засоби виробництва					

особливого гатунку, яка саморозвивається; причини розвитку суспільства слід шукати в ньому самому, а не поза його межами;

- на основі позитивістських соціологічних концепцій будуються численні спроби вдосконалення існуючого капіталістичного ладу через реформи і соціальну політику держави. Позитивістська соціальна політика визнає лише еволюційний тип суспільного розвитку і заперечує необхідність соціальних революцій, вважаючи, що будь-яке суспільство можна реформувати, а соціальні конфлікти розв'язати мирним шляхом, у чому велика роль і належить саме соціології. Марксизм вважає *капіталістичне суспільство принципово*

нездатним до подальшого існування, заперечує саму можливість його реформування і вдосконалення, прирікає його на загибель;

- марксистська соціологічна концепція *порушує позитивістський принцип об'єктивності* наукового знання, відкрито стаючи на захист одного класу — пролетаріату і відверто прагнучи знищення іншого класу — буржуазії. Тому вона є не лише і не так теорією, як ідеологією і політичною практикою, закликком до насильницького повалення буржуазного ладу;
- соціологічний позитивізм прагне будувати свої концепції й теорії на базі дослідних даних. Марксизм у соціології надає виняткової ваги інтерпретації категорій і понять, залишаючи поза розглядом *проблему надійності емпіричної бази і зв'язок між емпіричним і теоретичним рівнями дослідження*. Далі це призведе до односторонності трактування капіталізму і нехтування його нових ознак: підвищення рівня життя пролетаріату, зростання середнього класу, успішність здійснення реформ і раціонального планування тощо.

Соціологічна концепція марксизму вже з часів її розробки і оформлення викликає появу великої кількості *критичної літератури*. Назвемо лише деякі основні підходи до критичного аналізу соціології марксизму.

Англійський філософ **Карл Поппер** (1902—1994) у своїй широко-відомій праці «Відкрите суспільство і його вороги» вміщує спеціальний розділ «Метод Маркса», в якому характеризує спочатку *позитивні* риси його соціологічного вчення. До них К.Поппер зараховує:

- гуманістичний імпульс, що лежить в основі марксизму і скерований на звільнення всіх пригноблених і експлуатованих;
- спробу застосувати раціональні методи до вивчення проблем суспільного життя. Хоч ця спроба виявилася, врешті, невдалою, однак вона спричинила величезний вплив на наступних дослідників суспільного життя. **К.Маркс**, пише К.Поппер, відкрив нам очі й загострив наш зір — повернення до домарксистської суспільної науки вже немислиме. Усі сучасні К.Марксу дослідники соціальних проблем зобов'язані йому, хоча можуть цього й не усвідомлювати;
- щирість і відвертість марксизму, його палке прагнення допомогти пригнобленим, відкрите відстоювання інтересів робітничого класу, який на той час був найбільш експлуатованою частиною населення розвинутих країн, відкрита ворожість до визискувачів пролетаріату і винуватців його жахливого стану життя — буржуазії, все це не могло не викликати симпатій до такої теорії, особливо серед молоді, і забезпечило велику популярність ідей марксизму, їх поширеність у всьому світі.

Критичний
аналіз
К.Поппера

Для чого
потрібна
критика
марксизму

Навіщо ж тоді критикувати К.Маркса, запитує **К.Поппер** і сам відповідає: це слід робити тому, що К.Маркс був *лжепророком*, пророцтва якого не збулися; він увів у оману багато людей, які повірили йому; він несе за це моральну відповідальність. Відверте обстоювання інтересів лише одного класу призвело до того, що теоретичні побудови **К.Маркса не були по-справжньому об'єктивними**; він свідомо чи підсвідомо закривав очі на ті явища, які суперечили його ідеологічним і політичним переконанням, а отже, позбавляли його теорію справжньої науковості. Крім того, метод К.Маркса спирався на *ідею детермінізму*, тобто причинну зумовленість явищ суспільства за аналогією до причинно-наслідкових зв'язків у природі. Але ж суспільство — це не пряме продовження природи, воно має свою специфіку й автономність. Не можна змішувати наукові передбачення у фізиці чи астрономії з історичними пророцтвами.

«Закриті»
суспільства
як реалізація
ідей марксизму

Тому ретельно описані рецепти руйнування капіталістичного суспільства не супроводжувались у К.Маркса науково обґрунтованими приписами *побудови нового, соціалістичного суспільства*, він не залишив по собі жодної плідної спроби створення конструктивної економічної політики на майбутнє, що згодом викликало численні невдалі спроби більшовиків після революції побудувати нове суспільство раціональним шляхом; це вдалося їм лише ціною жахливого *примусу, репресій та неймовірних людських втрат*. Наслідком реалізації марксистського вчення у соціалістичних країнах, пише **К.Поппер**, була побудова «закритого» типу суспільств з їх тоталітарними режимами, придушенням свободи особистості і прав людини. І тільки тепер із величезними труднощами ці країни починають будувати «відкриті», демократичного типу суспільства.

Критичний
аналіз Р.Арона

Французький соціолог **Раймон Арон** (1905—1983) у своїй книжці «Етапи розвитку соціологічної думки» теж присвячує соціологічному вченню К.Маркса окремий розділ, одну з частин якого він називає «Двозначність марксистської соціології». Він починає з визнання правомірності вживання Марксових понять «продуктивні сили», «виробничі відносини», «спосіб виробництва», «базис і надбудова» для соціологічного аналізу будь-якого суспільства. Але, на його думку, **К.Маркс** вдається до неприпустимого *паралелізму* економічних явищ, з одного боку, і класової боротьби та соціальних революцій, з другого. Р.Арон вважає, що ці дві групи явищ роз'єднуються самою історією; автоматичного паралельного проходження других за першими немає, а зміни в економічній сфері зовсім не ведуть до неминучих змін у соціально-політичній та духовній сферах. Прикладом цього, на думку Р.Арона, є те, що:

Автоматичний
паралелізм
економічних
і соціальних
процесів
та його
неспроможність

- одному й тому ж рівню розвитку продуктивних сил можуть відповідати різні виробничі відносини й різні соціальні устрої (капіталізм і соціалізм);
- з розвитком продуктивних сил при капіталізмі класова боротьба не посилюється, а, навпаки, послаблюється;
- там, де продуктивні сили були найрозвиненішими, соціалістичних революцій не було тощо.

Отже, робить висновок **Р.Арон**, Марксів паралелізм руйнується, а історія не підтверджує схем К.Маркса та його визнання вирішальної ролі економічних факторів у суспільному розвитку.

Критичний
аналіз
П.Сорокіна

Російський, а згодом американський соціолог **Питирим Сорокін** (1889—1968) у деяких своїх працях вдається до критичного аналізу таких положень К.Маркса, як *закон абсолютного зубожіння робітничого класу* («Пролетаріату нема чого втрачати, крім своїх кайданів») та *зростання його чисельності внаслідок зубожіння середнього класу, твердження про концентрацію багатств у руках небагатих капіталістів* тощо.

Неспромож-
ність прогнозів
К.Маркса щодо
майбутнього
капіталізму

П.Сорокін наголошує, що *історія не підтвердила гіпотез К.Маркса* та його пророцтв. На підставі величезної кількості статистичних даних П.Сорокін доходить висновку, що економічні умови існування пролетаріату не погіршувались, а поліпшувалися; середній класу капіталістичних країнах не зникав, а кількісно зростав і ставав основою процвітання країни та запорукою політичної стабільності; багатства не концентрувалися в руках одиниць, а навпаки, спостерігалася «дифузія» (поширення, розтікання) власності шляхом придбання робітниками акцій своїх та інших підприємств. Надзвичайно гостро П.Сорокін критикує марксистський підхід до людини, яка в цьому вченні перетворюється на іграшку, маріонетку в руках сліпих економічних сил. Теорія К.Маркса, вважає **П.Сорокін**, принижує людину до рівня тварини; відбувається деградація особи, для якої немає нічого святого; людські відносини дегенерують до рівня жорстокої боротьби, нічого не варто вбити людину. У вченні Маркса відбувається і девальвація (тобто знецінення) етики і права: вони стали лише рум'янами і пудрою для того, щоб зробити макіяж непривабливому тілу економічних інтересів.

Критичний
аналіз
П.Монсона

Шведський соціолог **Пер Монсон** у своїй книжці «Сучасна західна соціологія» у розділі «Марксизм», по-перше, дає характеристику соціологічного вчення **К.Маркса**, а по-друге, простежує його еволюцію у ХХ ст. Він також наголошує, що *марксизм — це насамперед радикальна революційна ідеологія*, що значно зменшує її науковий потенціал; марксизм також занадто пов'язаний з *натуралізмом*, коли історичний розвиток сприймається буквально як природний і необхідний процес,

непідвладний людям. П.Монсон докладно досліджує *трансформації та модифікації марксизму в сучасному світі* й аналізує так званий західний марксизм, у якому силами **Антоніо Грамші** та інших учених і політичних діячів марксизм модернізується через висунення на перший план суб'єктивних чинників. Ці «вдосконалювачі» марксизму виявляють підвищений інтерес до ролі надбудови у політиці та суспільному розвитку, відмежовуються від уявлень про існування об'єктивних законів історії, наголошують на великій ролі інтелігенції у суспільстві, розглядають революцію не лише як завоювання політичної влади з наступним одержавленням планової економіки, а й як створення нової культури і нових ідей. Ці прагнення уникнути однобічності й вад старого марксизму, намагання надати йому привабливого «людського обличчя» зумовлюють згодом виживання марксизму в оновленому вигляді у розвинутих країнах Заходу, але передусім лише як однієї з можливих спроб пояснення суспільства в соціологічній науці; а практично-політичне значення марксизму в сучасному світі різко впало, особливо після розпаду СРСР та припинення фінансової підтримки марксистських партій у різних країнах, свідченням чого є нечисельність складу цих партій та їх незначна роль у політичному житті сучасних західних країн.

Неомарксизм і сучасність

П.Монсон розглядає також *ситуацію в посткомуністичних країнах* після повалення тоталітарних режимів. На його думку, в їх сучасному житті можна зустрітися з певним **парадоксом**: неприйняття марксизму та його гостра критика не може скасувати щодо цих країн дію марксового опису первісного нагромадження капіталу. Нині на всьому посткомуністичному просторі відбувається процес перерозподілу власності у диких формах ранньокapіталістичного розвитку: закладаються нові династії надбагатіїв, відбувається зубожіння основних мас населення, різко погіршуються умови існування і виживання людей, зростає поляризація населення, безкарно порушуються закони тощо. Такі чи подібні процеси відбувались у західних країнах 200 років тому, коли там входив у життя молодий капіталізм, який так точно описав у своїх творах **К.Маркс**. Тому, наголошує П.Монсон, у перехідний період від соціалізму до капіталістичної ринкової економіки зростає загроза поживавлення марксизму, посилення впливу комуністичних і соціалістичних партій на хвилі невдоволення населення умовами свого життя і ностальгії за старими часами.

Парадокси розвитку посткомуністичних країн

Великої сили критичний заряд щодо соціології марксизму міститься і в працях *українських соціологів*. Вони (насамперед **М.Захарченко**, **О.Погорілий**, **В.Андрущенко** та інші) розкривають обмеженість наукового потенціалу цієї концепції її відвертою ідеологічною та

Критичний аналіз українських соціологів

політичною заангажованістю, невиправданим зведенням рушійних сил суспільного розвитку до суто економічних факторів, однобічністю гуманістичної скерованості марксизму на захист інтересів лише одного класу — пролетаріату, недооцінкою людини як суб'єкта і активної діючої сили історії тощо.

Місце і роль марксизму в соціології

Отже, *місце і роль соціології марксизму* в історії соціологічної думки визначається тим, що функціонування суспільства, свідомість і поведінка людей, які в ньому живуть, аналізуються насамперед крізь призму матеріальних умов життя, через суперечності й конфлікти у способі виробництва. Деякі положення марксизму не втратили й досі своєї сили, але в цілому саме життя довело неспроможність загальної соціологічної побудови марксизму, показало, що капіталізм, та й людство загалом, розвиваються не за його сценарієм.

Соціологічний психологізм

Антипозитивістська скерованість соціологічного психологізму

Найвпливовішим напрямом розвитку західної соціології доби її становлення й оформлення у самостійну науку стає *позитивістський натуралізм* з його численними школами і напрямками. Але зростаючі кризові явища у позитивістській соціології змушували шукати інші підходи в розумінні соціального. Одним із них стає **соціологічний психологізм**, або психологізм у соціології, або психологічний соціологізм. Його представники наголошують на обмеженості й однобічності позитивістських концепцій, їхньому відриві від антропологічної (тобто пов'язаної з людиною) проблематики, недооцінці в них специфіки суспільства й суспільного пізнання. Особливо яскраво антипозитивістська спрямованість соціологічного психологізму проявляється щодо соціології **О.Конта**, який нехтує психологією як наукою і навіть заперечує її право на існування. Вченням **О.Конта** і **Г.Спенсера** засновники соціологічного психологізму протиставляють спадковість і зв'язок власних підходів із традиційними людинознавчими дисциплінами та їхньою гуманітарною орієнтацією. Соціологічний психологізм можна також розглядати як спробу вироблення альтернативи щодо марксистської соціології через підкреслене акцентування на проблемах людини і світу людей, чого так бракувало марксизмові, гуманізм якого обмежувався захистом інтересів лише робітничого класу і не поширювався на інші класи, верстви й прошарки.

Психологічний редуціонізм

На думку представників соціологічного психологізму, надмірна натуралізація соціальних явищ соціологами-позитивістами не дозволяє

враховувати найважливіший чинник суспільного буття — **роль людської психіки і свідомості**. Прибічники психологічних концепцій у соціології ставлять собі за мету визначення сутнісних характеристик суспільства й людини і тенденції їх розвитку за допомогою психологічних явищ. Усі вони засновують свої погляди на позиціях психологічного редукціонізму, тобто припускають можливість повного або часткового зведення соціальних явищ до дії тих чи тих психічних чинників.

Основні течії
соціологічного
психологізму

Концепції соціологічного психологізму в кінці XIX — на початку XX ст. виникають практично одночасно у кількох країнах Західної Європи та США. Серед них можна виокремити **три основні групи теорій**:

- **соціетальні течії**, які об'єднує спроба тлумачення суспільного життя як результату розвитку свідомого начала та розгляд психіки індивіда як продукту суспільства;
- **групові течії**, представники яких вважають, що соціальні процеси і явища пояснюються через дію психології соціальних груп;
- **індивідуалістичні течії**, в основі яких лежить переконання, що сфера соціального зумовлена дією індивідуальних психічних чинників і тому повинна досліджуватися через аналіз психіки індивіда.

Психологічний
еволюціонізм

Прикладом першої групи течій може слугувати **психологічний еволюціонізм**. Його засновником вважають американського дослідника **Лестера Ворда** (1841—1913). Він використовує ідею Г.Спенсера про всезагальну еволюцію і розвиток людства як її вищий етап, але намагається наповнити цю еволюцію людським змістом. На його думку, найвищим якісним ступенем еволюції всього суцього є **соціогенія**, тобто синтез всіх природних сил, який складається під час космо-, біо- та антропогенезу. Ця нова соціальна реальність відрізняється від природних процесів, за Л.Вордом, насамперед **телічним**, тобто цілеспрямованим і творчим характером, усвідомленим прагненням до прогресу (від грецького *telos* — мета). Первинною соціальною силою, яка рухає соціальні процеси, Л.Ворд називає людські бажання — спочатку **прості** (прагнення вгамувати голод, спрагу, статеві потреби), а пізніше **складніші** інтелектуальні, моральні, естетичні потреби, реалізація яких у творчій діяльності людини й забезпечує розвиток суспільства та досягнення ним **меліоризму**, або поліпшення і вдосконалення (від латинського *melior* — кращий).

Соціогенія

Соціальні
реформи

Соціальні науки разом із соціологією, на думку **Л.Ворда**, повинні забезпечити вдосконалення суспільства через розробку теоретичної бази **соціальних реформ**, скеровану на зменшення «соціального тертя» і соціальних конфліктів, нерівності й конкуренції. В ідеалі ці негативні

явища мають бути замінені «свідомою кооперацією» людей у соціально справедливому й матеріально заможному суспільстві. Таке суспільство може бути побудоване лише на основі запровадження *загальної обов'язкової освіти*, яка, на переконання Л.Ворда, є надійною формою соціальних видозмін, що постійно приносить тільки позитивні наслідки. Будучи першим президентом Американської соціологічної асоціації, Л.Ворд багато зробив не лише для розвитку освіти, а й передусім для впровадження в університети саме предмета соціології, започаткував її академізацію, перетворення в одну з найрозповсюдженіших у вищих навчальних закладах Заходу навчальну дисципліну. Нині у США соціологія і правові науки впевнено утримують першість серед усіх навчальних дисциплін, що великою мірою є заслугою Л.Ворда.

Основні
положення
психологічного
еволюціонізму

Отже, **головні ідеї соціологічного еволюціонізму**, які належать **Л.Ворду, Ф.Гіддінгсу** та іншим представникам течій цього типу, можна згрупувати таким чином:

- намагання наповнити положення про всезагальну еволюцію та розвиток суспільства *людською сутністю*, акцентувати на важливості *психічних, розумових*, а не суто біологічних чинників у цьому еволюційному процесі;
- прагнення створити всеохопну соціологічну систему, *виходячи з психологічних основ*;
- визнання *визначального впливу групи або суспільства* в цілому на окремого індивіда;
- розуміння *суті соціальних процесів* як зіткнення біопсихічної природи людини з суспільними умовами її існування;
- визнання винятково *важливої ролі колективного людського інтелекту* як головного рушія історичного розвитку.

Психологія
натовпу

Прикладом групових течій соціологічного психологізму є **психологія натовпу** французького вченого **Гюстава Лебона** (1841–1931). Він вважає, що сучасна йому цивілізація є продуктом інтелектуальної творчої *еліти*, але життя європейського суспільства на порозі ХХ ст. знаменує собою початок якісно нового етапу розвитку: на заміну *«ери еліти»* приходить *«ера натовпу»*, «ера маси». Поява мас у нього є наслідком таких процесів, як модернізація промисловості, швидка урбанізація та переселення великих груп людей із сіл у міста, розповсюдження засобів масової інформації та посилення їхнього уніфікуючого впливу тощо. Настання «ери натовпу» Г.Лебон розглядає як початок занепаду цивілізації.

Визначення
натовпу

У центрі уваги Г.Лебона — констатація очевидного факту, що поведінка людини на самоті або у звичайних умовах суттєво відрізняється від її поведінки в групі людей, у натовпі, де діють сили гіпнозу й навіювання. Він трактує **натовп** як групу людей, охоплених спільними настроями, прагненнями й почуттями, і вирізняє такі характерні риси натовпу:

- зараженість спільною ідеєю;
- відчуття непоборності власної сили і всемогутності;
- втрата почуття відповідальності;
- нетерпимість, догматизм, схильність до навіювання;
- готовність до імпульсивних дій та бездумного наслідування лідерів тощо.

Типи
натовпів

Усі натовпи він поділяє на **дві великі групи**: «різномірні» (або гетерогенні, на зразок вуличних натовпів, які збираються стихійно і випадково на місці якоїсь події: аварії, зіткнення авт, нещасного випадку та ін.) і «однорідні» (або гомогенні, на кшталт релігійних сект, східних каст або класів). У натовпах діє **закон «духовної єдності»**, що спричиняє перетворення індивіда, який потрапив у натовп, на безвольний автомат із придушеними раціональними початками, на ірраціональну істоту, яка прагне до негайної некритичної реалізації навіяних їй зовні ідей. Наслідком перебування людини у натовпі є втрата нею індивідуальності, інтелекту, розумових задатків, — тобто її **деперсоніфікація, знеособлення**.

Психологія
соціалізму

У своїй книжці «Психологія соціалізму» (1908) **Г.Лебон** робить спробу зазирнути в майбутнє, поміркувати над тим, що станеться, якщо **політична влада перейде до мас і натовпів**. Найпридатнішою для цього він вважає соціалістичну теорію, яка скерована саме на те, щоб утвердити диктатуру мас. Г.Лебон негативно ставиться до соціалістичних ідей, вважаючи їх псевдонауковими, але водночас констатує їхню велику притягальну силу для широких народних мас; тому наукова неспроможність більшої частини соціалістичних теорій не зможе запобігти їхньому торжеству. Соціалістичний лад, на думку Г.Лебона, буде неминуче встановлений у якійсь одній з західноєвропейських країн, швидше за все в Італії. Соціалізм, який переміг, — це колективна трагедія: він породить епоху руйнувань, анархії і терору, котра згодом зміниться епохою суворого деспотизму й залізного режиму; почнеться масове винищення людей, а ті, що вціліють, будуть радісно вітати диктатора. Частина народу буде приречена на примусові роботи, практично на рабство. Однак такий лад не зможе існувати довго, він неминуче впаде і спричинить розвал усього суспільного життя.

Погодьмося, що змальована **Г.Лебоном** 1908 р. гіпотетична картина надзвичайно точно відтворила справжні події, які відбувалися після захоплення політичної влади більшовиками в Росії у 1917 р. Віддаючи належне передбачливості Г.Лебона, не забудьмо його перестороги: слід, щоб хоч одна країна випробувала на собі цей страхітливий режим для науки і повчання всьому людству, бо лише це зможе витверезити інші народи, заражені хмільною маячнею соціалістичної віри.

Основні положення групових теорій соціологічного психологізму

Таким чином, **головні положення теорій натовпу, групової поведінки** та інших подібних їм у межах другої течії соціологічного психологізму полягають у твердженнях, що:

- основним інструментом пізнання соціальних процесів повинна бути *соціальна психологія*, яка орієнтується не так на пізнання свідомих вчинків людей, як на неусвідомлені моменти духовного життя;
- ці неусвідомлені душевні феномени та їхні прояви найчіткіше фіксуються у *групових діях і поведінці в натовпі*;
- приналежність людей до певної соціальної групи на зразок натовпу є достатньою для витворення в них свого роду *колективної душі*, завдяки якій вони зовсім інакше почуваються, діють і мислять, аніж кожна людина окремо;
- знання непривабливої сутності мас і натовпу має стати одним із наріжних каменів *практичної політики*, яка, володіючи цим знанням, не повинна допустити панування юрби або вміти обмежити її негативні риси.

Інстинктивізм

До третьої, індивідуалістичної течії соціологічного психологізму входить багато теорій і концепцій, однак зупинимося лише на **інстинктивізмі** англійського, а згодом американського соціолога й психолога **Вільяма Мак-Дугала** (1871—1938). Провідними в його концепції є соціально-психологічна теорія особи і класифікація соціальних інстинктів, імпульсів та емоцій. На його думку, основна рушійна сила поведінки людини — це *інстинкти*, або вроджена схильність сприйняття всього існуючого, що супроводжується певними емоційними станами, а також настанова на дію та вироблення імпульсу до такої дії. В.Мак-Дугалу належить так звана **гормічна концепція** (від грецького *hortao* — приводити в рух). У «горме» уособлена вітальна, тобто життєва, енергія організму, яка спонукає його до руху й розвитку. На базі «горме» виникають *інстинкти*, яких В.Мак-Дугал нараховує 18 (серед них інстинкти цікавості, відтворення подібних до себе, самоствердження тощо). Загальні, надіндивідуальні процеси він розглядає як прояв на соціальному рівні окремих інстинктів чи їхніх комбінацій. Війни є наслідком

Інстинкти та їх комбінації

прояву інстинктів войовничості та почуття гніву, схильності людей до забіякуватості. Релігію трактує як наслідок прояву інстинктів втечі, цікавості, самоприниження та інших у їхньому сукупному вияві.

Емоції
Почуття

Кожному інстинктові відповідає певна *емоція*. Різноманітні емоції об'єднуються у складні групи, на ґрунті яких утворюються *почуття*. Серед них у структурі характеру людини домінує «еготичне» почуття, яке відповідає за формування людського «Я». Сукупність «горме», інстинктів, емоцій і почуттів утворює основу для певної **соціальної дії**. Соціологія власне і покликана досліджувати і пояснювати соціальну поведінку людей, але зробити це вона зможе тільки простеживши всі етапи виникнення спонукальних мотивів, які призводять до вчинку.

Соціальна дія

Основні
положення
індивідуаліс-
тичних
концепцій

Отже, **для індивідуалістичних концепцій** на зразок інстинктивізму характерними є:

- розгляд загальних, надіндивідуальних процесів як прояв на соціальному рівні окремих *інстинктів чи позасвідомих сил*;
- розуміння інстинктів та позасвідомого як *першопричин і механізмів розвитку* соціального;
- дослідження сфери інстинктів і позасвідомого для віднайдення *мотивів соціальних дій* людини;
- *примітивізація людини й суспільства*, діяльність і культура яких узалежнюються від ірраціональних неусвідомлених духовних чинників при знеціненні сфери розуму та інтелекту.

Таким чином, названі концепції і напрями у рамках соціологічного психологізму дуже відрізняються, однак їм притаманна спільна риса — **психологічний редукаціонізм**, тобто зведення соціального до психологічного, намір шукати ключ до пояснення всіх соціальних явищ і процесів у психології індивіда, групи чи суспільства як колективного цілого. Заслугою цього напрямку є те, що його представники привернули увагу до проблем суспільної свідомості в її співвідношенні з індивідуальною, збагатили соціологію знанням людської природи та її внутрішнього світу. Пізніше проблематика, до якої звернулися прибічники соціологічного психологізму, набула свого подальшого розвитку й продовження у *символічному інтераціонізмі, психоаналізі та сучасній соціальній психології*.

Два основні
напрями
соціологічної
думки другої
половини
XX ст.

Отже, на етапі становлення і формування соціології як самостійної науки розвиток соціологічної думки відбувався у **двох основних напрямках**: *позитивістському* (натуралістичному) та *психологістському*, що мало свої вади, оскільки в обох випадках соціальне розуміється і тлумачиться або як природне, або як психологічне. Подальший розвиток соціології вимагав позбавлення від цієї однобічності та обмеженості.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ І

Загальна теорія та історія соціології

ТЕМА 3

Класична соціологія

- 66 *Соціологія Е. Дюркгайма*
- 70 *Соціологія М. Вебера*
- 74 *Німецька формальна соціологія
(Г.Зіммель та Ф. Тьонніс)*

Соціологія Е.Дюркгайма

На межі XIX—XX ст. дедалі більше соціологів починає усвідомлювати обмеженість натуралістичних та психологічних тлумачень суспільного життя, неспроможність природничо-наукових чи психологічних понять і методів розкрити усю складність людини як істоти соціальної. Виникають і посилюються переконання, що *суспільство має свою специфіку*, що соціальні структури і відносини не є чимось зовнішнім стосовно людини, — це продукт минулої та сучасної людської діяльності і що їх можна зрозуміти лише у зв'язку з цією діяльністю. Як наслідок — зростає інтерес до проблем соціальної дії та взаємодії, розробки методів розуміючої соціології та концепції соціології особистості.

Цей процес відбувається поступово, тому в працях багатьох представників *класичної соціології кінця XIX — початку XX ст.* можна знайти двоякість і суперечливість поглядів, розуміння недостатності попередньої соціологічної думки, наполегливі пошуки нових шляхів.

*Суперечливість
учення
Е.Дюркгайма*

Яскравим прикладом нових теорій є соціологічна концепція патріарха французької соціологічної школи **Еміля Дюркгайма** (1857—1917). У ній простежуються дві головні тенденції. Перша — *позитивістський натуралізм* — впливає з розуміння суспільства та його закономірностей за аналогією до природи. Е.Дюркгайм продовжує, але вже на якісно вищому рівні, традиції позитивізму з його вимогами збору й аналізу вихідних емпіричних даних, пояснення встановлених на основі досліджень відносин між ними й доведенням висунутих гіпотез. Він поділяє натуралістичні установки позитивізму, намагаючись будувати соціологію за зразком природничих наук. Саме тому, зазначають українські соціологи **А.Ручка** і **В.Танчер**, він різко критикує представників соціологічного психологізму: теорія, яка починається з індивіда та його психології, неспроможна пояснити специфіку соціального. Водночас *друга тенденція* концепції Дюркгайма — так званий *соціальний реалізм* — вимагає розуміння суспільства як реальності особливого типу, яка відрізняється від усіх інших її видів (хімічної, фізичної, біологічної, психічної) та домінує над індивідами.

*Перша
тенденція
та її суть*

Перша тенденція покликана забезпечити об'єктивний підхід до вивчення соціальної дійсності і знаходить вияв у принципі: «*Соціальні факти* слід розглядати як речі». На думку **Е.Дюркгайма**, це означає визнавати незалежне від суб'єкта існування соціальних явищ і досліджувати їх так, як досліджує свій предмет та чи та природнича наука. При цьому Е.Дюркгайм не стверджує, що соціальні факти — це у

буквальному розумінні речі, а лише наголошує, що їх треба вивчати *як речі, об'єктивно й неупереджено*. Таке важко осягнути соціологові, який вивчає суспільство, в якому живе сам, а отже, як і кожна людина, має свої уподобання і схильності, симпатії та антипатії. Однак це необхідно зробити, якщо ми хочемо, щоб соціологія була справжньою наукою. Згодом послідовніше вирішує цю проблему **М.Вебер**.

Причинний і функціональний аналіз

У практиці соціологічного дослідження Е.Дюркгайм застосовує два різновиди аналізу: *причинний* і *функціональний*. Він обумовлює це тим, що соціальні факти залежать від соціального середовища, тому соціологія повинна досліджувати *причини* появи цих фактів, відштовхуючись від наявного стану суспільства, та об'єктивні зв'язки соціальних фактів і явищ, або *функції*. Водночас саме суспільство **Е.Дюркгайма** тлумачить як соціальну цілісність, подібну до живого організму з його досконалою системою органів і функцій. Воно має свою *структуру*, всі складові елементи якої виконують певні функції. Історично суспільство розвивається від простого, до якого не входять інші, до складного, яке будується шляхом злиття простих суспільств або є новим синтезованим утворенням на зразок Римської імперії.

Поняття норми і патології

З аналогій до функціонування організму Е.Дюркгайм виводить поняття суспільств *нормального типу, норми і патології*. Зовнішньою, емпірично фіксованою ознакою норми чи патології є поширеність певного соціального явища або його рідкісність, винятковість. На основі цього він інтерпретує такі соціальні явища, як злочинність, кризи, самогубства тощо.

Всі ці положення дають підстави визнавати Е.Дюркгайма одним з провідних науковців-соціологів, які заснували *структурний функціоналізм* — впливову течію сучасної соціологічної думки.

Друга тенденція та її суть

Друга тенденція, наявна в соціологічній концепції **Е.Дюркгайма**, — це утвердження *принципу специфічності й автономності соціальної реальності*. На думку Е.Дюркгайма, соціологія повинна вивчати соціальну реальність, яка має особливі, притаманні лише їй властивості. Елементи соціальної реальності — *соціальні факти*, сукупність яких утворює суспільство і які становлять предмет соціології.

Соціальні факти

Суспільство виникає у процесі причинної взаємодії індивідів, але згодом *вивищується над ними*. Тому одним із центральних положень соціального реалізму Е.Дюркгайма є визнання пріоритету соціальної реальності (суспільства) над індивідами. Намагаючись пояснювати соціальне соціальним, він розвиває положення про вирішальну роль колективних (моральних, релігійних тощо) феноменів щодо індиві-

Колективні уявлення	дуальної свідомості. <i>Колективна свідомість</i> має свій спосіб розвитку і свої умови існування, які не зводяться до матеріальної основи. «Колективні уявлення» (новий термін, запроваджений Е.Дюркгаймом) є об'єктивними стосовно індивіда; вони співвідносяться як ціле й частина. Але у цьому зв'язку безумовну перевагу мають власне «колективні уявлення», суспільна свідомість або суспільство в цілому. Навіть більше, <i>суспільство у концепції Е.Дюркгайма ототожнюється з Богом</i> , впливає на людей і робить їх розумними й моральними істотами.
Суспільство-Бог	
Соціологізм	Отже, сукупність поданих положень учення Е.Дюркгайма утворює «соціологізм» — принцип специфічності й автономності соціальної реальності, її домінування над індивідами. Соціологізм вимагає також обов'язковості застосування соціологічного методу для всіх інших суспільних наук. На думку Е.Дюркгайма, наукові дисципліни, які досліджують різні сторони соціальної реальності, залежні від соціології, бо лише вона дає ключ до розуміння всіх без винятку соціальних явищ у їхній сукупності.
Соціальна солідарність	Наступним вагомим положенням соціологічної концепції Е.Дюркгайма є ідея соціальної солідарності , яка лягає в основу аналізу зв'язків, що об'єднують людей у суспільство. Автор переконаний, з'єднати людей може <i>розподіл праці</i> , який неминуче викликає потребу спільних дій. Спеціалізація праці, що зростає, розподіл виробничих ролей змушують людей обмінюватися своєю діяльністю та її продуктами; а це породжує свідому чи неусвідомлену взаємозалежність. У процесі еволюції людського суспільства відбувається перехід від суспільств із <i>механічною</i> до суспільств із <i>органічною</i> солідарністю.
Механічна й органічна солідарність	У примітивних і нерозвинених стародавніх суспільствах діє механічна солідарність (за аналогією до зв'язків однакових молекул неорганічної речовини, зв'язаних між собою суто механічно). Внаслідок того, що в таких суспільствах розподіл праці ще незначний, тут діють колективна свідомість і уявлення як репресивна примусова сила для об'єднання людей в єдине суспільство, в якому колективне поглинає індивідуальність. Із зростаючим розподілом праці сила колективної свідомості послаблюється, — збільшується сила органічного солідарного зв'язку : кожний стає особистістю і бачить особистість в іншому. Такий зв'язок будується на залежності членів суспільства один від одного і забезпечує єдність соціального організму. Отже, <i>солідарність</i> , за Е.Дюркгаймом, — вищий моральний принцип і вища універсальна цінність.

Аномія

Таким чином **Е.Дюркгайм** стверджує, що *нормальний стан суспільства* повинен базуватися на професіоналізації, спеціалізації функцій, розвинутому економічному плануванні. *Ненормальний стан суспільства* він пов'язує зі зростанням суперечностей між працею і капіталом, анархією виробництва і аналізує його прояви як хвороби капіталізму, а саме: **аномію** (тобто дезінтеграцію суспільства й особи, брак чіткої моральної регуляції поведінки індивідів), соціальну нерівність, нестримну конкурентну боротьбу, класові конфлікти тощо. Подолання цих хвороб можливе через мирне розв'язання конфліктів, послаблення боротьби й конкуренції; через встановлення правил, які твердо регламентують стосунки класів, запровадження справедливості й рівності соціальних можливостей згідно з принципом «віддавати належне за заслугою».

Концепція релігії

Але однієї економічної регуляції для лікування хвороб суспільства недостатньо. Вирішальна роль у цьому плані належить *моральній регуляції*. Тому найяскравішим втіленням дюркгаймівського соціологізму є його **концепція релігії**. Саме вона повинна виконувати функції суспільного об'єднувача: *дисциплінарну* (забезпечення порядку), *цементуючу* (забезпечення єдності суспільства), *відтворюючу* (забезпечення процесу передання культурної спадщини новим поколінням). Релігійні обряди виконують важливе соціальне завдання: вони підтримують і зміцнюють соціальну солідарність суспільства. Крім релігії та церкви, об'єднанню і цілісності суспільства сприяє **мораль** як система правил поведінки. Її складниками є сімейна, професійна та громадянська мораль, ієрархічну структуру яких завершують загальнолюдські цінності та ідеали. Одна з основних суспільних функцій моралі, за **Е.Дюркгаймом**, — *виховна*. Саме мораль здатна подолати роздвоєння людини, яка у нього трактується як **homo duplex**, тобто істота двоїста, що має біологічне та соціальне начала. Якщо суспільство послаблює свій контроль над людьми, то виникає стан *аномії*, протилежний моральному порядку і здоровому нормальному стану суспільства, утворюється моральний вакуум (старі норми й моральні принципи вже не діють, а нові ще не сформувалися і не утвердилися як такі, що визнаються всіма).

Мораль

Двоїстість людини

Концепція самогубств

Тісно пов'язана із попередніми частинами вчення Е.Дюркгайма його **концепція самогубств**. Автор переконаний, що саме *аномія* суспільства є головним, могутнім генератором самогубств: число самогубств є обернено пропорційним до ступеня інтеграції тих соціальних груп і спільнот, до яких цей індивід належить. Суть самогубства як патологічного соціального явища зумовлена кризовим станом суспільства в цілому.

Роль
Е.Дюркгайма
в історії
соціології

Отже, роль Е.Дюркгайма в історії соціології є дуже важливою, він суттєво вплинув на подальший розвиток світової соціологічної думки. Його внесок у поступ сучасної соціології полягає в обґрунтуванні особливого предмета й методу цієї науки, обстоюванні її окремого статусу серед інших наук, її методологічного та фахового суверенітету. Він звернув увагу на **фундаментальні проблеми соціологічної науки**, такі як:

- *природа суспільства* як системи, що саморегулюється;
- *причини* об'єднання людей у суспільство;
- нормальний і патологічний *стан* суспільства;
- значення *інститутів виховання й контролю* у процесі соціалізації людини;
- принципи *функціонального підходу* до аналізу суспільних явищ;
- соціологічне обґрунтування *політики реформ* тощо.

Усе це дає підстави вважати **Е.Дюркгайма** соціологом, який скерував традиційний позитивізм у якісно нове річище.

Антипозити-
вістський
напря
у класичній
соціології

Разом з тим майже одночасно в соціології поширюється інший, **антипозитивістський підхід** до вивчення соціальних явищ, в основі якого — думки про принципову протилежність законів природи й суспільства, про особливий статус соціальної дійсності, який вимагає застосування до неї інших, ніж природничо-наукові методи пізнання. Суспільство та індивіди, які його утворюють, розглядаються не як типові соціальні факти, а як такі, що постають унаслідок процесів соціальної дії та взаємодії. Цей напрямок у класичній соціології отримує назву *гуманістичної соціології* і протистоїть і соціологізму Е.Дюркгайма, і соціологічному психологізму. До цього напрямку включають соціологічну систему **М.Вебера**, концепції **Г.Зіммеля** та **Ф.Тьонніса**

Соціологія М.Вебера

Предмет
і методи
соціології
М.Вебера

Німецький соціолог **Макс Вебер** (1864—1920) вважається засновником *розуміючої соціології* і *теорії соціальної дії*. В основі його соціологічної системи лежить ідея **якісної відмінності** соціогуманітарних наук від природознавства. Ця відмінність полягає, по-перше, у *предметі* дослідження (природознавство досліджує живу і неживу природу, соціогуманітарні науки — людину й створене нею суспільство); по-друге — у *методі* дослідження (якщо у природознавстві використовується метод опису й пояснення, то у соціогуманітарних науках — метод розуміння діючих у суспільстві людей).

Соціальна дія

Вебер наголошує, що не можна вивчати людську діяльність так само, як астроном досліджує рух небесних тіл. Людина є істота свідомо, тому слід намагатися зрозуміти її дії як осмислені, спрямовані на певну мету та засоби її досягнення. Соціолога при цьому цікавить не те, **що** індивіди роблять, а те, **чому** вони щось роблять. Тому з принципом розуміння пов'язана у Вебера категорія **соціальної дії**. Соціологія досліджує поведінку, дії, вчинки індивіда чи групи індивідів. Соціальна дія передбачає два моменти: *суб'єктивну мотивацію* індивіда чи групи й *орієнтацію на іншого* (інших), яку **Вебер** ще називає «очікуванням». Не всі дії людей мають соціальний характер: зіткнення двох велосипедистів, наприклад, — це просто випадок. Якщо ж хтось із них захоче уникнути цього зіткнення, тоді ця подія стане соціальною дією, бо велосипедист у своїй поведінці орієнтується на поведінку іншого.

Вебер вирізняє **чотири типи соціальної дії**:

- *традиційну* (визначається звичкою);
- *афективну* (визначається емоціями і почуттями);
- *ціннісно-раціональну* (визначається свідомою вірою у певну етичну, естетичну, релігійну тощо цінність поведінки незалежно від її успіху);
- *цілераціональну* (визначається очікуванням певної поведінки інших людей і використанням цього очікування як засобу для досягнення раціонально регульованих цілей з метою досягнення успіху).

Співвідношення типів соціальної дії

Із цих чотирьох типів соціальної дії лише два останні є суто соціальними та раціональними, характерними для сучасного індустріального суспільства, тоді як перші два — суб'єктивно-іраціональні й тому практично незбагненні, — вони існують у традиційних суспільствах минулого. Зрозуміти можна лише цілераціональну соціальну дію, оскільки в ній збігаються сенс людської діяльності та суть особистості діючої людини. У міру зменшення раціональності соціальна дія стає менш зрозумілою і недоступною для соціології.

Суб'єкт соціальної дії

Суб'єктом соціальної дії у М.Вебера є **індивід** (у кращому разі група індивідів). Вводячи поняття соціальної дії та індивідів як її суб'єктів, Вебер по суті дає своє тлумачення соціального факту, протилежне розумінню його **Е.Дюркгаймом**. На відміну від останнього **М.Вебер** вважає, що ні суспільство в цілому, ні різні форми колективності не можуть виступати в ролі суб'єктів соціальної дії: вони радше є засобами організації дій окремих індивідів. Отже, якщо у Е.Дюркгайма людина є повністю узалеженою від суспільства-Бога чи колективних уявлень, то у М.Вебера саме *людина перебуває в центрі суспільного життя*, яке можна зрозуміти лише через індивідуальну свідомість та індивідуальну дію.

Тому, прагнучи зрозуміти суспільство, соціології слід насамперед вивчати людську поведінку. Суспільні ж інститути й соціальні спільноти (право, держава, релігія, нація тощо) повинні вивчатися соціологією лише у тій формі, в якій вони є значущими для окремих індивідів, і лише тією мірою, якою індивіди на ці інститути і спільноти скеровані. Якщо ж між індивідом, з одного боку, та соціальними інститутами і спільнотами, з другого, немає зв'язку і порозуміння — то ці інститути і спільноти приречені на відмирання і занепад як такі, що стали зайвими для людини.

Принцип зростаючої раціональності

Таким чином, для **розуміючої соціології** М.Вебера характерна орієнтація виключно на *індивіда* з його *зростаючою раціональністю*. Найвище досягнення людини, яка раціональна в своїх діях, — це капіталізм з його раціональними релігією (протестантизмом), бюрократією, раціональним способом ведення господарства. Але навіть таке суспільство ще не є ідеальним з погляду раціональності. **М.Вебер** вводить в обіг поняття *ідеального типу* — зразка і умоглядної конструкції, якої насправді не існує, але до якої слід прагнути. Такими ідеальними типами для М.Вебера є «економічна людина», «церква», «християнство» та, зрештою, і сам «капіталізм», який ніде не існує реально: конкретні країни мають конкретні різновиди цього ладу, наближені чи віддалені від ідеалу.

Поняття ідеального типу

Завдання соціології

Завданням соціології саме і є з'ясувати відповідність реальності до ідеальних типів, які є втіленням «інтересів епохи», проявом пануючих у цей час цінностей. Кожна епоха має свою систему цінностей, тому вони як сукупність основних установок та інтересів конкретної епохи і конкретного суспільства є історичними і відносними, тобто з'являються у певний історичний час і зникають чи видозмінюються з розвитком суспільства.

Принцип віднесення до цінностей

У своїй професійній діяльності соціолог повинен виходити з домінуючих у нинішній час цінностей епохи, обираючи предмет і об'єкт дослідження. Але в такому разі він не буде об'єктивним неупередженим дослідником, а керуватиметься існуючою системою суспільних цінностей. Звідси у творчості **М.Вебера** з'являється **проблема об'єктивності соціології як науки**. Вирішує він її шляхом розрізнення двох актів: *ставлення до цінності й оцінки*. Безумовно, соціолог у своїй професійній діяльності виходить із наявних у суспільстві цінностей, інакше його праця не принесе користі людям, котрі живуть у ньому. Однак власні пристрасті та уподобання вченого не повинні впливати на наукові дослідження. Соціологія має бути наукою, вільною від суб'єктивних оціночних суджень, і давати достовірні знання з досліджуваних проблем.

Принцип свободи від оціночних суджень

Типи
раціональності
та її прояви
у суспільному
житті

Ці основні положення соціологічного вчення М.Вебера відображені в його аналізі таких сфер суспільного життя, як економіка, політика і духовна культура. У цьому плані головними є тісно пов'язані між собою ідеї *економічної, політичної та духовної раціональності*. Він приходить до висновку, що існує зв'язок між релігійними переконаннями та економічною поведінкою, релігійними установками та характером суспільного ладу. На його думку, існує тотожність духу капіталізму й духу протестантської етики; підґрунтям, на якому виростає капіталізм, є саме цінності протестантського віровчення: сумлінна, копітка щоденна праця в ім'я слави Божої, скерована на отримання прибутку; аскетичне, позбавлене розкошів життя тощо. Ця проблема була окреслена в найвідомішому творі **М.Вебера** «Протестантська етика і дух капіталізму».

Соціологія
політики
і влади

Соціологія економіки й соціологія релігії доповнюється у вченні Вебера **соціологією політики і влади**. Влада і панування засновані на взаємному очікуванні індивідів: того, хто наказує, — що його накази будуть виконуватися; того, хто підкоряється, — що одержить наказ, який слід виконувати. Відповідно до трьох головних мотивів підкорення й слухняності Вебер розрізняє **три чистих типи панування**:

- *легальне* (існує в сучасних для М.Вебера буржуазних країнах таких, як Англія, Франція, США; базується на пануванні закону);
- *традиційне* (існувало переважно у традиційних давніх суспільствах; ґрунтувалося на традиційних діях, порядках та звичаях певної поведінки за відсутності формального права і законів);
- *харизматичне* (засноване на харизмі, тобто підкореності певним надординарним властивостям героїв, вождів, великих полководців, пророків і провидців, як-от Будда, Ісус, Магомет, Александр Македонський, Цезар, Наполеон).

Вебер вважає можливим у межах існуючого капіталістичного ладу створити взірцево-раціональний тип влади, пов'язаний з утвердженням раціонально-бюрократичного типу правління, що є реалізацією на практиці ідеї політичної раціональності. Це буде здійснено, на його думку, у процесі еволюційних (а не революційних) змін у політичному житті.

Роль М.Вебера
в історії
соціології

Таким чином, **М.Веберу** належить **центральне місце у класичній соціології**. Його ідеї залишаються актуальними і в сучасних умовах, що дає підстави говорити про «веберівський ренесанс», або відродження значущості його творчої спадщини нині, на самому початку XXI ст. Для соціології найважливішими є такі його положення:

- суспільство — це *автономна реальність*, докорінно відмінна від *природи*;
- ця відмінність полягає в тому, що в суспільстві діє *наділена свідомістю людина*, вчинки і поведінку якої покликана досліджувати у свій специфічний спосіб соціологія;
- специфіка дослідницького методу соціології полягає у намаганні *зрозуміти сенс вчинків і саму діючу особу*;
- з розвитком суспільства і самої людини в її діях зростає *момент раціональності*;
- *зростання раціональності* в ході історичного розвитку є однією з головних тенденцій поступу людства в цілому;
- соціологія як наука повинна бути *вільною від суб'єктивних оціночних суджень*;
- професійна етика соціолога вимагає *унезалеження* від пануючих у суспільстві ідеологій та власних пристрастей і симпатій.

Початки
гуманістичної
і формальної
соціології

Наукова вага М.Вебера у розробці **гуманістичної соціології** полягає у тому, що він поставив людину, її активність і творчість у центр наукового дослідження. На межі XIX—XX століть це знаменувало початок принципового відходу від ідей позитивістського натуралізму, прорив до визнання пріоритетності проблематики людини у соціологічному вченні. Саме М.Вебер змінює уявлення про суспільство як цілісний організм на розуміння його як атомізованого соціуму, що складається з соціальних дій індивіда. **М.Вебер** є одним із засновників **формальної соціології** з виробленням оригінального аналітичного апарату. Він вводить у науковий обіг поняття соціальної дії, соціальної поведінки, ідеального типу, легітимного порядку, розробляє категорії влади, бюрократії, адміністрації тощо.

Німецька формальна соціологія (Г.Зіммель та Ф.Тьонніс)

Іншим фундатором формальної соціології вважають німецького вченого **Георга Зіммеля** (1858—1918). Він не залишив по собі таких всеохопних соціологічних систем, як Е.Дюркгайм або М.Вебер. Його дослідження заторкували найрізноманітніші проблеми соціології, філософії, культури, мистецтва, релігії тощо. Але висловлені ним ідеї і дотепер привертають увагу дослідників.

Означення
суспільства

На відміну від **М.Вебера**, який розглядає суспільство як сукупність соціальних дій індивідів, Г.Зіммель вважає, що суспільство складають *соціальні відносини і міжособистісні взаємодії людей*. При цьому соціальні

Соціації
та їхні
різновиди

відносини він розглядає в їхній динамічній природі. Його менше цікавить суспільство як стала соціальна система. Увага Г.Зіммеля скерована на *мікропроцеси*, насамперед взаємодію людини з людиною. На цій основі утворюються складніші форми усупільнення, або **соціації**: соціальні процеси, соціальні типи та моделі розвитку.

Соціальні
процеси

До **соціальних процесів**, заснованих на взаємодії особистостей, Г.Зіммель зараховує розподіл праці, утворення політичних партій, суперництво, підкорення. Друга категорія соціальних форм — **соціальний тип**, тобто людина, яка набуває певних характерних соціальних якостей: аристократ, авантюрист, геній, керівник, підлеглий, відступник, прибічник середньої лінії тощо.

Соціальні
типи

Моделі
розвитку

Третя категорія — **модель розвитку**. Тут Г.Зіммель має на увазі універсальний процес взаємозв'язку розширення соціальних груп із посиленням вияву індивідуальності. Що більшою є група, то менше її члени подібні один на одного. Загальний історичний розвиток іде в напрямку творення дедалі більших за розмірами груп, в яких зростає індивідуальність особи. Це, своєю чергою, підвищує інтелект і збільшує ступінь індивідуальної свободи.

Негативні
наслідки
зростаючої
соціації

Але всі ці взаємопов'язані процеси (утворення великих соціальних груп, інтелектуалізм і свобода індивіда) мають **негативні наслідки**. Людина відривається від традиційних соціальних груп і спільнот, як-от сім'я, де її існування було затишним і приємним, і входить до великих груп і спільнот, де вона почувається чужою, де відносини будуються на розрахунку й раціональності, втрачає глибину і повноту душевних емоційних переживань, характерних для минулого.

Відчуження

Крім того, розвиток інтелекту відбувається одночасно з розвитком грошового господарства (про це йдеться у відомій праці Г.Зіммеля «Філософія грошей»). Тому історія, згідно з думкою Г.Зіммеля, є історією зростаючої інтелектуалізації соціального життя та поглиблення принципів грошового господарства. Це призводить до всезагального **відчуження**: гроші просторово й духовно відділяють людину від вироблених нею речей, робітник стає відчуженим від продукту своєї праці. Отже, ціною свободи стає відчуження. Чим незалежнішою стає людина від інших людей і соціальних груп, тим більше вона відчуває своє відчуження. Єдиним мірилом свободи стають гроші, символом міжлюдських відносин — проституція (все можна купити, все продається). Так гроші «одним своїм дотиком» нищать і природу речей, і природу людини, спустошують її духовний світ, руйнують особистість.

Місце
Г.Зіммеля
в історії
соціології

Таким чином, хоч Г.Зіммель і не створив цілісної соціологічної концепції, його внесок у розвиток соціології досить вагомий. Поставивши в одній зі своїх праць запитання: «Як можливе суспільство?», він відповідає: суспільство можливе як сукупність взаємодій форм і змісту, тобто історично зумовлених цілей і мотивів людських взаємин. Воно є внутрішньо єдиним і цілісним утворенням, хоч недосконалим і багатим на вади. Тому Г.Зіммеля можна вважати попередником *символічного інтеракціонізму*, сучасної соціологічної течії, яка акцентує на аналізі соціальних взаємодій.

Ф.Тьонніс
і вчення
про спільноти

Велику роль у розвитку західної соціології класичного періоду відіграє німецький соціолог **Фердинанд Тьонніс** (1855—1936). Предмет його уваги — дослідження природи соціальних спільнот, суті процесів, які сприяють організації та функціонуванню людських співтовариств. Цим проблемам присвячена його праця «Спільнота й суспільство». У самій назві цієї праці охоплено центральні категорії соціологічної науки.

Суть
соціального
життя

Соціологія, згідно з Ф.Тьоннісом, вивчає соціальне життя. Воно є різноманітним і складається з певних соціальних зв'язків. Такий дослідник, як **Т.Гоббс**, вважає, що у суспільстві панують антагонізми, точиться війна всіх проти всіх, тому необхідним є існування міцної держави, яка може і повинна забезпечити існування суспільства у цих несприятливих умовах. Ф.Тьоннісу були добре відомі ідеї Т.Гоббса (він навіть написав про нього книжку), але ці ідеї не знаходять у нього підтримки. Соціальні зв'язки між людьми можуть, звичайно, базуватися на взаємодіштовхуванні та взаємозапереченні. Але там, де ворожнеча відіграє провідну роль, немає **істинно соціального зв'язку** — є лише сукупність ворогуючих людей. Насправді ж, на думку **Ф.Тьонніса**, взаємозв'язки людей набагато різноманітніші; до того ж у суспільстві переважають соціальні зв'язки, засновані на прагненні до спільного життя. Тому *не держава утримує єдність суспільства, а спільна воля людей жити разом*.

Соціальні
зв'язки

Тип соціального зв'язку визначається типом волі, взятого за основу. Тому Ф.Тьонніс вирізняє **два типи волі**:

- *воля природна, інстинктивна*, яка проявляється в емоціях, душевних схильностях, уподобаннях, несвідомих мотивах;
- *воля розумова, раціональна*, яка знаходить вияв в усвідомленому, у таких раціональних компонентах, як раціональна мета, розрахунок, раціональний обмін тощо.

Спільнота
і суспільство

Історичний процес власне й складається з двох протилежних віх спільного життя людей: **спільнот**, заснованих на соціальних зв'язках реального органічного життя і природній волі, та **суспільства**, яке є

механічним утворенням, що постало на волі розумовій, раціональній. Затосовуючи терміни **Ф.Тьонніса**, перше утворення можна називати *гемайншафт*, а друге — *гезельшафт* і розглядати їх сутність за допомогою порівняльної таблиці:

	ГЕМАЙНШАФТ	ГЕЗЕЛЬШАФТ
1. Тип волі, покладений в основу	Природна, інстинктивна	Розумова, раціональна
2. Зміст волі	Емоційні, афективні, напівінстинктивні потяги, нахили й спонукання	Система намірів і цілей, засобів їх досягнення
3. Соціальні зв'язки	Будуються на почутті близькості, вирізняються тривалістю й стабільністю соціальних контактів, спільною підтримкою традицій і прагненням зберегти самототожність індивіда	Базуються на раціональних цілях і відрізняються доцільністю, розрахунком, відносною сталістю і обмеженою участю індивідів у цих зв'язках і соціальних інститутах
4. Форми об'єднання	Мовні, сімейні, побутові, релігійні, етнічні спільноти	Виробничі, професійні, наукові, торговельні спілки
5. Сфера поширення	Переважно село, де зв'язки сильніші, ніж воля окремої людини, і утворюють тривале, надійне, затишне спільне життя	Переважно місто з міською субкультурою; публічність і світ, в які людина потрапляє, як у щось чуже
6. Суть спільності	Життєвий організм	Механічний агрегат

Сам напрямок історичного розвитку для Ф.Тьонніса є однозначним і полягає у загальному скеруванні від спільнот до суспільства, що йде паралельно зі зростанням раціональності: *суспільство поступово, але невблаганно витісняє в історичній перспективі спільноту*.

Роль і місце
Ф.Тьонніса
в історії
соціологічної
думки

Отже, **внесок Ф.Тьонніса** у розвиток соціологічної думки в тому, що він:

- здійснює аналіз соціальних явищ як відображення *міжособистісних зв'язків*;
- наголошує на нерозривності *зв'язків особистості із соціальним середовищем*;
- розглядає *соціальні спільноти* в їхньому історичному розвитку та видозмінах.

Загальна
характерис-
тика
класичної
соціології

Розглядаючи в цілому класичний етап у розвитку соціологічної думки, можна назвати такі його характерні особливості:

Е.Дюркгайм відходить від традиційного позитивізму, зберігаючи з його постулатів лише формальні вимоги до побудови соціології за аналогією до природознавства. Змістова ж наповненість каркасу соціологічної науки в Е.Дюркгайма зумовлена визнанням за соціальною реальністю особливого статусу, докорінно відмінного від природних реальностей різного гатунку. Водночас, визнаючи цей статус, Е.Дюркгайм ще не може остаточно відірватися від трактування соціальної реальності як принципово вищої від індивіда, пануючої над ним і визначальної щодо нього.

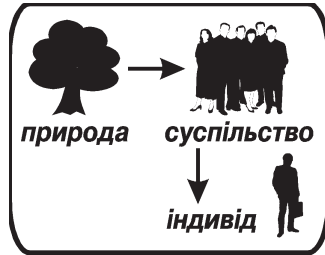
М.Вебер робить надзвичайно важливий крок в обґрунтуванні суспільства як продукту соціальних дій людей; саме індивід є суб'єктом соціальної дії, тоді як суспільство і різні форми колективності є лише засобами організації дій окремих індивідів.

Г.Зіммель додає нових штрихів до проблеми сутності суспільства, розуміючи його як втілення міжособистісних взаємодій людей. У всіх цих соціальні спільноти ще не стають предметом спеціального аналізу, будучи похідними або від розвитку суспільства в цілому, або від діяльності людей зокрема.

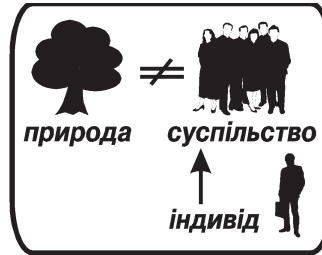
Нарешті, **Ф.Тьонніс** чи не вперше в історії соціології ставить у центр свого дослідження соціальні спільноти в їхньому історичному розвитку, показує їхню величезну роль як для суспільства, так і для окремої людини. Вадою його концепції можна вважати тезу про зменшення ролі спільнот (типу гемайншафт) у житті сучасного суспільства, положення про їхнє поступове відмирання та занепад.

Практично для всіх представників класичної соціології характерне положення про *зростання ступеня раціональності* в міру розвитку суспільства.

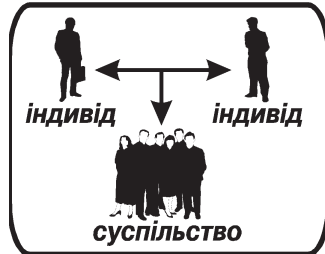
Схематично основний зміст концепцій представників класичної соціології можна подати таким чином:

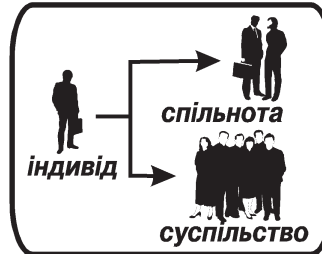
Е. Дюркгайм

М. Вебер

Г. Зіммель

Ф. Тьонніс

Звернення до проблематики людини

Отже, саме у працях соціологів класичного періоду спостерігається відхід від традиційного позитивізму в його натуралізаторських чи психологізованих проявах і звернення до проблематики *людини*. Вони (за винятком **Е. Дюркгайма**) шукають всюди суб'єктивне, індивідуально-особистісне начало; їх цікавить не так об'єктивна зумовленість соціальних явищ, як їхні «внутрішні» важелі — змістове наповнення вчинку, мотиви й свідомо орієнтація діючої особистості на певні норми і цінності.

Орієнтація на наукову об'єктивність

У методологічному плані для класичної соціології типовою є *орієнтація на науку*, прагнення до її *об'єктивності*. Разом з тим багато соціологів розуміє, що просте копіювання природничо-наукових методів недостатнє для формування соціології як самостійної галузі знання. Представники соціології цього покоління акцентують також на необхідності остаточного звільнення соціології від філософії, на дослідному, емпіричному характері першої. Вони аналізують сучасний ім капіталізм у категоріях *глибокої кризи його ціннісних систем* на тлі стрімкого розвитку речових компонентів, науково-технічного поступу. Пізніше ці ідеї деталізовано та обґрунтовано у працях соціологів середини і кінця ХХ століття.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ І

Загальна теорія та історія соціології

ТЕМА 4

Соціологія другої половини ХХ ст. Майбутнє соціології

- 84 *Характерні риси сучасної соціології*
- 85 *Структурні парадигми
теоретичної соціології*
- 90 *Інтерпретативні парадигми
в соціології другої половини ХХ ст.*
- 97 *Емпірична соціологія*
- 100 *Теорія постіндустріального суспільства
та постмодернізм*
- 110 *Що чекає соціологію в майбутньому?*

Характерні риси сучасної соціології

Стан сучасної соціології

Протягом ХХ ст. західна соціологія зазнає величезних змін і нині становить собою *надзвичайно складну систему ідей, гіпотез, концепцій, теорій, методів дослідження й способів опису різноманітних соціальних явищ*. При цьому практично всі сучасні соціологи активно використовують ідеї і принципи класичної соціології, керуючись ними як компонентами власних концепцій або відштовхуючись від них, як від банку ідей, що мають самостійну цінність.

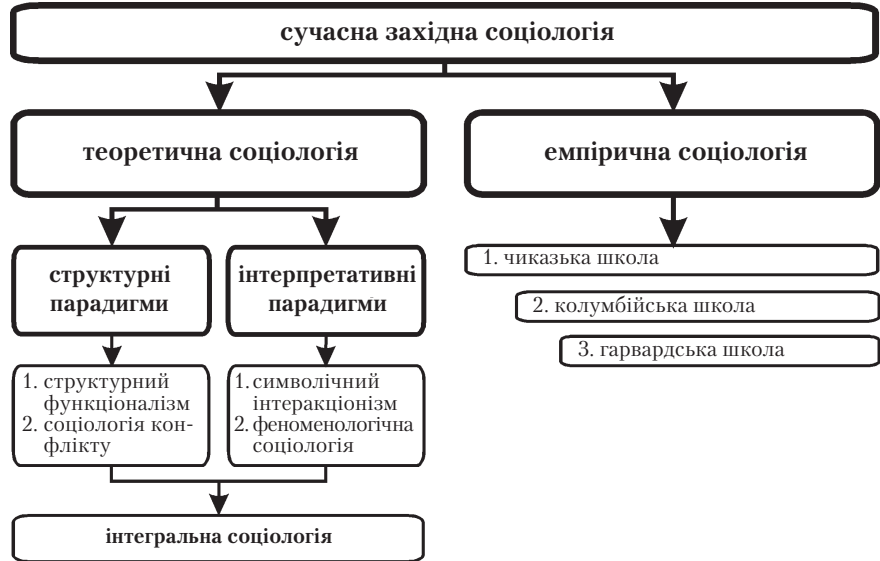
Основні риси сучасної соціології

Незважаючи на неоднорідність і суперечливий характер сучасної західної соціології, вдається вирізнити низку її **характерних рис**. Спираючись на думки відомого американського соціолога **П.Сорокіна**, можна узагальнити ці риси таким чином:

- *Інтернаціоналізація* сучасної соціології, тобто зростання кількості праць із питань соціології в усіх цивілізованих державах та регіонах світу;
- *Академізація* соціології, тобто перетворення її в академічну науку, яка посідає чільне місце в університетських програмах. Сьогодні соціологічні факультети і курси на одному з перших місць щодо кількості студентів;
- *Експертизація* соціології. Означає дедалі ширше залучення соціологів як експертів до діяльності державних, громадських і приватних органів та організацій, до праці в галузі соціальної роботи;
- *Фактографізація* соціології, або зростання її об'єктивності, точності й індуктивності, вдосконалення кількісних і якісних методів соціологічних досліджень, поліпшення техніки їх проведення;
- *Соціологізація* інших наук, і соціогуманітарних, і біологічних, медичних, фізичних тощо. Вони дедалі глибше досліджують вплив соціальних чинників на реальність, яка ними вивчається, і соціологічно тлумачать свої специфічні проблеми;
- *Диференціація* соціології, тобто зростання її спеціалізації, виникнення нових галузей всередині соціологічної науки, які, своєю чергою, поділяються на ще вужчі відгалуження, та ускладнення з огляду на це структури соціологічного вчення.

Беручи до уваги останню рису сучасної західної соціології, а саме її **множинність**, що дедалі зростає, спробуємо вирізнити основні наукові **парадигми**, довкола яких обертається соціологічна думка сьогодення. Термін «парадигма» вводить у науковий обіг американський вчений **Томас Кун** з метою визначення певної моделі постановки проблеми та її

розв'язання. Ця модель лежить в основі тієї чи тієї теорії, включає в себе сукупність основних положень і принципів, специфічний набір категорій і визнається певним колом учених. Із цього погляду сучасна західна соціологія поділяється на ряд пануючих парадигм та належних до них напрямів і шкіл, що може бути представленим у такій схемі:

Структурні парадигми розглядають організацію, функціонування й розвиток суспільства як єдиного цілого на макрорівні. **Інтерпретативні** парадигми акцентують увагу на дослідженні й тлумаченні людської поведінки на мікрорівні. **Емпірична соціологія** має за мету розв'язання практичних завдань із керування суспільними процесами, розробку засобів соціального контролю та соціальної інженерії тощо на рівні конкретно-соціологічних досліджень.

Структурні парадигми теоретичної соціології

Структурний функціоналізм

До основних *макросоціологічних парадигм* зараховують структурний функціоналізм і конфліктологію. Особливе місце належить також інтегральній соціології **П. Сорокіна**, яка охоплює всі соціологічні аспекти соціокультурної реальності.

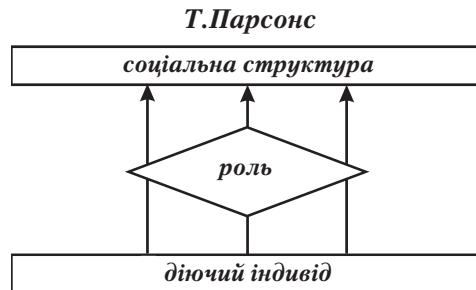
Засновниками сучасного структурного функціоналізму вважають американських соціологів **Толкотта Парсонса** (1902—1979) і **Роберта Мертона** (нар. 1910), які у своїх працях творчо використовували ідеї **Г. Спенсера**, **Е. Дюркгайма**, **М. Вебера** та інших своїх попередників.

Суть
структурного і
функціонального
підходів

При *структурному* підході об'єкт дослідження (суспільство, соціальний інститут чи соціальний процес) складається з одиниць чи елементів, які входять до його складу і утворюють певну структуру. *Функціональний* підхід з'ясує зв'язки між елементами і цілим, а також способи їх функціонування. При цьому соціолог розглядає можливі стани системи, допустимі сполучення елементів у ній, визначає набір функцій як способів поведінки, що притаманні певному системному об'єкту за умови збереження його структурної цілісності.

Соціальна
система
та її складники

Для **Т. Парсонса** *система* є сталим комплексом соціальних дій, які повторюються і взаємопов'язуються. Тоді соціальна система для нього є усталеним комплексом мотивованої людської поведінки. Соціальну структуру утворює система соціальних відносин людей, що діють, виконуючи певні соціальні ролі стосовно одне одного. Отже, *роль* — це одиниця соціальних відносин. У ролі, яку виконує індивід, поєднуються мотиви його дій з очікуваннями щодо дій інших індивідів. Саме поняття ролі з'єднує підсистему діючого індивіда з певною соціальною структурою, що зображено на схемі.

Умови
функціонування
соціальних
систем

Парсонс намагається не лише розробити правила структурно-функціонального аналізу будь-якої соціальної системи, а й визначити *сукупність необхідних умов для всіх соціальних систем*. Кожна соціальна система має задовольняти певні фізичні потреби своїх членів таким чином, щоб вони могли вижити. Вона повинна мати також певні засоби розподілу матеріальних ресурсів; сформувати процес соціалізації людей, тобто їх входження у суспільство і підкорення їх конкретним нормам поведінки, чинним у цій системі. Кожна система повинна мати певну

організацію видів діяльності й засоби, щоб успішно боротися з порушеннями, використовуючи форми примусу або, навпаки, спонуки. У цій системі соціальні інститути мають бути сумісними між собою і функціонувати злагоджено. Кожне суспільство на доповнення до норм повинне виробити і мати певні цінності культури.

Особа і культура як автономні підсистеми

Одним з важливих положень концепції **Т.Парсонса** є розмежування таких відносно автономних підсистем дії, як *особа і культура*. Це дозволяє йому уникнути уявлень про цілком незалежну особу, з одного боку, і уявлень про індивідів, жорстко запрограмованих панівною культурою і залежних від її цінностей, з другого. У цьому останньому питанні Т.Парсонс принципово розходиться з **Е.Дюркгаймом**, у якого «культурні стандарти» домінують над особистістю. Т.Парсонс розглядає це співвідношення як систему вмотивованої поведінки особи, котра взаємодіє з культурними стандартами і цінностями, що виступають у ролі зовнішнього середовища.

Модель системи та підсистем дії

У цілому до **формалізованої моделі системи дії** входять культурна, соціальна, особистісна і органічна підсистеми, між якими відбувається взаємний обмін. Кожна із цих підсистем спеціалізується на виконанні певних функцій: *особа* — функції досягнення мети, *соціальна підсистема* — функції інтеграції індивідів, *культурна підсистема* — функції поширення взірців дій, цінностей, вірувань, знань; *організм* — функції адаптації до середовища. На найбільш загальному рівні соціальний порядок є продуктом двох процесів: тенденції системи до самозбереження і самодостатності й тенденції до охорони своїх кордонів і стабільності стосовно довкілля. У 1970-х рр. **Т.Парсонс** завершує розробку теорії системи людської дії та її взаємообмінів із середовищем, котре, на його думку, становить *сукупність підсистем світобудови* (Всесвіту): світу фізичних об'єктів, біосфери і позасвідомого світу «кінцевих сенсів буття». Запроваджена Т.Парсонсом система понять має чималий вплив на сучасну західну соціологію.

Відмінності між вченнями Т.Парсонса і Р.Мертон

Р.Мертон також створює цілісну теорію суспільства і парадигму функціонального аналізу. Але якщо Т.Парсонс основну увагу приділяє механізмам підтримки *соціального порядку*, то Р.Мертон зосереджується на дослідженні *дисфункцій, поведінки, що відхиляється від суспільних норм, стану аномії, соціальних конфліктів* тощо. Р.Мертон вдається, на відміну від **Т.Парсонса**, до глибшого пояснення суспільних і соціально-психологічних явищ.

У *найголовніших вихідних положеннях функціональної теорії* стверджується, що:

- соціальні види діяльності є *функціональними* для всієї соціальної системи (функціональна єдність);
- елементи соціальної системи виконують *соціальні функції* (функціональна універсальність);
- тому ці елементи необхідні *для системи* (функціональна примусовість);
- функції поділяються на *очевидні і латентні* (приховані).

*Доповнення
Р.Мертон*

Р.Мертон, погоджуючись із цими положеннями, вносить свої *доповнення*. Повна функціональна єдність суспільства зазвичай суперечить фактам; соціолог повинен дослідити ступінь реальної інтегрованості суспільства. Соціальні явища можуть мати різні наслідки — сприяти інтеграції суспільства чи порушувати її; це виявить конкретний аналіз. Потреба певних функцій ставить проблему необхідності соціальних інститутів, які мають забезпечувати розподіл цих функцій і не допускати їхнього змішування чи невиправдану концентрацію. Соціолог також має чітко розрізняти мотиви й функції, шукати і досліджувати не лише очевидні, а й приховані, неусвідомлені функції та їхні віддалені наслідки. У цілому завданням соціології є пояснення соціальної організації і поведінки людей з незацікавленого погляду спостерігача через копіткий і ретельний аналіз.

*Проблема
соціальної
інтеграції*

У дослідженні соціальних систем і соціальних структур **Р.Мертон** робить акцент на властивих їм *конфліктах, суперечностях, відхиленнях, дисфункціях, двоїтості*. Інтеграція суспільства є для нього радше явищем проблематичним, таким, що трапляється зрідка. Різні ступені інтеграції встановлюють межі спектра: від повної згоди (*консенсусу*) до повної розбіжності (*диссенсусу*). Предметом уваги Р.Мертон є саме ситуації, близькі до розбіжностей, які порушують єдність суспільства. Йому належить *ідея конфліктності суспільства*, яку можна подолати шляхом зміни соціальної структури і створення нових відповідних організацій.

*Основні складові
структурного
функціоналізму*

Отже, *основними складовими теорій структурно-функціонального аналізу* є:

- розгляд суспільства як *системи* взаємопов'язаних *структур*, що складають його й утворюють єдине ціле; всі елементи системи залежні один від одного в силу різних виконуваних ними *функцій*;
- розуміння соціальних інститутів (держави, церкви, профспілок тощо) не так як самостійних утворень, як *частин соціальної системи*, що впливають на функціонування всього суспільства;

- визнання *індивіда* (діючої особистості) як основного елемента системи; він входить до соціальної структури суспільства через виконувану ним соціальну роль;
- твердження, що суспільне життя залежить від *солідарності*, засновується на взаємодії та співробітництві діючих у ньому індивідів;
- положення про те, що в основі соціального життя лежать *норми й цінності*; воно включає певні обов'язки людей і необхідність соціального контролю;
- висновки, що соціальні системи є *інтегрованими* і тяжіють до стабільності; дисфункції у суспільстві — це ненормальний, патологічний стан, який слід змінювати на краще; велику роль у цьому відіграє *соціологія*, бо саме вона здатна виявляти соціальні відхилення і попереджати про них відповідні соціальні інститути.

Конфлікто-
логічна
парадигма

Конфлікти
як органічний
стан
суспільства

Позитивна
роль
конфлікту

У середині 60-х рр. XX ст. у західній соціології виникає свого роду повстання проти монополії на істину структурно-функціонального підходу, в якому чільне місце посідає **теорія конфлікту**, або конфліктологічна парадигма. «Теорії порядку» протиставляється «конфліктна теорія», ідеї «соціальної рівноваги» — ідея «соціальної зміни». Одним із перших критиків теорії структурного функціоналізму стає американський соціолог **Чарлз Райт Мілс** (1916—1962). Він вважає, що теорія **Т.Парсонса** недосконала, бо формує переконання щодо гармонійності інтересів, стабільності, порядку суспільного життя, ігноруючи при цьому нестабільність і конфлікти, притаманні будь-якому суспільству. Інший американський соціолог **Льюїс Козер** (нар. 1913) не лише фіксує **конфліктність** як *органічний стан соціальної системи*, а й висловлює парадоксальну на перший погляд думку про *позитивну роль конфлікту*. Конфліктні процеси за певних умов сприяють збереженню, зміні й пристосуванню соціальної системи до нових обставин, її життєздатності й стабільності. Не може існувати повної згоди або відповідності в інтересах різних людей, тому соціальна напруженість у суспільстві є постійною; але конфлікт, особливо соціально контрольований, дозволяє очищати повітря, яким дихають його учасники, краще пізнавати одне одного і внаслідок цього навіть зближуватися у межах якоїсь спільноти. Конфлікт із зовнішнім ворогом, вважає Л.Козер, допомагає підтримувати згуртованість групи і суспільства в цілому. Конфлікт, нарешті, сприяє соціальним змінам і виникненню нового, він стимулює відкриття в економічній і технологічній сферах.

Трохи інше тлумачення конфліктів містить у собі «конфліктна модель суспільства» німецького соціолога **Ральфа Дарендорфа** (нар. 1929).

*Конфліктна
модель
суспільства*

Його концепція заснована на чотирьох положеннях, протилежних до положень структурно-функціонального аналізу:

- кожне суспільство безперервно перебуває у процесі постійних змін — *зміни повсюдні*;
- у кожному суспільстві є незгоди й конфлікти — *соціальні конфлікти є повсюдними*;
- кожний елемент у суспільстві сприяє його *інтеграції та змінам*;
- кожне суспільство ґрунтується на *насильстві* одних його членів над іншими.

Суть соціального конфлікту в теорії Р.Дарендорфа зводиться до антагонізму влади і спротиву: діалектика влади й опору владі є рушійною силою історії, а влада неминуче породжує конфлікт. Визнаючи конфлікти природним станом суспільства, Р.Дарендорф (як раніше **А.Смолл**) вважає, що їх слід регулювати й не допускати «соціальних потрясінь». Цю думку продовжує американський соціолог і економіст **Кеннет Боулінг** (нар. 1910). Він наголошує, що конфлікт — велика руйнівна сила, і *соціологія* повинна досліджувати динаміку кризових ситуацій, щоб уможливити контроль над конфліктами і не допустити руйнації суспільства.

*Основні риси
конфліктної
парадигми*

- Отже, **основними рисами конфліктної парадигми** є визнання, що:
- соціальні системи роздирають *суперечності*;
 - соціальні системи *прагнуть до змін*;
 - в основі соціального життя лежать непримиренні інтереси, тому *конфлікт є постійним, органічним внутрішнім станом* кожної соціальної системи;
 - соціальні конфлікти мають *радіше позитивне значення* для суспільства, оскільки сприяють його адаптації до змін, появі нового й прогресу в кінцевому підсумку;
 - соціальні конфлікти вимагають *соціального контролю* з метою запобігання соціальним вибухам і повної руйнації соціальної системи; соціологія посідає провідне місце у профілактиці конфліктів та їх оптимальному розв'язанні.

Інтерпретативні парадигми сучасної соціології

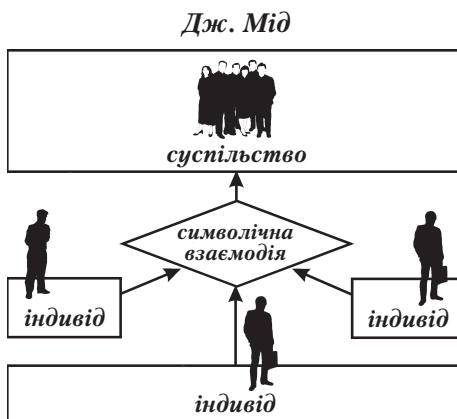
*Символічний
інтераціоналізм*

До другої гілки теоретичного соціологічного знання належать **інтерпретативні парадигми**, скеровані на дослідження не суспільства в цілому з його структурою та функціями, а на вивчення дій окремих людей і малих груп. Серед них на чільному місці **символічний інтераціоналізм** (від англ. *interaction* — взаємодія). Ця течія визначається принциповою

відмовою від дослідження макропроцесів та аналізу матеріальних факторів, що зближує її з соціологічною феноменологією. Символічний інтеракціонізм намагається подолати протиставлення людини й суспільства або їх розгляд як самостійних автономних підсистем, що характерно для структурного функціоналізму. Водночас намагання досягнути цієї мети призводить представників символічного інтеракціонізму до визнання пріоритету соціального над індивідуальним. Усі ці положення можна знайти у концепції американського соціолога **Джорджа Міда** (1863–1931) та його послідовників.

Соціальний процес та його зміст

Дж.Мід та його учні вважають центральною категорією «**соціальний процес**», або «**соціальний акт**», який ототожнюється з безперервною, постійною зміною і розвитком. Змістом соціальних процесів є взаємодія індивідів у групі та суспільстві. Все інше, що існує у соціальному просторі, є *наслідком соціального процесу взаємодії* — і соціальний світ, тобто суспільство в цілому, і середовище соціальної діяльності, і сам індивід. Отже, індивід з'єднується з суспільством через взаємозв'язок з іншими людьми, що відображено у схемі:

Взаємодія, або діалог, відбувається за допомогою *символів* (жесту, мови). У процесі взаємодії здійснюється не лише обмін діями, соціальними ролями та інформацією, а й становлення індивіда, повністю зумовленого соціальними функціями. Тому прагнення **Дж.Міда** подолати протиставлення людини й суспільства призводить у кінцевому підсумку до абсолютизації останнього і перетворення конкретної людини на вторинну, похідну від соціальної дії істоту. Свободу Дж.Мід розуміє лише як можливість людини обирати ті соціальні ролі, які вона виконує.

Людина-діяч
як основна
соціологічна
категорія

Продовження ідей Дж.Міда, і водночас їхнє переосмислення зустрічаємо в концепції іншого американського соціолога **Герберта Блумера** (1900—1987). Він входить в історію соціологічної думки як представник гуманістично орієнтованої, розуміючої соціології, різко виступає проти однобічності та обмеженості структурного функціоналізму з його загостреною увагою на статичності соціальної структури й конфліктної парадигми з її акцентом на суперечливості суспільства, людей і груп, що його складають. Як і Дж.Мід, Г.Блумер поділяє взаємодію на *символічну* (притаманну лише людині, яка використовує жести й мову) та *несимволічну* (притаманну всьому живому, окрім людини). *Людина-діяч* для Г.Блумера стає основною соціологічною категорією.

Загальна
модель
людської
взаємодії

Суспільство визначається Г.Блумером як *символічна взаємодія людей, груп і колективів*; воно включає найрізноманітніші види взаємопов'язаної поведінки і дій людей: і кооперацію, і конфлікт, і байдуже ставлення людей одне до одного, і експлуатацію — тобто все розмаїття людських взаємин. Він створює *загальну модель людської взаємодії*, де центральною постаттю є індивід, який постійно діє і взаємодіє, тому **Г.Блумер** звертає основну увагу не на статику, а на динаміку людського життя, постійні зміни, які в ньому відбуваються. Він формулює **основні положення символічного інтераціоналізму** в такому вигляді:

Основні
положення
символічного
інтераціоналізму

— Люди діють щодо речей на підставі *смишлів (meanings)*, якими вони наділені. Наприклад, папір на столі є тим, на чому людина може записати свої думки, яблуко — тим, що людина може з'їсти. Кожна людська дія характеризується врахуванням специфічного сенсу відповідних речей.

— Сенс будь-якої речі, що потрапляє у поле зору людини, виникає із *взаємодії*, у яку ця людина вступає з іншою. Сенс не належить речам самим по собі і не є здатністю судження якого-небудь суб'єкта: сенс виникає у процесі взаємодії і вписується в неї, тому за природою цей сенс є соціальним феноменом.

Завдання
соціології

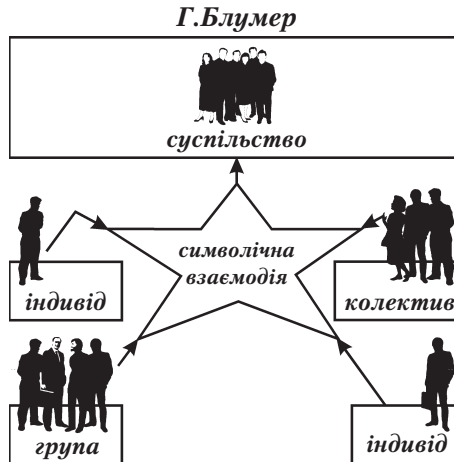
Звідси Г.Блумер виводить **завдання соціології**. Вони полягають у:

- дослідженні *способів інтерпретації* людьми (тобто тлумачення, пояснення) *сенсу речей*;
- *інтерпретації ситуацій*, що виникають у процесі людської взаємодії;
- дослідженні *колективної дії*.

Колективна
дія та її
різновиди

Тому центральною категорією соціології, на думку Г.Блумера, є **колективна дія**. Такою дією є і родинна вечерея, і гра, і судовий процес тощо, тобто колективними діями є і звичайна співпраця двох людей, і масштабні спільні дії великих скупчень індивідів. Колективна дія, за Г.Блумером, є фундаментальна, основна частина суспільства, в якій

активну участь бере індивід. У цьому плані **Г.Блумер** розходиться з **Е.Дюркгаймом**, для якого колективні дії та колективні уявлення були чимось зверхнім і вищим, визначальним стосовно окремої людини. Крім того, колективна дія у Г.Блумера теж розглядається як процес, у русі та змінах. Звідси *уявлення про суспільство та процеси в ньому* можна схематично зобразити так:

Таким чином, *для символічного інтераціоналізму характерним є:*

- розуміння суспільства як *символічної взаємодії* людей та груп;
- у процесі взаємодії *люди конструюють* об'єкти і *змінюють* зовнішнє середовище;
- *взаємодія* розглядається не як взаємодія ustalених соціальних ролей, а як реально існуючих, сповнених внутрішніх суперечностей, почуттів та емоцій, людей.

Феноменологічна соціологія

Ще одним напрямом інтерпретативних парадигм, досить близьким до символічного інтераціоналізму, є **феноменологічна соціологія**, тобто дослідження *духовних* сутностей. Вона є різновидом розуміючої соціології і скерована передусім проти позитивізму й натуралізму, які хибно розуміли природу суспільних явищ, приписуючи їм схожість з явищами природи. Представники феноменологічної соціології намагаються осмислити соціальний світ у його суто людському бутті, з уявленнями, мотивами і цілями індивідів, які діють у цьому світі. Суспільство у цій концепції — це явище, яке постійно створюється й відтворюється у процесі *духовної взаємодії* людей.

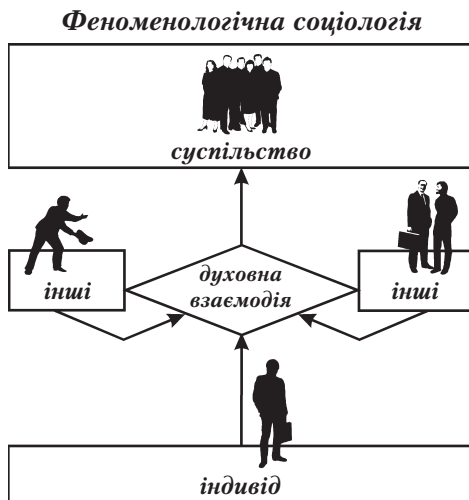
Духовна взаємодія

Соціальний світ
як світ сенсів

Найвагомішу роль у виникненні феноменологічної соціології відіграє австрійський, а згодом американський соціолог **Альфред Шюц** (1899—1959), який, своєю чергою, опирався на ідеї **М.Вебера** і **Дж.Міда**. Соціальний світ, згідно з думками А.Шюца, є світом, створеним *смыслом* (сенсом), оскільки соціальним явищам притаманний певний сенс. Люди ще до появи соціології або іншої суспільствознавчої науки *розчленували й осмислили* цей світ із наміром визначитися у ньому і діяти згідно з ним. Соціальний світ — це повсякденний світ, який переживається й тлумачиться діючими в ньому людьми як світ сенсів. *Смисли, або сенси*, за А.Шюцем, — це типові уявлення людей про об'єкти цього світу. Тому, починаючи діяти, людина обирає для себе якийсь один типовий «рецепт» досягнення своєї мети, орієнтуючись при цьому на іншу людину й очікуючи від неї типової реакції відповідно до загальноприйнятої логіки «здорового глузду». Так на базі індивідуальних, суб'єктивних мотивів будується *ланцюг типових людських взаємодій*. Тому завданням соціології є відкриття й систематизація загальних принципів організації повсякденного життя людей. Людська ж суб'єктивність найповніше реалізується саме у повсякденному світі; соціологу слід зрозуміти процес становлення соціальних феноменів на основі суб'єктивного досвіду індивідів.

Завдання
соціології

Варто наголосити, що феноменологічна соціологія, будучи близькою до символічного інтераціоналізму, відрізняється від нього тим, що акцент робиться не так на *поведінковій* взаємодії людей, як насамперед на *осмисленій, духовній взаємодії*, яку можна відобразити схемою:

Основні
принципи
феномено-
логічної
соціології

Отже, **основними принципами феноменологічного підходу** до розуміння й пояснення соціальної реальності є такі положення:

- соціальна реальність — це існуючий до нас *інтерсуб'єктивний світ*;
- люди можуть долучитися до цього світу лише шляхом накопичення *власного досвіду взаємодії* з оточенням. Головну роль у цьому відіграє *виховання* у сім'ї та навчання у школі;
- таке долучення дозволяє *ставити* перед собою реальні цілі та *досягати* їх;
- тому *соціальна дія* — це продумана, осмислена і спланована поведінка людини в її духовній взаємодії з іншими людьми.

Інтегральна
соціологія

Самостійною парадигмою в історії соціологічної думки є **інтегральна соціологія** російського, а згодом американського соціолога **Питирима Сорокіна** (1889—1968). Дослідники вважають, що творчість П.Сорокіна — якісно новий етап у розвитку соціологічної науки, який можна порівняти з революцією Коперника у галузі природознавства. Його *інтегральна* (від лат. *integer* — цілий) *об'єднуюча соціологія* охоплює всі соціологічні аспекти культури в її найширшому вияві.

Соціальна
взаємодія,
її елементи
і типи

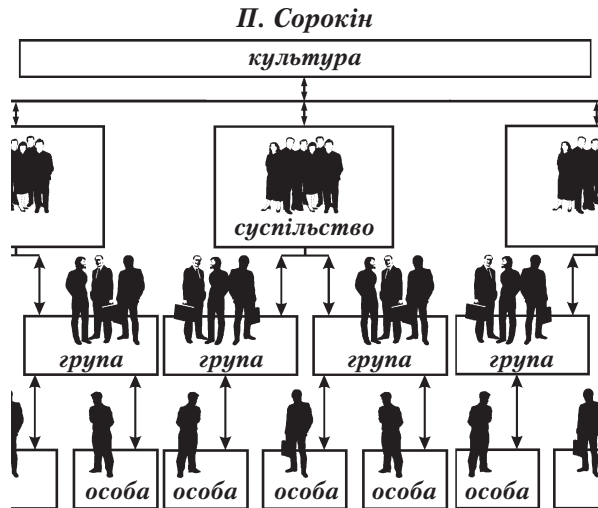
Суспільство П.Сорокін визначає як сукупність людей, котрі перебувають у процесі спілкування і взаємодіють в одному соціокультурному просторі. *Взаємодія*, згідно з його вченням, — це найпростіша модель соціального явища, її елементами є індивіди, акти (дії) і провідники спілкування (символи інтеракції), тобто мова, писемність, музика, мистецтво, гроші тощо. Все суспільне життя і всі соціальні процеси, на його думку, можуть розглядатися як явища й процеси взаємодії двох або більше індивідів. І навпаки, комбінація різних індивідуальних чи групових взаємодій може відтворити будь-який, навіть найскладніший суспільний процес, соціальну подію, від захоплення танго і до світової війни та революції. П.Сорокін визначає *різні типи взаємодії* і формулює *завдання соціології*. Вона повинна досліджувати соціальні явища, які можна спостерігати, тобто поведінку людей, котрі взаємодіють і живуть у середовищі «подібних до себе».

Завдання
соціології

Вивчення всіх соціальних проблем соціологією для **П.Сорокіна** стає можливим крізь призму, яку зображено на схемі на стор. 96.

Окремими проблемами для соціології, у розроблення яких П.Сорокін вносить свою вагому частку, є:

- проблема *реформ і революцій*, у розв'язанні якої П.Сорокін обстоює позицію поступового реформування суспільства;
- проблема *соціальної рівності*, яку він відмовляється розуміти абстрактно чи в дусі марксизму;

- проблема *соціальної стратифікації* (від лат. *stratum* — прошарок); згідно з П.Сорокіним, суспільство поділяється не на класи-антагоністи, а на страти, групи, що складають різноманітну соціальну структуру суспільства;
- проблема *соціальної мобільності* (від лат. *mobilis* — рухомий), яку П.Сорокін вирішує через визнання рухомості меж страт і можливості людей вільно пересуватися з однієї страти до іншої, вертикально (з нижчої страти до вищої чи навпаки) та горизонтально (з однієї страти до іншої, розміщеної поряд); відкрите демократичне суспільство з рівними правами і шансами для всіх громадян — це суспільство інтенсивної соціальної мобільності; його гаслом згодом стає вислів: «У США і швець може стати президентом».

Теорія

соціокультурної динаміки

Однак найважливішою складовою творчого доробку **П.Сорокіна** є, безумовно, його **теорія соціокультурної динаміки**. Соціокультурна реальність, як нескінченна різноманітність, охоплює всі можливі прояви соціальної діяльності людини і складається із соціокультурних феноменів різних рівнів. Найвищий з них — *соціокультурна суперсистема*; системи нижчого рівня — мова, етика, релігія, мистецтво, наука. Історія для П.Сорокіна — процес закономірних змін всередині соціокультурних систем та наступної заміни однієї суперсистеми іншою. Такий перехід супроводжується радикальною трансформацією соціальних інститутів, норм і цінностей, що знаходить свій прояв у соціальних і культурних кризах, революціях та війнах. Із цього погляду Перша світова

війна — це результат величезних переворотів у соціокультурній системі західного суспільства.

Концепція
конвергенції

Сучасний йому стан західної культури П.Сорокін діагностує як *кризовий*. Але це, зрештою, нормально, адже будь-яка цивілізація переживає стадії зародження, розквіту й руйнації: одна система цінностей стає застарілою, на зміну їй приходить інша. У майбутньому з'явиться нова цивілізація, яка виникне внаслідок *конвергенції* (від лат. *convergere* — наближатися, сходитися), тобто станеться набуття різними системами, наприклад, капіталізмом і соціалізмом, загальних або подібних ознак із дальшим злиттям у якісно нове єдине суспільство, в якому будуть збережені позитивні риси й цінності одного й другого ладу. Це, врешті, приведе до утворення *змішаного соціокультурного типу*, який за сприятливих умов може перерости у «сяючий інтегральний порядок» в цілому світі.

Внесок
П.Сорокіна
в історію
соціологічної
думки

Таким чином, **творчий внесок П.Сорокіна** в історію сучасної соціологічної думки надзвичайно вагомий. Йому належать:

- створення всеосяжної *макросоціальної соціологічної теорії* із залученням елементів *мікросоціального аналізу* за допомогою принципу інтегрального синтезу;
- розробка структури *інтегральної соціології*, до якої входять соціальна аналітика (вчення про будову суспільства), соціальна механіка (вчення про соціальні процеси) і соціальна генетика (теорія еволюції суспільного життя);
- вироблення та обґрунтування *теорії соціальної дії*;
- розв'язання проблем *горизонтальної та вертикальної мобільності*;
- дослідження *соціальної структури суспільства* і розробка поняття «соціальна стратифікація» як постійної характеристики будь-якого організованого суспільства;
- створення *моделі соціокультурної динаміки*, центральною категорією якої є *цінність*.

Емпірична соціологія

Становлення
емпіричної
соціології

Емпірична соціологія з'являється й розвивається поряд із теоретичною соціологією, але набуває самостійного значення лише на початку XX ст. як специфічна галузь соціологічних досліджень з особливими тенденціями й логікою розвитку. Становлення емпіричної соціології пов'язане зі спробами подолання надмірного теоретизування, а також із необхідністю розв'язання нових практичних завдань, скерованих на

управління соціальними процесами й розробку засобів соціального контролю і регулювання суспільного життя.

Етапи розвитку емпіричної соціології

У своєму розвитку емпірична соціологія проходить *кілька етапів*, її історичне коріння у працях **Е.Дюркгайма** й **А.Смолла**; останній ще 1895 р. висловлює ідею про необхідність прикладних досліджень в американській соціології. Саме відтоді фахівці починають вирізняти *перший етап*, чи ранню фазу (1885—1920) в розвитку емпіричної соціології з її інтересом до конфліктів і соціальних реформ. *Другий етап*, чи фаза (1920—1950), пов'язаний з поширенням конкретно-соціологічних досліджень, початок яким поклали представники *Чиказької школи*. **Вільям Томас** (1863—1947) і **Флоріан Знанецький** (1882—1958) у 1918—1920 рр. видають свою знамениту працю «Польський селянин в Європі та Америці», в якій на підставі копіткого аналізу 754 листів, особистих щоденників і автобіографій розглядалися проблеми адаптації емігрантів із Польщі до умов США. На цій підставі ними створюється *типологія осіб* залежно від характеру їх пристосування до соціального середовища, вона містить характеристики міщанського, божемного і творчого типів. Саме ця праця знаменувала перехід соціології до емпіричних досліджень.

Чиказька школа

Наступний крок у розвитку емпіричної соціології в межах Чиказької школи роблять американські соціологи **Роберт Парк** (1864—1944) і **Ернст Берджес** (1886—1966), які спрямовують свої дослідження на розв'язання *проблем міста*. За допомогою картографування міста Чикаго вони поділяють його на 75 зон і досліджують зміни у співвідношенні сил між соціальними групами, котрі до них входять. За допомогою інтерв'ю і включеного спостереження (коли соціолог непомітно для членів групи входить до неї і фіксує процеси й події, які в цій групі відбуваються) вони доходять висновку про переділ групами міської території, що призводить до вироблення нових норм взаємовідносин між людьми, посилення антисоціальних дій. Це, своєю чергою, стає підставою для вдосконалення міського законодавства.

Школа Колумбійського університету

З 1950-х рр. лідерство у розвитку емпіричної соціології переходить до Колумбійського та Гарвардського університетів, що започатковує новий, *третій етап*. Соціологи Колумбійського університету основну увагу зосереджують на відкритті *універсальних закономірностей поведінки людини в соціальній організації*, з'ясуванні *механізмів збереження стабільності* соціальних систем, *структури соціальної взаємодії* між людьми і *ролі особистості* тощо.

Гарвардська школа

Паралельно в Гарварді розробляється індустріальна соціологія і доктрина «людських взаємин». Головне місце у розвитку індустріальної

соціології та соціології управління посідають широко відомі нині «хоторнські експерименти» **Елтона Мейо** (1880—1949) та його учнів. Ці експерименти проводилися на конкретному виробництві у «Вестерн Електрик Компані». Їхнім основним завданням було відшукати додаткові фактори ефективності виробництва. З'ясувалося, що умови праці (тобто освітлення робочих місць, температура й вологість повітря у виробничих приміщеннях, кількість перерв на відпочинок тощо) відіграють незначну роль; основний вплив на продуктивність праці мають людські стосунки. У цих умовах, за рекомендаціями соціологів, керівники виробництва повинні більше орієнтуватися *на людей*, аніж на виробничий процес сам по собі. Лише такий підхід забезпечує соціальне вдоволення людини своєю безпосередньою працею, а в кінцевому підсумку — соціальну стабільність суспільства в цілому. Тому серед нових на той час засобів підвищення продуктивності праці називають «*гуманізацію праці*», «*просвітництво робітників*», *їхню обов'язкову участь в управлінні* тощо.

Соціальна
інженерія
і клінічна
соціологія

У 1970—80-х рр. у США відбувається посилене зростання обсягів *емпіричних прикладних досліджень*, які стають особливою галуззю індустрії. У 80-х рр. у них виокремлюються два основні, тісно пов'язані між собою напрями: **соціальна інженерія** й **клінічна соціологія**. Зазвичай спеціалісти цих двох профілів працюють спільно: якщо перший, наприклад, пропонує перебудувати структуру управління в якійсь фірмі чи на виробництві, то другий проводить практичне навчання керівників, службовців і персоналу з метою конкретного вирішення поставленого завдання.

Отже, емпірична соціологія виникає і розвивається як самостійний специфічний напрям, метою якого є ретельний емпіричний аналіз соціальної дійсності й вироблення на його основі практичних рекомендацій, скерованих на вдосконалення різних мікросфер суспільного (насамперед економічного) життя. **Головні риси емпіричної соціології** такі:

- ототожнення наукової соціології з *емпіричними* дослідженнями;
- вимога *звільнення соціології від оціночних суджень* і перетворення її на *ціннісно нейтральну* соціальну науку, яка інформує зацікавлені системи про *реальний стан суспільства*, уникаючи його оцінок;
- з'ясування *істинності* наукового пізнання лише *на основі емпіричних процедур*, таких, як опитування, анкетування, інтерв'ювання, експеримент, спостереження, математичні та статистичні методи;
- визнання всього, що існує, *підвладним соціологічному поясненню і соціальному управлінню*.

Теорія постіндустріального суспільства та постмодернізм

Соціологічні
теорії
останньої
чверті XX ст.

В останній чверті XX ст. у західній соціологічній думці з'явилися дві нові потужні теорії, в яких було зроблено спробу осмислення нових соціальних реалій у двох великих сферах суспільного життя: соціально-економічній та соціокультурній. Ідеться про **теорію постіндустріального суспільства** та **постмодернізм**. Якщо теорія постіндустріального суспільства виступила продовженням теорії індустріальної фази суспільного розвитку, то соціологічний постмодернізм став відносно новим феноменом, пов'язаним із принциповою зміною ролі культури в житті сучасного соціуму. За висловом **В.Іноземцева**, постмодернізм як помітне суспільне явище виник тоді, коли **сфера культури** заявила про свої претензії не тільки на особливе, а й на **домінуюче становище** серед інших соціальних сфер. Саме ця особливість нового статусу культури в суспільному житті була помічена ще **П.Сорокіним** і далі розвинута **Е.Гідденсом**; нині дедалі більше соціологів характеризують кінець XX — поч. XXI ст. як період соціокультурного розвитку людства з просуванням культури на вістря соціального поступу; в теорії це знайшло означення в появі біному «соціокультурне».

Звичайно, можна було б назвати й інші, також важливі прояви інноваційної наукової діяльності соціологів на порозі XXI ст., але ми зупинимося на характерних особливостях власне названих двох теорій з дальшою їх конкретизацією в спеціальних соціологічних теоріях, таких, як соціологія особистості, соціологія культури, соціологія праці й управління тощо.

Теорія
постіндустр-
іального
суспільства
та її терміно-
логія

Основою **концепції постіндустріального суспільства** є оцінка нового соціуму останньої чверті XX ст. як такого, що докорінним чином відрізняється від суспільств, які існували до нього протягом всієї історії людства. 1973 р. побачила світ книжка **Д.Белла** «Постіндустріальне суспільство, яке наближається». Він, власне, вперше й вирізнув **три великі епохи людської історії** та обґрунтував існування доіндустріального (аграрного, традиційного), індустріального та постіндустріального станів. Ці стадії людського розвитку в працях інших соціологів ще були названі «премодерністським, модерністським та постмодерністським станами» (**С.Крук**, **С.Леш**) або «першою, другою і третьою хвилями цивілізації» (**О.Тоффлер**). Додамо також, що найбільше назв припало на власне третій період (хвилю, стадію, етап), або на розвинуте суспільство останньої чверті XX — поч. XXI ст. з вірогідним спрямуванням його розвитку на найближчу перспективу. Такими **назвами** є:

- *постіндустріальний капіталізм (Р.Гельбронер);*
- *постбуржуазне суспільство (Дж.Ліхтхайм);*
- *посткапіталістичне суспільство (Р.Дарендорф, П.Дракер);*
- *постспоживацьке суспільство (Д.Рісман);*
- *постринкове суспільство (Дж.Рівкін);*
- *технотронне суспільство (Зб.Бжезінський);*
- *суперіндустріалізм (О.Тоффлер).*

*Прикмети
постіндустріального
суспільства*

Всі ці терміни ми наводимо для того, аби показати різні особливості постіндустріального суспільства, які й знайшли відображення у наведених назвах. Ідеться про такі **характерні та якісно нові прикмети** (ознаки) нового, постіндустріального стану суспільства, як:

- зменшення ролі матеріального виробництва;
- випереджаючий розвиток сектору послуг та інформації;
- кардинально змінений характер людської діяльності;
- якісно змінені типи ресурсів, що залучуються до виробництва, а також
- суттєва модифікація традиційної соціальної структури.

Отже, загалом **відмінності між трьома стадіями розвитку суспільства** можна уявити в такий спосіб (див. табл. № 1).

*Завдання
соціології
у вивченні
постіндустріального
суспільства*

Звідси випливають і **нові завдання для соціологів**. На порядок денний для них висувається дослідження таких нових проблем і явищ, як:

- *подолання масового виробництва і споживання* індивідуалізованим виробництвом і споживанням. Останнє дедалі більшою мірою стає продовженням виробничого процесу; індивідуалізоване ж виробництво набирає рис індивідуалізованого створення інформації та знань;
- *перетворення інформації на основний виробничий ресурс* постіндустріального суспільства;
- процес швидкого *заміщення праці знаннями*;
- процес *заміни трудової діяльності* новим типом активності — *активності творчої, креативної*. Надання пріоритету не нарощуванню масового виробництва благ, але максимальному розвитку людського потенціалу;
- *заміна старих методів організації праці* й максимальне використання творчого потенціалу робітників;
- *зміна соціального статусу і ролі виробника*, який поступово перетворюється на просьюмера (термін **О.Тоффлера**, що складається з двох англійських слів — виробник і споживач), а пролетаріат — на когнітаріат (також термін **Тоффлера**, який в основі має англійський вираз «пізнавальна діяльність»), яка заснована на знаннях та інформації);

Табл. № 1. **Основні характеристики трьох стадій історії людства**

Назва стадії	Характеристика стадії		
	Доіндустріальна	Індустріальна	Постіндустріальна
<i>Принцип, що керує розвитком</i>	Традиціоналізм	Економічне зростання	Освіта
<i>Головний аспект соціального зв'язку</i>	Імітація дій інших людей	Засвоєння знань і можливостей минулих поколінь	Комплексні інтерперсональні взаємодії
<i>Характер взаємодій</i>	Взаємодія людини з природою; людина — природа	Взаємодія людини з перетвореною людьми природою; людина — машина	Взаємодія між людьми; людина — людина
<i>Форма людських спільнот</i>	Природна	Технологічна	Соціальна
<i>Основний виробничий ресурс</i>	Сировина	Енергія	Інформація, знання
<i>Головний сектор виробництва</i>	Заготівля сировини	Обробка	Послуги
<i>Головна виробнича одиниця</i>	Родина, сім'я	Завод, фабрика, підприємство	Дослідний інститут, офіс
<i>Головний контингент робочої сили</i>	Селянин, що освоює природне середовище	Робітник, який виробляє матеріальні блага	Службовець, що працює з інформацією, символами, знаннями
<i>Характер виробничої діяльності</i>	Видобуток	Виготовлення	Обробка
<i>Управлінська група, що об'єднує ресурси</i>	Трудомістка (трудоємна); ручна праця	Капіталомістка (капіталоємна); механізовані технології	Наукомістка (наукоємна); інтелектуальні технології
<i>Технологія</i>	Господар, власник	Професійний керівник, підприємець	Дослідник, спеціаліст, провідний адміністратор
<i>Метод, який керує рішенням</i>	Здоровий глузд, «метод спроб і помилок», досвід	Дослідження, емпіризм	Модель, теоретична база ухвалення рішень
<i>Вищий рівень потреб</i>	Основні побутові потреби	Соціальні потреби	Потреби у знаннях, самореалізації

- *перехід від економізованих ринкових принципів та пріоритетів до постеконімічних соціологізованих, нематеріальних цінностей та пріоритетів*; розгляд потреб людини як основного орієнтира розвитку й показника продуктивності;
- *перерозподіл структури часу з більшим приділенням уваги сім'ї, діяльності в громадських організаціях, самоосвіті, фізичній культурі і спорту*;
- *створення нових форм сім'ї, соціального партнерства, підвищення ролі знання і зміна системи освіти* з переходом від педагогіки монологу викладача до педагогіки діалогу викладача і студента, перетворення освіти на процес пожиттєвого здобуття знань із дедалі більшою роллю самоосвіти в ньому;
- *творення нових систем та ієрархій особистісних і групових ідентичностей, серед них етнічних тощо.*

Ставлення
соціологів
до пост-
модернізму

Що ж до **соціологічної доктрини доби постмодерну**, то одні дослідники вважають, що вона може бути розглянута як зворотний бік постіндустріальної доктрини, оскільки постмодерністи-соціологи розглядають ті складові соціальних процесів, які випали з поля зору постіндустріалістів, і пропонують ширший підхід до нової соціальної реальності та місця людини в ній. Інші соціологи дотримуються думки, що це свого роду псевдовчення, мода на яке змушує багатьох молодих дослідників приділяти йому основну увагу як «останньому слову» в галузі соціогуманітарних наук. Ще інші — порівнюють теорії постіндустріального суспільства і постмодернізму зі станами свідомості чоловіка й жінки. Чоловік з його лінійною логікою завжди перебуває, вживаючи мову комп'ютерників, ніби в одному файлі; аби перейти з одного файлу до іншого, йому потрібно спочатку вийти в директорію, в «меню» (*стиль мислення типового представника постіндустріалізму*). Жінка ж завжди перебуває нібито в усіх файлах одночасно. Саме тому жінки точніше оцінюють ситуації та людей, саме з цією стереометричною цілісністю сприйняття пов'язані славнозвісні жіноча інтуїція й жіноча логіка. Цьому типові ментальності притаманні цілісність, перевага інтуїції над раціональністю, образність і метафоричність, невизначеність («так» і «ні» не говорити), незавершеність думки і дискурсу, надання переваги невербальним (несловесним) засобам спілкування, багатомовність і багатослів'я, словесна експресивність у сполученні зі словесною невимовністю думки тощо (*ментальний стиль типового представника постмодернізму*). Нарешті, серед соціологів є багато прибічників думки про те, що постмодернізм є попросту виродженням соціології і тому взагалі не може претендувати на серйозну увагу науковців.

*Суть пост-
модернізму*

До постмодернізму, отже, можна ставитися по-різному. В західному світі він претендує на комплексну соціологічну доктрину, з якою не можна не рахуватися. Оскільки це поняття є гранично широким і водночас надзвичайно суперечливим, важко дати йому якусь однозначну характеристику. В цілому **постмодернізм** можна трактувати як відображення структурно подібних явищ у суспільному житті й культурі сучасних високорозвинених країн, породжених новою соціокультурною ситуацією кінця ХХ — поч. ХХІ ст. У центрі цієї ситуації є процес формування специфічного, невідомого раніше типу відносин між людиною і суспільством, коли особистісні риси стають однією з домінант соціального поступу, а розвиток людини (унікального творчого суб'єкта) виявляється джерелом глобальних економічних, політичних, соціальних, культурних трансформацій.

*Три фази
історико-
культурного
розвитку*

В історико-культурному (як і в історико-економічному) розвитку людства також вирізняються **три фази**: *премодерн* (або премодерніті), *модерн* (або модерніті) й *постмодерн* (або постмодерніті). Відповідно в теоретичних відображеннях цих фаз також знайдемо тріаду: класика, модернізм і постмодернізм. На початку ХХ ст. зіткнення між класикою і модернізмом було вираженням торжества індустріального суспільства над доіндустріальним (аграрним, традиційним) у сфері переважно культурних явищ і процесів. Постмодерний стан вважається властивим одночасно всім сферам суспільного життя постіндустріального суспільства. Тому, наприклад, **Е.Гідденс** спеціально наголошує на синонімічності понять «постмодерну» (або постмодерніті) та «постіндустріального суспільства».

*Дискусії щодо
фаз історико-
культурного
розвитку*

Що ж до **відмінностей** між трьома фазами або стадіями історико-культурного розвитку, то вони в літературі постмодернізму розроблені недостатньо чітко, на противагу вмотивуванню трьох фаз історико-економічного розвитку в теорії постіндустріалізму. Мало того, дедалі частішими стають непорозуміння між постмодерністами у визначенні суті цих трьох фаз і доречності такого розрізнення взагалі. Одна група вчених обстоює думку про докорінну відмінність модерніті від постмодерніті, інша, не менш впливова, — наголошує, що суттєвої різниці між цими двома станами нема і що постмодерніті є «незавершеною модерніті». За словами провідного сучасного західного соціолога **Е.Гідденса**, «ми не виходимо за межі модерніті, але переживаємо епоху її радикалізації».

*Соціологічне
розуміння
доби
постмодерну*

Тому нині практично неможливо чітко розмежувати модерніті й постмодерніті; до того ж частішають спроби ототожнити премодерніті й модерніті. Власне тому подаємо загальне розуміння доби чи ситуації постмодерну, його характерні риси, важливі насамперед для соціології.

Постмодернізм визначається як динамічно рухливий (залежно від національного контексту) комплекс уявлень, для якого найкращими відповідниками є поняття *певної ментальності*, особливого погляду на світ, специфічного способу світосприйняття, світовідчуття й оцінки суспільства та людини в ньому, сучасного відчуття духу своєї епохи — епохи кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Поняття «*ментальність*» краще відповідає ускладненій структурі внутрішнього світу особи, ніж поняття «стиль мислення» через те, що в перше поняття входить так зване «позасвідоме», яке є важливішою складовою і прикметою постмодернізму. В середині цього комплексу ментальності, суперечливого і постійно змінюваного, все ж можливо віднайти певні складові компоненти, які й стають предметом дослідження соціології.

Пост-
модернізм про
оточуючий
світ
як про хаос

1. Насамперед це суперечлива сукупність відчуттів і уявлень про **світ у цілому**, які стали реакцією на нову ситуацію у природничих науках 70—80-х років ХХ ст. Учені-природознавці дедалі більше переконалися, що багато природних явищ принципово не піддаються точному статистичному обліку і, відповідно, прогнозуванню можливих змін. Найхарактернішими прикладами такої непередбачуваності є погода (хаотична в принципі й така, що легко спростовує всі метеорологічні прогнози), феномен турбулентності в повітряних і водяних течіях, броунівський рух частинок і навіть Сонячна система як така (1987 р. вийшла друком книжка **Дж.Віздома** «Хаотична поведінка в Сонячній системі»). Як відображення таких явищ, у добу постмодерну виникає й спеціальний напрям думок, оформлений **Ж.Баландьє** у вигляді *хаології*, тобто нової дисципліни про принципову хаотичність світу. Останній почав розглядатись як хаос, позбавлений причинно-наслідкових зв'язків і ціннісних орієнтирів. З'являється так звана *постмодерна чутливість* з її відчуттям хаотичного світу, з кризою віри в усі цінності, які будь-коли існували.

Постмодернізм
про недовіру
до традиційної
науки

2. Наслідком стає переосмислення **науки** в її традиційному розумінні. Основними складниками такого нового бачення і відчуття світу в науці вважають наступне.

2.1. Укорінення **недовіри до всіх «метаоповідань» (або «метанаративів»)**, тобто до всіх традиційних систем пояснення світу, до будь-яких позитивних знань, та їх заміна, внаслідок роздроблення «великих історій» природничих і гуманітарних наук, множинністю простих, локальних, дрібних «історій-оповідань». Світ стає доступним і відкривається для людини лише у вигляді таких маленьких оповідань про нього.

Тому весь світ для постмодерніста — це *один нескінченний безмежний текст (Ж.Дерріда)*, або *космічна бібліотека (В.Лейч)*, або *енциклопедичний словник (У.Еко)*. Відповідно будь-яка спроба сконструювати модель світу позбавлена сенсу. Якщо ж така модель колись і буде створена, то лише за умови рівної ймовірності та рівноцінності всіх її конструктивних елементів. Таке бачення дістало назву «*децентрації*», або вимоги відмови від усіх можливих спроб зорганізувати наше знання довкола єдиного центру.

Принцип децентрації та відмови від «імперіалізму розуму»

2.2. **Децентрація** (вираз **Ж.Дерріди**) також означає руйнацію одного з основоположних принципів модерної європейської культурної свідомості — принципу центрizmu. Останній пронизував усі сфери розумової діяльності європейської людини: у філософії та психології він призводив до *раціоцентризму* з його культом розуму; в культурології — до *європоцентризму* і нехтування всіма іншими, неєвропейськими формами культури; в історії він проявлявся у *футуроцентризмі* з його впевненістю у більшій прогресивності сучасності порівняно з минулим тощо. Усі ці «центризми» **Ж.Дерріда** зводить до одного узагальненого поняття «*логоцентризму*», або, іншими словами, «*імперіалізму розуму*», і закликає до безжальної боротьби з ними. Старий принцип раціональності з його суворою логікою та науковістю має бути переможений принципом ірраціональності, інтуїтивно-поетичним мисленням, глибоко емоційною, внутрішньо відчутною реакцією сучасної людини на навколишній хаотичний, невизначений, нестабільний, суперечливий, фрагментарний, випадковий світ.

Принципи «методологічного сумніву», релятивізму та плюралізму

2.3. Негація будь-яких спроб раціонального обґрунтування феноменів дійсності з необхідністю означає панування **принципу «методологічного сумніву»** щодо всіх «позитивних» істин, установок та переконань, а також **принципу релятивізму**, тобто відносності всіх знань. Невизначеність світу відбивається на невизначеності в науках, коли нема чого сказати про кінцеві істини. Тобто під питанням опиняється сама проблема істини, що втілюється у вислові «істина незабгненна», у переконанні, що існує лише перехід від однієї істини до іншої. Отже, традиційне поняття істини в сучасних умовах розсипається і втрачає свою цілісність, натомість набуває *плюралістичного* (множинного) характеру. Тому постмодерн (постмодерніті) є станом радикальної плюральності, а постмодернізм — його основною концепцією. Своєю чергою, це означає заперечення об'єктивності (і навіть нейтральності) *знання*; за **М.Фуко**, воно завжди є продуктом владних відносин.

3. Наступною складовою постмодернізму є сукупність уявлень про **суспільство та його розвиток**.

Дискретність історії та ставлення до прогресу

3.1. Насамперед постмодернізмом заперечується **ідея еволюції та соціального прогресу** і натомість висувається теза про **дискретність історії**. Замість довгого ланцюга неперервного історичного розвитку за висхідною історія розглядається як певний **дисконтинуїтет** (за висловом того самого **М.Фуко**), або постійні розриви неперервності. Ці постійні розриви усвідомлюються як відсутність закономірності, а історія стає сферою дії позасвідомого в усіх його іпостасях (колективного, індивідуального, культурного, політичного, соціального тощо). Якщо ж прогрес і допускається, постмодерністи проповідують ідею його зростаючої плюралістичності, багатоваріантності, чергування прогресу і регресу тощо (**А.Геллер, Ф.Фехер; С.Леш, Дж.Юррі**).

Суспільство як мутопія, люди як кіборги

3.2. Сучасний стан суспільства називають «**мутопією**» (від лат. mutare — змінювати і давньогрецького *topos* — місце), тобто він становить собою постійну мінливість, здатність до мутацій. Термін «мутопія» запроваджений угоро-американським вченим **І.Чічері-Ронай** і означає перетворення суспільства на спільноти споконвічних кочівників-номадів, відірваних від материнського ґрунту, корінь етнічності тощо. Іншою назвою для людей, що живуть у такій мутопії, є запропонований **Д.Гарвей** вираз «**покоління кіборгів**». Кіборги формуються внаслідок процесу зрощування людини у своєму побуті з сучасною «хайтек» (або високою технологією). Сформувався й сучасний специфічний модус життя таких людей з притаманною йому нестримною гонитвою за новаціями техногенної цивілізації та цілковитим браком моральних орієнтирів. Логічним вислідом такого умонастрою є прагнення позбутися історії та пов'язаного з нею комплексу відчуттів і уявлень традиційної культури як непотребу: почуття відповідальності, емоційних зв'язків, національного самовизначення, усєї традиційної системи авторитетів.

Два підходи до постмодерної людини

4. Однак насправді **центральним пунктом** концепції постмодернізму є сукупність якісно нових уявлень про сучасну (вірніше, постсучасну, якщо дотримуватися термінології постмодернізму) **людину**. Постмодерністська доктрина вперше в історії соціологічної думки зосередила увагу на комплексній проблемі людини в сучасному зміненому світі та на питаннях інтерперсональної (тобто міжособистісної) взаємодії, які в сучасних умовах набувають дедалі більшого значення. Ці уявлення, втім, не є притаманними всім постмодерністам. Виразно проявляється існування **двох підходів** до розуміння й відчуття людини.

Людина як
децентрований
суб'єкт
і дивід

4.1.1. Для одних постмодерністів нова ситуація людини отримує означення «смерть суб'єкта», коли мається на увазі просвітницька й позитивістська за характером людина доби модерніті (або індустріального суспільства). Такий індивід, людина з її раціоналізмом, обоженням науки й техніки, вірою у безмежний прогрес людства, з цілісною системою цінностей та моральних принципів поступово зникає, вмирає. Його місце заступає так званий децентрований суб'єкт (за виразом **Ж.Лакана**), або дивід. «Децентрований суб'єкт» означає нове створіння техногенної цивілізації з розщепленою свідомістю, прогресуючим зменшенням питомої ваги раціональних складників і відповідно збільшенням значення позасвідомих складників його внутрішнього світу. Якийсь один (як це було раніше) центр духовного всесвіту людини зникає; людина стає дедалі децентрованою, багатограннішою, множиннішою. Другий термін – дивід – вживається на протигагу традиційному поняттю «індивід» (або неподільний), вперше запровадженому ще **Ціцероном** для означення людини в її цілісності, як чогось неподільного, як найдрібнішого соціального атома. Постмодерна епоха призводить до появи істоти фрагментованої, розірваної, позбавленої цілісності, яка здатна неодноразово ділитися, утворюючи щораз найпримхливіші комбінації різноманітних станів і характеристик, – тобто до появи дивіда (подільного). Тому для цієї групи постмодерністів суб'єкт та індивід справді вмирають і народжується глибоко нещасна сучасна людина, загублена в холодному і жорстокому всесвіті, у суспільстві «кривавої повсякденності», позбавленому пам'яті та мрії.

Суперечлива
ідентичність:
«Я»
та «Інший»

4.1.2. Провідним сюжетом в описах такої сучасної людини є суперечлива ідентичність **особи**. Раніше вважалося, що людина переживає почуття неперервної самототожності з цілісним образом свого «Я», в його нероздільній єдності зі всіма соціальними зв'язками (**Е.Еріксон**). Тепер ідентичність розуміється як почуття перервної самототожності, іншої в кожний інший момент, до того ж внутрішньо дискретної, де співіснують «Я» та «Інший» (таку ситуацію описує **П.Рікер** у книжці 1990 р. «Сам як інший»). Поява і закріплення в ідентичності людини певного «Іншого» є проявом дивідності особи та амбівалентності (або двоїстості, суперечливості) її духовного світу. Інколи стосовно такої особи вживається термін «фрагментований суб'єкт», в якого немає фіксованих, стабільних, незмінних характеристик. **Ж.Лакан** з цього приводу пише, що «Я» людини ніколи не може бути визначене, бо воно завжди в пошуках самого себе і здатне бути представленим лише через «Іншого».

Постсучасна
людина як
нормальна
адаптована
особа

4.2. Інша група постмодерністів наполягає на *безболісному переживанні людиною своєї сучасності та на досить легкому пристосуванні особи до неї*. Для сучасної (або постсучасної) людини, на їхню думку, характерними є більша стурбованість якістю життя (включно з умовами праці), прагнення досягти успіху в соціальному плані, але найбільше — потреба захистити цінності індивідуального, приватного життя, індивідуальне право на автономність, невтручання суспільства у справи конкретної людини, право на щастя. Для такої сучасної людини притаманна нетерпимість до будь-яких проявів приниження гідності особи.

Постмодернізм
і соціологія

Загалом **соціологія** виявилася краще пристосованою від багатьох гуманітарних наук до появи постмодернізму. Багато в чому це стало можливим завдяки існуванню в її структурі *інтерпретативного напрямку* з його увагою до різноманіття спроб дослідження і пояснення феноменів людського менталітету, пошуків сенсу та значень інтерсуб'єктних стосунків тощо. Соціологія також як свою складову має *емпіричні дослідження*, які з часом дедалі більше дистанціювалися від теорій класичного зразка і вимог створення єдиної всеохопної теорії суспільного розвитку. Нарешті в арсеналі соціології останнього часу набирали ваги *якісні методи досліджень* із їхнім зануренням у повсякденне життя людей, спробами проникнення вглиб внутрішнього єства людини.

Чи є Україна
постмодерною?

Поява постмодерністської доктрини на Заході, безперечно, викликає певні спроби її осмислення у так званих посткомуністичних країнах та прагнення адаптувати цю доктрину до нових реалій цих суспільств, до практичної діяльності, зокрема, соціологів. Можна стверджувати, що соціологія посткомуністичних країн досить легко сприйняла та модифікувала відповідно до своїх умов західний постмодерністський дискурс. Сьогодні в літературі про Україну можна знайти багато публікацій соціологів, які вважають *українське суспільство таким, що бодай формально відповідає уявленням постмодерністів*, тому що в цьому соціумі дивовижним чином переплелися риси архаїки, сучасності і навіть постсучасності (див., зокрема, публікації **Л. Сокурянської**, **С. Катаєва** та інших). Це деякі прикмети осучасненого феодалізму з існуванням олігархів та структур їхнього панування на підвладних територіях; регіоналізмом, децентралізацією влади, елементами натурального господарства тощо. Це й ознаки суспільства, яке поволі модернізується і де з'являються острівці нормального підприємництва, деякі компоненти демократії, нові верстви і групи населення зі зростаючим усвідомленням своїх специфічних інтересів та опором тиску владних структур

тощо. Це також поодинокі риси власне постмодерного устрою — такі як швидке розповсюдження інформаційних технологій та їх проникнення у повсякденне життя зростаючої кількості непересічних і навіть пересічних громадян; руйнація старої системи цінностей і соціальних лояльностей та болісне народження нових, амбівалентних і часто неспівставних, цінностей і життєвих орієнтирів, що проявляється у розщепленій свідомості особи, котра досить зручно і комфортно почувається у всіх своїх іпостасях, і т. ін.

Що чекає соціологію у майбутньому?

Таким чином, ми розглянули основні парадигми і напрями сучасної соціології. На порозі нового, XXI ст. закономірним буде поставити запитання: **а що ж чекає соціологію в майбутньому?** Які головні тенденції її розвитку можна спрогнозувати на перспективу? Відповіді на ці непрості запитання спробував дати відомий американський соціолог **Е.Гідденс** (нар. 1938).

Е.Гідденс,
«Дев'ять
тез про
майбутнє
соціології»

Перш за все він описує сучасний стан соціологічної науки й наголошує, що в ній і досі можна помітити *«пережитки минулого»*. Він має на увазі усталене переконання більшості соціологів у тому, що *економічні фактори* є найголовнішою рушійною силою світового поступу. Вперше цю тезу, як відомо, висунув **К.Маркс**. Сучасна йому буржуазна наука наполегливо шукала рівноцінної теорії-відповіді К.Марксу і створила концепцію індустріалізму, в якій капіталізм був не приреченою на загибель формацією, а лише початковим етапом у розвитку індустріального суспільства; індустріалізм згодом трансформується у постіндустріальне суспільство; процеси його вдосконалення тривають і донині. Однак в обох випадках саме економічні фактори лежали в основі пояснення поступу людства.

Теза перша

На думку Е.Гідденса, у майбутньому слід відмовитися від односторонності економічного редукціонізму і визнати, що *сучасність — це надзвичайно складне явище, в якому дедалі більшої ваги набирає чинник культури*. Тому надалі, очевидно, боротьба за звільнення від теоретичних пут минулого передбачатиме відмову від постійних суперечок з марксизмом і розширення діапазону оцінок сучасності передусім за рахунок поглибленого соціологічного аналізу культурних вимірів світу людини.

Це передбачення **Гідденса** дістало своє трагічне підтвердження у подіях 11 вересня 2001 р. у США, коли внаслідок терактів терористами були зруйновані будинки-символи Америки (торговельний центр і

сектор Пентагону). Відтоді доля людства докорінно змінилася. Якщо раніше відбувалося протистояння Заходу і Сходу **як двох світових економічних і мілітарних гіперсвітів** (капіталізму й соціалізму, США та СРСР), то нині географічний вектор цього протистояння змінився. Нині зустрілися багата Північ і бідний Південь як насамперед **дві різні культури-цивілізації**. Власне теракти й стали своєрідною відповіддю-помстою мусульман-фундаменталістів Сполученим Штатам Америки — уособленню світового жандарма, який привласнив собі функцію одноосібного керування всім іншим світом аж до застосування військової сили проти непокірливих. Усі спроби США вирішити проблему тероризму традиційним способом — за допомогою військової сили, виявилися неспроможними. Саме життя буде змушувати США відмовитися зрештою від застосування голої сили і переходу до практики порозуміння між культурами та взаємоповаги в їхніх стосунках.

Теза друга

Наступне міркування **Е.Гідденса** стосується головного предмета дослідження в соціології — *суспільства*. Раніше панівною була думка про необхідність такого аналізу суспільства, коли розвиток залежав від ендогенних (тобто внутрішніх) імпульсів. Тепер дедалі необхіднішим стає, по-перше, перенесення акцентів на дослідження *систем держав* із притаманними їм взаємозв'язками і взаємодією, а по-друге, вивчення насамперед *національної держави* «як втілення суспільства». Саме національна держава, на думку Е.Гідденса, є більш або менш цілісна інтегрована одиниця з досить однорідною культурною ідентичністю, політичними інститутами влади, певною територією, яка входить до системи національних держав. Тому *внутрішні* процеси розвитку кожної національної держави будуть розглядатись у контексті та з врахуванням *зовнішніх* процесів насамперед у таких системах національних держав, тобто досліджуватись як органічне співвідношення частини й цілого в його динаміці. І в цьому питанні соціології необхідно позбутися тиску марксистської тези про відмирання націй і зменшення питомої ваги національних чинників у суспільному розвитку, адже й досі, наголошує Е.Гідденс, національні держави не стали предметом теоретичного осмислення, а етнічні відмінності хоч і цікавили соціологів, але не отримали належного соціологічного обґрунтування.

Теза третя

Із цим тісно пов'язана така тенденція майбутнього розвитку соціології, як ретельне вивчення *світової системи* з такими її ключовими аспектами, як зростаюча складність міжнародного розподілу праці, розподіл влади, міжнародний військовий порядок. Усі ці явища, невідомі раніше, нині дедалі більше впливають на розвиток окремих національних держав і визначають його траєкторію.

Теза четверта

Усе викладене вище (тобто зростаюча системність світу і взаємозалежність складових його частин) зумовлює таку особливість майбутнього стану соціології, як *розмивання традиційних меж* між різними соціогуманітарними науками. Соціологія дедалі тісніше взаємодіятиме з антропологією; хоча перша вивчає «нас», а друга — «їх», щораз відчутнішою стає потреба дослідження спільного світу культури, який об'єднує все існуюче розмаїття. Соціологія буде зближуватися з історією; хоча перша вивчає сучасність, а друга — минуле, дедалі чіткішим стає переконання, що жодне явище сучасності не можна зрозуміти поза його історичними коренями. Те саме можна сказати і про дедалі міцніший зв'язок соціології з політичними науками та утворення на їх стику політичної соціології, і про аналогічні відношення соціології з економічними науками, в яких на перший план виходять нині соціологічні дослідження мотивів економічної діяльності людей, сфера їх виробничих інтересів і потреб.

Теза п'ята

На думку **Е.Гідденса**, можна передбачити також *зростаючу участь соціології* у формуванні *соціальної політики* та її активність у *впровадженні реформ*. Соціолог і політик, соціолог і державний діяч будуть співпрацювати у режимі діалогу. Передбачається, що важливі політичні ініціативи та законодавчі рішення ухвалюватимуться на основі ретельних соціологічних досліджень, які дадуть реальне знання суспільних процесів і спрогнозують можливі варіанти подальшого розвитку з їх різноманітними наслідками. Саме соціологи здатні вчасно виявити зміни у світі й виникнення на їх підґрунті нових проблем, з якими раніше людство не зустрічалося і які вимагатимуть нових нестандартних рішень.

Теза шоста

У майбутньому зростатиме роль *соціальних рухів* у розвитку суспільства, таких як екологічний, жіночий і рух за мир тощо. На зміну старим типам соціальних рухів (як-от робітничий рух) прийдуть нові типи, про які людство ще не накопичило потрібних знань. Серед них Е.Гідденс називає як приклад ісламську революцію, котра загрожує докорінно змінити геополітичну ситуацію в її усталених формах і межах. Вона виявилася цілковито несподіваною для соціології, яка протягом останнього часу не приділяла релігійним феноменам належної уваги.

Теза сьома

Наступну тезу Е.Гідденс присвячує важливому питанню про *взаємпов'язаність і тісніший зв'язок теорії і практики* в соціології у майбутньому. Нині фактом є надвиробництво й надзвичайна різноманітність соціологічних теорій, які конкурують між собою. Е.Гідденс закликає соціологів раз і назавжди покинути кабінети і зануритися в реалії зовнішнього світу. Цей світ сьогодні змінюється на очах, стає систем-

нішим, коли одна його частина чи сфера не може існувати поза іншою. Тому соціологія в майбутньому будуватиме свої теорії шляхом копіткого конструювання різних пластів соціологічного узагальнення, які зцементовані сукупністю емпіричних досліджень.

Теза восьма

Далі увагу **Е.Гідденса** привертає ідея *уніфікації* теоретичної мови соціології в умовах наявного нині плюралізму (тобто множинності) теорій, ідей і концепцій. Водночас він наголошує, що уніфікація не означатиме створення однієї-єдиної, істинно правильної теорії для всього світу, всіх часів і народів: єдине бачення соціальної реальності можливе тільки в тоталітарному суспільстві. Оскільки світ є різноманітним і складним, то й теорії, які його описують, також різняться між собою, висвітлюючи різні сторони суспільного буття. Е.Гідденс переконаний, що в ХХІ ст. соціологія досягне стану синтезу, остаточно відмовившись від натуралізму та інших спроб пояснення соціальних явищ зовнішніми щодо соціуму засобами. Новий синтез відмовиться також від пояснень людської поведінки, що автоматично впливає із соціальних причин. Він буде спиратися на ретельні емпіричні дослідження суспільства і людської діяльності, які постійно змінюються; саме нове емпіричне знання допоможе будувати нові теоретичні пояснення мінливого світу.

Теза дев'ята

І нарешті Е.Гідденс передбачає, що навіть в умовах досягнення консенсусу і нового синтезу соціологічних теорій соціологія і в майбутньому залишиться предметом *суперечок та дискусій*. Цю постійну *внутрішню* дискусійність всередині соціології він вважає позитивним чинником, який допомагає цій науці розвиватися, уникаючи догматизму, тобто перетворення її положень у незмінні й застигли, такі, що не відповідають дійсності. З другого боку, соціологію і надалі критикуватимуть *ззовні*, особливо незадоволені результатами соціологічних досліджень люди, бо ці соціологічні дані часто-густо відкривають малоприємні істини, на які так хочеться закрити очі. Не люблять соціологію і можновладці, особливо коли соціологічне розуміння існуючого стану речей не збігається з думкою владних структур. Хоч як парадоксально, каже **Е.Гідденс**, але ми, тобто соціологи, повинні прагнути зберегти і в майбутньому таку дискусійність із приводу соціології, бо це є ознакою її потрібності у будь-якому суспільстві, визнанням її ролі у соціальних перетвореннях і загальному поступі людства.

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ І

Загальна теорія та історія соціології

ТЕМА 5

Основні етапи розвитку української соціології

116 *Витоки української протосоціології*

118 *Початки української соціології*

124 *Розвиток української соціології у ХХ ст.*

130 *Соціологічні дослідження українських учених
в еміграції*

Витоки української протосоціології

*Витоки
соціального
пізнання*

Ця лекція ставить за мету дати хоча й не повне, але достатнє уявлення про творення української соціологічної традиції, формування соціологічних поглядів. Цей процес був надзвичайно складний і болісний; плідні соціологічні розробки, які стали надбанням соціології в Україні, на довгий час залишилися призабутими, тому в деяких читачів навіть можуть виникнути скептичні запитання: мовляв, про яку соціологію в Україні може йтися? Хіба вона існувала? Чим можуть похвалитися українці в галузі соціологічної науки?

Спробуємо дати відповідь на ці запитання, зазирнувши вглиб історії. **Витоки соціального пізнання в Україні** сягають сивої давнини, зокрема княжої доби (IX—XIII ст.) і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності — Київської Русі, яка постала в результаті об'єднання східнослов'янських племен навколо політичного й культурно-економічного центру — Києва і Середнього Подніпров'я. Сліди-елементи соціологічної думки треба шукати у доробках найдавніших українських мислителів. До них належали київський митрополит **Іларіон** (в його проповідях і творі «Слово о законі і благодаті» спростовуються твердження про існування богообраного народу, висловлюється похвала діянням великого князя Володимира, славиться хрещення Русі), **Клим Смолятич**, **Володимир Мономах** (у своєму відомому «Повчанні дітям» він дає настанови на праведне життя, справедливий соціальний устрій, закликає долати міжусобиці заради єдності землі Руської, громадянського миру).

*Соціальна думка
України кінця
XVI — початку
XVII ст.*

Цікаві соціологічні спостереження виявляють полемісти середньої доби української історії **Ю.Рогатинець**, **І.Вишенський**, **Ф.Прокопович**, **Г.Сковорода** та інші. Виняткове місце в розвитку соціальної думки в Україні кінця XVI — початку XVII ст. належить мислителю **Івану Вишенському** (приблизно 1550—1620-ті рр.) з містечка Судова Вишня поблизу Львова. У його писаннях життя українського народу і боротьба в умовах національного, соціального й релігійного гніту стали центральними. Він прагне обґрунтувати вимоги свободи, рівності, справедливості у сфері духу, покласти їх в основу життєдіяльності, громадського життя людини й народу.

*Соціальна
філософія
Г.Сковороди*

Важливий вплив на становлення української соціологічної традиції має теоретична спадщина **Григорія Сковороди** (1722—1794). Він висуває **теорію трьох світів** (або «мирів»). *Перший* — великий «мир», що складається з безлічі світів; це Всесвіт — макрокосмос, якому немає меж.

Два інші — це частини великого, малі світи: малий світ (мікрокосм, «мірок») і символічний світ Біблії. Кожний такий світ має дві натури: зовнішню — матеріальну й внутрішню — духовну. Всі світи можна осягнути й пізнати; оскільки людина як мікрокосм є частиною цілого — макрокосму, то для пізнання природи суцільних світів людина повинна насамперед пізнати саму себе. У цілому для Г.Сковороди звичним є постійне звернення від абстрактних загальних понять до конкретного життя і природи, релігійної традиції. У цьому йому часто допомагає *символічне пізнання*, яке вимагає безупинного осмислення, аналізу, інтерпретації. Найуживанішими символами для Г.Сковороди є зерно (рослина) як втілення людського життя, коло (куля) у значенні безупинного руху всякого *буття*, перлина, захована в черепащі, у розумінні поради — шукати у самому собі своє приховане ество. Тому зрозумілим стає основне гасло Г.Сковороди, звернене до людини, — «пізнай себе». Соціальним ідеалом Г.Сковороди є такий лад, де всі співжитимуть у співпраці, волі, рівності, де закони будуть протистояти тиранії.

Український
фольклор
як джерело
соціології

Багатим матеріалом для соціологічного аналізу є *український фольклор*. Зокрема, народні казки, приказки, перекази, традиційні народні звичаї чітко окреслюють витоки людських взаємин, розвиток родинного й родового устрою, силу спільноти (громади), її законів і функцій. Тому до розвитку соціології чимало спричинилися українські етнографи; частково опрацювали фольклорні матеріали до генетичної соціології **І.Франко, М.Драгоманов, М.Сумцов, М.Чернишів, В.Гнатюк, Ф.Вовк, В.Щербаківський, М.Грушевський** та інші. Чекають на подібне соціологічне опрацювання доробки **Т.Рильського, М.Маркевича, П.Єфименка, В.Дашкевича**, зібрані й видані у збірці «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія» (К.: 1991). Інтерес для соціолога становлять також твори *новітньої української літератури*, в яких докладно розглядаються соціальні явища у житті українського громадянства, зокрема доля різних суспільних верств (твори **Т.Шевченка, М.Вовчка, І.Франка, І.Нечуя-Левицького, В.Стефаніка, М.Черемшини** та ін.). *Українська публіцистика* на зламі XIX—XX ст. теж надає для соціологічного осмислення багато джерел (праці й есе **М.Драгоманова, І.Франка, Д.Донцова, С.Петлюри, В.Винниченка, М.Хвильового, Ю.Липи, М.Шлемкевича** та ін.).

Українська
література
і публіцистика
як джерело
соціології

Початки української соціології

Женевський
гурток
українських
соціологів

Власне *початком* самостійних соціологічних праць слід вважати досліді *женевського гуртка українських вчених 80-х рр. XIX ст.* До нього належали передусім **М. Драгоманов** (якого багато дослідників називають піонером української соціології), **С. Подолинський** (представник механістичної теорії в соціології) і **Ф. Вовк**. Вони друкують свої праці у часописі «Громада» (5 томів за 1878–1882 рр.) та інших виданнях. **М. Драгоманов** (1841–1895) розглядав соціологію як науку про суспільство, закликаючи українських дослідників використовувати ідеї та принципи західної соціологічної думки. Він активно відстоює *ідею прогресу*, який у суспільних відносинах проявляється скасуванням неволі, панщини, здобуттям рівних конституційних прав; прогрес особи розглядається ним у тісному зв'язку з поступом людства в цілому. **С. Подолинський** (1850–1891) у своїх працях поєднує марксистські й соціал-дарвіністські погляди з *програмою громадівства*. Він вважає, що в суспільному житті діє закон боротьби за існування, але на відміну від соціальних дарвіністів визнає ще й дію закону зростання солідарності людей, яка втілюється у громадах. Тому для нього центр ваги припадає не так на боротьбу людей між собою, як на боротьбу людей з природою, загрозливим довкіллям. Своєрідна інтерпретація С. Подолинським дарвіністських законів полягає в тому, що у громадах відбувається просування нагору талановитіших і морально досконаліших людей, а не перемога фізично сильніших. Йому належить одна з перших праць соціологічного характеру — «Ремесла і хвабрики на Україні» (1880, Женева). **Ф. Вовк** (1847–1918) розглядає соціологію як науку насамперед про *громадське життя, в центрі якого перебуває людина*. Його соціологічні погляди відзначаються *еволюціонізмом*: всі суспільні явища і форми є результатом повільного ступеневого розвитку зародків фізичної природи людини. Ця фізична природа людей є однаковою, але відмінне довкілля зумовлює відмінності між людьми.

Перша
характерна
риса розвитку
української
соціології
кіця XIX —
початку XX ст.

Отже, у тогочасній українській соціології *домінує позитивізм*, під впливом якого соціологічна теорія натуралізується, набуваючи форм еволюціонізму, органіцизму, соціал-дарвінізму тощо. У цей самий період зароджується і поширюється у світі, не минаючи Україну, *марксистська соціологія*. Саме під впливом цих напрямів і течій перебувають учені, які започатковують соціологічні студії в Україні. Характерною ознакою їхньої діяльності є активна пропаганда положень, вироблених західною соціологічною думкою. Вчені цього часу не стільки продукували власні

нові ідеї, як засвоювали й поширювали вже вироблені. Таку позицію можна зрозуміти, якщо взяти до уваги те, що соціологія було наукою новою і до того ж запозиченою із Заходу; тому спочатку діяльність українських соціологів переважно скеровується на розробку й поглиблення ідей **О.Конта, Г.Спенсера, К.Маркса** та інших західних соціологів класичного періоду.

Друга
характерна
риса

Другою характерною рисою означеного періоду є *перехрещування дослідницького поля соціології із суміжними соціогуманітарними науками*. Оскільки власних фахових соціологів в Україні в ті часи практично не було, то соціологічні праці або праці з елементами соціологічного аналізу створюють філософи, економісти, етнографи та ін. Пізніше усамостійнення соціології як науки та перехрещування поля досвіду із суміжними дисциплінами зумовлює ту обставину, що представників таких наук, як **українська філософія, історіософія та історія, географія, економіка, право, статистика** слід розглядати як передвісників української соціологічної думки. Зв'язок соціології із цими науками настільки тісний, що на їх підґрунті з часом постали окремі соціологічні школи. Спільна початкова база соціології та інших сфер суспільного знання не тільки позначається на дослідженнях на початках розвитку української соціології, а й згодом має здебільшого вирішальне значення для праць на стику цих наук.

Соціологічні
аспекти праць
українських
філософів

Помітний внесок у розвиток соціології в Україні мають праці таких українських **філософів**, як **П.Юркевич, В.Лесевич, К.Ганкевич, І.Федорович, О.Стронін**. Так, **І.Федоровичу** належать «Афоризми» та неопублікований твір «Організм соціальний». **П.Юркевич** (1827–1874) під впливом **Г.Сковороди** детально розвиває *тезу про людину як істоту насамперед внутрішнього духовного життя, пов'язаного з українською ментальністю*. Як засновник школи «філософії серця» він виразно наголошує на значенні серця та почувань, а не лише і не стільки на значенні розуму, в житті людини. Серце для П.Юркевича є центром усього тілесного й духовного життя людини, місцем зосередження всіх вітальних (від лат. *vita* — життя) сил, дій, рухів, бажань, почувань і думок. Представник позитивізму в Україні **О.Стронін** (1827–1889) велику увагу приділяє проблемі суспільства. Він є автором твору соціологічного спрямування «История общественности» (1886), де розвиває *механістичну теорію суспільства*, шукаючи підтвердження своїх думок в аналогіях з природою. Спільною рисою всіх суспільств, на його переконання, є їхня пірамідальна будова: на вершині піраміди — активна меншість, аристократія, внизу — більшість, демократія. Така пірамі-

дальна будова суспільства забезпечує його рівновагу, бо, згідно з законами фізики, без широкої і нерухокої основи немає стійкості предмета. Меншість угорі постійно розхитує піраміду і не допускає застою суспільства, але центр ваги міститься власне в основі, гарантуючи сталість існування будь-якого суспільного організму, його незнищенність.

Соціологічні
аспекти творів
українських
істориків

Сміливі концепції розвитку українського суспільства, народу, нації, держави, взаємин провідних одиниць і громади висувають українські **історіософи та історіографи** — автор «Истории Руссов», далі старша й молодша народницькі школи: **М.Костомаров, О.Лазаревський, В.Антонович, П.Куліш, М.Драгоманов, М.Грушевський** та інші. У новодержавницькому напрямі соціологічним мисленням позначена творчість **В.Липинського** та **С.Томашівського**.

Історико-
соціологічний
метод
М.Грушевського

Найпоєднованіше поглиблює свої історичні дослідження соціологічними студіями і вперше в українській історіографії застосовує *історико-соціологічний метод* **М.Грушевський** (1866—1934). Здобувши європейське визнання за теоретичне обґрунтування власної схеми історії України як самостійного процесу розвитку українського народу, він 1903 р. був запрошений до Парижа прочитати курс лекцій з цієї проблематики. Під час перебування за кордоном М.Грушевський має змогу ознайомитися із сучасними йому ідеями соціологів **Е.Дюркгайма** та **М.Вебера**, які суттєво вплинули на його наукову позицію. Саме відтоді він стає не просто істориком, а *істориком-соціологом*. Він особливо плідно використовує свій історико-соціологічний метод у дослідженнях давньої історії, тісно пов'язуючи його здобутки із сьогоденням. «Думаю, ми стоїмо на порозі нового сміливого і багатого наслідками руху в сфері соціальних наук, — стверджує він, — і, зокрема, соціології теоретичної і генетичної». Тобто, на його думку, виконавши історико-соціологічний аналіз *минулого*, ми знайдемо шлях до розуміння *сучасних* процесів, а також *майбуття*. Звідси стає зрозуміло й назва його праці «Початки громадянства. Генетична соціологія», у якій він зазначає, що в час глибокого соціального перелому більш ніж будь-коли потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції «від самого споду», від її найбільш ранніх стадій починаючи. Саме у цій праці закладені основні думки **М.Грушевського** як соціолога.

Він чітко окреслює власний аспект у розумінні розвитку людства, висловлюючи сумнів у правомірності як позитивістських (включно з марксизмом), так і суто психологістських підходів і поглядів на природу соціальної еволюції. Оригінальність концепції М.Грушевського полягає насамперед у *системі пріоритетів*. Він обґрунтовує неможливість

моністичного (від грец. *monos* — один) розуміння історії, некоректність застосування законів у їх природничо-науковому розумінні до пізнання складної соціальної реальності. Його основна ідея полягає в тому, що соціальний прогрес зумовлюється передусім *протистоянням і змаганням протилежних прагнень до колективізму* (солідарності, альтруїзму, або безкорисливої турботи про благо інших, від лат. *alter* — інший, другий), з одного боку, та *індивідуальної самодостатності* (автаркії, від грец. автаркея — самозабезпеченість) — з другого. Звідси характерною тенденцією соціального розвитку є чергування процесів інтеграції та диференціації під впливом різноманітної комбінації факторів. У конкретному соціальному просторі і часі можуть переважати фактори або економічні, або релігійно-психологічні тощо. Отже, головною думкою М.Грушевського як соціолога є переконання в існуванні «*коливальної динаміки*» суспільної еволюції на відміну від позитивістського уявлення про суспільний прогрес як висхідний рух по прямій лінії.

Колівальна
динаміка
суспільної
еволюції

У галузі української *географії* треба згадати антропогеографічні праці **С.Рудницького**, в яких вказується на зв'язок між людиною і природою; антропогеографічну проблематику досліджує також **В.Кубійович**, зі школи якого вийшли праці з антропогеографії Карпат.

Соціологічні
аспекти
праць
українських
економістів

Чимало нових думок для розвитку української соціології дають представники *теоретичної економії*. **М.Зібер** (1844—1888) досліджує, поміж інших, форми первісного господарства і вказує на вплив економічного фактора у розвитку суспільного життя, а також на аналогії наших братств і парубоцьких громад із поколінними організаціями інших народів. **М.Ковалевський** (1851—1916) ще 17-річним юнаком ознайомився з працями **О.Конта**. Згодом він понад 25 років прожив за кордоном, що дало йому змогу не лише читати твори, а й знати особисто таких відомих соціологів, як **Г.Спенсер**, **Г.Тард**, **Е.Дюркгайм**, **К.Маркс** та інші; **П.Сорокін** був один час секретарем М.Ковалевського. На думку останнього, порівняння О.Конта і К.Маркса йде не на користь соціологічній концепції марксизму з її економічним трактуванням історії; М.Ковалевський засуджує також марксову ідею революції як способу розв'язання соціальних проблем. Історію суспільства сам М.Ковалевський розуміє як *закономірний і природний процес, в якому рівноправну роль відіграють багато чинників*, однак жоден із них не є визначальним. Це так само, як у функціонуванні живого організму визнавати рівнозначну роль багатьох чинників і розглядати його як єдність. У цілому й суспільне життя пояснюється ним через «*теорію факторів*», тобто теорію функціонального зв'язку соціальних явищ.

«Теорія
факторів»
М.Ковалевського

«Етичний
соціалізм»
М.Туган-
Барановського

У книжці «Сучасні соціології» **М.Ковалевський** обстоює утвердження двох напрямів, гармонійне поєднання яких може забезпечити щасливий розвиток суспільства. Індивід не може бути принесений в жертву родині, роду, державі тощо, але його діяльність має бути водночас узгодженою з діяльністю інших, рівних йому одиниць і спільнот; їхні спільні зусилля мають бути скеровані на забезпечення загального блага.

Нарешті, економіст **М.Туган-Барановський** (1865—1919) переходить від марксизму до *етичного розуміння суспільних проблем* і обґрунтовує світогляд *етичного соціалізму*, реалізованого, зокрема, у формах господарської кооперації. На його думку, історичний поступ полягає в одухотворенні людини, у переміщенні центру ваги людського життя зі сфери виробництва у сферу *вищих духовних потреб*; звідси значення господарського життя буде поступово зменшуватися. Такі погляди українського вченого, висловлені кілька десятиріч тому, перегукуються із сучасними теоріями постіндустріального суспільства в західній соціології.

М.Туган-Барановський стає переконаним *супротивником марксизму* і найбільшій критиці піддає глумачення ним класу. Якщо марксизм поділяє сучасне йому суспільство на класи за володінням засобами виробництва, то М.Туган-Барановський — за розподілом прибутку, що тепер у розвинутих країнах є звичним явищем і основою соціальної статистики. Концепцію класової боротьби **К.Маркса** він називає «величезною помилкою» і вважає, що не можна трактувати з її позицій духовну діяльність людини.

Соціологічні
аспекти праць
українських
правників

Серед українських правників було багато вчених, що досліджували **право** передусім як *суспільне явище*. Відомим репрезентантом цієї групи є **Б.Кістяківський** (1868—1920). Він доходить висновку, що автоматичне перенесення природничо-наукового мислення в соціологію не дає змоги пізнати особливості соціального світу. Водночас реальність, яку має вивчати соціологія, це не лише економічні відносини, а й *дії людей, зумовлені соціальною дійсністю та її культурними формами*. Звернення до реальності в такому аспекті — це умова здобуття соціологією статусу самостійної науки та її остаточного відокремлення і від природознавства, і від економії, філософії та інших соціогуманітарних наук.

Близько до цієї групи соціологів-правників стоїть і **С.Дністрянський** (1870—1935). Розглядаючи проблему походження права і законів, він аналізує насамперед соціальне тло і висуває *теорію соціальних зв'язків*. Соціальні зв'язки виникають із необхідності задоволення потреб та історично розвиваються від *найпростіших* (родина) до *найскладніших* (державна, народ). Норми стають умовою успішного функціонування

соціальних зв'язків. Одна й та сама особа належить до різних соціальних зв'язків, виконує в них різні обов'язки і дотримується різних правил. Оцінюючи ці ідеї з погляду візії сучасності, можемо припустити, що у студіях С.Дністрянського на помітному місці були ідеї пізніших теорій статусу і соціальної ролі.

Чималий інтерес для історії української соціології становлять статистичні й соціографічні праці українських *статистиків*, передусім **О.Русова, В. та Ф.Щербин.**

Не можна не згадати також, що в період, який ми розглядаємо, праці соціологічного характеру друкувало **Наукове товариство ім. Т.Шевченка**. Навколо його видавництва об'єднується група дослідників, до якої входять **В.Охримович** (дослідник соціології родинних відносин), **В.Старосольський** (автор блискучої розвідки «Теорія нації»), **Ю.Бачинський** (йому належить відомий публіцистичний твір «Україна irredenta», тобто «Україна незвільнена», від лат. irredenta terra — земля незвільнена) та інші. Вони пишуть і видають свої праці у часописах численних комісій НТШ, серед яких уже після Першої світової війни помітне місце посідає Комісія економії, соціології і статистики у Львові.

Отже, упродовж другої половини XIX — початку XX ст., до Першої світової війни, в Україні з'явилося чимало видатних учених, які досліджували й публікували цінні праці в галузі суспільних наук, але вони не були послідовно побудовані на наукових принципах і методології новітньої соціологічної теорії. Окрім того, досліджувалися лише окремі дотичні проблеми суспільного життя, і жоден із учених не створив повної теорії суспільства та його суті, місця людини в ньому. Зрештою, такого завдання — вибудувати загально- чи спеціальнотеоретичну соціологічну систему — вони перед собою і не ставили. Соціологія як наука в ті часи змішана була виборювати собі право на існування як окрема галузь соціогуманітарного знання, особливо в Україні. Це ускладнювалося ще й тим, що в Україні навіть серед інтелігенції існувало *нерозуміння того, що таке соціологія*. Із цього приводу український соціолог **М.Шаповал** слушно зауважує 1929 року: «В української інтелігенції, вихованій в старій російській або австрійській системі, натурально нема особливого зацікавлення соціологією, бо старий режим не толерував цієї науки, і в цієї інтелігенції панує байдужість до соціології. Ще й досі соціологію в широких колах інтелігенції змішують з соціалізмом». Подібне свідчення знаходимо у праці **А.Симиренка**, соціолога в еміграції: коли **М.Драгоманов** назвав себе соціологом, то тим він накликав лють царського уряду, «який соціолога розглядав як синонім соціаліста». То ж і не дивно, що

Соціологічні
твори
в рамках НТШ

Загальний стан
соціології
в Україні
на початку
XX ст.

Закладання підвалин української соціологічної традиції

до Першої світової війни в Україні не було жодної кафедри соціології навіть у вищих навчальних закладах.

Таким чином, у зазначений період (1880. — 1914 рр.) розвитку української соціології були закладені **підвалини української соціологічної традиції**. Постала гостра потреба вивчити й зрозуміти нові суспільні явища та пояснити їх. Після велетенських суспільних і державних катаклізмів і найбільших соціальних експериментів в історії людства в перших десятиріччях ХХ ст. українська суспільно-політична думка дійшла висновку: відродження народу як суспільний процес можна зрозуміти й пояснити *лише соціологічно*, і навіть відповідь на головне питання практичної політики — куди і якими шляхами має йти народ — можна знайти саме у соціології. Але реалізація цього переконання, втілення його в наукову практику пішли різними шляхами.

Розвиток української соціології у ХХ ст.

Розвиток української соціології в рамках ВУАН

Після 1917 року розвиток української соціології не припинявся, хоча й не був однозначним. Перші роки більшовицького режиму в Україні збіглися з прискоренням **інституціоналізації соціології**, тобто її правовим і організаційним утвердженням як самостійної науки. У 20-х рр. наукова і науково-видавнича праця майже повністю зосереджується у Всеукраїнській академії наук (далі — ВУАН). З трьох її відділів саме соціально-економічний мав спеціальну кафедру соціології — першу в Україні, — яку очолював **Б.Кістяківський** (1918—1920). На жаль, його праця із доби відродження української державності не знайдено. Після його смерті кафедру очолив марксист **С.Семківський**, але помітних результатів роботи ця кафедра не мала. У 1923—1930 рр. видруковано «Записки соціально-економічного відділу», окремі дописи яких порушують проблеми соціології (**М.Туган-Барановський**, **С.Дністрянський**, **О.Гіляров** та ін.).

Організації соціологічних студій в установах ВУАН присвячує свою діяльність **М.Грушевський**, повернувшись в Україну 1924 р. Найближчими його співробітниками виступають **О.Гермайзе**, **П.Клименко**, донька **Катерина Грушевська**. Кабінет примітивної (тобто давньої) культури, яким вона керувала, досліджує питання генетичної соціології і з 1926 р. видає щорічник «Первісне громадянство». К. Грушевська публікує тут свої праці «Спроба соціологічного пояснення народної казки», «Соціологія старовини» та ін. У цьому самому напрямі видає свої праці «Примітивна культура», а також «Соціологія в концепції нової французької демократії» **Ф.Савченко**.

Плани
М.Грушевського
щодо розвитку
соціології
в Україні

Однією з причин повернення **М.Грушевського** в Україну стає прагнення перемістити *Український соціологічний інститут (УСІ)*, заснований ним у Відні, на батьківщину і бажання досліджувати історію свого народу в його власному середовищі. Оразу ж після повернення до Києва (24 березня 1924 р.) М.Грушевський виголошує доповідь «Український соціологічний інститут і дослідча кафедра історії культури загальної й української» перед спільними зборами ВУАН. У ній він ознайомлює присутніх з планами щодо УСІ, зокрема проектом створення п'яти кафедр та постійно діючого семінару. Однак Інститут марксизму не підтримав цього проекту, можливо тому, що М.Грушевський намагається зберегти «свободу наукової мислі і праці, не зв'язану якоюсь партійною програмою», створити інституцію, яка віддячує урядові й суспільству за матеріальне утримання педагогічною працею і дослідженнями, «але не знає сторонніх втручань в свою роботу і організацію».

Тоді ж, 1924 р., замість інституту відкривається лише науково-дослідна кафедра історії України на чолі з **М.Грушевським**, а при ній — дві секції, одна з яких (секція методології та соціології) працює під керівництвом **О.Гермайзе**. Функції соціологічного інституту фактично починає виконувати утворена наприкінці 1925 р. Асоціація культурно-історичного досліджу, яка упродовж 1926—1927 рр. провела 24 засідання, де було виголошено 51 доповідь у річичі соціологічного методу.

Виходячи із суміжних наук, у 20-ті роки багато уваги соціологічним питанням приділяє *низка інститутів у межах ВУАН*. Так, Український демографічний інститут поряд з іншими досліджує біосоціальні процеси. Із праць інституту слід назвати розвідки **М.Птухи** про чисельний склад населення України у 1897-1920 рр. і про смертність у Росії й Україні, **П.Пустохода** — про демографічні особливості населення України у ХХ ст., **М.Трачевського** — про народжуваність, **І.Коваленка** — про самогубства у Харкові тощо. Український науково-дослідний інститут педагогіки у Харкові з 1925 р. видає «Журнал експериментальної педагогіки й рефлексології», в якому з'являється низка праць із соціотехніки. Досліди із соціопсихології та колективної рефлексології мають у своїй програмі також Український психоневрологічний інститут і Київський державний психоневрологічний інститут; обидва інститути видають свої праці, частина яких становить великий інтерес для соціології.

Український інститут марксизму-ленінізму, створений на базі кафедри марксизму і марксознавства, відкритої 1921 р. у Харкові, попри свою однобічну орієнтацію до 1930 р. видавав у часописі «Прапор марксизму» деякі об'єктивні матеріали описово-соціографічного характеру про

Соціологічні
дослідження
в інституціях
ВУАН

Посилення
ідеологічного
тиску
на соціологію

соціальні процеси в тогочасній Україні. Цей інститут поділявся на секції, серед яких була й філософсько-соціологічна. На початку 30-х рр. ці та інші марксистські інституції об'єднуються під назвою Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). В її межах створюється інститут філософії й природознавства, який з 1931 р. видає журнал «Прапор марксизму-ленізму» (з 1934 р. — журнал «Під марксистсько-ленінським прапором» як орган ВУАМЛІН). При інститутах ВУАМЛІНу протягом короткого часу продовжують існувати кафедри соціології.

Всі ці реорганізації наукового життя в Україні поступово, крок за кроком, перетворювали соціогуманітарні дисципліни в уніфікований набір цитат з праць **К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, Й.Сталіна**, позбавляли їх власних методологічних основ, зводили до становища прислуги панівної ідеології. Як зазначав у ті часи відомий український соціолог в еміграції **М.Шаповал**, розвиток науки в радянській Україні пішов дивним шляхом: разом зі збільшенням досліджень та експериментальності в методах аналізу пануюча влада провадить утиски свободи наукової критики, свободи досліду й висновку, *соціологія поступово втрачає самостійне значення*, виконує функцію ілюстрації марксизму-ленізму, підтвердження його постулатів начебто об'єктивною соціологічною інформацією, вигідною радянському урядові та комуністичній партії. Терміни «соціологія» та «історичний матеріалізм» (частина марксистсько-ленінського вчення, присвячена суспільству) почали розглядатися як синоніми.

Після 1930 р., за умов утиску української науки, політики терору й репресій проти її представників, *зацікавлення соціологічними студіями значно послаблюються*. Соціологічні установи ліквідовують, дослідників старшої генерації фізично винищують; ті, хто залишився в живих, уникаючи небезпечної тематики, в основному популяризують догмати марксистсько-ленінського вчення. Конкретна мікросоціологія та соціометрія не встигають розвинутися взагалі, бо під забороною перебувають математична статистика, теорія ймовірності і вибірки, структурно-функціональний аналіз.

З 1936 р., із посиленням хвилі репресій, відбувається *майже повна ліквідація будь-яких соціологічних досліджень*. **Такий стан проіснував понад 30 років**, незважаючи на спорадичні «потепління» й спроби поживлення соціологічних студій у межах академічних установ. Соціально-економічний відділ АН УРСР (1937—1946 рр.) не видав практично жодної поважної праці соціологічного характеру. Пізніше

*Зміцнення
сталінського
режиму
й утиски
української
науки*

*Ліквідація
соціологічних
студій
напередодні
і після Другої
світової війни*

наукова тематика з соціальних та національних питань передається створеному 1947 р. Інституті філософії АН УРСР. Про науково-дослідну працю з соціології у цьому інституті не було відомостей аж до початку 60-х рр., поки відділ атеїзму цього інституту не провів соціологічних досліджень на західноукраїнських землях, однак вони так і не були опубліковані. Деякі результати проведеної роботи, що пройшли цензуру, надрукували у збірнику «Соціологія на Україні» (К.: 1968, ред. **Л. Сохань**), і хоча його оголосили першим українським соціологічним щорічником, наступні числа так і не з'явилися. 1969 року Інститут філософії АН УРСР видає інший збірник, в якому соціології присвячено невеличкий розділ.

*Соціологія
радянського
періоду
та її криза*

Соціологію радянського періоду можна вважати однією з найвідсталіших наук і в Україні, і загалом у СРСР. Оцінюючи становище соціологічної думки в умовах існування тоталітарного режиму, український соціолог в еміграції **А. Симиренко** наголошує, що нерозвиненість соціології в Україні та інших радянських республіках була навмисне спланованим феноменом. Сучасний дослідник історії української соціології **В. Степаненко** додає, що становище соціології в радянській Україні було ще гіршим, ніж у СРСР у цілому, оскільки в ній існував жорстокіший, консервативніший політичний та ідеологічний режим, який відверто демонстрував антипатію до соціології. Багато шкоди завдавав також штучно витворений провінціалізм української соціології, коли кращі сили вітчизняних соціологів зосереджувалися поза межами України.

Основними чинниками, які вплинули на кризовий стан соціології в радянській Україні, були:

- *брак самостійного статусу соціології як науки* та її ототожнення з історичним матеріалізмом щодо вихідних методологічних засад;
- майже повний *контроль партії* над плануванням, тематикою та проведенням соціологічних досліджень;
- постійний *політичний ризик* інноваційної соціології, коли приреченими на загибель були будь-які спроби розвитку соціологічної думки поза межами марксизму або в річищі інших парадигм; як наслідок — застій у розробці альтернативних теоретичних засад і моделей;
- *протидія соціологічним дослідженням*, з одного боку, на ідеологічному ґрунті, а з другого — на патріотичному, коли більш-менш об'єктивні наукові розвідки, які відходили бодай на крок від партійної лінії, проголошувалися «націоналістичними»;

- збідненість самостійних методичних засобів соціологічного аналізу;
- обмеженість державної соціальної статистики та її недостовірність;
- нерозвиненість матеріально-технічної бази соціології, нестача найновішого обладнання, електронно-обчислювальної техніки, комп'ютерів тощо;
- брак належних умов для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, у тому числі за кордоном;
- нерозвиненість наукових зв'язків із зарубіжними соціологами.

Стан
деградації
соціології
в СРСР

До цього слід додати, що результати соціологічних досліджень переважно замовчувались або ховалися «під сукно», а рекомендації соціологів здебільшого не бралися до уваги. У застійні часи виразно означилася непідготовленість працівників органів управління не лише до самостійного висунення замовлень для науки, а й до кваліфікованого співробітництва з нею, запровадження результатів у соціальну практику. Усіх, хто мислив більш-менш неординарно, робили винними за той стан справ, який вони розкривали у своїх дослідженнях. Тому соціологія в УРСР протягом довгих років перебувала у стані навіть **не кризи, а деградації**.

Появлення
соціологічних
студій у добу
перебудови

Ситуація змінюється починаючи з середини 80-х рр., із настанням *ери гласності й перебудови*. Поволі зазнає змін ставлення до соціології, зростає усвідомлення її суспільної значущості й користі. Настає навіть певна мода на цю науку, коли без соціологічних опитувань та експертиз важко було собі уявити газетні та журнальні публікації, передачі радіо й програми телебачення, особливо на політичні теми. Але належних умов для безперешкодного розвитку соціологічної думки в межах СРСР так і не було створено.

Початки
відродження
української
соціології

Розпад СРСР і створення на його руїнах низки незалежних держав, здобуття Україною незалежності знаменує **початок якісно нового етапу в поступі соціології як науки**. Вона усамостійнюється, здобуває статус окремої соціальної науки, в університетах відкриваються факультети і відділення підготовки професійних соціологів, починає функціонувати аспірантура для фаху «соціологія», утворюються спеціалізовані ради із захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата і доктора соціологічних наук, а також Українська соціологічна асоціація. Зростає кількість праць і наукових публікацій з соціології, виходить часопис «Філософська і соціологічна думка» (нині — «Соціологія: Теорія, методи, маркетинг»). **Розвиток соціології стає нагальною потребою національного відродження України і, навпаки, процеси відродження і державотворення вимагають своєрідного соціологічного супроводу**. Яскравим виявом цих тенденцій стає створення 1990 року Інституту

соціології в системі Національної академії наук України. Згодом засновано Українську соціологічну асоціацію (пізніше — Соціологічна асоціація України), яка забезпечує методичне консультування науково-дослідних робіт вітчизняних учених-соціологів. Із 1993 р. вона стає колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації.

Протягом років незалежності в Україні утворилися *висококваліфіковані центри соціологічних досліджень*, найвідомішими серед них — соціологічна служба Інституту соціології НАН України, яка плідно співпрацює з соціологічною службою Центру «Демократичні ініціативи» та службою СОЦИС-Геллап (Ukraine International); Український інститут соціальних досліджень (раніше — Інститут проблем молоді); Український центр економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова; Київський міжнародний інститут соціології в Університеті «Києво-Могилянська Академія» тощо. Матеріали конкретно-соціологічних досліджень, здійснених фахівцями цих соціологічних інституцій країни, широко використовувалися при написанні цього посібника.

Нині українська соціологія перебуває в нелегкому *пошуку власної автентичності, розробляє свою методологічну базу, концептуальну схему та відповідний понятійно-категоріальний апарат*; переосмислюється предмет її досліджень. Як центральне поняття, ключова соціологічна категорія виокремлюється галузь суб'єкта, а саму соціологію розглядають як самостійну науку про соціальні спільноти-суб'єкти, механізми їхнього становлення, функціонування і розвитку та про місце і роль у цих процесах людини. Створюються умови для методологічного плюралізму соціології, рівноправного існування різних підходів і поглядів, поволі долається усталена ворожість до теорії та схильність до суто емпіричних досліджень. Фобія теоретизування та упередження до теорії, зрозумілі в часи існування СРСР із його єдиною теоретичною основою-основ — марксизмом-ленінізмом, якщо її не подолати в сучасних умовах, може стати ахіллесовою п'ятою молоді української соціології. Водночас навіть тепер основні теоретичні праці провідних соціологів світу малодоступні широкому соціологічному загалові. Тому має рацію відомий київський соціолог **В.Танчер**, коли зауважує, що перед українськими соціологами постає завдання щонайменше прилучитися до процесу розбудови соціологічної теорії, бути причетними до дискусій «теоретичного будівництва», бо безпритульна не-теоретизована одноденна соціологія може легко й непомітно стати слухняним знарядям побудови нового тотального світогляду або комерціалізації суспільства.

Труднощі
розвитку
сучасної
української
соціології

Три основні напрями розвитку соціології в сучасній Україні

Українська соціологічна школа сьогодні поволі набирає сил, набуває рис національної школи, що виявляється не так у проблематиці досліджень, як в акцентах на соціогуманітарній традиції української культури загалом. Уже згадуваний **В. Степаненко** вбачає принаймні **три головні напрями її розвитку на сучасній стадії**:

- копітка *реконструкція власної перерваної протосоціологічної традиції*; повернення до нового життя праць українських соціологів, невідомих, призабутих чи заборонених;
- вивчення й пересаджування на рідний ґрунт *багатьох світових соціологічних традицій*, прищеплення ідей різноманітних шкіл і напрямів, здатність включатися у світовий полілог (тобто вже навіть не у діалог, а в багатоголосу дискусію довкола проблем, що цікавлять соціологів світу);
- максимальне використання *унікальних обставин перебування у «живій лабораторії»*, утвердження у розробці теорій та концепцій соціальних трансформацій у країнах, які утворилися на уламках колишнього Радянського Союзу, до яких належить сучасна Україна.

Соціологічні дослідження українських учених в еміграції

Початки розвитку української соціології в еміграції

До *специфічних особливостей розвитку української соціології* слід віднести ту обставину, що соціологічні дослідження радянського періоду поступово втрачають наукову значущість і об'єктивність, тоді як можливість достатньо вільного розвитку соціологічної думки **в еміграції** породжує появу великої кількості серйозних соціологічних праць, які становлять нині *класику української соціології*. Після поразки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. багато провідних українських науковців, особливо суспільствознавців, були змушені емігрувати. Вони опинилися за межами батьківщини, передусім у країнах, близьких до кордонів України, де й розгорнули працю зі створення українських навчальних та науково-дослідних закладів. У складних умовах перебування на чужині не припинилися їхні студії у площині соціогуманітарних наук, надто соціології. Можна навіть сказати, що саме на початку 20-х рр. за кордоном починається *швидкий розвиток української соціології та виокремлення її деяких дослідницьких напрямів*. Не скута жорсткими межами однієї панівної ідеології, соціологічна думка українських учених охоплює різноманітні явища суспільного життя і в Україні, і за її межами. Незважаючи на відносну відірваність від досліджень на батьківщині, українські соціологи дістали можливість ширшого ознайомлення з

надбаннями західної класичної соціологічної спадщини й модерними науковими розвідками у площині соціології, що стає вагомою підставою *входження української соціології у світовий науковий процес* як його органічної частки. Тому навіть на чужині українські соціологи не почувалися провінційними, гідно репрезентуючи свої надбання поряд із зарубіжними вченими.

*Створення
Українського
соціологічного
інституту
у Відні*

На початку 20-х рр. серед української політичної та наукової еміграції виникає природне бажання і конкретний план організації соціологічних студій і дослідів, включно із заснуванням спеціальної української інституції за кордоном, у якій би знайшов вияв широко розвинений тоді світовий рух соціологічної думки. Відбувається це передусім за ініціативи великого історика України та громадсько-політичного діяча **М. Грушевського**, який добре розумів вагу наукового синтезу суспільних наук загалом і соціології зокрема, будучи переконаним у необхідності наукового вивчення суспільства, його аналізу для закладання наукових підвалин української визвольної та державотворчої політики.

*Основні
напрямки
діяльності УСІ*

М. Грушевський ставить собі за мету організувати **Український соціологічний інститут** (УСІ) у Женеві, щоб у такий спосіб відзначити спадковість праці **М. Драгоманова** та його колег у 70–80-х рр. XIX ст. Однак цього досягнути не вдалося, і осередком УСІ з 1919 р. стає Відень. Початковий період його діяльності обмежується трьома напрямками: влаштуванням публічних лекцій, організацією бібліотеки і, що найважливіше, видавничою справою. Серед найпомітніших публікацій УСІ у Відні назвемо такі: **М. Грушевський**, «Початки громадянства. Генетична соціологія» (1921), **В. Старосольський**, «Теорія нації» (1919), **М. Шраг**, «Держава і соціалістичне суспільство» (1923), **М. Лозинський**, «Галичина в 1918–1920 рр.» (1922) та ін.

*Створення
Українського
інституту
громадо-
знавства
та напрямки
його діяльності*

УСІ у Відні існує і діє до повернення **М. Грушевського** та його найближчих співробітників до України в березні 1924 р. Далі українські соціологічні студії в еміграції жваво розвиваються у Чехословаччині, в Празі. Саме **«празький період»** української соціології можна вважати найбільш плідним в її історії. Він розпочинається зібранням кращих сил українських соціологів під егідою *Соціологічного товариства*, заснованого у Празі 1 жовтня 1923 р. з ініціативи голови Українського громадського комітету, колишнього міністра земельних справ в уряді УНР **Микити Шаповала**. Після річного організаційного етапу 1 листопада 1924 р. у Празі було засновано очолюваний **М. Шаповалом Український інститут громадознавства** (УІГ), який упродовж восьми років свого існування розгортає активну наукову діяльність у галузі соціології.

І хоча після смерті керівника 1932 року його активність відчутно знижується, все ж УІГ продовжує діяти в Празі аж до 1945 р. **Основними напрямками його діяльності були:**

- видання шести чисел першого і єдиного тоді українського соціологічного часопису «Суспільство» (1925—1927);
- публікації книг українських соціологів, серед яких слід особливо відзначити такі: **М.Шаповал**, «Українська соціологія», «Соціологія українського відродження» (1927), «Загальна соціологія» (1929), «Соціологія України» (1933), «Соціологія і політика: Підручник соціотехніки» (без року видання) та ін., **М.Мандрика**, «Соціологія і проблема соціального виховання у Сп. Шт. Америки» (1925), **В.Петрів**, «Суспільство і армія», «Нова Україна» (1924) та ін.;
- читання лекцій і підготовка рефератів з найактуальніших проблем української та зарубіжної соціології;
- залучення до співпраці з УІГ відомих представників західної соціологічної думки та видання їхніх найцікавіших доробків: **І.Блага**, «Сучасна чеська соціологія», **Р.Міхельс**, «Соціологія в Італії», **Л. фон Візе**, «Начерк вибудування науки про суспільні відносини», **Е.Росс**, «Індустриальний дуалізм», **А.Елльвуд**, «Група і суспільство», **Е.Богардус**, «Зміни соціальної дистанції», **П.Сорокін**, «Російська соціологія у ХХ ст.» та ін.

Перший український підручник із соціології

Окремо слід зупинитися на першому українському підручнику із соціології **М.Шаповала** (1929) «Загальна соціологія». У ньому автор визначає *суспільство* як суму всіх відносин між людьми. Інше визначення суспільства становить його опис у складі чотирьох основних складових елементів:

- прості скупчення,
- складні скупчення,
- агрегати (комбінація простих і складних скупчень),
- громади (спільноти).

Суспільство та його структура

Уміти робити соціологічний аналіз, на його думку, означає практично вміти відшукувати, яке сполучення перед нами, за якими лініями індивіди об'єднані, яка перед нами *кумуляція* (від лат. *cumulatio* — скупчення) — подвійна, потрійна тощо. Для нього клас, наприклад, є потрійною кумуляцією: професійно-однамаєтково-однакоправною, а нація, також із зв'язками потрійної кумуляції — це мовно-територіально-державна спільнота, або складна верства. **М.Шаповал** наголошує, що більше ліній об'єднання, то соціально міцнішим є скупчення, солідарнішими є людські типи, які до нього входять. Він також визначає *соціологію як теорію*

суспільних чинників і критикує марксизм за те, що він визнає вирішальну роль лише одного фактора — економічного, до якого зводяться і від якого залежать всі інші другорядні чинники. На думку М.Шаповала, всі чинники поділяються на 4 великі групи, взаємодія між якими визначає поведінку людини, тому соціологів цікавлять насамперед можливі *комбінації чинників* та їхня якість. Отже, знайомство із «Загальною соціологією» **М.Шаповала** дозволяє побачити певну цілісну соціологічну концепцію у стилі структурного функціоналізму, вона може слугувати прикладом синтезу західних соціологічних учень з українським соціологічним матеріалом, особливо коли йдеться про соціологічний аналіз суто українських соціальних феноменів.

Кафедри соціології в українських вищих школах Чехословаччини

Реальною спробою організації і поширення соціологічної освіти й навичок соціологічних досліджень серед української молоді в еміграції було відкриття і діяльність *спеціальних кафедр соціології в українських вищих навчальних закладах у Чехословаччині*. 1922 року засновується Українська господарська академія у Подєбрадах, на економічно-кооперативному відділенні якої створюється кафедра соціології. Соціологію, а також соціологічну теорію нації викладає **О.-І.Бочковський**. У Вищому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова, відкритому 1923 року у Празі, також засновується кафедра соціології, яку очолює **С.Ріпецький**, а соціологію або суміжні з нею науки з використанням соціологічного матеріалу викладають **О.Ейхельман**, **Л.Білецький**, **С.Русова**. В Українському вільному університеті у Празі кафедрою соціології керує **О.Ейхельман**, пізніше **В.Доманицький**; її співробітником є також відомий український соціолог і правник професор **В.Старосольський**. Більш детальний аналіз соціологічної спадщини О.-І.Бочковського та В.Старосольського буде вміщено у темі «Етносоціологія і соціологія нації».

Основні соціологічні праці вчених «празького гурту»

Серед *найважливіших праць*, які з'являються у цьому «празькому гурті» між двома світовими війнами, слід назвати: **О.-І.Бочковський**, «Націологія й націографія як спеціальні дисципліни для наукового дослідження нації» (1927), «Національне пробудження, відродження, самоозначення» (1931), «Боротьба народів за національне визволення: Націологічні нариси» (1932), **В.Доманицький**, «Засади українського рурбанізму» (1940), «Напрявні упромисловлення українського села» (1942); **В.Старосольський**, «Внутрішня форма слова в соціологічній термінології» (1923); **М.Шаповал**, «Військо й революція: Соціологічний нарис» (1923), «Місто й село» (1926), «Система суспільних наук і соціографія» (1931), «Суспільна будова» (1936); **О.Ейхельман**, «Реформа

місцевого самоврядування на підставі демократично-республіканської державності» (1923) та багато інших. На жаль, переважна більшість цих праць вилучена з бібліотек та архівів Чехословаччини 1945 року з приходом радянської армії та перевезена у спецховища на території України. Лише тепер з'являється можливість ретельно ознайомитися з класичними творами українських соціологів у еміграції, творчо переосмислити їхню багатющу теоретичну спадщину.

Соціологічні
студії
в еміграції
після II
світової війни

Після Другої світової війни *соціологічні студії в еміграції не велися планово й зосереджено*; досі систематичних соціологічних досліджень про українську західну діаспору майже немає. Зацікавлення українських учених у діаспорі були більше спрямовані на соціальні процеси в радянській Україні, менше — на доступні для їхнього безпосереднього спостереження явища й соціальні факти життя діаспори, переоцінку цінностей громадянського життя, людських взаємин, динаміку соціальних груп, чинників, що впливають на їхню еволюцію й нову класифікацію. Відчувається брак систематичного матеріалу для таких досліджень, складність урахування прикмет різних поколінь української еміграції (так, наприклад, Канада або США нараховують уже чотири хвилі української еміграції), необхідність складання двомовних питальників-анкет (бо молодші генерації канадських та американських українців практично не володіють українською мовою), небажання представників молодшого покоління нових емігрантів давати відповіді тощо.

Основні об'єкти
соціологічних
досліджень

Разом з тим у середовищі української наукової громади в еміграції зростає розуміння необхідності так званого *«соціологічного дзеркала»*, в якому можна було б чіткіше побачити себе, свій кількісний і якісний образ, стан і розвиток, тенденції в українській спільноті та ін. Нині вважається, що об'єктами соціологічних досліджень серед української діаспори могли б бути *три основні сфери*:

- процеси асиміляції, соціальної мобільності й процеси збереження етнічної (етичної та культурної) ідентичності серед українських емігрантів;
- структура українських інститутцій, груп і громад та їхньої діяльності;
- типологія особистостей і способів їх поведінки у західних суспільствах.

Старше
покоління
українських
соціологів
у еміграції

Так чи так ці питання та їх окремі аспекти у повоєнні роки вивчають двоє фахових соціологів, професорів американських університетів **С.Мамчур** та **І.Задорожний**, а також канадці українського походження **В.Кисілевський**, **П.Юзик**, **О.Войценко**, **І.Тесля**, **М.Марунчак**. Свою соціологічну працю в давньому публіцистичному стилі продовжують

Д.Донцов (проблема традицій та інстинкту боротьби в українців), **М.Шлемкевич** (роль інтелігенції в українському суспільному житті, спроби соціологічного дослідження психічної структури українського характеру на підставі методів, розроблених західною соціологічною думкою, та власних студій), **Р.Рахманний** (соціологічний аналіз основних цінностей українців під час національно-визвольних змагань та їхня боротьба за збереження власної ідентичності і духовних цінностей в еміграції). Соціологічні студії здійснюють також **Ю.Бойко**, **Ю.Дивнич**, **І.Майстренко**.

Молодша
генерація

З *молодшої генерації* українських дослідників, котрі мають студії з українського матеріалу, слід згадати **В.Нагірного** (соціологія ідеологічних груп та етнічної ідентифікації емігрантів у США), **В.Ісаїва** (процеси асиміляції й акультурації українців у США та Канаді), **І.Зелика**, **О.Симиренка**, **М.Савицьку**, **А.Винар**, **Р.Шаран-Олеярчик** та ін.

Існує велика група українських дослідників в еміграції, наукові інтереси яких тісно пов'язані з *аналітичними розвідками соціологічного характеру тих процесів, що відбувалися й відбуваються в Україні*. Серед дослідників соціально-економічних проблем та економічних відносин у сучасній Україні вирізняються **Є.Гловінський**, **Є.Кованько-Кованьківський**, **А.Поплюйко**, **Б.Винар**, з молодших — **В.Голубничий**, почасти **Б.Кравченко**. Для соціології комуністичної партії в Україні важливі також праці **Ю.Бориса**, **Б.Левицького**, **І.Майстренка**, **М.Стахова** та інших. Матеріали до соціології культурних процесів є у працях **Ю.Шевельова (Шереха)**, **П.Коваліва**, **В.Чапленка**; про розвиток літературних процесів і віддзеркалення в них суспільних відносин — у працях **Ю.Луцького**, **Ю.Дивнича-Лавриненка**, **Г.Костюка**, **І.Кошелівця**, **Б.Кравціва**. Широка тема національного питання в колишньому СРСР привертає увагу таких дослідників, як **В.Маркусь**, **Я.Пеленський**, **Б.Кравченко**, **П.Потічний**, **Б.Чайківський**. Знані в еміграції праці **І.Лисяка-Рудницького**, **О.Мотиля**, **Р.Шпорлюка** нині знаходять свій шлях до українського читача в Україні. Різнібічні дослідження соціологічного характеру провадять **В.Янів** («Психологія в'язня», «Психологічні основи окциденталізму»), **О.Кульчицький** («Світовідчуження українця», «Геопсихічний аспект у характерології української людини», «Риси характерології українського народу», «Український персоналізм: філософська і етнографічна синтеза»), **Є.Онацький** («Українська емоційність», «Імперіалізм духа», «Основи суспільного ладу»), **Б.Цимбалістий** («Родина і душа народу»), **М.Шлемкевич** («Загублена українська людина», «Галичанство», «Фронт української правди») та багато інших.

*Труднощі
розвитку
соціології
в умовах
еміграції*

Водночас слід зазначити, що в еміграції дотепер *не існує поважної соціологічної інституції*, яка об'єднувала б українських дослідників старшого та молодшого покоління та впорядковувала їхні студії. Немає й спеціального видання соціологічного характеру, а видрукувані праці й джерельні матеріали зі сфери соціологічних студій доводиться шукати в багатьох наукових напрямках. Саме тому ми й подаємо численні призвища українських дослідників, праці яких безпосередньо чи опосередковано заторкують соціологічну проблематику. Сьогодні, коли відкриваються широкі можливості для навчання та наукового стажування української молоді за кордоном, така інформація може слугувати певним дороговказом у морі західної соціологічної літератури. Нарешті, вперше за довгі часи відкриваються відділи зарубіжної україністики у наших бібліотеках та фонди «репресованої» літератури, недоступні раніше для дослідників, що дозволить усім зацікавленим зазирнути у світ наукових пошуків наших співвітчизників під час перебування в еміграції.

*Національне
відродження
України
і соціологія*

На закінчення, слід наголосити, що своєрідний шлях розвитку української соціологічної думки, на жаль, не завершився й дотепер ні у краї, ні на чужині виробленням сучасного потужного, категоріально синтезованого компендіуму, з якого починалася б сучасна українська соціологія. У цьому плані ми набагато відстали від інших народів, і малою втіхою для нас є згадка про штучне гальмування наукових досліджень у галузі соціології протягом останніх десятиліть історії України. Тому процеси національного відродження, які прокладають собі шлях у сучасній Україні, безпосередньо стосуються й соціології. На часі першочергове завдання — створення самобутньої і разом з тим сучасної української соціологічної науки, здатної принести велику користь своєму народові у важкий і щасливий час державотворення.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ І

Загальна теорія та історія соціології

ТЕМА 6

Суспільство як цілісна система

140 *Суспільство і природа*

146 *Системний підхід до суспільства в соціології*

153 *Джерела та характер суспільного розвитку*

Суспільство і природа

Перш ніж дати визначення суспільства, варто розмежувати такі гранично широкі поняття, як **«природа»** і **«суспільство»**, з'ясувати співвідношення між ними, відстежити спроби розв'язання цієї проблеми в історії соціологічної думки.

У попередніх темах йшлося насамперед про *суспільство* та місце й роль людини в ньому, про розвиток соціології як самостійної науки. Наголошувалося, що саме завдяки розумінню суспільства як якісно нового об'єкта наукового дослідження і стає можливим виникнення соціології, її утвердження у незалежному науковому статусі.

*Співвідношення
понять
«природа»
і «суспільство»
в позитивіст-
ській соціології*

На початку виникнення соціології необхідно було чітко окреслити її специфічний предмет, коло досліджуваних явищ. Позитивістсько-натуралістична соціологія середини ХІХ ст. ще намагалася «вбудувати» соціологію у традиційну схему наук, розглядаючи *суспільство як продовження і вищий продукт природи* і вимагаючи застосування природничо-наукових методів дослідження до аналізу соціальних процесів. У цих намірах засновники соціології виходили з переконань, що *людина і суспільство походженням із природи і на них поширюється дія природних закономірностей*. Це дало змогу трактувати соціологію як **справжню науку**, але водночас суттєво звужувало потенціал та обмежувало поле досліду.

*Співвідношення
понять
«природа»
і «суспільство»
в класичній
соціології*

Класична соціологія рішуче відокремлює соціальну реальність від природної, спираючись на відмінний від наведеного вище принципу суспільної та людської винятковості й навіть, як зауважує сучасний американський соціолог **С.Клауснер**, перервності еволюції між людиною та іншими біологічними істотами. Коріння цього другого принципу сягають ще соціологізму **Е.Дюркгайма** з його занадто жорстким визначенням предмета соціології як унікальної соціальної реальності, що суттєво відрізняється від усіх інших її різновидів. Це, з одного боку, дозволило підняти соціологію на якісно вищий рівень і зосередити увагу дослідників на специфіці соціального й людського начал, наголосити на неможливості зведення соціального до біологічного, що в майбутньому спричиняє бурхливий розвиток «розуміючої», гуманістичної соціології. Але, з другого боку, такий принцип прямо чи опосередковано вимагає виключення біологічних і фізичних чинників при поясненні соціальних явищ і побудові соціологічних концепцій, розмежування соціокультурного та фізичного середовищ. Як наслідок, останнє стає дедалі менш суттєвим і потрібним для пояснення нових соціальних фактів. У самій

же соціології пріоритет здобувають такі її напрями, які досліджують структуру й динаміку соціального прогресу, механізми саморозвитку соціальних систем; при цьому ціна такого поступу, його залежність від стану біофізичного середовища або довкілля до уваги зазвичай не беруться.

«Парадигма
людської
винятковості»

Представники сучасної американської соціології **В. Каттон** та **Р. Дан-леп** акцентують, що у ХХ ст. сформувалася так звана **парадигма людської винятковості**, або глибоко антропоцентричний (тобто скерований виключно на людину), надміру оптимістичний та антиекологічний підхід до вивчення суспільних явищ. Його суть полягає у трактуванні людських суспільств як таких, що нібито не підлягають екологічним обмеженням і залежностям, і формулюється він у таких положеннях:

- *люди суттєво відрізняються* від усіх живих істот, над якими вони домінують;
- *людина — господар своєї долі*, вона обирає цілі й може робити все, аби їх досягти;
- *соціальні й культурні чинники* (включно з технологіями) є *головними причинами* людської діяльності;
- *соціокультурне середовище є визначальним*, тоді як біофізичним середовищем можна знехтувати;
- *соціальний і технологічний поступ може тривати нескінченно*, роблячи врешті всі соціальні проблеми такими, що їх можна вирішити і розв'язати за допомогою науки і техніки, нових технологій.

«Нова
екологічна
парадигма»

Утім, сучасний стан суспільства, людини та середовища їхнього розвитку доводять, що не можна *ані ототожнювати поняття «природа» і «суспільство», «природне» і «соціальне», ані абсолютно їх розривати, протиставляти*. Свою неспроможність виявили і повний відрив людини та суспільства від своїх природних основ, і абсолютизація місця й ролі біологічного на шкоду соціальному. У виникненні такого переконання велику роль відіграють очевидна деградація навколишнього світу, зростаючий дефіцит природних ресурсів, занепокоєність населення планети станом довкілля, численні екологічні аварії та катастрофи на зразок Чорнобильської, поява соціальних конфліктів на екологічному ґрунті тощо. Численні громадські організації екологічного напрямку вже давно називають факти, які засвідчують наближення **глобальної екологічної кризи** (далі — ГЕК). Серед них найвідоміший *Римський клуб*, створений ще 1968 року італійським економістом і громадським діячем **А.Печчеї** з метою досліджень причин виникнення і шляхів вирішення екологічних проблем. З часу заснування Римського клубу для нього було

підготовано понад 20 доповідей, найвідомішою з яких стала доповідь групи **Д.Мідоуза** 1972 р. Саме в цій доповіді містився шокуючий для світу *вирок*: людська цивілізація має невдовзі загинути внаслідок досягнення нею межі зростання, яка зумовлена вичерпаністю мінеральних ресурсів і земель, придатних для сільськогосподарської діяльності, а також забрудненням довкілля.

Прояви
глобальної
екологічної
кризи

Найяскравіші прояви та ілюстрації ГЕК подані нижче:

- *шалено високі темпи використання енергії та вичерпання природних ресурсів*, з яких вона *видобувається* (якщо в доіндустріальному суспільстві для створення продуктів, що містили 100 калорій, людина витрачала лише 1 калорію, то сьогодні з цією метою при вирощуванні фруктів вона витрачає від 50 до 1 тис. калорій, при виробництві яловичини — 3,5 тис. кал., при вирощуванні овочів у теплицях — відповідно 50 тис. кал. Споживання традиційних корисних копалин підійшло до межі їх розвіданих запасів, а використання покладів найрізкісніших металів — цинку, хрому, міді, магнію, молібдену тощо — протягом ХХ ст. зросло у 2–8 тис. разів. Їхній видобуток вимагає колосальних витрат енергії і супроводжується руйнуванням гігантських мас породи: так, для виготовлення однієї десятиграмової золотої обручки сьогодні використовується біля 3 тон природних компонентів);
- *неекономне використання енергії* (лише 20% спалюваного бензину приводить у рух колеса автомобіля, тоді як решта губиться при роботі двигуна; лише 10% електроенергії йде на розігрівання спіралі у жарівці, а решта працює на глобальне потепління тощо);
- *різке скорочення площі земель, придатних для ведення сільського господарства* (за останні 30 років придатні для використання землі в розрахунку на душу населення скоротилися вдвічі);
- *збільшення рівня вуглецю в атмосфері*, що призводить до утворення так званого парникового ефекту, потепління клімату і врешті-решт до глобальних змін погоди з її зростаючою непередбачуваністю (протягом тих самих 30 років рівень вуглецю в атмосфері зріс більш як на 20%);
- *знищення й зникнення багатьох видів живих істот* (щодня в світі щезає майже 20 видів таких істот — птахів, комах, звірів, рослин, риб — і ці цифри на початку ХХІ ст. можуть зрости до 50 на день);
- *збільшення неліквідних відходів і сміття, яке важко піддається переробці та утилізації* (нині 99% матеріалів, які використовуються для виготовлення споживчих товарів, перетворюється на відходи за

проміжок часу менший, ніж 6 тижнів після їх продажу; водночас не існує безпечних технологій їх переробки або видів мікроорганізмів, які б розкладали ці відходи швидко, перетворюючи їх на нешкідливі органічні складники) тощо.

Всі ці та інші негативні явища поволі підводять людську цивілізацію до тієї межі, переступивши через яку виникає загроза самому її існуванню разом з існуванням людини; наближається, за означенням **А. Пуанкаре**, **біфуркація** (від лат. *bifurcus* — роздвоєний), за термінологією **Р. Тома** — **катастрофа біосфери**.

Фактор-4

Безперечно, наведені міркування не мають суто алярмічного або вкрай песимістичного характеру. В одній з останніх доповідей Римському клубові ідеться про те, що розвинені країни шукають і знаходять досить ефективні вирішення екологічних проблем. Запровадження якісно нових технологій дає змогу, за розрахунками авторів доповіді **Е. фон Вайцеккера**, **А.** та **Х. Ловінсів**, жити вдвічі заможніше, витрачаючи лише половину ресурсів (так званий **Фактор-4**).

Водночас нині в соціології виникає й утверджується такий напрям, як **альтернативна соціологія**, побудована на новій екологічній парадигмі, що докорінно відрізняється від донедавна домінуючої. У західній соціологічній літературі вона отримала назву *«інвайронментальної»* (від англ. *environment* — довкілля) соціології». Російський соціолог **О. Яницький** уявляє протилежність цих двох парадигм таким чином (див. схему на стор. 144).

Коеволюція
природи
і суспільства

Дедалі більше вчених пропонує запровадити такий розвиток людства, який не руйнує стабільності біосфери та забезпечує її збереження в межах існуючого каналу еволюції. Один з них, академік **М. Моїсеєв**, запровадив до наукового обігу поняття **«коеволюція»**. Йдеться про таку поведінку людства, таку адаптацію його діяльності до природних процесів у біосфері, котра зберігатиме або сприятиме збереженню й поліпшенню теперішнього стану біосфери та унеможливить загрозу її наближення до небезпечної межі біфуркації або катастрофи. М. Моїсеєв зазначає, що для такої коеволюції природи і суспільства принципово не досить подолати ГЕК суто технічними заходами. Слід, на його думку, *якісно змінити антропологічне навантаження на біосферу, а отже, перебудувати й саме суспільство*. Це не буде управлінням у звичайному сенсі цього слова; у таких надскладних системах, якими є суспільство і біотичні системи, воно не буде достатньо ефективним. Це має бути «напрямною, скеровуючим розвиток», де, звичайно, матимуть місце й зусилля щодо створення і вдосконалення техніки й технологій. Однак головна увага зосеред-

<p align="center">ДОМІНУЮЧА СОЦІАЛЬНА ПАРАДИГМА</p>	<p align="center">НОВА ЕКОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА</p>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Низька цінність природи <ul style="list-style-type: none"> • природа існує для виробництва благ • панування людини над природою • надання переваги економічному зростанню 2. Співчуття лише до тих, хто поруч і близький <ul style="list-style-type: none"> • експлуатація людиною інших істот для задоволення своїх потреб • байдужість до клопотів і потреб інших людей • інтерес лише до проблем свого покоління 3. Згода на ризик із метою досягнення багатства <ul style="list-style-type: none"> • наука, техніка і технології суть величезне благо для людей • швидкий розвиток атомної енергетики • пріоритет добувним ресурсозатратним технологіям • применшення значення регулювання, використання ринкових механізмів, індивідуальна відповідальність за ризик 4. Зростання без обмежень <ul style="list-style-type: none"> • природні ресурси невичерпні • проблеми перенаселення не існує • пріоритет виробництву і споживанню 5. Збереження традиційного суспільства <ul style="list-style-type: none"> • люди по-хижацьки руйнують природу і свій організм • ієрархія та ефективність 6. Домінуюча соціальна програма <ul style="list-style-type: none"> • надання переваги ринку • змагання і конкуренція • стилі життя, які є складними і швидкозамінними • праця з метою задоволення економічних потреб 7. Стара політика <ul style="list-style-type: none"> • експертиза • надання переваги механізмам ринкового контролю • відмова від прямих дій, використання існуючих соціальних інститутів • збереження старої, «праволівої» політико-партійної структури 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Висока цінність природи <ul style="list-style-type: none"> • природа є цінною сама по собі • гармонія людини і природи • надання переваги захисту довкілля 2. Співчуття як життєвий принцип стосовно <ul style="list-style-type: none"> • інших живих істот • інших людей • інших поколінь 3. Продумане планування і дії з метою уникнення ризику <ul style="list-style-type: none"> • наука, техніка і технології не завжди благо • «ні» дальшому розвитку атомної енергетики • пріоритет ресурсозберігаючим технологіям • державне регулювання з метою захисту природи і людини, їх взаємна відповідальність 4. Обмежене зростання <ul style="list-style-type: none"> • природні ресурси обмежені • треба обмежити зростання кількості населення планети • пріоритет збереженню 5. Потреба в якісно новому суспільстві <ul style="list-style-type: none"> • люди в міру використовують природу • відкритість і співучасть 6. Нова соціальна програма <ul style="list-style-type: none"> • надання переваги суспільному благові • кооперування • прості стилі життя • у праці головне — задоволення нею 7. Нова політика <ul style="list-style-type: none"> • консультації та співучасть • надання переваги передбаченню і плануванню • готовність до прямих дій • нова політико-партійна структура, орієнтована на нові проблеми

жуватиметься в гуманітарній сфері: як жити далі, як перебудувати суспільство, змінити палітру потреб, визначати максимально припустимі навантаження на біосферу й узгоджувати з ними життєдіяльність людства. Ці питання й будуть основними проблемами і науки, і освіти, і конкретної життєвої практики.

*Суперсистема
соціобіо-
техносфери*

Як бачимо, ці парадигми не обмежуються лише проблематикою відносин природи і суспільства. З них випливає, наприклад, **нове бачення соціального устрою і політичних процесів**, а це породжує потребу перегляду багатьох фундаментальних основ соціології як науки в цілому. У недалекому минулому, та й нині, соціологічний аналіз скеровувався передусім на вивчення *наслідків* втручання людини у природу. Навіть Чорнобильська аварія, найбільша у ХХ ст., яка мала велетенський безпосередній вплив на життя десятків мільйонів людей, у соціології отримала своє висвітлення лише у серії емпіричних досліджень соціальних наслідків цієї катастрофи. Тому нині соціологічний аналіз повинен дедалі більше спрямовуватися на ідею цілісної соціобіотехносфери як **глобальної суперсистеми**, в якій людське суспільство — лише одна зі складових *частин системи*.

Системний підхід до суспільства в соціології

Наступне питання теми власне й стосується з'ясування **суті суспільства як певної системної цілісності з нерозривною єдністю її компонентів**.

*Поняття
суспільства
в античній
спадщині*

Перші, переважно інтуїтивні за своїм характером, здогади про інтегративну суть суспільства з'являються ще в *давньогрецьких мислителів*. У працях **Платона** (427—347 рр. до н. е.) міститься аналіз моделі суспільного устрою, здатної позбавити суспільство суперечностей між індивідом і державою, тобто об'єднати їх в одне органічне ціле. **Арістотель** (384—322 рр. до н. е.) так само зосереджує увагу на державі-полісі, що виникає природно, як і всі живі організми, і складається з людей — *істот політичних, соціальних*. Для нього держава — це синтез усіх форм спілкування заради досягнення вищого блага; це *ідеальна система*, яка має свою структуру і функції. Тому доцільним є нагромадження і оформлення знань для оптимального забезпечення розвитку соціальної системи. Звідси й спроби **Арістотеля** побудувати спеціальну науку, до завдань якої входить управління державою, або політику.

Згодом у філософській та соціологічній думці виокремлюються **два основні різновиди системних уявлень про суспільство**: *системно-механістичний* та *системно-органістичний*.

Системно-механістичні уявлення

Системні ідеї, що розвиваються на основі механіцизму, ставлять у центр класичну теорію механізму: поняття *механізму-системи*. Відповідно до основних ідей механіцизму робота механізму забезпечується функціональною спеціалізацією його частин, а також їхньою інтеграцією в єдине ціле. Механізм не має власного джерела розвитку; його внутрішні зміни вносяться ззовні. Системний механізм у соціологічній площині знаходить свій вияв у теоретичній спадщині італійського соціолога **Вільфредо Парето** (1848–1923), який є автором однієї з перших цілісних концепцій соціальної системи. В її основі — механістичне розуміння суспільства, котре складається із сукупності соціальних атомів-людей. Соціальна система подібна до природної системи, яка збудована з атомів і молекул. Для В.Парето *суспільство — це система, що перебуває у стані рівноваги* («еквілібрима»; від лат. *aequilibris* — те, що перебуває у рівновазі), але рівноваги відносної, бо вона постійно порушується і відновлюється. Всі частини соціальної системи тісно взаємопов'язані й механічно впливають одна на одну.

Суттєвою характеристикою соціальної системи, згідно з **В.Парето**, є *соціальна гетерогенність*, тобто неоднорідність, яка визначається первинною нерівністю індивідів-атомів. Кращі з них утворюють *еліту*, якій підкоряються всі інші; еліта й нееліта становлять відповідно вищий і нижчий прошарки суспільства. Найкращі з представників низів піднімаються вгору і входять до еліти, деякі члени якої деградують і опускаються донизу в маси: відбувається так звана циркуляція, або колообіг еліт. Якщо ж стара еліта загниває, не поповнюється з низів, то настає спочатку ера застою, потім — ера революцій, що порушує суспільну рівновагу. Оновлення правлячої еліти відновлює «еквілібріум». Уведене В.Парето *поняття рівноваги системи* згодом посідає чільне місце у структурному функціоналізмі й використовується його представниками для розробки механізмів стабільності соціальних систем, забезпечення дієвого соціального контролю і прийняття ефективних управлінських рішень.

Системно-органістичні уявлення про суспільство

Системно-органістичні уявлення про суспільство розвиваються вже задуваними у темі 2 засновниками соціології **О.Контом** і **Г.Спенсером**. Для них суспільний організм — складне ціле, що формується за законами доцільності; його особливістю є наявність саморегулюючих процесів. *Суспільний організм, або соціальна система*, — це динамічне утворення,

що перебуває у постійному розвитку, як і кожний живий організм. Якщо прихильники системно-механістичних уявлень про суспільство наголошують на стані рівноваги, то представники органіцизму звертають увагу передовсім на *динамічні процеси всередині соціальних систем за аналогією до фаз розвитку живих організмів від їхнього зародження до розквіту і наступної загибелі*.

Синтезовані
уявлення про
суспільство

Одночасно із системно-механістичними та системно-органістичними типами соціологічного знання наприкінці XIX — на початку XX ст. формується ще один тип системних уявлень про суспільство, який умовно можна назвати гібридним, або **синтезованим**, бо виникає він внаслідок злиття основних елементів перших двох типів. Це передусім теза про розвиток суспільства, який відбувається від етапу механічного до етапу органічного руху. Його представниками вважають **Ф.Тьонніса** й **Е.Дюркгайма**, основні ідеї яких проаналізовано у темі 3. У Ф.Тьонніса «органічна» община (або гемайншафт) протистоїть «механічному» суспільству (або гезельшафту). В історичному розвитку відбувається перехід від стану з перевагою відносин зразка «гемайншафт» до стану з перевагою відносин «гезельшафт», які мають утворити універсальне суспільство й універсальну державу.

Співвідношення
«механічного»
та
«органічного»

Натомість **Е.Дюркгайм** описує протилежне співвідношення «органічного» і «механічного», втіленого у *солідарності*. Він оголошує саме суспільство найбільш природним і органічним типом соціальності, заснованим на *зростаючому розподілі праці*. Саме розподіл праці — це той механізм, який у сучасному суспільстві створює міцний соціальний зв'язок і стає цементуючою силою, перетворюючи суспільство у гармонійну цілісну єдність. Тому механічна солідарність давнього суспільства, заснована на примусовій силі «колективних уявлень» і суспільних норм, поступається місцем органічній солідарності сучасного суспільства, яка забезпечує цілісність і міцність соціальної системи.

Ф.Тьонніс
та Е.Дюркгайм
про суспільство

Така відмінність у розумінні понять «органічне» і «механічне» у двох мислителів існує, очевидно, тому, що вони застосовують їх до різних феноменів: **Ф.Тьонніс** — щодо спільнот і суспільства як великої спільноти, а **Е.Дюркгайм** — щодо солідарності та її різновидів. Але в обох випадках є прагнення поєднати і порівняти органічне й механічне, що перебувають у діалектичному взаємозв'язку, це й дає можливість вважати обох соціологів представниками третього, синтезованого підходу в системному розгляді суспільства. Очевидно, буде правильним висновок, що Ф.Тьонніс недооцінює сучасне суспільство, в якому наявні, крім механічних, також органічні взаємозв'язки, хоч і не такою мірою, як у

спільнотах, а Е.Дюркгайм, навпаки, переоцінює це суспільство, де органічна солідарність є, по-перше, також вимушеною, зумовленою розподілом праці, а по-друге, ця солідарність є радше бажаним, аніж реальним, досить поширеним станом у стосунках між людьми.

Суспільство у марксистській соціології

У **марксистській соціологічній концепції** суспільство також трактується як живий організм, який перебуває у постійному русі й розвитку, її суттю є акцент на залежності та обумовленості всіх соціальних підсистем (політичної, духовної тощо) від економічної підсистеми, яка ґрунтується на матеріальному виробництві та певних формах власності.

Системні уявлення про суспільство в структурному функціоналізмі

Структурний функціоналізм, творчо використовуючи ідеї **О.Конта**, **Г.Спенсера**, **Е.Дюркгайма** та інших класиків соціології, суттєво розширює системні уявлення про суспільство. У центрі уваги перебуває **загальна система дії**, однією з підсистем якої є соціальна система. Суспільство і є цією соціальною системою, володіючи найвищим рівнем самодостатності щодо середовищ, котрі її оточують. Згідно з **Т.Парсонсом**, будь-яка соціальна система має **дві основні осі-орієнтації**: перша вісь — «зовнішнє — внутрішнє», тобто орієнтація системи або на довкілля, або на власні проблеми. Друга вісь — «інструментальне — консуматорне», або орієнтація системи на теперішні чи довготривалі потенційні потреби й цілі. Тому **чотирма основними функціональними категоріями соціальної системи** є функції інтеграції (внутрішнє), відтворення (теперішнє), адаптації (зовнішнє) та ціледосягання (довготермінове).

Ці функції соціальної системи забезпечуються відповідними **підсистемами**: адаптації — економічною, ціледосягання — політичною, інтеграції — підсистемою правових інститутів і звичаїв, відтворення — підсистемою вірувань, моралі та органів соціалізації включно з інститутами освіти і виховання.

Визначення суспільства

Таким чином, системні соціологічні уявлення про суспільство мають довгу історію розвитку і широкий спектр течій та напрямів. Це зумовлено надзвичайною складністю суспільства як соціальної системи, його різноманітністю та багатогранністю, необхідністю врахування історичних етапів розвитку тощо. З огляду на це дамо загальне визначення суспільства з погляду соціології. У широкому значенні цього слова **суспільство** — це сукупність усіх способів взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить прояв їхня взаємозалежність одне від одного і які склалися історично. У вузькому сенсі **суспільство** є структурно або генетично визначеним типом спілкування людей, що постав як певна історична цілість або система.

Ознаки суспільства	<p>Найхарактернішими ознаками суспільства є:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>спільність території</i>, на якій живуть люди, котрі взаємодіють і спілкуються між собою; • <i>цілісність і сталість</i> суспільства як певного єдиного цілого; • <i>автономність і самодостатність, самовідтворення, саморегуляція і саморозвиток</i>; • здатність підтримувати і відтворювати <i>високу інтенсивність внутрішніх зв'язків</i>; • певний рівень розвитку <i>культури</i> з усталеною системою норм і цінностей, які лежать в основі соціальних зв'язків між людьми.
Визначення соціальної системи	<p>Отже, ці суттєві ознаки і характеристики суспільства, що їх називають більшість українських і зарубіжних соціологів, дають змогу трактувати його насамперед як систему. Соціальна система — це цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їхні зв'язки, взаємодії і взаємини. Суспільство складається з безлічі індивідів, але не становить собою простої суми чи сукупності людей, це не сумарна, а цілісна система з якостями, яких немає у жодного зі складових її елементів окремо. Залежно від різноманітних підходів до розуміння суспільства як певної системи розрізняють і спроби розгляду його <i>структури</i>. В українській філософсько-соціологічній літературі найпоширенішим є системний підхід із виокремленням <i>трьох рівнів аналізу</i>: в ньому макро- і мікрорівні доповнюються мезорівнем, або середньою ланкою. Таке бачення рівнів дослідження, як слушно зазначає С.Устич, децю відрізняється від прийнятого у західних системних дослідженнях, які спираються на традиційно-кібернетичний підхід з його макро- і мікрорівнями. Як ми вже зазначали у темі 4, сучасна західна теоретична соціологія власне і побудована на засадах макро- та мікрорівневих інтерпретацій соціуму, коли в першому випадку наголос ставиться на організацію і функціонування суспільства як єдиного цілого (макрорівень), а в другому — на дослідження й тлумачення дій індивіда (мікрорівень).</p>
Основні рівні системного підходу	
Співвідношення макро-, мезо- та мікрорівнів	<p>Уведення особливої, проміжної ланки — мезорівня — дозволяє соціологам скерувати науковий пошук насамперед на <i>соціальні спільноти</i>, які нині стають центральною категорією соціології. І це не випадково. Сучасний етап розвитку суспільства засвідчує односторонність і недостатність, а також практичну неспроможність дослідження суспільних явищ або суто <i>глобально-універсального</i>, або суто <i>індивідуалістського</i> характеру. У розвинутих промислових країнах однією з нових проблем стає криза держави як втілення й уособлення суспільства на макрорівні; триває і загострюється також криза індивідуалізму, який разом зі збільшенням</p>

особистої свободи людини породжує зростання її відчуженості та самотності, почуттів ізольованості й непотрібності у холодному і ворожому до неї соціальному просторі. Все це спонукає сучасних західних дослідників дедалі частіше звертатися до мезорівня, а саме *соціальних спільнот*. Один із провідних соціологів США **Нейл Смельзер** з огляду на це зазначає, що західна соціологія від **Ф.Тьонніса** і до наших днів була введена в оману уявленнями про незначущість і вторинність спільнот порівняно зі складними, раціональними та цілеспрямованими організаціями макрорівня. Або, інакше, — *сучасна людина однаково незатишно почуватється і у величезних макроструктурах, і в мушлі самотності*; їй бракує порівняно невеликих за розмірами, надійних і органічних спільнот, де б вона почувалася невимушено і захищено.

Розвиваючи далі ці міркування у книжці «Проблеми соціології» (1997), **Н.Смельзер** починає вживати поняття «мезорівень» і докладніше описує суть і завдання макро-, мезо- та мікросоціологічного аналізів соціальної дійсності.

Мікросоціологічний рівень, на його думку, включає соціологічну версію соціальної психології, або дослідження особи, орієнтованої на зовнішній соціальний світ, а також взаємодію між людьми. Він містить також вивчення малих груп (на зразок сім'ї), що взаємодіють між собою на особистісному щаблі. *Макросоціологічний рівень*, навпаки, має справу з дослідженнями суспільства в цілому, його основних інститутів, а також таких соціальних процесів, як соціальна інтеграція, соціальна солідарність та культурна ідентичність людей, які утворюють це суспільство.

Поняття «*мезо-соціологія*» формується у західній соціологічній думці, як зазначає **Н.Смельзер**, набагато пізніше, у 90-х роках ХХ ст. Н.Смельзер описує створення американськими соціологами групи, котру вони назвали «**МЕЗО**» і яку створили, переконавшись у недостатності макро- і мікропідходів, що домінували у США аж до кінця 1980-х років. Їхня головна теза — це визнання того факту, що «середній рівень» становить *вирішальну ланку між психологічним* (індивідуальним, особистісним) та *соціальним* (надіндивідуальним), між взаємодіючими особами та великими соціальними структурами. Вони зосереджують увагу на мезорівневих феноменах — групових, спільнісних, формально-організаційних, деяких інституціональних. *Ядром досліджень* на цьому рівні є соціальні групи і спільноти, через які індивід будує своє щоденне життя і свої стосунки з усім суспільством.

Як бачимо, історичний досвід ще і ще раз переконує нас, що *концепції суспільного розвитку, які формувалися у межах української соціологічної*

Створення
групи «МЕЗО»
у США

думки з її наголосом на спільнотах-громадах, через які індивід входить у суспільство і з'єднується з ним, мають рацію.

Виходячи з цих міркувань можна зробити висновки, що **суспільство як система структурно складається із людства в цілому (макрорівень), соціальних спільнот з утвореними ними соціальними інститутами (мезорівень), індивідів (мікрорівень).**

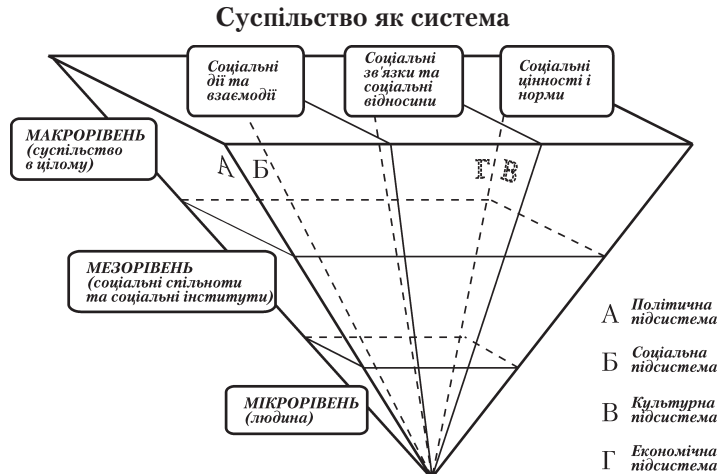
Структура суспільства

Можливі й інші спроби розгляду структури суспільства, де її складовими вважаються економічна, соціальна, політична і культурна підсистеми, кожна з яких впливає на інші, зазнаючи зворотнього впливу.

Деякі російські соціологи до соціальних процесів і явищ, які складають суспільство, зараховують соціальні дії та взаємодії, зв'язки та соціальні відносини, соціальні цінності й норми тощо.

Названі підходи можна поєднати, якщо дотримуватися таких процедур:

- схематично уявити соціальну систему як пласку піраміду, елементи якої функціонують на трьох рівнях: макро-, мезо- та мікрорівні;
- наповнити цю піраміду об'ємністю, додавши чотири бічні сторони відповідно до підсистем або сфер: економічну, соціальну, політичну та культурну;
- пронизати цю багатовимірну піраміду прямими та навскісними стрілками, які позначають соціальні взаємодії, взаємозв'язки та соціальні відносини між людьми, людьми та спільнотами, людьми та суспільством у цілому, суспільством та спільнотами, спільнотами та соціальними інститутами тощо (див. схему).

Суспільство
як цілісна
система

Отже, відповіді на запитання, що собою становить суспільство, чому і яким чином воно створюється, що і чому об'єднує людей, є різноманітними, але певний *консенсус* тут поступово досягається. Його суть полягає у тлумаченні суспільства як цілісної системи, такого соціального утворення, яке наділене *інтегральною системною якістю*, що не зводиться до характеристик окремих людей чи їх простої суми. Тим часом слід застерегти від абсолютизації першості й вищості суспільства над людьми, які до нього входять. Надмірне наголошування на тому, що суспільство — це самостійна субстанція, первинна щодо індивідів; що внаслідок своїх інтегральних властивостей соціальна система набуває самостійності, — все це зміщує органічну єдність у бік макроструктур і макроутворень, що було властиво ще для **Е.Дюркгайма**.

Суспільна
система
в ситуації
постмодерну

Додамо також, що *ситуація постмодерну* не відкидає ідеї системності суспільства, але надає їй нового, розширеного змісту. На переламі ХХ і ХХІ ст. системність суспільства розглядається в єдності найрізноманітніших його вимірів. Якщо раніше у трактуванні суспільства виходили передусім із чітко фіксованих структурних компонентів, їх взаємодії і взаємозв'язку, виконуваних ними функцій тощо, то нині на перший план поволі висуваються такі його складники, котрі раніше залишалися на узбіччі наукової уваги, але без яких годі уявити собі сучасне (чи постсучасне) суспільство. Це й *ускладнення соціальних структур зі зростанням ролі нетрадиційних соціальних груп* (маргіналів, осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації, різноманітних соціальних меншин загалом), і *зростання соціальних впливів нових соціальних рухів* (наприклад, ісламського фундаменталізму), й *ускладнення соціальних зв'язків, зростаюче переважання в них індивідуалістичних мотивів*. Щодо останнього — слід зауважити окремо: вважається, що ХХ ст. продемонструвало поступове вивищення індивідуального над соціальним, суспільнісим. Однак останні декади цього століття показали й нову, парадоксальну тенденцію в цьому плані, а саме зростання ваги і значення для особи так званих *ком'юнітаристських начал*. Тобто досягнення максимально можливої індивідуальної свободи людини призвело не до її усамітнення, а до зростання прагнення «бути зі своїми, серед своїх»; поєднувати свої зусилля там, де централізована держава набрала забагато повноважень або, навпаки, нічого не робить. Змінюються акценти і в розумінні найменшої, але водночас найважливішої складової суспільної системи, власне *людини*; дослідників дедалі більше цікавлять такі сторони її єства, як ірраціональне, позасвідоме, тілесне.

Ком'юнітаризм

Джерела та характер суспільного розвитку

Складнішим є питання про рушійні сили розвитку суспільства, тобто розгляд соціальних систем *у динамічному ракурсі*. Оскільки суспільство становить надзвичайно складне соціальне утворення, цілісну систему й побудоване на різноманітних соціальних зв'язках, відносинах і взаємодіях, це неминуче призводить до його змін. *Соціальні зміни* стосуються всіх складових суспільства і зумовлюють набуття ним нової якості. В історії соціологічної думки важко знайти концепцію, яка б заперечувала зміни суспільного життя, а відтак і розвиток суспільства.

Соціальні
зміни

Навіть *структурний функціоналізм Т.Парсонса*, якого часто звинувачують у позаісторичному підході до суспільства та в розгляді останнього передусім у статиці й рівновазі, має в собі поняття «соціальних змін». Ці зміни відбуваються переважно у межах збереження певної соціальної системи, але Т.Парсонс визнає і наявність якісних перетворень, здатних докорінно змінити суспільство в цілому. Інша річ, що для структурного функціоналізму у викладі Т.Парсонса ці якісні зміни, що призводять до порушення стану рівноваги й стабільності соціальної системи, є явищем небажаним і аномальним.

Отже, соціологи майже одностайні у визнанні поступального розвитку суспільства як соціальної системи. Проте уявлення про *рушій соціального поступу* існують найрізноманітніші, що залежить від загального розуміння суспільства.

Основні групи
поглядів
на розвиток
суспільства

Загалом в історії соціології можна знайти такі вирішення проблеми спонукальних чинників соціального розвитку:

- *пошуки екзогенних* (зовнішніх) або *ендогенних* (внутрішніх) чинників;
- акцент на *суб'єктивних* чи *об'єктивних причинах*;
- надання переваги *причинно-наслідковим зв'язкам* або *випадковим процесам*.

Представники так званого екзогенізму становлять меншість серед соціологів; до них можна зарахувати вже відомих з попередніх тем соціологів *географічного напрямку*, які вважають, що суспільний розвиток залежить передусім від зовнішніх географічних факторів — клімату, ґрунтів, ландшафту тощо.

Ендо- та
екзогенні
чинники
в розвитку
суспільства

Натомість переважна більшість соціологів висловлює переконання, що *причини поступу людства треба шукати в самому суспільстві*. Але ці внутрішні причини трактуються по-різному. Представники *конфліктологічної парадигми* в соціології спонукальні сили розвитку і змін суспільства шукають у соціальних суперечностях і конфліктах, які, на

їхній погляд, є внутрішньо притаманними будь-якому соціальному ладові й суспільному устрою. Соціальні конфлікти, будучи раціонально регульованими, здатні забезпечити «контрольовану еволюцію», або шлях досягнення соціальної стабільності. У цьому плані конфліктологічна соціологія наближається до структурного функціоналізму, бо обидва ці напрями розглядають соціальний порядок і згоду як нормальний, бажаний стан суспільства.

Докорінно відмінну позицію обстоює **марксистська соціологія**. Для неї головне джерело соціальних змін і розвитку — єдність і боротьба протилежностей, яка точиться в усіх сферах. В економічній — це суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, в соціально-політичній — боротьба класів-антагоністів, в духовній — боротьба протилежних ідеологій. Ці соціальні суперечності існували й існуватимуть завжди, тому постійні революційні зміни суспільства — це не аномалія, не патологія, а нормальний стан, в якому приречені перебувати всі народи і всі країни.

*Еволюція
і революція*

Відповідно до цих двох різних підходів щодо розуміння причин суспільного розвитку висуваються й *два різні шляхи їх реалізації*. Представники **конфліктології, структурного функціоналізму** та багато інших соціологів надають перевагу шляху *реформ*, поступових еволюційних змін і вдосконалення суспільства. Вони негативно ставляться до соціальних революцій, котрі зазвичай супроводжувалися масовим винищенням людей, грубим насильством, розрухою та руйнацією країн, де вони відбувалися. **Марксистська соціологія**, навпаки, рішуче відстоює шлях *соціальних революцій*, які неминучі при переході від кожної старої до нової суспільно-економічної формації.

*Революція
і реформи*

У сучасній літературі з цього приводу зазначається, що суспільний розвиток може здійснюватися і через революційні якісні, і через еволюційні кількісні зміни. Але в цілому співвідношення еволюції і реформ, з одного боку, і революції — з другого, в сучасних умовах змінюється *на користь перших двох*. Людство поступово переконується в тому, що гіркий досвід революційних звершень на теренах колишнього СРСР та інших країн соціалістичної співдружності доводить небажаність революційного шляху перебудови суспільства, заснованого на крові, насильстві та примусі.

*Об'єктивні
й суб'єктивні
чинники
у розвитку
суспільства*

У характеристиці **другої групи причин суспільного поступу** вирізняються соціологічні концепції, побудовані на визнанні вирішальної ролі або *суб'єктивного чинника*, або *об'єктивних закономірностей*. Прибічники першої позиції за основу соціального розвитку беруть передусім

чинники, пов'язані зі свідомою діяльністю індивіда чи групи індивідів, тому на перший план висувається індивідуальна (рідше групова) свідомість та її спонукальний вплив на динамічні зміни суспільства. Питання про *свідомість індивіда та його активність* у суспільних перетвореннях розробляється переважно у теоріях **психологічного напрямку**, в **концепціях символічного інтераціоналізму** та **феноменологічної соціології**, багато прихильників такої позиції має **німецька формальна соціологія**, а також **«розуміюча» соціологія гуманістичного спрямування**.

Закони розвитку суспільства: чи існують вони?

Об'єктивні причини соціального розвитку, незалежні від свідомості й волі індивіда, розглядаються у багатьох **позитивістських** школах і напрямах, серед них і **соціологічна концепція марксизму**. Ці причини часто тлумачаться як закономірності, що діють у суспільному житті. Але в сучасних умовах соціологи різних напрямів дедалі більше схильні вважати, що колишні уявлення про закономірний характер розвитку суспільства не виправдалися. Українські соціологи нині здебільшого обстоюють таку думку: положення про те, що суспільство розвивається на підвалинах раз і назавжди встановлених законів, не витримало перевірки часом; те, що раніше мало назву законів, насправді становить собою опис імовірних тенденцій розвитку.

Причинно-наслідкові й випадкові процеси

Марксистський детермінізм

Нарешті, **третьою групою** концепцій-пояснень джерел суспільного розвитку утворюють два протилежних табори: представники першого підпорядковують його **причинно-наслідковим зв'язкам**, прихильники другого акцентують на переважанні **випадковостей**. Першу групу течій репрезентує **марксистський детермінізм** (від лат. *determinare* — визначати), який визнає об'єктивну закономірність і причинну зумовленість соціальних явищ і процесів. Це означає, що кожна з підсистем, які входять у суспільство, існує не сама по собі, а перебуває у причинно-наслідковій залежності від інших. Усі ці підсистеми (економічна, соціально-політична, ідеологічна) утворюють ієрархічну структуру, перебувають у певній субординації, підлеглості: всі підсистеми зумовлені й залежні від особливостей економічної підсистеми та змін, які в ній відбуваються.

Соціальний дарвінізм

Прихильники думки про випадковий характер суспільних змін групуються навколо **соціального дарвінізму**. Останній вимагає розглядати суспільство і будь-яку форму організації як безструктурну сукупність властивостей або елементів, а еволюцію — як процес змін, що відбуваються завдяки випадковим варіаціям і природному відбору. Таке тлумачення еволюції наштовхується на активний спротив багатьох

соціологів антипозитивістського спрямування, оскільки воно виглядає повним запереченням внутрішнього сенсу, моральної мети поступу людства, заміною соціального порядку хаосом, і поступово втрачає свої позиції.

*Ідея прогресу:
відповіді
на одвічні
питання
людства*

Великої ваги нині набуває **переосмислення проблеми прогресу людства**. **Ідея прогресу** народилася із філософських уявлень XVII—XIX ст. і міцно вкоренилася і в суспільних науках, включно з молодого соціологією, і в людській свідомості. Її суть була гранично простою і добре зрозумілою: всі суспільства рухаються природно і закономірно «вперед» і «вгору» шляхом від злиденності, варварства, деспотизму і невігластва — до розквіту, цивілізації, демократії та розуму, вищим проявом якого є наука. Це — рух від поганого до доброго, від незнання до знання, що зумовлював оптимістичний погляд на майбутнє і давав чіткі відповіді на **одвічні питання**:

- *Чому людство таке строкате, різноманітне?* Тому що різні суспільства перебувають на різних стадіях розвитку.
- *Що є зміна суспільства?* Це його невідворотне проходження крізь усю різноманітність існуючих суспільних форм.
- *У чому полягає завдання суспільної теорії і науковців-суспільствознавців?* Дати визначення природної послідовності етапів суспільного розвитку в його різноманітних формах, від минулого до майбутнього. Також науковці мусять виявляти всілякі відхилення, патології, конфлікти, які заважають нормальному розвитку суспільства по висхідній або стану його рівноваги.
- *У чому полягає обов'язок політиків, керівників держави?* У тому, щоб використовувати напрацювання вчених із метою прискорити цей природний рух уперед, подолати сили регресу, які намагаються цей рух загальмувати. Тому можливим і необхідним є і соціальне планування (щоб прорахувати і змоделювати найоптимальніший розвиток суспільства на майбутнє, аби уникнути різних соціальних негараздів), і соціальна інженерія (тобто будівництво збалансованого суспільного організму та управління поведінкою його членів у вигідному для відповідного суспільства/держави напрямі).
- *Як поділяються суспільства?* Одні з них є «розвиненими», інші ж — тільки такими, що розвиваються, і відповідно потребують допомоги й опіки з боку «розвинених»; своєю чергою, «передова» країна демонструє «менш розвиненій» чи «недорозвиненій» країні картину її власного майбутнього.

Критика
ідеї прогресу
наприкінці
XX ст.

Але з другої половини XX ст. дедалі очевиднішою стає **криза ідеї прогресу**, яка згодом зазнає найгострішої критики у **постмодернізмі**. Саме постмодерністи вважають ідею прогресу *одним із мета-оповідань* (метанаративів), яке не справдилося. Величезна кількість фактів і явищ, на які до певного часу закривали очі, вперто не хоче вписуватися, як пише американський вчений **Т.Шанін**, у прогресистській моделі — чи це ісламське відродження, чи питання меншин, чи зростання продуктивності праці, яке породжує голод тощо. Уявлення про необмежений лінійний прогрес заважали розглядати суспільний світ у всій його складності та багатоманітні, побачити в ньому паралельні форми, які співіснують одна з одною, не «відмираючи» і не будучи етапами єдиного процесу.

В.Старосоль-
ський
і сучасне
бачення
розвитку
людства

Як тут не згадати з вдячністю українського соціолога **В.Старосольського**, який ще на початку 20-х рр. XX ст. гостро полемізував з **Ф.Тьоннісом** — представником ідеї прогресивного розвитку людства від спільнот до раціоналізованих суспільств, із відмиранням таких форм перших, як етнічні, сімейні, релігійні спільноти і групи. На думку цього класика української соціології, розвиток людських суспільств доцільніше уявляти радше як *«величаву ритміку історії»*, ніж як якийсь одномірний і односкерований процес; до того ж ця ритміка й проявляється у чергуванні певних суспільних форм, але зрідка супроводжується цілковитим відмиранням якихось із них. Нині якраз і відбувається дедалі більше усвідомлення того, що людську історію краще (й адекватніше) розуміти як рух від багатства конкретних соціальних форм до нових багатств форм, а не до їх універсалізації чи глобалізації світу.

Альтернативи
ідеї прогресу

Тому в сучасній західній соціології набирають темпів **альтернативні** ідеї прогресу **підходи** до осмислення характеру й спрямованості еволюції суспільств, зокрема спроба розуміння суспільного розвитку як *хвилеподібного процесу*, уособлена школою **Ф.Броделя** та **І.Валерстайна**. Ця хвилеподібність передбачає, з одного боку, певну скерованість розвитку суспільної системи (наприклад, тенденцію до її ускладнення), а з другого — наявність хвиль змін, що заступають одна одну і відповідають різним станам і рівням організації такої системи. З'являється принципова можливість описувати і явища узгодження, синхронізації процесів, які відбуваються у найвіддаленіших точках всередині складних систем, і також ситуації нарощування внутрішньої гетерогенності (або неоднорідності) цих систем, різної поведінки їхніх частин і просторових структур.

Циклічно-
хвильовий
підхід

Російський соціолог **В.Пантін** у своїх публікаціях останнього часу показує, як ускладнюються уявлення про розвиток суспільства навіть у межах однієї школи чи напряму. Він описує **циклічно-хвильовий підхід**,

коли під циклом розуміють не замкнені кола історичного розвитку, а еволюційні цикли. Під час дії цих циклів система проходить через нові й нові стани, які є подібними, але не тотожними до тих, через які вона проходила раніше. У цьому разі історичний цикл становить собою по суті хвилю змін у часі й просторі, з множинністю переходів і критичних точок, зі зміною фаз всередині циклів, з існуванням багатьох альтернатив і варіантів розвитку, врешті-решт зі зміною векторів самого розвитку. За словами **I. Валерстайна**, цикли і хвилі є одночасно й механізмом, який описує життя певної історичної системи, і механізмом, за допомогою якого діє реальна система.

Висновки

Таким чином, розгляд суспільства як цілісної системи дає можливість зробити **висновки** про те, що:

- суспільне життя, попри свою якісну відмінність від життя природи, слід розглядати у тісному взаємозв'язку з останньою;
- суспільство, будучи цілісною системою, має надзвичайно складний багатовимірний характер, що зумовлює велику строкатість поглядів на нього та його структуру.

Водночас **нині дедалі більше простежуються:**

- *спроби уніфікації* уявлень про соціальну систему за допомогою побудови багатовимірного соціологічного пояснення цього феномена, в якому немає провідної ролі якогось одного чинника чи складника;
- у розгляді соціальних систем *центром уваги поступово стають соціальні спільноти*, котрі містять у собі визначальну якість саморозвитку, рухів і соціальних змін, якнайкраще втілюють повсякденні потреби й далекосяжні інтереси людського існування;
- загальновізнаною в соціології є думка про соціальний розвиток, який по-різному тлумачать представники різних соціологічних напрямів і шкіл. Нині їх дедалі більше об'єднує переконання, що цей розвиток не є жорстко запрограмованим лінійно-висхідним процесом переходу від нижчих шаблів до вищих, який підкоряється суспільним закономірностям. У цьому розвитку сьогодні переважають чинники, пов'язані з *раціональною та ірраціональною, вмотивованою і емоційною поведінкою та діяльністю суб'єкта — людської особистості*.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

МОДУЛЬ 1

Тести і вправи

162 *Вступ*

164 *Завдання першої групи складності*

166 *Завдання другої групи складності*

170 *Завдання третьої групи складності*

Вступ

*Місце
перевірятьних
модулів
у структурі
курсу*

Контроль засвоєння навчального матеріалу із соціології проводиться двічі на семестр як проміжне і підсумкове заняття. **Структурно** ці два перевіряльні модулі розміщені так: перший — після викладу шести тем розділу 1 «Загальна теорія та історія соціології», другий — після викладу чотирьох тем розділу 2 «Суб'єкти суспільного життя», трьох тем розділу 3 «Сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів» і двох тем розділу 4 «Організація і проведення конкретно-соціологічних досліджень».

*Зміст
і побудова
перевірятьних
модулів*

Змістовно перевіряльні модулі поділяються на запитання, вправи і тести різних груп складності. До перевіряльних завдань *першої групи складності* належать достатньо прості запитання і вправи, які не потребують широкого письмового викладу і полягають у виборі правильних лаконічних відповідей щодо визначень, термінів, дат, авторів певних соціологічних праць або концепцій. *Друга — середня група складності* — вимагає формулювання певних визначень, суті різноманітних підходів до суспільних явищ і процесів, вміння подати коротку характеристику тієї чи тієї соціологічної концепції або окремого положення. *Третя — група найвищої складності* — містить у собі проблемні завдання, вправи і тести, відповіді на які повинні з'ясувати здатність до поглибленого аналізу засвоєного навчального матеріалу, порівняння різних соціологічних концепцій і теорій, положень і принципів.

*Порядок
нарахування
балів
за виконання
завдання*

Відповідно до складності завдань встановлюється *порядок нарахування балів*, а в подальшому — виведення підсумкової оцінки виконаних завдань, яка може стати основою оцінки на іспиті чи заліку. Максимальна оцінка за правильні відповіді на запитання першої групи складності становить 5 балів, другої групи — 10 балів, третьої групи — 15 балів; сукупна найвища оцінка за одне опитування — 30 балів.

Якщо студент набере суму від 25 до 30 балів, це відповідатиме оцінці «відмінно»; від 18 до 25 балів — «добре»; від 10 до 18 балів — «задовільно»; нижче 10 балів — «незадовільно».

Есеї

Крім того, до сумарної сукупності балів можна додати оцінку за *есеї*. Вважаємо за доцільне запровадити написання студентами есеїв і відмовитися від усталеної раніше практики написання ними рефератів із кількох причин: це й брак потрібної кількості навчальної та наукової літератури, і великі обсяги рефератів, і сучасна практика «скачування» рефератів із сайтів інтернету тощо. Системи освіти розвинених країн орієнтують студентів на створення есеїв — невеликих за обсягом (2–3 стор.) самостійних праць студентів із проблем, які вони самі обирають в

процесі проведення занять. *Написання есею передбачає:* короткий виклад проблеми; висвітлення різних поглядів з приводу неї та шляхів її вирішення із сучасної зарубіжної та вітчизняної наукової літератури; обрання власного підходу до дослідження певної проблеми і його аргументація з посиланням на відповідні джерела. Найвища оцінка за есеї — 20 балів.

Сукупна оцінка

Таким чином, максимальна сукупна оцінка за один перевіряльний модуль може становити 50 балів (30 — за контрольне опитування з трьох питань різних груп складності плюс 20 — за есеї). Всього за два складені перевіряльні модулі студент може отримати **максимальну оцінку 100 балів** за умови бездоганного виконання двох контрольних завдань і написання протягом семестру двох есеїв.

Кожна з груп запитань уміщує по **70 варіантів завдань** (з урахуванням середньої кількості студентської групи та можливості розробки максимального числа варіантів запитань, тестів і вправ, які не повторюються).

*Організація
перевіряльних
занять*

Організаційно здійснення перевірки знань студентів полягає у формуванні викладачем *картки персонального завдання для кожного студента*, яка складається з трьох запитань, тестів і вправ різних ступенів складності. Бажано включати до картки по одному завданню спочатку з першої, тоді з другої і третьої груп складності: в кожній картці доцільно вмістити по три завдання, складність виконання яких зростатиме.

На контрольних заняттях кожний студент групи отримує свою картку і готує відповіді протягом 1 год. заняття. *Перевіряльні заняття* (2 год.) методично доцільно побудувати таким чином: коротке вступне слово викладача з поясненням вимог до контролю знань студентів і загальною характеристикою завдань, для прикладу можна зачитати одну із задалегідь приготованих карток з правильними відповідями (10 хв.); розподіл карток серед студентів (5 хв.); виконання перевіряльних завдань (60 хв.); збирання заповнених карток (5 хв.); відповіді викладача на запитання, які виникли (10 хв.).

Звичайно, поділ часу перевіряльного заняття може бути змінений відповідно до бажання викладача чи форми проведення перевіряльних занять (у вигляді контрольних письмових робіт або заняття в комп'ютерному класі).

Завдання першої групи складності

*Завдання
до теми 1*

1. Коли виникає соціологія як самостійна наука?
2. Хто вважається засновником соціології як самостійної науки?
3. Що означає термін «соціологія»?
4. Назвіть соціальні спільноти, які ви знаєте.
5. Наведіть приклади соціальних інститутів.
6. Назвіть сучасні соціальні інститути.
7. Перелічіть функції сімейних та обрядових інститутів.
8. Перелічіть функції політичних інститутів.
9. Перелічіть функції релігійних інститутів.
10. Перелічіть функції професійно-промислових інститутів.
11. Назвіть основні функції соціології.
12. Які науки і в якому порядку входять до класифікації наук О.Конта?
13. Хто першим вводить у науковий обіг термін «соціологія»?
14. Назвіть три основні складові суспільства згідно з О.Контом.
15. Хто є автором вислову «всезагальний консенсус»?
16. Назвіть три стадії розвитку інтелекту (за О.Контом).
17. Перелічіть основні методи соціології, які охарактеризував О.Конт.
18. Яка основна ідея соціологічного вчення Г.Спенсера?
19. Хто першим вводить у науковий обіг у соціології термін «соціальний інститут»?
20. Хто вважається засновником соціального дарвінізму?
21. Хто першим вводить у науковий обіг у соціології поняття соціального конфлікту?
22. До якого напрямку в соціології належить французький соціолог Ж.А. де Гобіно?
23. Хто започатковує географічний напрям у соціології?
24. Кому із соціологів належить вислів «суспільно-економічна формація»?
25. Які течії входять до соціологічного психологізму?
26. Кому із соціологів належать терміни «соціогенія», «телічні процеси», «меліоризм суспільства»?
27. Хто із соціологів аналізує натовп?
28. До якого напрямку в межах соціологічного психологізму належить соціолог В.Мак-Дугал?
29. Хто вводить у науковий обіг у соціології термін «соціальний факт»?
30. Хто з представників класичної соціології досліджує патологічні стани суспільства?

*Завдання
до теми 3*

*Завдання
до теми 4*

31. Що означає вислів Ното duplex (людина – істота двоїста) і кому із соціологів він належить?
32. Як називається основна праця німецького соціолога М.Вебера?
33. Що таке «соціальна дія» у характеристиці М.Вебера?
34. Хто, на вашу думку, є засновником «розуміючої», гуманістичної соціології?
35. Назвіть основних представників німецької формальної соціології.
36. Яку назву має основна праця німецького соціолога Ф.Тьонніса?
37. Кому належать терміни «гемайншафт» і «гезельшафт»?
38. Назвіть характерні риси сучасної соціології.
39. Назвіть прізвища соціологів, які представляють структурний функціоналізм.
40. Назвіть прізвища соціологів – представників конфліктологічної парадигми в соціології.
41. Назвіть прізвища соціологів, що належать до символічного інтеракціонізму.
42. Назвіть прізвища соціологів, які розробляли феноменологічну соціологію.
43. Які три основні школи репрезентують емпіричну соціологію другої половини ХХ ст.?
44. Яку назву має соціологічне вчення П.Сорокіна?
45. Назвіть основних представників Чиказької школи в соціології.
46. Хто є автором книги «Постіндустріальне суспільство, яке наближається»?
47. Назвіть три великі епохи людської історії, описані в теоріях постіндустріального суспільства.
48. Назвіть три фази історико-культурного розвитку згідно з концепцією постмодернізму.
49. Назвіть прізвище соціолога, який написав «Дев'ять тез про майбутнє соціології».
50. Перелічіть праці видатних українських мислителів, які належать до витоків нашої протосоціології.
51. Коли був заснований Женевський гурток українських учених-передвісників вітчизняної соціології? Хто входив до його складу?
52. Який метод дослідження соціальних явищ виробив М.Грушевський (подайте його назву)?
53. Назвіть прізвища українських економістів, у працях яких містилася соціологічна тематика.
54. У якому році М.Грушевський повертається з еміграції в Україну?

*Завдання
до теми 5*

*Завдання
до теми 6*

55. Коли розпочинаються утиски соціології в радянській Україні?
56. Коли і ким був заснований Український соціологічний інститут в еміграції?
57. Коли і ким був заснований Український інститут громадознавства у Празі? До якого року існував цей інститут?
58. Хто, коли і де уклав перший український підручник з соціології?
59. Що означає термін «антропоцентризм»?
60. Як ви розумієте вислів «екологічні проблеми»?
61. Назвіть три основні різновиди системних уявлень про суспільство.
62. До якого напрямку в соціології належить вчення італійського соціолога В.Парето?
63. Кому належить вчення про еліти та їх циркуляцію?
64. Дайте визначення суспільства.
65. Дайте визначення соціальної системи.
66. Перелічіть основні ознаки суспільства.
67. Що означає термін «детермінізм»?
68. Як ви розумієте вислів «глобальна екологічна криза сучасності»?
69. Що означає вислів «кoeволюція суспільства і природи»?
70. Що означає термін «біфуркація»?

Завдання другої групи складності

*Завдання
до теми 1*

1. Охарактеризуйте різні підходи до розуміння соціології як науки.
2. Дайте визначення соціології.
3. Дайте визначення соціальної спільноти.
4. Дайте визначення соціального інституту.
5. Зобразіть у вигляді схеми, до яких соціальних спільнот може входити студент.
6. Охарактеризуйте специфіку соціальних інститутів, які діють в сучасній Україні.
7. Поясніть, які дві групи соціальних інститутів функціонують у сучасному українському суспільстві.
8. Перелічіть нові соціальні інститути, які формуються в сучасному українському суспільстві.
9. Що означає термін «подвійна інституціоналізація» стосовно України?
10. Розкрийте значення терміну «державний патерналізм».
11. Намалюйте схему структури соціологічного знання.
12. Дайте розширену характеристику основних функцій соціології.
13. Поясніть, чим соціологія відрізняється від інших наук.

Завдання
до теми 2

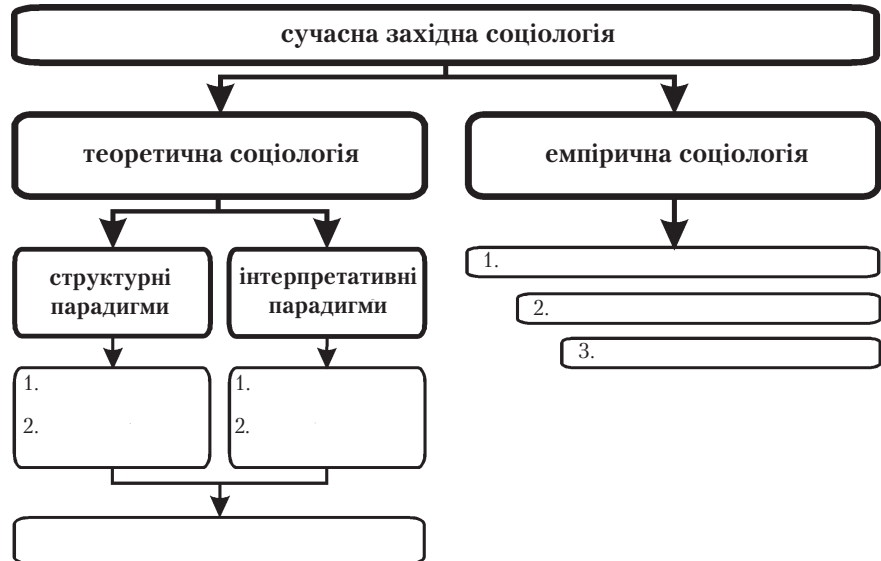
14. Назвіть основні положення «соціальної статистики» О.Конта.
15. Сформулюйте закон трьох стадій розвитку людського інтелекту і вкажіть, кому він належить.
16. Розкрийте ідею Г.Спенсера про соціальну еволюцію.
17. Чим різняться між собою соціологічні вчення О.Конта і Г.Спенсера?
18. У чому полягає сенс вчення Г.Спенсера про соціальну політику держави?
19. Назвіть основні положення соціального дарвінізму.
20. До якого соціологічного напрямку належить американський соціолог А.Смолл і яка ідея є найбільш плідною в його творчому доробку?
21. Перелічіть основні положення концепцій географічного напрямку в соціології.
22. Назвіть основні положення концепцій расово-антропологічної школи в соціології.
23. Намалюйте схему будови суспільства згідно з ученням К.Маркса.
24. Розкрийте суть психологічного еволюціонізму.
25. Охарактеризуйте основні положення психології натовпу Г.Лебона.
26. У чому полягає суть «гормічної» концепції В.Мак-Дугала?
27. Що означає вислів «психологічний редуціонізм»?
28. Розкрийте зміст положення Е.Дюркгайма про аномію суспільства.
29. Чому соціологічна концепція Е.Дюркгайма має назву «соціологізм»?
30. У чому полягає суть соціологічного вчення Е.Дюркгайма про релігію і мораль?
31. Розкрийте зміст положення М.Вебера про соціальну дію та її типи.
32. Назвіть основні положення соціології політики і влади М.Вебера.
33. Охарактеризуйте внесок М.Вебера у розвиток класичної соціології.
34. Які проблеми соціології знайшли свою розробку у вченні класика соціології, німецького вченого Г.Зіммеля?
35. У чому полягає суть вчення Ф.Тьонніса про спільноти і суспільство?
36. Нижче подані у схематизованому вигляді символи-пиктограми чотирьох учень представників класичної соціології. Зазначте, будь ласка, під кожним із них прізвище його автора.

Завдання
до теми 3

Завдання
до теми 4

37. Заповніть порожні клітинки у схемі будови сучасної західної соціології.

38. Назвіть основні положення структурного функціоналізму.

39. Назвіть основні положення конфліктологічної соціології.

40. Назвіть основні положення символічного інтеракціонізму.

41. Назвіть основні положення феноменологічної соціології.

42. Які поняття є центральними у теоріях:

- структурного функціоналізму;
- конфліктологічної соціології;
- символічного інтеракціонізму;
- феноменологічної соціології?

43. Чому соціологічне вчення П.Сорокіна має назву «інтегральна соціологія»?

44. Назвіть три етапи у розвитку емпіричної соціології та хронологічні рамки, що їм відповідають.

45. Назвіть основні положення теорії постіндустріального суспільства.

46. Охарактеризуйте три великі стадії (епохи) історії людства згідно з теорією постіндустріального суспільства.

47. Охарактеризуйте суть концепції постмодернізму в соціології.

48. Розкрийте змістовне наповнення трьох фаз історико-культурного розвитку Європи згідно з концепцією постмодернізму.

*Завдання
до теми 5*

49. Дайте характеристику постмодерністського ставлення до людини і суспільства.
50. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку соціології у майбутньому (за працею Е.Гідденса).
51. Дайте коротку характеристику праць українських соціологів, які входили до женецького гуртка у 80-х рр. XIX ст.
52. Дайте загальну характеристику соціологічних аспектів праць українських філософів XIX – початку XX ст.
53. Розкрийте основний зміст положень історико-соціологічного методу М.Грушевського.
54. Чому і за що критикували марксизм українські економісти:
 - М.Ковалевський;
 - М.Туган-Барановський?
55. Чому радянська влада чинила опір розвитку соціології в УРСР?
56. Охарактеризуйте початки відродження української соціології сучасного періоду.
57. Назвіть основні напрями діяльності Українського соціологічного інституту в еміграції.
58. Розкрийте зміст діяльності Українського інституту громадознавства протягом 1924–1932рр.
59. Дайте загальну характеристику соціологічного вчення М.Шаповала.
60. Як розглядається співвідношення «природа-суспільство» у соціологічному позитивізмі другої половини XIX ст.?
61. У чому полягають основні положення «парадигми людської винятковості»? Чим пояснити її появу в сучасній західній соціології?
62. Розкрийте зміст «нової екологічної парадигми» в соціологічній думці кінця XX ст.
63. Охарактеризуйте системно-механістичні уявлення про соціальні системи.
64. Дайте характеристику системно-органістичних уявлень про суспільство як соціальну систему.
65. З яких ідей і положень складаються синтезовані уявлення про суспільство як соціальну систему?
66. Дайте визначення суспільства:
 - в широкому значенні цього слова;
 - у вузькому розумінні.
67. Назвіть три рівні системного підходу до розуміння суспільства та його структури.
68. Перелічіть основні підходи (три групи соціологічних концепцій) до розв'язання проблеми спонукальних чинників соціального розвитку.

*Завдання
до теми 6*

69. Назвіть основні прояви глобальної екологічної кризи сучасності.
70. У чому полягає ідея коеволюції суспільства і природи?

Завдання третьої групи складності

*Завдання
до теми 1*

1. Назвіть соціальні спільноти, які ви знаєте, та охарактеризуйте відмінності між ними.
2. Поясніть, у чому полягає специфіка формування й функціонування соціальних інститутів у сучасній Україні.
3. Що означає вислів «феномен подвійної інституціоналізації» стосовно сучасного українського суспільства?
4. Назвіть чотири основні компоненти структури соціологічного знання та поясніть, як вони пов'язані між собою.
5. Охарактеризуйте роль соціології у житті суспільства.
6. Яке значення має соціологія у підготовці молодих спеціалістів? Аргументуйте свою відповідь.
7. Розкрийте, яке місце займає соціологія в системі наук та взаємозв'язки соціології:
 - з природничими;
 - з технічними;
 - з соціальними;
 - з гуманітарними науками.
8. Проблема самогубств у соціології та інших науках (короткий аналіз основних підходів).

*Завдання
до теми 2*

9. Охарактеризуйте причини виникнення соціології як самостійної науки.
10. У чому полягає «всезагальний консенсус» у суспільстві в розумінні О.Конта? Чи можливий такий консенсус у сучасному суспільстві?
11. Поясніть, яку роль у розвитку суспільства відіграє вдосконалення людського інтелекту, використовуючи з цього приводу думки О.Конта та власні міркування.
12. У чому полягає суть «позитивної політики» О.Конта та який її зв'язок з реформуванням суспільства?
13. Що таке «позитивізм у соціології»? Назвіть основні принципи соціологічного позитивізму та дайте їхню оцінку з огляду на перспективи сьогодення.
14. Назвіть і розкрийте зміст п'яти системних принципів розвитку соціального організму згідно з вченням Г.Спенсера.
15. Вчення Г.Спенсера про соціальну політику та його відмінність від уявлень О.Конта.

16. Обґрунтуйте місце О.Конта в історії соціології.
17. Обґрунтуйте роль і значення вчення Г. Спенсера для розвитку соціологічної думки.
18. Чому окремих напрям в соціології має назву «соціальний дарвінізм»?
19. Чи можуть географічні чинники (клімат, ландшафт, ґрунти, ріки тощо) визначати розвиток суспільства? Обґрунтуйте свою відповідь.
20. У чому полягає суть соціологічної концепції марксизму? Чи розвивається суспільство за К.Марксом?
21. Яке місце людини у соціологічному вченні марксизму? Чи насправді людина є лише «гвинтиком» історії?
22. Дайте коротку характеристику критичного аналізу соціологічної концепції марксизму в працях:
 - українських соціологів;
 - західних соціологів.
23. У чому полягає відмінність між соціологічним позитивізмом і психологічним напрямом у соціології?
24. Дайте характеристику відмінностей між еволюціонізмом Г.Спенсера та психологічним еволюціонізмом Л.Ворда.
25. Розкрийте основні положення праці Г.Лебона «Психологія соціалізму». Наскільки справдився прогноз французького соціолога?
26. У чому полягає суперечливість соціологічної концепції Е.Дюркгайма?
27. В який спосіб поєднуються ідея Е.Дюркгайма про соціальну солідарність зі зростаючим у суспільстві розподілом праці?
28. Охарактеризуйте внесок Е.Дюркгайма у розвиток соціологічної думки.
29. Вам, очевидно, відоме твердження М.Вебера про зростаючу раціональність у розвитку суспільства. Прокоментуйте чотири типи соціальної дії у вченні М.Вебера та сучасний стан суспільства з позиції ідеї раціональності.
30. Які типи політичного панування у характеристиці М.Вебера властиві:
 - давнім суспільствам;
 - сучасним розвиненим західним країнам
 - і чому? Що означає харизматичний тип панування і чи можливий він у сучасних умовах?
31. Чому, на вашу думку, ідеї М.Вебера є співзвучними сучасності?
32. Яку відповідь на запитання: «Як можливе суспільство?» дає німецький соціолог Г.Зіммель?
33. Ф.Тьонніс вважав, що з часом спільноти поступляться місцем раціоналізованим суспільствам. Чи мав він рацію?

Завдання
до теми 3

Завдання
до теми 4

34. Дайте загальну характеристику класичної соціології в її основних рисах.
35. Сучасна західна теоретична соціологія містить у собі теорії двох рівнів. Що це за рівні і чим зумовлене їхнє виокремлення?
36. Т.Парсонс і Р.Мертон належать до представників структурного функціоналізму. В чому полягає відмінність їхніх поглядів?
37. Чи можуть соціальні конфлікти відігравати позитивну роль у розвитку суспільства? Використайте аргументацію Л.Козера для відповіді на це запитання, а також ваші власні міркування.
38. У чому полягає відмінність між західними соціологічними теоріями макро- і мікрорівнів у розгляді суспільства як соціальної системи?
39. Спробуйте зобразити у вигляді схем основний сенс:
 - вчення Дж.Міда;
 - вчення Г.Блумера.Обидва вони є представниками символічного інтеракціонізму, але їхні погляди дещо відрізняються. У чому полягають відмінності їхніх учень?
40. Намалуйте схему, яка в загальному вигляді характеризує суть феноменологічної соціології. Поясніть, у чому полягає різниця між поглядами представників символічного інтеракціонізму та феноменологічної соціології.
41. Доведіть, що інтегральна соціологія П.Сорокіна знаменує собою якісно новий етап у розвитку соціологічної думки сучасності.
42. Дайте загальну характеристику сучасної емпіричної соціології. Що нового дала емпірична соціологія для загального розвитку соціологічної думки?
43. Чим різняться між собою концепції постіндустріального суспільства і постмодернізму?
44. У чому полягає докорінна зміна економічної сфери сучасних розвинених суспільств і як це впливає на людину?
45. Як ви розумієте вислів «смерть суб'єкта» в концепції постмодернізму?
46. Чи справді сучасна людина є кіборгом? Охарактеризуйте своє ставлення до проблеми людини в концепції постмодернізму.
47. Що чекає соціологію у майбутньому? Як ви уявляєте її подальший розвиток у його основних рисах?
48. Дайте загальну характеристику розвитку української соціології у період до I світової війни.
49. М.Грушевському належить положення про коливальну динаміку суспільної еволюції. Чим відрізняється це положення від позитивістських схем соціального поступу людства?

Завдання
до теми 5

50. Охарактеризуйте «теорію факторів» українського економіста М.Ковалевського та її значення для соціології.
51. У чому полягає відмінність у трактуванні класів:
 - М.Туган-Барановським;
 - К.Марксом?
52. Чому М.Грушевському не вдалося розбудувати соціологію в радянській Україні?
53. Назвіть основні причини занепаду соціології в радянській Україні.
54. Які основні напрями розвитку соціології в сучасній Україні ви можете назвати? Чому саме вони нині виходять на перший план?
55. Чому в умовах міжвоєнної еміграції розвиток саме соціології отримує пріоритетне значення в середовищі українських науковців за кордоном?
56. Охарактеризуйте основні напрями досліджень українських соціологів «празького гурту» в міжвоєнний період (1919–1939).
57. Чи можна вважати українського соціолога М.Шаповала попередником структурного функціоналізму? Аргументуйте свою відповідь.
58. Чи існує перервність еволюції між біологічними істотами та людиною? Подайте свою думку стосовно проблеми походження людини.
59. Яким є співвідношення понять «природа» і «суспільство» в сучасній соціологічній думці?
60. Чи можлива, на вашу думку, коеволюція природи і суспільства?
61. Чи можливо, на ваш погляд, подолати глобальну екологічну кризу? Якщо ні, то чому? Якщо так, то в який спосіб?
62. Чим відрізняються між собою ідеї Ф.Тьонніса й Е.Дюркгайма про співвідношення механічного та органічного в розвитку суспільства?
63. Викладіть основні положення структурного функціоналізму щодо соціальних систем. Яка, на Вашу думку, головна вада цих концепцій?
64. Назвіть три рівні системного підходу до розуміння суспільства та його структури і опишіть кожний з них.
65. Чому в сучасній західній соціології переважає розгляд суспільства лише на макро- та мікрорівнях?
66. Зобразіть схематично (у вигляді багатовимірної піраміди) суспільство як соціальну систему з усіма її складовими та рівнями розвитку.
67. Як співвідносяться між собою:
 - еволюція та революція;
 - революційні перетворення і реформи?
68. Чи існують закономірності в розвитку суспільства? Якщо так, то які? Якщо ні, то чому?

*Завдання
до теми 6*

69. Висловіть своє ставлення до ідеї прогресу.
70. Чи є українське суспільство постмодерним? У якому напрямі, на вашу думку, йде розвиток сучасного українського суспільства?

Наведені завдання можна пристосувати до перевірки засвоєних студентами знань *за допомогою комп'ютера* при наявності в навчальному закладі комп'ютерного класу. Для цього завдання всіх рівнів складності для перевірки і контролю набуття знань слід адаптувати для комп'ютерної версії таким чином.

ЗАВДАННЯ ПЕРШОЇ ГРУПИ СКЛАДНОСТІ

1. Коли виникає соціологія як самостійна наука? Оберіть правильну відповідь серед чотирьох наведених і позначте її за допомогою знаку «х»:
 - в добу античності;
 - у XVII ст.;
 - у XVIII ст.;
 - у 30–40-х рр. XIX ст.
2. Хто вважається засновником соціології як самостійної науки? Оберіть правильну відповідь серед чотирьох наведених:
 - О.Конт;
 - Арістотель;
 - Г.Спенсер;
 - Е.Дюркгайм.
3. Що означає слово «соціологія»? Оберіть правильне значення цього терміна серед чотирьох наведених:
 - наука про суспільний розвиток;
 - вчення про структуру суспільства;
 - наука про суспільну будову;
 - вчення про суспільство.
4. Які з наведених нижче утворень є соціальними спільнотами? Позначте правильні відповіді знаком «х»:
 - політичні партії;
 - сім'я;
 - прихильники певних політичних ідей;
 - релігійні громади;
 - церква;
 - нація;
 - молодь;
 - люди пенсійного віку;

- профспілки;
- уболівальники футбольних клубів.

Відповідним чином можуть бути пристосовані до комп'ютерів інші завдання першого рівня складності.

ЗАВДАННЯ ДРУГОЇ ГРУПИ СКЛАДНОСТІ

Деякі наведені завдання цього рівня складності у попередньому варіанті надаються до комп'ютерного використання у представленому вигляді (див., наприклад, №№ 37 і 38). Інші запитання цієї групи слід адаптувати до комп'ютерів таким чином.

1. Який підхід до розуміння соціології є найвживанішим нині? Правильну відповідь позначте знаком «х»:
 - соціологія — це наука про суспільство, яке є прямим продовженням і вищим продуктом природи;
 - соціологія — це наука про соціальні спільноти та соціальну людину — творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку;
 - соціологія — це наука про людину і суспільство, яке вона творить;
 - соціологія — це наука про суспільну свідомість.
3. Оберіть правильне визначення соціальної спільноти серед наведених нижче і позначте його відповідним знаком:
 - соціальна спільнота — це сукупність індивідів, яка характеризується відносною цілісністю;
 - соціальна спільнота — це держава;
 - соціальна спільнота — це сукупність соціальних інститутів;
 - соціальна спільнота — це продукт природного розвитку людей.
6. Оберіть правильну відповідь щодо функцій, які виконують певні соціальні інститути, та позначте її відповідним знаком:
 - функції сімейних інститутів:
 - а) виховання дітей;
 - б) освіта підростаючого покоління;
 - в) передавання досвіду від старшого до молодшого покоління;
 - г) здійснення соціального контролю та управління;
 - функції обрядових інститутів:
 - а) прийняття управлінських рішень;
 - б) виховання дітей;
 - в) регулювання поведінки людей;
 - г) встановлення звичаїв та етикету;
 - функції політичних інститутів:

- а) виховання дітей;
- б) відображення інтересів різних верств населення;
- в) регулювання повсякденної поведінки людей;
- г) забезпечення влади певного класу тощо.

ЗАВДАННЯ ТРЕТЬОЇ ГРУПИ СКЛАДНОСТІ

Специфіка цих завдань полягає в тому, що вони найважче піддаються адаптації до комп'ютерів, оскільки вимагають нестандартних відповідей та вирішень поставлених проблем. Тому доцільно залишити їх у попередньо наведеному вигляді відкритих запитань, на які студенти даватимуть відповіді, набираючи текст на комп'ютері власноручно.

РОЗДІЛ II

Суб'єкти суспільного життя

ТЕМА 7

Соціологія особистості

- 178 *Ключові поняття і категорії соціології особистості*
- 181 *Філософсько-соціологічні уявлення про особистість*
- 192 *Основні проблеми соціології особистості*

Ключові поняття і категорії соціології особистості

Предмет дослідження соціології особистості

Другий розділ присвячений розгляду спеціальних соціологічних теорій. Вони розкривають суть, формування і механізми розвитку передусім **соціальних спільнот, груп та деяких соціальних інститутів**. Але всі ці соціальні утворення неможливо уявити без **людини**, її активної творчої діяльності, одним із результатів якої і є соціальні спільноти. Адже саме людина як істота соціальна ґрунтуючись на соціальних зв'язках та взаємодії створює групи, колективи, об'єднання, а згодом і спільноти — центральні осередки її життєдіяльності в соціокультурному просторі. Тому можна погодитися з визначенням цієї галузі соціологічного вчення, яке міститься у багатьох соціологічних словниках та науковій літературі: *соціологія особистості* — це одна зі спеціальних соціологічних теорій, предметом дослідження якої є *особа як об'єкт і суб'єкт* соціальних відносин на рівні її взаємозв'язків із соціальними спільнотами. Саме особистість з'єднує всі ланки суспільного життя: макро-, мезо- і мікросередовище, робить їх полем своєї творчої активності й осередками розгортання внутрішніх потенцій.

Звичайно, може виникнути запитання: людину вивчає і досліджує багато інших наук, ув чому ж полягає відмінність саме соціологічного розуміння людини?

Філософію цікавить людина з позиції її становища у світі передусім як суб'єкта пізнання і творчості. *Психологія* аналізує людину як усталену цілість психічних процесів, властивостей і відносин: темпераменту, характеру, здібностей, вольових властивостей тощо. Тобто психологія шукає стабільні характеристики психіки, які забезпечують незмінність людської природи. *Історики*, навпаки, виявляють інтерес до того, як під впливом культурно-історичних чинників змінюється людська істота. Якщо *економісти* припускають, що людина здатна на раціональний вибір, то *психологи* виходять із того, що мотиви людської поведінки здебільшого ірраціональні й незбагненні.

Специфіка соціологічного підходу до особистості

На відміну від цих наук **соціологія** розглядає **людину** як надзвичайно пластичну істоту, здатну до значних соціальних адаптацій, але водночас вирізняє в **людині соціально-типові характеристики** — риси, якими наділені певні типи людей. Далі, соціолог досліджує людину насамперед як **особистість**, як елемент соціального життя, розкриває механізми її становлення під впливом соціальних факторів, а також шляхи і канали зворотного впливу особистості на соціальний світ. Соціологію цікавить участь людини-особистості у змінах і розвитку соціальних відносин; вона

досліджує зв'язки особистості й соціальної спільноти, особистості й суспільства, регуляцію і саморегуляцію соціальної поведінки.

Отже, як бачимо, **специфіка соціологічного підходу до вивчення людини** полягає у з'ясуванні насамперед того в людині, що безпосередньо пов'язане із *соціальним* життям, включеністю людини у систему *соціальних* відносин, — тобто не її біологічних чи психічних особливостей, а суто *соціальних характеристик*. Звідси виникає потреба у чіткому розмежуванні термінів, які використовуються у соціогуманітарних науках щодо людини в її різноманітних іпостасях.

У буденній свідомості досить часто ототожнюються поняття «людина», «особистість», «індивід». У соціології ж ці поняття як синоніми не використовуються і достатньо чітко розрізняються.

Термін
«людина»

Термін **«людина»** вживається як родове поняття, що вказує на приналежність до людського роду — вищої сходишки розвитку живої природи на нашій планеті. Тобто поняття людини вказує на якісну відмінність людей від тварин, на людину — продукт природи, і слугує для характеристики всезагальних, притаманних всім людям якостей і особливостей, що знаходить свій вияв у назві *«homo sapiens»*, або «людина розумна».

Термін
«індивід»

Термін **«індивід»** вживається у значенні «конкретна людина», одиничний представник людського роду, коли необхідно наголосити, що йдеться не про все людство загалом і не про будь-яку людину в ньому.

Термін
«особистість»

Термін **«особистість»** слугить для характеристики соціального в людині. Якщо «людина» — це передусім продукт природи, то «особистість» — продукт суспільства. Але було б спрощенням розглядати людину лише як *продукт* суспільного розвитку. У соціології, особливо сучасній, людина-особистість трактується переважно як *суб'єкт* суспільних процесів, тобто їх активний діяч і творець. Ця активна творча діяльність стає можливою і продуктивною завдяки опануванню особистістю успадкованої від попередніх поколінь культури. Водночас, як слушно зазначає відомий харківський соціолог **Олена Якуба**, не можна відмовлятися від урахування біологічних особливостей людини, здатних опосередковано впливати на формування соціальних властивостей індивіда. **Особистість**, на її думку, доцільно визначити як усталений комплекс якостей і властивостей людини, які набуваються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп та спільнот, до яких вона належить і в життєдіяльність яких включається. Тому предметом дослідження в соціології є **«homo socius»** — «людина соціальна».

Термін «індиві-
дуальність»

Термін «**індивідуальність**» означає те особливе і специфічне, що вирізняє одну людину з-поміж інших, включно з її природними і соціальними, фізіологічними і психічними, успадкованими і набутими якостями. Однак і у випадку вживання цього терміна соціологію цікавить не сама по собі неповторність та індивідуальність, а її вплив на соціальні процеси та місце в них.

Вихідні
принципи
розгляду
категорій
соціології
особистості

Соціологія у розгляді цих категорій та їхнього співвідношення визначає кілька важливих вихідних принципів. Насамперед ідеться про те, що *індивід виокремлюється* з попередньо неподільної племінної історичної спільноти людей *раніше, ніж особистість*. На думку соціолога **Є.Бабосова** та культуролога **Н.Моїсеєва**, виокремлення індивіда із соціальної спільноти як стадіально першого суб'єкта історичного процесу й культури починається в епоху неолітичної революції VIII—VII тисячоліть до н.е., котра поклала початок сучасним цивілізаціям. Набагато пізніше, після падіння першого покоління держав «бронзового віку», приблизно з кінця другого тисячоліття до н.е. і до завершення того періоду, який відомий німецький мислитель **К.Ясперс** назвав «вісьовим часом» (VIII—II ст. до н.е.), складається паліативний тип індивіда. Він за збереження в цілому рис індивіда разом із тим набуває деяких рис особистості.

Історичний
процес появи
особистості

І лише на основі досягнень «вісьового часу» — часу виникнення писемності, великих світових культур і релігій, етичної рефлексії в античності, а згодом і в християнстві, починає *викристалізовуватися особистість* як автономний щодо спільноти і суспільства суб'єкт соціальної діяльності. Цей процес триває кілька століть і завершується в епоху Відродження та буржуазних революцій, що за нею відбувалися. На їх вістрі й виникає індустріальна цивілізація, яку одночасно можна назвати *цивілізацією особистості*. Саме в межах цієї цивілізації і притаманної їй культури, за визначенням російського соціолога **І.Кона**, і виникає невідоме ні середньовіччю, ні античності поняття (і проблема) **формування особистості**. Це по-перше.

По-друге, *кожен індивід є людиною, але не кожен — особистістю*. Особистістю не народжуються — нею стають. Індивід, у цьому випадку, є вихідним пунктом для розвитку в людині особистості, а особистість, своєю чергою, — це підсумок розвитку індивіда, найповніше уособлення всіх людських властивостей.

По-третє, *особистість є конкретним виявленням суті людини, проте одночасно й утіленням соціально значущих рис і властивостей відповідного суспільства та його культури*. Немає людини й особистості «взагалі» —

обидві вони чітко ідентифікуються з певним суспільством, конкретною спільнотою і нормами та цінностями культури.

По-четверте, включення особистості у суспільство здійснюється *через її входження до різноманітних соціальних спільнот, прошарків і груп*; саме вони є основним шляхом сполучення суспільства й людини протягом усього її життя. Особистостями стають у спільнотах, однак і сама людина-особистість згодом утворює нові спільноти відповідно до власних інтересів та умов, що змінюються.

Основні
проблеми
соціології
особистості

Можна погодитися з тими українськими соціологами, які вважають, що соціологія особистості зосереджується на **трьох основних проблемах**: *вивченні особистості як елемента, творця і представника соціальних спільнот і соціальних інститутів, аналізі особистості як об'єкта соціальних відносин* (коли на перший план висувається вплив суспільства на особистість у процесі її формування, соціалізації, виховання тощо) і *розгляді особистості як суб'єкта суспільних відносин* (включно з її соціальною діяльністю, активністю і творчістю в суспільному житті).

Філософсько-соціологічні уявлення про особистість

Однак ці основні проблеми соціології особистості в різні часи по-різному й трактувалися представниками окремих соціологічних шкіл і напрямів із врахуванням філософської традиції розгляду людини.

Зародження
і розвиток
уявлень
про людину

В **історичному** ракурсі зародження і розвиток уявлень про людину варто віднести, очевидно, до доби античності й пов'язати з певними філософськими теоріями, оскільки соціологія як наука виникає набагато пізніше. Але у стародавніх греків ще не склалося відчуття особистості, бо людина тоді ще не відокремлювалася від Космосу і всезагальної субстанції. Першим в історії філософії розпочинає суто антропологічну проблематику **Сократ**, якого у сучасній західній літературі називають родоначальником філософії людини в її першопочатковій версії. Саме він дає докладний і скрупульозний аналіз індивідуальних людських якостей і властивостей.

Перша
антропологічна
версія

Давньогрецький філософ **Протагор** (бл. 480 — бл. 410 рр. до н.е.) вирізняє не лише здатність людини до мислення, а й усю людську суб'єктивність, людину він уявляє як конкретного індивіда. У вченні **Арістотеля** містяться вже *дві антропологічні тенденції*, які згодом стають центральними пунктами філософських дискусій аж до сучасності. З одного боку, в його концепції людина й природа вперше роз'єднуються,

вимагаючи різних підходів і різного тлумачення як якісно відмінні реальності. З другого ж боку, наголос ставиться на нерозривному зв'язку людини з усім світом.

Отже, давньогрецька культурна традиція розробляє *концепцію* «людини розумної» — «*homo sapiens*», суть якої полягає в утвердженні думки про відмінність людини і тварини за ознакою розумності. Ця версія виявилася вельми плідною і стійкою, саме завдяки їй виникло уявлення про всемогутність людського розуму та міцну раціоналістичну парадигму і у філософії, і (в подальшому) в соціології.

Друга
антропологічна
версія

Принципово нове осмислення людини здійснюється у християнстві й остаточно вивільняє людину від влади космічної нескінченності і безкрайності. Але, звільнивши людину від влади Космосу і природи, християнство поставило її в залежність від Бога. *Так з'являється людина богоподібна, або «homo divinus».*

Від часів утвердження християнства людина набуває певної самоцінності, незалежної від космогонічних сюжетів, зароджується ідеальне уявлення про неї як центральну й найвищу мету світобудови; всі явища світу сприймаються з позиції досвіду й цінностей людини. Особистість не є щось тваринне, вона становить собою і божественне начало. Християнство трактує людину як безумовну цінність. Саме християнство згодом стало ґрунтом європейського персоналізму, де особистість розуміється як своєрідна святиня, абсолют.

Третя
антропологічна
версія

Третя антропологічна версія міститься в натуралістичних, позитивістських і прагматичних ученнях. Це *концепція* «людини діяльнісної» — «*homo faber*», яка заперечує специфічну особливість людського розуму. Тут сутнісна відмінність між людиною і твариною зникає, людина тлумачиться як особливий різновид тварини, що має просто більшу сукупність природних ознак. Усі психічні й духовні феномени, згідно з цією версією, закорінені у відчуттях, інстинктах і потягах. Доктрина «*homo faber*» розвивається з часом у потужний теоретичний напрям і втілюється у вченнях **О.Конта** і **Г.Спенсера**, пізніше — у сучасній соціобіології.

Четверта
антропологічна
версія

Четверта версія у розумінні людини й особистості рішуче заперечує віру в прогресивність «людини розумної», «людини божественної» і «людини діяльнісної». У цій версії *людина* — *істота, котра прагне, воліє й бажає*; розум розцінюється як глухий кут еволюції, як наслідок втрати «волі до життя». У цій версії переважають ірраціональні мотиви і суб'єктивістські орієнтації, але й тут людина залишається індивідом. Лише те основне, що її визначає, — це перевага позасвідомих та

інтуїтивних чинників. Її можна назвати «*homo affectus*», тобто «людина почуттєва».

П'ята
антропологічна
версія

П'ята ж антропологічна версія виникає з народженням постіндустріального, постмодерністського суспільства і набуває дедалі більшого поширення на зламі XX і XXI століть. Згідно з цією версією, *людина (як індивід, як істота цілісна і неподільна) зникає*. Формується уявлення про сучасну людину як про «дивід» — істоту внутрішньо розщеплену, децентровану, фрагментовану, яка до того ж не є центром ані Всесвіту, ані земного суспільства. Вона немає почуття самототожності і внутрішньої цілісності; вона не в змозі чітко ідентифікувати ні саму себе, ані себе — з представниками інших соціальних груп і спільнот. У ній постійно борються «Я» та «Інший», її ментальність є амбівалентною і суперечливою, а почуття, думки і поведінка великою мірою залежать від ситуації, являючи приклади чогось несталого, нестабільного, споконвічно мінливого. Це людина нового суспільства, де вмирає також традиційна культура, традиційне виробництво і традиційна політика, а суспільство перетворюється на технологізований, часто просто віртуальний, безматеріальний соціум, заселений такими самими віртуальними «іншими» — чи то людьми, чи то гомутерами, чи то кіборгами. Назвемо її «*homo divisus*», або «*людина розщеплена*», *внутрішньо розділена*.

Таким чином, історія філософської антропології (тобто вчення про людину) засвідчує, як поступово з'являються, ускладнюються й змінюються уявлення про людину та особистість. У тій чи тій модифікації ці підходи знаходять свій вияв у **соціологічних ученнях**. Усіх їх, незалежно від способу тлумачення людини та особистості, об'єднує одна спільна риса: вони **визнають людську особистість специфічним утворенням, що безпосередньо чи опосередковано виводиться з соціальних факторів**.

Дальший аналіз проблематики соціології особистості вимагає розгляду соціологічних уявлень про людину як особистість. Але оскільки в історії соціологічної думки існує безліч концепцій людини, треба ввести **певні критерії їх класифікації**, осмислення і вивчення. До першої групи соціологічних концепцій людини зарахуємо ті, які визначають її *або як істоту переважно природну, біологічну, або ж, навпаки, як істоту переважно соціальну*.

Природне
і соціальне
в людині

В історії соціологічної думки кількість концепцій, де б соціальне життя людини виводилося просто з біологічних чинників і закономірностей, була незначною і обмежувалася соціальним дарвінізмом та расово-антропологічним напрямом. Нині ідеї такого гатунку можна

Соціобіологія
про людину

знайти в *соціобіології*, що розвивається зусиллями **Е.Вілсона**, **Р.Тріверса**, **Ч.Ламсдена** та деяких інших науковців. Вони вважають, що людина є типовим представником тваринного світу, а її поведінка має певні усталені риси, спільні для всього класу приматів. З одного боку, представники цього напрямку стверджують, що поведінка тварин у багатьох випадках носить соціальний характер. З другого — ними обстоюється теза про біологічну (генетичну) основу соціальної поведінки людей. Ба більше, генетична основа людини відіграє певну роль як в індивідуальній, так і в деяких формах групової поведінки. Людина генетична запрограмована; в її історичному розвитку відбувається взаємодія специфічних людських генів із виникаючими культурними формами. Критично ставлячись до таких поглядів у цілому, багато сучасних соціологів зазначає, що вони є реакцією-відповіддю на абсолютизацію ролі культури й суспільності в житті людства, на нехтування біологічною складовою людського ества. Недарма, наприклад, **Е.Вілсон** стверджує, що марксизм — це «соціологія без біології» і що **К.Маркс** помилково інтерпретує людську природу як виключно продукт зовнішніх соціальних сил.

Людина
в марксистській
соціології
та радянській
практиці

Очевидно, деякі слушні моменти у критиці соціобіологами теорії і практики *марксизму* стосовно людини справді існують. У часи існування СРСР особистість розуміли лише через твердження К.Маркса «головне в людині не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість» і кроїли за мірками саме соціальності: людина проголошувалася безпосереднім відбитком суспільних відносин. Основними положеннями концепції особистості у ті часи були такі: хочеш судити про конкретного індивіда — вникай у його соціальне становище; який спосіб життя — така й особистість; змінюються суспільні умови — автоматично змінюється й людина; особистість можна ліпити, формувати відповідно до основоположних принципів комунізму. Біосоціальну природу людини тлумачили в такому розумінні, ніби індивід — істота зовсім безтілесна; процес становлення особистості в усьому багатстві її свідомих і стихійних устремлень, суб'єктивної унікальності й неповторності взагалі виносився за дужки аналізу, не брався до уваги.

Таким чином, і серед соціологічних учень є концепції, які у зв'язку «природне (біологічне) — соціальне» в людині абсолютизують його першу або другу складову (соціобіологія — марксизм). Тому це співвідношення може бути **одним із критеріїв побудови типології соціальних теорій особистості**.

Раціональне та
ірраціональне в
особистості

Наступним критерієм можна вважати *співвідношення раціонального та ірраціонального у трактуванні особистості*. Віра у всемогутність людського розуму та інтелекту (раціо) є центральною у *позитивістській*

концепції **О. Конта**. На його думку, соціальний прогрес взагалі є продуктом розумового розвитку й діяльності людини; соціальний поступ залежить від його інтелектуальної основи. Пізніше **М. Вебер** розвиває *ідею зростаючої раціональності суспільного життя*, відштовхуючись від переконання, що відбувається перехід від афективної і традиційної діяльності особистості до ціннісно- та цілераціональної поведінки.

Концепція
«нелогічних
дій»
В.Парето

Натомість **В.Парето** у соціальній дії та поведінці особистості вбачає *перевагу нелогічних вчинків*, які є в його концепції результатом не свідомих міркувань, а чуттєвого стану людини, продуктом ірраціонального (від лат. *irrationalis* — нерозумний) психічного процесу. Він називає основу таких нелогічних дій «*резидуями*» (від лат. *residue* — залишок, осад, що залишається після фільтрації), щоб наголосити їх засадничо ірраціональну природу, непідвладну логіко-експериментальному мисленню. Отже, у питанні співвідношення почуттів і розуму Парето без вагань віддає пріоритет почуттям особистості, які, на його думку, є істинними рушійними силами історії. Ідеологічним теоріям, доктринам, віруванням, які є підґрунтям дій логічних, Парето дає назву «*деривації*», що в лінгвістиці означає утворення похідних слів. Тим самим він зауважує, що деривації є вторинними і похідними від ірраціональних резидуїв і своєю позірною логічністю лише маскують незмінну й незбагненну природу людських вчинків.

Людина
в соціології
фрейдизму

Близьким за духом до концепції Парето є *інстинктивізм* як одна з течій соціологічного психологізму, а також *соціологія фрейдизму*. На думку **З.Фрейда** (1856—1939), початком і основою життя індивіда, в тому числі й соціального, є *інстинкти, потяги і бажання*, першопочатково притаманні організму людини. Людська життєдіяльність є результатом боротьби двох одвічних сил — Ероса (сексуальний інстинкт, інстинкт життя, інстинкт самозбереження) і Танатоса (інстинкт смерті, інстинкт агресії, інстинкт руйнування). Саме вони є основними рушіями прогресу, суттєво впливаючи і навіть визначаючи діяльність різних соціальних груп, народів і держав.

Структурна
теорія
особистості
З.Фрейда

З.Фрейдю належить *структурна теорія особистості*, згідно з якою особистість є суперечливою єдністю трьох взаємодіючих сфер: «Воно», «Я» і «Над-Я». Центральна сфера особистості — «**Воно**»; це вмістилище несвідомих ірраціональних реакцій та імпульсів. У ньому відбувається постійна безкомпромісна боротьба Ероса й Танатоса, яка постачає життєву енергію для всіх інших сфер особистості, будучи їхнім рушієм.

Друга сфера — «**Я**» — до певної міри становить собою розумність і розсудливість, організоване начало особистості, здатне частково

контролювати сліпі ірраціональні імпульси і увідповіднювати їх з вимогами зовнішнього світу.

Третя сфера особистості — «*Над-Я*» — трактується **З.Фройдом** як продукт культури, що складається з комплексу совісті, моральних рис і норм соціальної поведінки, які продукує суспільство. Всі три сфери особистості перебувають у постійній взаємодії, взаємозумовлюючи одна одну. Отже, З.Фройдом розробляє одна з можливих спроб пояснення особистості з акцентом на тих внутрішніх підвалинах духовного життя, які до нього зрідка ставали предметом уваги соціологів. Його заслугою є вироблення нового погляду на особистість як на істоту багатовимірну, динамічну й суперечливу, в якій поєднуються свідоме і несвідоме, розумове та ірраціональне. Тому сучасний *неофройдизм*, особливо погляди **Е.Фромма** (1902—1980), має велику притягальну силу, звертаючись до витоків людських пристрастей та потаємних мотивів людської поведінки. Е.Фромм, на відміну від З.Фройда, вважає *людину одвічно соціальною істотою*, тому для нього ключова проблема — не розкриття механізму задоволення окремих інстинктів, а ставлення індивіда до світу і подібних до себе.

Для сучасної соціологічної думки характерним є помірковане ставлення до співвідношення раціонального та ірраціонального у соціальному житті особистості, яке уникає однобічності та абсолютизації тієї чи тієї складової. Нині в соціології починає переважати *синтезований підхід* до оцінки цих двох сторін внутрішнього життя особистості та її соціальної поведінки. На початку ХХІ ст. очевиднішими стають і криза «голої» *раціональності людини, і неможливість зведення соціальних характеристик особистості лише до її ірраціональних проявів*. Особистість в усій її повноті, в сукупності раціональних і чуттєвих сутнісних властивостей дедалі більше стає основою соціологічного розуміння і дослідження.

Наступним критерієм побудови типології соціологічних учень про особистість може бути переважання *індивідуального чи колективного, суспільнісного начал у людині*. До числа концепцій, які віддають першість індивіду та його індивідуалістичним началам, належать концепції *символічного інтеракціонізму та феноменологічної соціології*. У них на перший план висуваються думки про зумовленість соціальних реалій світом індивідуальних прагнень і бажань, втіленому у взаємодії обопільних суб'єктів або в духовних взаємозв'язках особистостей.

Коли ж акцентувати на першості й вищості колективних уявлень, то мусимо пригадати засадничі положення соціологічної концепції **Е.Дюрк-**

*Неофройдизм
про людину
як істоту
соціальну*

*Індивідуальні
та колективні
начала
особистості*

гайма. Згідно з нею, індивідуальний світ особистості визначається колективною свідомістю (уявленнями), які виступають в іпостасі суспільства-Бога — формоутворювального і формостверджувального начала. Тут індивідуальність особистості є похідною від надіндивідуальних колективних духовних феноменів, будучи цілковито залежною і вторинною порівняно з останніми.

Свідомість і поведінка як характеристики особистості

Ще одним критерієм є аналіз особистості переважно з позицій *дослідження свідомості або поведінки (діяльності)*. До соціологічних концепцій, де особистість та її суть з'ясовуються насамперед крізь призму соціально зумовлених свідомості або позасвідомого, належать уже згадувані *символічний інтераціоналізм, феноменологічні концепції, інстинктивізм* включно з *фрейдистською соціологією*. Коли ж ідеться про соціальну зумовленість поведінки і вчинків особистості, з'ясування причин і мотивів соціальної діяльності людини, тоді доцільно звернутися до соціологічних концепцій *біхевіоризму*. Цей термін походить від англ. behavior — «поведінка» і буквально означає соціологічну науку про поведінку. Основний сенс біхевіоризму полягає у визнанні єдиного й універсального механізму пояснення соціальної поведінки через формулу: «стимул — реакція». На думку представників цієї течії в соціології, соціальну поведінку особистості можна збагнути лише завдяки знанню фізіологічних особливостей умовних рефлексів. Головний постулат біхевіоризму міститься у вимозі описувати й аналізувати лише те в людині, що *безпосередньо споглядається*, а отже, її вчинки. Принциповим засадничим положенням біхевіоризму є також переконання у неможливості безпосереднього спостереження і соціологічного дослідження свідомості й тим більше позасвідомого. Натомість соціальна поведінка особистості надається фіксації і спостереженню; через неї і лише завдяки їй соціологія здатна з'ясувати спонукальні чинники людської активності і діяльності. Поведінка людини (і насамперед соціальні дії) є сукупністю спостережуваних реакцій на сукупність дослідно фіксованих стимулів.

Біхевіоризм і проблема особистості

У попередніх темах уже йшлося про соціологічні концепції, які описують сучасний і майбутній стани суспільства (постіндустріалізм та постмодернізм), а також про суть, роль і місце людини в ньому. Слід наголосити, що появі таких нових тлумачень людини передувала **теоретична модель соціальної структури особистості**, розроблена **П.Сорокіним**. Він обґрунтовує положення про те, що особистість формується в системі визначених соціальних координат. Але оскільки кожний індивід належить не до однієї, а одночасно до декількох різних соціальних спільнот і груп, то саме їх своєрідна комбінація визначає соціальне

Модель соціальної структури особистості П.Сорокіна

обличчя, соціальну вагу й соціальне становище такого індивіда. Отже, як зауважує **Є.Бабосов**, кожна особистість має не одномірну, але багатомірну, мозаїчну соціальну структуру. Людина в один і той же час становить ніби й цілісність, але розпадається на низку «Я», часто несхожих між собою або й навіть протилежних. Така двоїстість, а ще частіше множинність «Я» одного й того самого індивіда (або мозаїчність його особистості) своїм буттям зобов'язані тій обставині, що сучасна людина є абонентом не одного суспільства, а багатьох спільнот і груп, які між собою не збігаються і одне одному не тотожні. Крім того, кожна така спільнота або група диктує імперативи поведінки своїм членам; це означає, що за умови входження індивіда одночасно до кількох спільнот і груп він змушений почуватися і поводитися по-різному в кожній з них. **П.Сорокін** зазначає, що в одному й тому самому індивіді буде стільки різних «Я», скільки є спільнот і груп, членом яких він був і є. А звідси висновок про те, що *зі зміною місця людини в системі соціальних координат невідворотно зміниться й її становище у суспільстві, відтак з'являється й нова людина*. Як бачимо, ці положення теоретичної моделі соціальної структури особистості **П.Сорокіна** досить легко модифікуються у *постмодерністське бачення людини*, бо в усіх випадках ідеться про дроблення внутрішнього світу особистості у швидко змінюваних соціальних умовах, про формування її мозаїчного «Я».

Основні
питання
соціології
особистості

Таким чином, різноманітні соціологічні тлумачення суті, змісту і якісних характеристик особистості полягають у пошуку відповідей на такі основні питання:

- *що є визначальним для особистості: її біологічні чи соціальні характеристики?*
- *що найадекватніше визначає особистість: раціональні чи ірраціональні начала?*
- *що становить стрижень особистості: її індивідуальні неповторні особливості чи набір соціальних норм і цінностей суспільства?*
- *що найкраще репрезентує особистість: її свідомість чи її поведінка?*

Разом із тим в історії соціологічної думки представлені концепції, в яких містяться не так загальносвітоглядні, як *конкретносоціологічні спроби аналізу і тлумачення особистості у її зв'язку зі складними соціальними реаліями*. Недарма саме вони нині визначають обличчя сучасної соціології особистості, намагаючись уникнути спрощених контрверсій і протиставлень, прагнучи до вироблення певних синтезованих соціологічних компендіумів.

Теорії
соціальних
ролей

Це насамперед стосується розмаїття соціологічних концепцій і теорій *соціальних ролей*. Раніше вже згадувалося, що саме через поняття соціальної ролі багато соціологів вважали за можливе з'ясувати механізми входження особистості у соціальне життя. Основними поняттями в межах рольових теорій особистості є **соціальний статус і соціальна роль**.

Соціальний
статус

З'ясування місця й ролі особистості в системі соціальних спільнот, на думку **О.Якуби**, можливе через розкриття поняття «соціальний статус». *Соціальний статус* особистості — це її позиція в соціальній системі, пов'язана з приналежністю до певної соціальної групи чи спільноти, аналізом її соціальних ролей та якістю і ступенем їх виконання. Соціальний статус охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, характер реально виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, політичний вплив, партійну і профспілкову приналежність, ділові стосунки, національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки, — тобто все те, що **Р.Мертон** називає «статусним набором». У соціології вирізняються *соціальні статуси привласнені*, або одержані незалежно від суб'єкта, найчастіше від народження (раса, стать, вік, національність), і *досягнуті*, або надбані власними зусиллями індивіда (сімейне становище, партійна заангажованість, входження до певної громадської організації, профспілки тощо).

Соціальна
роль

Соціальна роль — це очікувана типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом. Людина в суспільному житті зазвичай виконує декілька соціальних ролей, які утворюють, згідно з термінологією Р.Мертон, «рольовий набір». Соціальні ролі конкретної людини-особистості можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акта) або носити неформальний характер (наприклад, моральні норми поведінки в тому чи іншому суспільстві).

Основні
характерис-
тики ролі
у вченні
Т.Парсонса

Одна з перших спроб **систематизації соціальних ролей** належить **Т.Парсонсу**. На його думку, кожна роль можна описати п'ятьма основними характеристиками:

- *емоційною* (одна роль вимагає емоційної стриманості, інша — цілковитої розкутості);
- *способом отримання* (одні притаманні особистості органічно, інші виборюються нею);
- *масштабом* (деякі ролі сформульовані й суворо обмежені, а деякі нечіткі й розмиті);

- *ступенем формалізації* (дія згідно з жорстко встановленими правилами і приписами або довільна дія);
- *характером і скеруванням мотивів* (орієнтованих на особистий прибуток або на загальне добро).

Міжособистісні та внутрішні конфлікти особистості

Однією з принципових засад ролівої теорії особистості є *визнання залежності соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей*, пов'язаних з їхнім розумінням соціального статусу конкретної особистості. Розбіжність між уявленнями про соціальну роль тієї чи тієї особистості та її реальною поведінкою є основою **соціальних конфліктів**, що звичайно мають міжособистісний характер. Внутрішній конфлікт особистості може виникнути внаслідок виконання людиною декількох соціальних ролей, несумісних між собою; його наслідком здебільшого є стрес. Роль соціології полягає у виявленні передконфліктних і передстресових ситуацій або ґрунту для їх появи та в пошуках конкретних шляхів гармонізації соціальних ролей.

Теорії соціальної установки

Помітне місце у соціологічній думці сучасності посідають теорії **соціальної установки**, в яких особистість становить собою результат установок, що їх формує суспільство самим фактом постійної повсякденної дії, впливів, тиску на індивіда. Накопичення людиною протягом її життя різноманітних установок призводить до того, що вона *звикає* бути особистістю; у неї складається принципова установка на те, щоб бути особистістю.

Термін «установка» в психології та соціології

Термін «установка» вперше використовується **В.Томасом і Ф.Зна-нецьким** у їхній спільній праці «Польський селянин в Європі та Америці» для аналізу зв'язків між індивідом і соціальною організацією, до якої він потрапляє і згодом стає її членом. Під соціальною установкою вони розуміють психологічне переживання індивідом цінності, значення й сенсу соціального об'єкта, стан свідомості індивіда щодо певної цінності. Якщо в психології установка визначається англійським словом «*set*» і досліджується насамперед як психофізіологічний феномен у взаємодії індивіда і середовища, то в соціології установка фіксується іншим англійським терміном «*attitude*» і містить у собі широкий спектр взаємодії *особистості та соціального середовища*.

Диспозиційна теорія саморегуляції поведінки особистості

У сучасних умовах ці вихідні положення дістають свій подальший розвиток у *диспозиційній теорії саморегуляції соціальної поведінки особистості* (від лат. *dispositio* — розміщення), яку нині репрезентує відомий російський соціолог **В.Ядов**. Диспозиція особистості означає схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та до певної поведінки в цих умовах. Диспозиції поділяються на *вищі та нижчі*. Вищі

диспозиції регулюють загальну спрямованість поведінки особистості й мають в собі її концепцію життя, ціннісні орієнтації, узагальнені соціальні установки на типові соціальні об'єкти й ситуації, а також ситуативні соціальні установки (тобто схильність особистості до конкретного типу поведінки у певній ситуації, яка щойно склалася, у конкретному предметному і соціальному середовищі). Нижчі диспозиції — це схильність до поведінки у деяких сферах діяльності й скерованість дій та вчинків у звичайних типових ситуаціях, які не вимагають залучення вищих щаблів свідомості.

Види
і структура
диспозицій

Структурно диспозиції мають три компоненти:

- *когнітивний* (усвідомлення особистістю об'єкта установки на абстрактно-теоретичному рівні);
- *афективний* (емоційна оцінка об'єкта);
- *конативний*, або поведінковий (воля і прагнення до дії, свого роду переддія, скерована на об'єкт).

У західній соціології концепції, пов'язані з соціальними установками, здобувають широке визнання і використання у прикладних емпіричних дослідженнях, особливо при вивченні суспільної свідомості та її змісту, громадської думки та її усталеності чи мінливості, політичної поведінки людей під час виборчої кампанії тощо.

Теорії
референтної
групи

Наприкінці ХХ ст. у західній, а також українській соціології швидко темпами зростає кількість дослідників, які розробляють теорії **референтної групи**. Це пов'язано з уже згадуваною кризою макроструктурних уявлень про суспільство та нездатністю надшироких соціальних утворень забезпечити комфортне самопочуття та існування особистості в їх різноманітті. Натомість дедалі частіше визнається, що референтні групи більше відповідають прагненням, інтересам і потребам особистості, оскільки вона сама обирає їх і бажає до них належати.

Визначення
референтної
групи

Під *референтною групою* в соціології розуміють соціальну групу, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить зараз чи хотів би належати в майбутньому. У ролі референтних груп можуть виступати різні *соціальні спільноти* — від сім'ї до класу, від релігійної громади до виробничого кооперативу чи політичної партії.

Референтні
групи
в перехідних
типах
суспільств

Поняття референтної групи активно розробляється і в **українській соціології**, чому сприяли розпад СРСР і кризові явища перехідного періоду. У межах колишнього Радянського Союзу держава примусово перебрала на себе ролі різноманітних референтних груп, позбавивши особистість права і свободи вибору, тому в недалекому минулому перед людиною стояла *проблема неможливості бажаної соціальної іденти-*

Національна
спільнота як
референтна
група

фікації. У сучасних умовах пошуку нових ідентичностей, коли особистість мусить здійснити вибір свого життєвого шляху, обрати перспективи життя і діяльності, визначити, з ким вона будуватиме майбутнє і яким має бути це майбутнє, бо ніхто інший не вирішить ці питання за неї, — в цих умовах кризи старого суспільства і народження у муках нового устрою однією з основних референтних груп стає *національна спільнота*. Таке розуміння референтних груп дуже близьке до української суспільної традиції: майже постійне перебування під владою інших, неприязних або ворожих до українців держав виробило в них розуміння необхідності єднатися у своєму етнічному колективі й шукати референтні групи підтримки у власному національному середовищі. Так, наприклад, серед українських селян Галичини поширення набула сільськогосподарська *кооперація*, в містах — *кредитні спілки* з красномовним гаслом «Свій до свого по своє», в еміграції збереженню міцної української діаспори в інонаціональному строкатому середовищі сприяли *релігійні громади* — і православні, і греко-католицькі, які ставали осередками не лише релігійного, а й культурного, громадського і в цілому повнокровного соціального життя українців на чужині.

Основні проблеми соціології особистості

Характерні
риси
особистості

Незважаючи на різноманітність соціологічних підходів до вивчення людини-істоти соціальної, існує більш-менш усталена сукупність проблем, які є предметом дослідження соціології особистості. До них передує належить проблема вирізнення *основних характерних рис особистості*. Соціологи зараховують до них самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, певну автономність (від грец. *autonomos* — самоврядний, тут використовується у значенні самодостатність і відносна незалежність) щодо суспільства, відповідальність за свої вчинки тощо.

Внутрішня
духовна
структура
особистості

Інші соціологи (наприклад, **О.Якуба**) акцентують на спорідненій проблемі *внутрішньої духовної структури* особистості і включають сюди потреби та інтереси, цінності й мотиви, соціальні норми і переконання, світоглядні принципи, смаки і звички та багато інших духовних утворень.

Потреби

Одним із найбільш розроблених питань у соціології є питання суб'єктивних детермінант (або спонукальних чинників) соціальної поведінки особистості, до яких належать *потреби та інтереси*. Початковою сходинкою в аналізі особистості є *потреби*, тобто внутрішні збудники її активності, характеристика об'єктивного в особистості. Потреби — це необхідність для людини того, що забезпечує її існування і самозбереження.

*Ієрархічна
теорія
потреб
А.Маслоу*

Американський соціолог **А.Маслоу** (1908–1970) відомий у соціології як творець **ієрархічної теорії потреб**. Він класифікує потреби, поділивши їх на *базові* (або постійні) та *похідні* (або змінювані). Базові потреби розміщуються згідно з принципом ієрархії у висхідному порядку від нижчих, переважно матеріальних, до вищих, переважно духовних:

- *фізіологічні і сексуальні потреби* (у відтворенні людей, в їжі, диханні, рухові, одязі, житлі, відпочинку);
- *екзистенційні* (від лат. *existentia* — існування; це потреби у безпеці свого існування, впевненості у завтрашньому дні, стабільності суспільства, гарантованості праці);
- *соціальні* (у приналежності до колективу, групи чи спільноти, у спілкуванні, турботі про інших та увазі до себе, в участі у спільній трудовій діяльності);
- *престижні* (у повазі з боку інших, їх визнанні та високій оцінці своїх якостей, у службовому зростанні й високому статусі в суспільстві);
- *духовні* (в самовираженні через творчість).

Перші дві групи потреб **А.Маслоу** вважає первинними і вродженими, три інші — набутими. При цьому діє тенденція піднесення потреб, заміни первинних набутими людиною. Можна припустити, що в концепції потреб А.Маслоу міститься дальший розвиток зауваженої ще **Е.Дюркгаймом** двоїстості людини («*homo duplex*»); А.Маслоу через думку про поступове підвищення потреб робить спробу простежити ступеневий перехід людини від стану біологічної до стану соціальної істоти. Водночас важко погодитися з ним у тому, що зазначена тенденція — це лінійний односторонній процес заміни нижчого вищим; у реальній діяльності особистості можуть виявитися кілька потреб, не обов'язково у названій послідовності. Утім, його погляди нині широко використовуються у промисловій соціології та в соціальній практиці (наприклад, з метою вдосконалення організації виробництва, стилю управління тощо).

Інтерес

Інша категорія соціології особистості — **інтерес** — тісно пов'язана з потребою; також має об'єктивно-суб'єктивну природу і становить собою усвідомлення потреб. Разом вони є основою *ціннісного ставлення* особистості до навколишнього світу і використовуються для дослідження регуляторів соціальної поведінки. Як слушно зазначає **О.Якуба**, поняття цінностей широко розглядається в різних науках; суть же соціологічного підходу до проблеми цінностей полягає в його спрямованості на з'ясування їх ролі як з'єднувальної ланки між поведінкою особистості, з одного боку, та соціальними групами, спільнотами і суспільством, — з другого. Звичайно, індивід оцінює предмет, не співвідносячи його

*Цінність
в соціології*

безпосередньо зі своїми потребами та інтересами, а крізь призму існуючих і поширених у певному суспільстві та в його культурі ціннісних критеріїв, уявлень про належне, справедливе, прекрасне, корисне тощо. Сукупність індивідуальних і суспільних, особистих, групових і спільнісних, засвоєних і прийнятих особистістю цінностей утворює *систему її ціннісних орієнтацій*, якими вона керується у своєму житті, лежить в основі рішень, що приймаються нею в ситуації вибору, «вбудовують» її в суспільство.

Мотиви

Мотиви характеризують ставлення особистості до інтересів і ціннісних орієнтацій, дають їм оцінку. Вони є одним із наріжних понять у соціології взагалі і соціології особистості зокрема і характеризують людину насамперед як суб'єкта. Мотиви — це усвідомлена потреба особистості-суб'єкта у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності. У класифікації мотивів вирізняють *матеріальні й духовні* як основні, а також економічні, соціальні, ідеологічні тощо. Своєю чергою, кожні з них мають свій внутрішній поділ: наприклад, у духовних мотивах можна вирізнити моральні та естетичні, релігійні або атеїстичні, філософські та інші. У системах мотивів виокремлюються також домінуючі чи периферійні, провідні чи другорядні тощо.

*Соціальна
типологія
особистості*

Однією з найважливіших проблем соціологічного аналізу є проблема **соціальної типології** особистості. Соціальний тип особистості — це продукт складного переплетіння історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей і властивостей людини як істоти соціальної. Проблема вирізнення соціальних типів особистості зумовлена тим, що соціологія має справу не з одиничним, а масовидним, різноманітним і намагається розкрити в особистості суттєве і типове. Із цього погляду можна виокремити такі типи особистості:

- *ідеальний* (в якому знаходить вияв вимога соціального ідеалу того чи того суспільства);
- *нормативний* (тобто сукупність властивостей особистості, формування яких об'єктивно необхідне для розвитку певного суспільства);
- *реально існуючий*, або, за висловом **В.Ядова**, *модальний* (тобто переважаючий тип особистості на тому чи тому етапі розвитку суспільства, який може суттєво відрізнятись від нормативного і тим більше ідеального типу).

*Ното
soveticus*

Якісно новим різновидом особистості в умовах існування СРСР, який випадає з усталеної типології, є незнаний в історії тип «людини

радянської», або, за висловом **О.Зінов'єва**, «*homo soveticus*». Його основою мав стати ідеальний комуністичний тип особистості, але парадокс полягає в тому, що реальна дійсність тоталітарного режиму витворила тип людини, що докорінно відрізнявся від комуністичних ідеалів, його основною характерною рисою стало *розщеплення* (навіть не двоїстість) *особистості* на декілька складових, коли люди думали одне, говорили інше, а робили чи мали намір вчинити зовсім інше і т. ін., при цьому однаково комфортно почуваючись у цих багатоліких іпостасях. Для «людини радянської» звичними були конформізм (тобто пристосованість, пасивне сприйняття існуючого порядку речей), брак автономності в суспільстві, побоювання конфліктів і необхідності прийняття власних рішень, відсутність орієнтації на результати праці, безініціативність, небажання наражатися на ризик, недовіра до нового, ворожість до змін, нетерпимість до інших думок і поведінки, відмінної від власної. Російські соціологи слушно зазначають, що особистість пострадянського суспільства ще надовго залишиться радянською, відчуючи ностальгію за часами існування СРСР. Такі люди ще протягом довгого часу становитимуть досить широку соціальну базу для комуністичних та інших лівих партій і рухів у молодих незалежних державах, що постали на руїнах колишньої світової наддержави.

*Homo
postsoveticus*

У сучасній вітчизняній соціологічній літературі з'явилися описи нового типу особистості, притаманного пострадянським країнам на етапі їх якісних соціальних трансформацій, а саме «людини пострадянської» — **homo postsoveticus**. Українські соціологи **Є.Головаха** і **Н.Паніна** називають його *соціально-культурним типом особистості* і вважають, що однією з його фундаментальних характеристик є мозаїчно-амбівалентна свідомість. На нашу думку, проявами такої мозаїчності та амбівалентності можна вважати:

- *ностальгію* за радянськими часами і дальше ототожнення себе з радянською людиною і водночас гостре небажання повернення старого суспільного ладу;
- *патерналістські* (тобто опікунські) *настрої та очікування* соціальних пільг, допомог, привілеїв від держави разом із дедалі міцнішими паростками підприємницької ініціативності, приватновласницькими орієнтаціями і зростаючими сподіваннями лише на самого себе;
- *масову недовіру* до всіх офіційних соціальних інституцій (від Президента до місцевої влади і від Міністерства внутрішніх справ до рядового міліціонера тощо) на тлі браку масових акцій протесту проти

владних і офіційних структур; але водночас і прихований спротив більшості населення владі, пропрезидентським партіям і об'єднанням, що знайшло вираз у фактичному провалі виборчого блоку «ЗаЄДУ» під час парламентських виборів 2002 р.;

- досить *велике зацікавлення політикою* та масову участь у виборах у поєднанні з індивідуальною політичною апатією та недовірою практично до всіх політичних партій і рухів;
- намагання *працювати не на повну силу, а заробляти якомога більше*;
- прагнення *мати все* і якнайкращого гатунку — і не поворухнути для цього пальцем або обрати кримінальний шлях досягнення бажаного;
- зростаючу *приватизацію життя* пересічних громадян, сподівання на допомогу родичів і близьких на тлі недовіри до всього соціального оточення і ворожості до тих, хто має хоча б трохи кращий, заможніший спосіб життя включно з найближчими людьми;
- *великий розрив* між висловленими поглядами, орієнтаціями й установками та між практичною діяльністю й поведінкою, які за мірками соціології перебувають на межі пасивності тощо.

Як бачимо, багато рис *homo postsoveticus* мають вочевидь виражений генетичний зв'язок із типом особистості радянських часів. Тому питання виходу нашого суспільства з кризи багато в чому залежить від того, як скоро ми подолаємо ці риси «радянськості» у своєму житті, мисленні та стилі поведінки.

Проблема соціалізації в соціології

Однак соціологію цікавить не лише і не тільки типологія особистості, а й ті обставини, завдяки яким відбувається формування і розвиток цих типів взагалі й окремої особистості зокрема. Вплив соціального середовища на становлення особистості становить суть проблеми *соціалізації* — чи не найголовнішої в соціології особистості. *Соціалізація* полягає у переході людини від індивідуального до соціального (здаймо попередній вислів: особистістю не народжуються, нею стають) під прямим чи опосередкованим впливом таких *чинників* соціального середовища, як:

Чинники соціалізації

- *сукупність ролей і соціальних статусів*, що їх суспільство пропонує людині;
- *соціальні спільноти*, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі й набути конкретного статусу;
- *система соціальних цінностей і норм*, які домінують у суспільстві й наслідуються молодшими поколіннями від старших;
- *соціальні інститути*, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей та сприяють їх передаванню і засвоєнню;

Роль
соціалізації
у становленні
особистості

- *загальна ситуація в країні*, яка може коливатися від жорстко запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда, перша ситуація зазвичай характерна для тоталітарних режимів, друга — для суспільств у перехідні періоди їхнього розвитку.

Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства шляхом засвоєння мови певної соціальної спільноти, відповідних способів мислення, властивих певній культурі, форм раціональності й чуттєвості, прийняття норм, цінностей, традицій, звичаїв, взірців поведінки. Процес соціалізації охоплює всі можливості прилучення до культури, виховання й навчання, за допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у соціальному житті. У цьому процесі задіяне все оточення індивіда: сім'я, сусіди, ровесники, вихователі й учителі, колеги і знайомі, засоби масової інформації тощо. Важливо наголосити, що *соціалізація* — не якийсь одноразовий чи короткотривалий акт; вона здійснюється протягом усього життя людини — від дитинства через зрілість і аж до старості. Це відбувається тому, що умови життя людини, а отже, і вона сама постійно змінюються, вимагаючи входження у все нові й нові соціальні ролі та відповідних змін статусу (інколи докорінних, як-от перехід від статусу дитини до статусу соціально зрілої особи).

Соціальна
адаптація та
інтеріоризація

Але якщо під час соціалізації дитини головним для неї є **соціальна адаптація**, тобто пристосування до суспільного середовища, то для соціалізації молоді і навіть соціально зрілої людини головну роль відіграє **інтеріоризація**, або формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «Я» особистості. Результатом інтеріоризації стає індивідуальність особистості.

Механізми
соціалізації
у фрейдист-
ській
соціології

Коли йдеться про **механізми соціалізації**, то зазвичай звертаються до концепції **З.Фрейда**, який вирізняє основні з них:

- *імітацію* (усвідомлені спроби дитини копіювати й наслідувати поведінку дорослих і друзів);
- *ідентифікацію* (засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як своїх власних);
- *почуття сорому і вини* (або негативні механізми соціалізації, що забороняють і придушують деякі моделі поведінки: сором здебільшого асоціюється з відчуттям, що вас викрили і зганьбили, а вина пов'язується з внутрішніми переживаннями і муками совісті).

Імітація та
ідентифікація

Звичайно, ці механізми спрацьовують переважно на стадії дитинства. Але думки **З.Фрейда** були пристосовані деякими соціологами і до стадії

дорослого життя особистості. Так, **Т.Парсонс** вживає фрейдівські поняття у соціологічній теорії *соціальної дії*. Для нього імітація — це процес засвоєння елементів культури шляхом радше простого наслідування, аніж свідомого вибору, а **ідентифікація** — вияв ставлення до соціального середовища та його складових компонентів, прийняття цінностей певних соціальних груп і спільнот, спосіб усвідомлення своєї до них приналежності. Ступінь ідентифікації визначається силою і характером прихильності до цих форм людського співжиття.

Ресоціалізація

У суспільствах перехідного типу доволі часто трапляється явище **ре-соціалізації**. Цей термін означає ситуацію докорінної зміни соціального середовища і необхідність особистості пристосуватися до змінених соціальних обставин, нових норм і цінностей. Це надзвичайно болючий для людини процес, прикладами якого можуть слугувати цілковита зміна поглядів на суспільство та переоцінка свого минулого життя, руйнування основ старого світогляду й усвідомлення необхідності побудови нового світорозуміння, вимушений розрив із традиційними культурними цінностями і прагнення бути «сучасним», граючи інколи зовсім невідповідну своїм бажанням соціальну роль тощо.

Висновки

Таким чином, соціологія особистості в умовах розвитку традиційних високорозвинених країн та особливо у перехідні періоди в житті країн, які шукають виходу з посткомуністичного простору, на чільному місці в системі спеціальних соціологічних теорій. Проблематика людини завжди є центральною у будь-якій соціогуманітарній науці. Однак у соціології антропологічні проблеми в теоретичних концепціях тісно пов'язані з її соціальною практикою — соціологія сьогодення безпосередньо займається пошуком шляхів вирішення найскладніших проблем соціального життя сучасної людини, істоти водночас всемогутньої і безсилої, вільної і відчуженої, товариської і безмежно самотньої.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ II

Суб'єкти суспільного життя

ТЕМА 8

Соціологія сім'ї

- 202** *Сім'я як соціальний інститут
і мала соціальна група*
- 206** *Система категорій соціологічного
дослідження сім'ї*
- 211** *Основні підходи до вивчення сім'ї
в соціологічній думці*
- 214** *Тенденції розвитку сучасної сім'ї*

Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група

Дослідження
сім'ї в різних
соціогумані-
тарних
науках

Соціологія
сім'ї та
її специфіка

Визначення
сім'ї

Ця тема є *перехідною* від соціологічного аналізу особистості до вивчення соціальних спільнот, бо сім'я є найдавнішою природною формою з'єднання людей, заснованою на кровноспоріднених зв'язках, і найпростішою вихідною *спільнотою*. **Соціологія сім'ї** розглядається як спеціальносоціологічна дисципліна, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї та шлюбно-родинних стосунків у конкретних культурних і соціально-економічних умовах. Центральною рядоутворювальною категорією цієї галузі соціологічного знання є *поняття сім'ї*.

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук — історії, економіки, юриспруденції, психології, педагогіки, демографії, етнографії, соціології тощо. Кожна з них вивчає специфічні сторони функціонування і розвитку сім'ї під власним кутом зору і відповідно до свого предмета і методу. У *демографії*, наприклад, особливо розвиненим є напрямок дослідження ролі сім'ї і сімейної структури населення у його відтворенні; в *соціальній психології* — дослідження родинних конфліктів і динаміки розвитку сімейних груп; у *педагогіці* акцентується на вивченні виховної функції сім'ї як одного з важливих чинників формування особистості. *Етнографію* цікавлять побут і культурні особливості сімей у різноманітних етнічних групах і спільнотах; *правові науки* з'ясовують юридичні аспекти розлучень, майнового стану сім'ї; для *економіки* одним з основних завдань є аналіз сімейного бюджету, стану споживання; *історія* досліджує виникнення сім'ї та форми її існування у різні періоди історії людства.

Соціологія сім'ї ставить перед собою завдання інтеграції досягнень цих наукових галузей і має міждисциплінарний характер. *Специфіка соціології сім'ї* полягає в тому, що сім'я одночасно виступає у двох іпостасях: вона є малою контактною *соціальною групою*, певною формою взаємодії людей, з одного боку, і особливим *соціальним інститутом*, який регулює відтворення людини за допомогою певної системи ролей, норм і організаційних форм, — з другого. Американський соціолог **Нейл Смельзер** визначає поняття **сім'ї** таким чином: сім'єю називається засноване на кровній спорідненості, шлюбі або усиновленні об'єднання людей, які пов'язані між собою спільністю побуту і взаємною відповідальністю за виховання дітей. Інші соціологи, погоджуючись у цілому з таким визначенням, додають до нього такі риси, як історично зумовлений характер сім'ї та її функціонування у різні історичні епохи, соціальна потреба суспільства в існуванні сім'ї, у фізичному і духовному відтворенні населення тощо. Наголошується, що з часом «сім'я-

Сім'я
як мала
соціальна
група

взаємини» розвинулась у «сім'ю-соціальну спільноту». Сучасна сім'я визначається як *інституціоналізована спільнота*, що складається на основі шлюбу, породженій ним спільній правовій та моральній відповідальності батьків за здоров'я дітей, їхню соціалізацію та виховання.

Як *мала соціальна група*, зазначає **М.Мацковський**, сім'я розглядається у тих випадках, коли дослідженню підлягають стосунки між індивідами, котрі утворюють сім'ю. Цей підхід дозволяє з'ясувати мотиви і причини розлучень, динаміку родинних відносин, характер стосунків між батьками й дітьми. Ці проблеми міжособистісної взаємодії тісно пов'язані з існуючими в суспільстві нормами, цінностями і взірцями поведінки і зумовлені соціокультурними та соціоекономічними умовами життєдіяльності групи.

На думку М.Мацковського, при аналізі сім'ї як малої соціальної групи або спільноти доцільно виокремити *три основні типи характеристик*:

а) характеристики групи в цілому: цілі й завдання сімейної групи, склад і структура, соціально-демографічний склад сім'ї, групова згуртованість, групова діяльність і характер групової взаємодії, структура влади, спілкування в сім'ї тощо; б) характеристики зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими соціальними системами в рамках соціальної структури суспільства; у цьому випадку вирізняють і аналізують насамперед функції сім'ї щодо суспільства; в) цілі, завдання і функції стосовно індивіда, групова регуляція поведінки і взаємодії індивідів у сім'ї, груповий контроль; групові санкції, сімейні цінності, норми і зразки поведінки, включеність індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням у ній.

Сім'я як
соціальний
інститут

Як *соціальний інститут* сім'я аналізується в тих випадках, коли слід з'ясувати, якою мірою спосіб життя сім'ї, її функціонування відповідають потребам суспільства. Модель соціального інституту є надзвичайно важливою для прогнозів майбутніх змін сім'ї. На думку М.Мацковського, соціолога-дослідника цікавлять передусім взірці сімейної поведінки, усталені ролі, виконувані її членами, особливості формальних і неформальних норм і санкцій у сфері шлюбно-сімейних взаємин. Одні норми, обов'язки і права мають юридичний характер і регламентуються законодавством (питання про володіння майном, про матеріальні зобов'язання батьків стосовно дітей і одне одного, про мінімальний вік вступу в шлюб, про юридичні підстави для розірвання шлюбу, про права та обов'язки колишнього подружжя, пов'язані з утриманням і вихованням дітей, володінням майном після розірвання шлюбу і т. ін.). Інші норми шлюбу регулюються мораллю, звичаями, традиціями. До них

належать норми залицяння, шлюбного вибору і дошлюбної поведінки, розподіл влади та обов'язків між подружжям, характер сімейного дозвілля тощо. Така ж моральна регламентація поширюється на процес розлучення, стосунків із рідними, друзями.

Кожна з двох парадигм у вивченні сім'ї має свою специфіку: *внутрішні зв'язки* всередині сім'ї досліджуються крізь призму понять, що характеризують малу групу; парадигма соціального інституту орієнтована насамперед на *зовнішні зв'язки* сім'ї.

Зміна парадигм у вивченні сім'ї

Дослідники проблем сучасної сім'ї (і українські, і зарубіжні) погоджуються в тому, що *нині аналіз сім'ї як соціального інституту поступається місцем дослідженням її групових характеристик*. У минулому, особливо в умовах існування тоталітарного режиму в СРСР, протягом десятиріч сім'я була лише постачальником людських і трудових ресурсів, об'єктом державної політики; держава перебрала на себе майже всі функції інших соціальних інститутів, серед них і сімейного, і вирішувала за сім'ю мало не всі питання. *Повна залежність сім'ї від держави* робила її фактично безправною. У цій ситуації тематика соціологічних досліджень проблем сім'ї мала вигляд однобокої і викривленої. Недостатньо вивчалися причини і мотиви розлучень та їхні наслідки (як явище, нетипове для соціалізму), характер дошлюбної поведінки та установки юнацтва і молоді, пов'язані зі статевим життям («у нас сексу немає, то лише в капіталістичних країнах бісяться з жиру»), проблеми бездітних або багатодітних родин, сімей пенсіонерів чи молодих сімей. Практично не досліджувалися в соціологічному аспекті питання виховання дітей дошкільного віку, дітей з неповних (тобто без батька або матері) родин, вплив вживання алкоголю і наркотиків на міцність сім'ї та здоров'я її членів. Не було наукових праць про становище чоловіків у сім'ї, взаємини між братами й сестрами, подружні конфлікти, стосунки розлучених із дітьми та багатьох інших. «Цілину» в соціологічних дослідженнях становила молода сім'я, де чоловік і дружина не досягали 28 років, та її проблеми.

Дослідження сім'ї як соціального інституту в СРСР

Повертаючись до сучасної України, наголосимо, що *нині відносини між державою і сім'єю суттєво змінилися*: йдеться насамперед про те, щоб держава подбала про належні умови для створення і функціонування родин — економічні, соціальні, правові, адже від того, наскільки міцною є сім'я, залежить міцність і стабільність усього суспільства (згадаймо думки **О.Конта** з цього приводу).

Деінституціоналізація сучасної сім'ї

У сучасній зарубіжній літературі дедалі більше науковців фіксує перенесення акцентів з розгляду сім'ї як соціального інституту в площину соціологічного аналізу родини як малої соціальної групи. Німецький

соціолог **Х.Тірелл** характеризує «розчинення» сім'ї в суспільстві та зміни її функціональних кордонів як процес *деінституціоналізації сучасної сім'ї*. У розвинутих країнах він зумовлений багатьма причинами. Втрата економічного значення сім'ї (коли всі її члени спільно працювали на власному клаптику землі чи на виробництві якогось продукту або товару) призвела до того, що підставою шлюбу поступово стає інтимна сфера. Засобом з'єднання в сім'ю стають не так економічні передумови, потреби й економічна залежність, як чинник кохання. Нині сім'я і шлюб орієнтуються переважно на емоційні стосунки та інтереси. Відбувається подальша *приватизація життя* людей та *ізоляція сім'ї від суспільства*, заснована на еволюції традиційних цінностей (обов'язок поступається місцем сучасним індивідуалістичним цінностям або вартостям само-реалізації і самоствердження). Більшість сучасної молоді розвинутих країн вважає основною цінністю будь-яких парних взаємин любов, визнання і розуміння; на перший план висувається партнерство.

Зміна статусу сім'ї в сучасному суспільстві

Майже всі західні дослідники погоджуються, що з усіх традиційних засад побудови сім'ї та її ролі в суспільстві нині збереглася тільки одна — **турбота про нащадків**. Лише у *ставленні до дітей* та їх *соціалізації* (тобто підготовці до вступу в доросле соціальне життя) на Заході ще зберігається значення родини як соціального інституту. Сім'я має переважаючу орієнтацію на дитину і, що найважливіше, усвідомлення цієї орієнтації. Історико-культурні дослідження засвідчують, що зі зростанням темпів індустріалізації тієї чи тієї країни з дитиною пов'язують більшою мірою психологічні, аніж матеріальні цінності. Одночасно змінюються й ролі позиції батьків: на зміну піклуванню про матеріальне забезпечення дитини приходиться нова потреба: можливість розкриття себе в дитині.

Еволюція місця й ролі сім'ї в сучасному суспільстві

Отже, і в нашій, і в інших країнах сьогодні відбуваються *схожі процеси еволюції сім'ї та її місця й ролі в суспільстві*. Ця подібність зумовлена переходом посткомуністичних країн від тоталітарних до демократичних форм соціально-політичного устрою, від «закритого» до «відкритого» типу суспільства. Сім'я дедалі більше незалежнюється від держави і суспільства в цілому. Ставлення держави до сім'ї поступово перестає бути суто споживацьким та інструменталістським. Держава позбувається функцій контролю і застосування каральних санкцій щодо родин та їхніх членів, насамперед підлітків і неповнолітніх. На перший план виходить забезпечення державою сприятливих умов для утворення та існування родин, особливо молодих, і відображення цих процесів у державній сімейній політиці (відповідному законодавстві та конкретних заходах, як-от

пільгове кредитування, пайова допомога у будівництві житла, випуск спеціальних груп недорогих товарів для молодих сімей та їхніх дітей тощо).

*Сім'я
як соціальна
система*

Хоча увага дослідників-соціологів до сім'ї як соціального інституту відчутно зменшується, все-таки наразі існують достатні передумови для постановки питання про *інтеграцію* двох парадигм. Вона може здійснюватися в межах уявлень про сім'ю як **соціальну систему**. Якщо розглядати родину як систему в усій її різноманітності і складності, то стане зрозумілим наявність різних дослідницьких підходів, бо навіть одні й ті самі властивості системи відображаються в різних термінах і значеннях. Системний підхід нині широко використовується як в усій соціології, так і в її окремих напрямках і галузях. Його застосування в соціологічному аналізі сім'ї докладніше розглядатиметься у наступних питаннях теми.

Система категорій соціологічного дослідження сім'ї

Понятійний апарат соціології сім'ї, як і будь-якої іншої галузі соціологічного знання, включає широке коло понять і категорій. Зупинимось докладніше на трьох основних: **умовах життя, структурі, функціях сім'ї**. Для їхньої характеристики візьмемо положення з праць українських і зарубіжних авторів.

*Умови
життя
сім'ї*

Умови життя сім'ї становлять собою сукупність факторів макросередовища (загальні соціальні умови), мезо- і мікросередовища (середовище розселення і найближче соціальне оточення).

Загальні соціальні умови поділяються, своєю чергою, на:

- **соціально-економічні** (рівень розвитку сфери обслуговування, розвитку дитячих дошкільних закладів, рівень житлового будівництва, обсяг і структура товарообігу, рівень реальних доходів населення взагалі і сім'ї зокрема, рівень розвитку системи охорони здоров'я і медичного обслуговування, кількість робочих місць, які дозволяють використовувати жіночу і підліткову працю, кількість робочих місць із неповним робочим днем або пільговими умовами праці для підлітків і неповнолітніх тощо);
- **соціально-політичні** (політика уряду, органів державної влади, політичних партій, профспілок та інших громадських організацій щодо сім'ї з метою її стабілізації, підвищення виховного потенціалу та ін.);

- *соціально-культурні* (система чинних у суспільстві правових, моральних норм, цінностей та ідеалів, взірців діяльності та поведінки; засоби зберігання й розподілу соціальної інформації, соціального знання, кількість і доступність закладів культури і культурних цінностей; викладання курсів з етики і психології сімейного життя в дошкільництві та школі; частота, обсяг і зміст передач, програм і публікацій про сім'ю в засобах масової інформації тощо);
- *демографічні* (чисельність і темпи приросту населення або його депопуляції, статевий і віковий склад населення, його розподіл за типами регіонів; міграційні процеси і переселення; розподіл населення за етнічними й територіальними спільнотами);
- *екологічні* (природно-географічні особливості середовища проживання, ступінь урбанізованості й санітарно-гігієнічні умови життєдіяльності, ступінь забрудненості довкілля);
- *соціально-психологічні* (загальний стан свідомості людей, їхнє ставлення до світу і свого безпосереднього оточення, соціальні установки, інтереси і ціннісні орієнтації, які визначають життєву позицію і поведінку людей у суспільстві; ставлення до шлюбу і сім'ї). (Докладніше див. названу працю **М.Мацковського**).

Фактори макро-, мезо- і мікросередовища

Ці загальні соціальні умови впливають на життєдіяльність сім'ї опосередковано, через *фактори мезо- і мікросередовища*. Адже сім'я зазвичай взаємодіє з ширшими соціальними спільнотами та інститутами, здійснює контакти з рідними, сусідами, друзями. До *конкретних характеристик середовища* безпосереднього мешкання родини належать, згідно з М.Мацковським, такі:

- *ступінь урбанізованості* середовища розселення сім'ї (тип населеного пункту — місто, село, кількість мешканців);
- *характеристики зайнятості населення* (тип підприємств, їх розподіл між державними, приватними, комерційними структурами, рівень кваліфікації і освіти, який вимагається, використання чоловічої, жіночої, підліткової праці, дефіцит чи надлишок робочої сили);
- *демографічна структура* середовища розселення;
- *етнічні характеристики* середовища розселення;
- *кількісні та якісні характеристики* сфери обслуговування;
- *доступність дошкільництва*;
- *кількісні та якісні характеристики* культурно-освітніх закладів, спортивних споруд; характеристики закладів системи охорони здоров'я.

При аналізі *найближчого соціального оточення* вирізняються основні соціальні характеристики друзів, знайомих, рідних і представників

референтних груп, а також їхні норми і цінності у сфері шлюбно-сімейних взаємин: установки на кількість дітей у родині, професійну зайнятість жінок, характер дозвілля, характеристики сімейного споживання тощо.

Структура
сім'ї

Під **структурою** сім'ї мають на увазі всю сукупність взаємин між її членами, яка містить у собі стосунки спорідненості, влади, авторитету, систему морально-духовних стосунків тощо.

Типи сімейної
структури

У загальній системі родинних взаємин, згідно з **Н.Смелзером**, існують два основні типи сімейної структури, або форми сім'ї. **Нуклеарна** сім'я складається з дорослих батьків і дітей, які від них залежать (матеріально, економічно, житлово, емоційно). **Розширена** сім'я включає нуклеарну сім'ю і родичів, наприклад, бабусю і дідуся, онуків, тітку, дядька, двоюрідних братів і сестер. Така родина вважається важливим, а в багатьох суспільствах і основним соціальним об'єднанням, спільнотою, базою розвитку соціальних відносин і гарантом взаємодопомоги і підтримки.

Форми
шлюбу

За формою шлюбу вирізняють **моногамію** (шлюб між одним чоловіком і однією жінкою) і **полігамію** (шлюб між одним та декількома іншими індивідами). Полігамія, своєю чергою, поділяється на **полігінію** (шлюб між одним чоловіком і кількома жінками) і **поліандрію** (шлюб між однією жінкою і кількома чоловіками). Ще однією формою є **груповий шлюб** (між кількома чоловіками та кількома жінками). Навіть сьогодні полігінія є досить поширеною, наприклад, у Тибеті, на півдні Індії.

Типи
владних
структур
у сім'ях

За типом владних структур вирізняють **патріархальні** родини (де переважає влада чоловіків над іншими членами сім'ї), що існують у Таїланді, Японії, Ірані, Бразилії та багатьох інших країнах світу, та **матріархальні** сімейні системи (де влада належить жінці й матері). Останні трапляються зрідка, наприклад, у жителів Тробріандських островів. Останніми роками відбувається перехід від патріархальної до **егалітарної** родинної системи (де вплив і влада розподілені між чоловіком і жінкою майже порівну).

Типи
партнерів
у шлюбі

За партнером, якому надається перевага при вступі в шлюб, розрізняють шлюби, що здійснюються за правилами **екзогамії** (тобто партнера шукають поза певними групами, сім'ями або кланами), та шлюби за правилами **ендогамії** (тобто партнер обирається всередині своєї групи). Так, ендогамія була характерною для кастової системи в Індії. Найвідомішим правилом ендогамії є заборона кровозмішування (**інцест**), яка забороняє шлюби або статеві зв'язки між особами, що є близькими кровними родичами. Майже в усіх суспільствах, зазначає з цього приводу **Н.Смелзер**, це правило стосується взаємин між дитиною й одним із батьків, а також між братом і сестрою. Він же наголошує, що в західних

країнах ендогамія в обмеженому вигляді існує всередині расових груп (наприклад, американських негрів), релігійних груп (наприклад, іудаїстів) і соціальних класів (наприклад, людей аристократичного походження).

Вибір
місця
проживання

За вибором місця проживання молодого подружжя соціологи виокремлюють *патрілокальне* (коли молода відходить зі своєї сім'ї і живе в сім'ї чоловіка або поблизу оселі його батьків), *матрілокальне* (коли молоді живуть із батьками жінки або поблизу них) та *неолокальне* (коли молодята живуть окремо від своїх батьків). Неолокальне місце проживання вважається нормою на Заході, але порівняно зрідка трапляється деінде. **Г.Мердок**, який дослідив проблеми шлюбу в 250 суспільствах світу, лише в 17 з них виявив поширеність неолокального місця проживання. Стосовно України, то переважна більшість молодих подружніх пар живуть із батьками. Це пов'язано не так з традиціями української сім'ї, як з браком коштів у молодих для винаймання, а тим більше купівлі чи будівництва власного помешкання.

Зв'язок
елементів
структури
сім'ї

Н.Смелзер вказує на існування *зв'язку між різними елементами структури сім'ї і шлюбу та соціальними умовами*. Так, патрілокальне місце проживання поширене в суспільствах, де існували полігнія, рабство і часто відбувалися війни. Для членів цих суспільств звичайною роботою було мисливство і збирання рослин. Матрілокальне місце проживання вважалось нормою в суспільствах, де жінки користувалися правом землеволодіння (наприклад, у селян Ірландії). Неолокальне місце проживання пов'язане з моногамією, тенденцією до індивідуалізму та рівного економічного становища чоловіків і жінок.

Родовід
і наслідування
майна

Нарешті, за родоводом і наслідуванням майна найпоширенішим є *родовід за чоловічою лінією*. У деяких випадках спорідненість визначається за *жіночою лінією* (коли майно матері відходить доньці, а основну підтримку молодому подружжю надає брат жінки). Сімейна система, заснована на *двобічному родоводі*, прийнята у 40% світових культур.

Функції
сім'ї

Функції сім'ї можна визначити як основні способи прояву активності, життєдіяльності сім'ї та її членів, і поділити на *соціальні* (спрямовані на суспільство) та *індивідуальні* (спрямовані на особу). **М.Мацковський** перелічує функції сучасної сім'ї стосовно основних сфер життєдіяльності родини.

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреби в дітях
Виховна	Соціалізація молодого покоління, підтримка культурної неперервності суспільства	Задоволення потреб у батьківстві, контактах із дітьми, їхнього виховання, самореалізації в дітях
Господарсько-побутова	Підтримка фізичного здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Одержання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї від інших
Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх і працездатних членів суспільства	Одержання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших у випадку працездатності чи в обмін на послуги
Сфера первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності, а також відповідальності і зобов'язань у стосунках між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього покоління	Формування і підтримка правових і моральних санкцій за неналежну поведінку і порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї
Сфера духовного спілкування	Розвиток особистості членів сім'ї	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Зміцнення дружніх основ шлюбного союзу
Соціально-статусна	Надання певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури	Задоволення потреби у соціальному просуванні
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля, соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагаченні інтересів
Емоційна	Емоційна стабілізація індивідів та їх психологічна терапія	Одержання індивідами психологічного захисту, емоційної підтримки в сім'ї, задоволення потреб в особистому щасті і коханні
Сексуальна	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб

Основні підходи до вивчення сім'ї в соціологічній думці

Складний характер сім'ї як соціального утворення зумовлює наявність **різноманітних методологічних підходів** до її вивчення. Разом із тим їх можна об'єднати в декілька груп залежно від того, в якій ролі розглядається родина.

*Символічний
інтераціоналізм*

Методологія **символічного інтераціоналізму** розглядає сім'ю як *малу соціальну групу*. Сім'я розуміється тут як сукупність соціальних ролей, які виникають і реалізуються у взаємодії її членів, зумовлюючи їхні позиції. У більшості таких досліджень сім'я ототожнюється з відносно закритою системою, яка має досить слабкі зв'язки з навколишніми інститутами, організаціями і групами. Тому інституціональний і культурний аспект сім'ї практично не аналізується. Цей напрям зосереджує увагу на дослідженні ролей і статусів, міжстатусних стосунків у процесі комунікації, конфліктів, прийнятті рішень тощо.

*Конфлікто-
логічний
підхід — 1*

Близькою до нього є інша спроба розгляду стосунків у сім'ї — **конфліктологічний** підхід, представники якого звертають увагу передусім на *складний суперечливий характер сімейних взаємин, на рольові й статусні конфлікти між членами родини* і т. ін. Деякі дослідники акцентують на аналізі порядку розподілу влади всередині сім'ї, надаючи особливого значення механізму прийняття рішень. Зазвичай, зазначають вони, ті члени сім'ї, які володіють більшими матеріальними засобами, отримують більшу владу. Сучасний варіант теорії конфлікту, що стосується сім'ї, запропонований **Х.Гартман**. Для неї родина — це «місце боротьби». Вона стає полем бою, де відбуваються конфлікти щодо перерозподілу засобів, у тому числі і щодо праці в домашньому господарстві та виховання дітей. Як вважає Х.Гартман, важчі обов'язки жінки в домашньому господарстві є формою експлуатації, яка склалася всередині капіталістично-патріархальної системи. Ця теорія має назву «марксистсько-феміністської», бо наголошує на експлуатації жінки-робітниці з боку чоловіка-капіталіста, в руках якого сконцентровані економічні засоби. Отже, в центрі уваги цієї конфліктологічної парадигми є напруженість і боротьба всередині сім'ї.

Однак оскільки погляд на сім'ю як на малу соціальну групу лише нещодавно став домінуючим, то поширенішими є соціологічні концепції, де сім'я розглядається як *соціальний інститут і в ширшому плані — як соціальна система*.

*Структуро-
логічний
функціоналізм*

Найхарактернішими тут є моделі сім'ї, розроблені в межах **структурного функціоналізму**. Його представник **Т.Парсонс** виходить з позиції про універсальний характер нуклеарної сім'ї, всередині якої він розрізняє

два типи лідерства: інструментальне, пов'язане з вирішенням організаційних завдань, та емоційне. Відтак соціальна система нуклеарної сім'ї уявляється Т.Парсонсом як *сукупність таких ролей*:

• чоловік/батько	жінка/мати
• син/брат	донька/сестра.

Інструментальне лідерство встановлюється за роллю «чоловік/батько», емоційне — за роллю «жінка/мати». Функціональне завдання підтримки емоційного балансу між всіма членами сім'ї, необхідного для нормальної соціалізації дітей, вимагає міцного союзу між подружжям, закріпленого шлюбом. Соціальна система родини, згідно з **Т.Парсонсом**, має тимчасовий характер: виконавши завдання соціалізації дітей, вона самоликвідується, тому що діти утворюють власні нуклеарні сім'ї. Модель Т.Парсонса ґрунтувалася на визнанні ним *ізолюваного характеру нуклеарної сім'ї*, тобто відсутності сталих міцних зв'язків членів сім'ї зі своїми батьками та іншими кровними родичами. Відповідно до цієї моделі лише один член родини — чоловік (чоловік/батько) здійснює зв'язок між сім'єю і економікою суспільства, праця жінки суттєвої ролі для життя родини не має.

Дослідження сім'ї в США у 60—70-х рр. спростували багато положень Т.Парсонса, передусім його тезу про ізолюваний характер нуклеарної сім'ї. Було доведено, що зв'язки з найближчими родичами мають велике значення для сучасних родин, що в розвинутих країнах досить поширені великі (а не лише нуклеарні) сім'ї, які складаються з 3—4 поколінь. **Е.Ботт** виявила таку закономірність: що в ширший соціальний контекст включена родина, то менш обмежованими є ролі подружжя. Нині в структурному функціоналізмі сім'я аналізується з позиції її *приспосовання до обширнішої соціальної системи*. Основними для цього підходу є поняття структури, функції, визначення ситуації тощо. При цьому акцентується на сталості та міцності сім'ї. Менше уваги приділяється її змінам і суперечностям всередині родинного кола.

Цю прогалину заповнює **конфліктологічний підхід**, для якого властивим є розгляд *стосунків не лише в родині, а й між сім'єю як соціальним інститутом та іншими соціальними інститутами та організаціями*. Такого роду конфлікти можуть виникати з приводу виховання дітей (де краще це робити: спільно вдома батькам чи в дошкільних закладах, організованих державою), перерозподілу матеріальних засобів (хто повинен приймати рішення про використання коштів, якими володіє сім'я, — члени родини чи представники державного апарату) і навіть харчування (де краще пообідати: вдома стравами, приготовленими

Конфлікто-
логічний
підхід — 2

жінкою, чи в кафе або ресторані). Отже, в руслі конфліктологічної парадигми розробляються проблеми як внутрішньосімейного життя, так і конфліктів зовнішніх — між сім'єю та її соціальним оточенням.

Ситуаційний підхід

Ситуаційний підхід зосереджується на дослідженні цінностей і норм у сфері сімейно-шлюбних відносин і розглядає їх як *соціальну ситуацію*, що визначає функціонування різних типів родин. Для прихильників цього напрямку центральними є поняття соціальної ситуації і ролі.

Інституціональний підхід

Інституціональний підхід дозволяє розглядати родину як *соціальну систему*, яка є одним з основних соціальних інститутів. При цьому зазначається, що багато важливих функцій сім'ї переходить до суспільства. У цих дослідженнях центральними поняттями стають індивід і культурні цінності, які він визнає.

Соціобіологія

У західній соціологічній думці є ще один напрям, який розглядає сім'ю радше в *природному, а не в соціальному контексті*. **Соціобіологія** та її концепція сім'ї ґрунтується на визнанні всезагальності законів еволюції та природного відбору. Другий важливий вихідний пункт соціобіологів — ідея тотального універсального і первинного характеру інстинкту продовження роду. Необхідність сімейного існування закладена в самій біологічній сутності людини і визначається потребами відтворення. Тому люди об'єднуються в родини, але стратегія відтворення у чоловіків і жінок відмінна. Для чоловіків характерним є прагнення і здатність залишити по собі якомога більше нащадків (що, зрештою, притаманне для всіх самців у природі). Жінки ж зосереджуються на клопотах про виживання нащадків; їх родинний внесок вищий, ніж чоловіків. Відмінність стратегії відтворення в сім'ях призводить до конфліктності у стосунках подружніх пар. Отож соціобіологи також вважають, що конфліктність органічно властива родині, основи конфлікту мають біологічне, еволюційне походження, а самі конфлікти — неминучі.

Радянська соціологія сім'ї

У межах радянської соціології сім'я розглядалася насамперед як *соціальний інститут*. У СРСР десятиріччями діяльність практично всіх соціальних інститутів підпорядковувалася меті забезпечення максимально можливої зайнятості населення (в тому числі й жінок) у суспільному виробництві. Наявність і розмір родини досить часто ставали негативними чинниками в усіх сутєвих моментах життєдіяльності радянської людини: при пошуках праці й розподілі матеріальних благ, освітньому і професійному зростанні, побутовому й медичному обслуговуванні, організації відпочинку і прилученні до культурних цінностей, пенсійному забезпеченні тощо. Як слушно зазначає **О.Дудченко**, зменшення

ролі сім'ї в радянському суспільстві безумовно сприяло *деприватизації життя індивіда, уніфікації способу життя і мислення, зведенню родинних та інших групових інтересів до «особистих»* (на противагу «суспільним»), *полегшенню в кінцевому результаті маніпуляції* поведінкою індивідів і цілих груп людей.

Сучасний
стан
соціологічних
досліджень
сім'ї

Нині в українській соціології посилюється інтерес до проблем сім'ї як **малої соціальної групи**. Це багато в чому пояснюється тим, що руйнація тоталітарного режиму і болісний перехід до якісно нового типу суспільства, який супроводжується кризовими явищами, зробив сім'ю одним з центральних осередків життя людини, зумовив його зростаючу приватизацію. Родина в сучасних умовах перетворюється на «острівець безпеки», притулок і схованку від усіх потрясінь перехідного періоду. На часі, очевидно, і вироблення нового типу відносин сім'ї і суспільства, заснованого на рівноправності й партнерстві, на взаємодії і взаємній повазі.

Помітну роль у налагодженні такого типу відносин відіграє *сучасна українська соціологія та її основні дослідницькі осередки*. Дослідження сім'ї та її проблем зосереджені нині переважно в Українському інституті соціальних досліджень; спільно з Центром «Соціальний моніторинг» протягом останнього десятиріччя було здійснено низку проектів, що мали на меті з'ясувати становище сім'ї в Україні, появу нових тенденцій і проблем, зміни у ціннісних орієнтаціях щодо родинного життя тощо. Найпотужнішим джерелом визначення стану сімей на сьогодні є вибіркові обстеження Державного комітету статистики «Умови життя домогосподарств». Усі ці дослідження, в яких вагома роль належить соціологам, допомогли формуванню пропозицій для вироблення державної сімейної політики в країні. Таким чином, саме в цій ділянці суспільного життя України найвиразніше виявляється важлива роль соціології, яка не тільки збільшує обсяг і глибину своїх знань про сім'ю як органічну складову соціуму, а й допомагає органам влади оптимізувати умови створення і розвитку сучасних родин.

Тенденції розвитку сучасної сім'ї

Історична
соціологія
сім'ї

Загальновизнаним у сучасній соціологічній думці є положення про зміни, які стосуються сім'ї, протягом усіх часів її існування. У західній соціології існує спеціальний напрям — **історична соціологія**, яка здійснює порівняльний аналіз еволюції сім'ї в історичній перспективі. Один з його представників, **Дж.Голтрон**, вважає, що сім'ю і родинне

життя слід розглядати в динаміці, а не в статичі. Він вирізняє *декілька етапів розвитку сім'ї* в англосаксонському середовищі:

- *сім'я у дохристиянському суспільстві* (з домінуванням парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей);
- *сім'я у християнському суспільстві* (з великим впливом церкви на життя родини і шлюб, заборонаю шлюбів між кривними родичами, з добровільним вступом у шлюб, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо);
- *сім'я в індустріальному суспільстві* (з початком промислового перевороту в кінці XVIII ст. відбувається перша революція в родинному житті: зниження віку вступу в шлюб, збільшення народжуваності, широке використання жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням і т. ін.).

Революційні
зміни
в сучасній
сім'ї

Сучасний етап розвитку західного суспільства *приніс другу революцію в сімейному житті*, яка не лише докорінним чином змінила сім'ю і родинні стосунки, а й, на думку багатьох дослідників, поставила під сумнів саме існування сім'ї. Це зумовлене цілою низкою обставин економічного і культурного характеру. Соціологи називають серед них:

- *зростання економічної незалежності жінок* та їх активне включення в трудову діяльність (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури родинних взаємин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправ'я з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо. Недарма німецькому філософу **Ф. Ніцше** належать слова: «Коли чоловік і жінка стануть рівноправними, сім'я загине»);
- *утворення двох центрів життя* — праці й дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);
- *еволюція поглядів на сексуальну мораль* (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання ледве не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з пом'якшенням традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);
- *винахід надійних контрацептивних засобів* (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити сексуальність від зачаття).

Тенденції
розвитку
сучасної
сім'ї

Ці та інші причини викликали появу різного роду **тенденцій** розвитку сучасної сім'ї, які нині широко поширені і в розвинених західних, і в посткомуністичних країнах. До них належать:

- зростання розлучень (абсолютне і відносне);
- зростання кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- зменшення середньої тривалості шлюбу;
- пізніший час вступу в шлюб;
- спільне життя подружніх пар без оформлення шлюбу;
- зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з наступним постарінням населення та навіть його депопуляцією;
- збільшення кількості самотніх людей, які не беруть шлюбу;
- зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

Сучасна сім'я
в Україні

Ці тенденції властиві і для розвитку сучасної сім'ї в Україні. Однак **специфіка сімейних взаємин у нашій країні** полягає в тому, що вони надзвичайно тісно пов'язані із загальним кризовим станом українського суспільства і насамперед — з низкою матеріальних проблем, суть яких можна висловити дуже коротко: боротьба родин за виживання в кризовому соціумі. Розглянемо **основні індикатори** становища сімей в Україні, розпочавши з демографічних аспектів їх існування.

Передовсім слід зазначити, що розвиток сімейно-шлюбних процесів у сучасній Україні відбувається в дуже **складній соціодемографічній ситуації**, для якої характерне явище депопуляції населення. Це поняття означає зменшення населення країни внаслідок перевищення кількості

Табл. № 1.

Народжуваність, смертність та природний приріст населення

	1985	1990	1995	2000	2002
Кількість народжених:					
тис.	763	657	493	385	391
на 1000 населення	15,0	12,7	9,6	7,8	8,1
Кількість померлих:					
тис.	618	630	793	758	755
на 1000 населення	12,1	12,1	15,4	15,3	15,7
Природний приріст населення:					
тис.	145	27	-300	-373	-364
на 1000 населення	2,9	0,6	-5,8	-7,5	-7,6

Проблема
депопуляції
в Україні

померлих осіб над кількістю народжених. Щорічний статистичний довідник України за 2002 р. подає дані з цього приводу, вміщені в таблиці № 1.

З наведеної таблиці видно, що явище **депопуляції**, зафіксоване вперше 1991 р., набирає стрімкої ходи з кожним роком. Нині в мирний час Україна втрачає за рік понад 360 тис. своїх громадян, що рівнозначно зникненню населення таких міст, як Херсон або Севастополь. Внаслідок цього відбувається й загальне постаріння населення країни: станом на 2002 р. питома вага молоді в його складі становила 22,7%, а осіб пенсійного віку — 30,0%. Усе це посилюється й падінням рівня тривалості життя мешканців України: якщо 1990 р. вона загалом становила 70,7 років (65,9 — для чоловіків і 75,0 — для жінок), то за останній час вона зменшилася і становила у 2002 р. 68,6 років (63,4 — для чоловіків і 73,7 — для жінок).

Сім'я
у демографічному
вимірі

Що ж до **сучасного загального стану сімейно-шлюбних стосунків**, то згідно з результатами вибіркового обстеження Держкомстату «Умови життя домогосподарств», у країні загальна кількість домогосподарств становила 17,7 млн. З них 14,1 млн (або 79,7%) були сім'ями, 2,9 млн домогосподарств (або 8%) провадилися одинаками; всі інші — це домогосподарства, що складаються з осіб, у яких немає сімейних зв'язків. Далі сім'ї можна поділити на такі, де є діти до 18 років, і на такі, де дітей немає або вони вже стали дорослими. Їх співвідношення виглядає як 44,2% до 55,8%. Іншими словами, в Україні більше половини сімей не мають дітей і підлітків у своєму складі. У країні також відбувається процес *постаріння сімей*, тобто зростання питомої частки родин із осіб старших від працездатного віку. Таких сімей налічувалося понад 14% від загальної кількості родин. Натомість *молодих сімей* стає дедалі менше; того ж року молоді сім'ї (або подружжя, де вік чоловіка й дружини не перевищує 28 років) становили лише 17,7% від загальної кількості подружніх пар.

Усі ці процеси суттєво ускладнюють повноцінний розвиток сім'ї, створення подружніх пар. В Україні дедалі поширенішими стають *такі тенденції*:

Шлюби
та розлучення

- зменшення кількості шлюбів та збільшення кількості розлучень.
- Конкретно прояв цієї тенденції можна побачити в табл. № 2.

Табл. № 2.

Шлюби та розлучення (за даними Держкомстату України)

	1985	1990	1995	2000	2002
Кількість зареєстрованих шлюбів					
тис.	490	483	432	275	317
на 1000 населення	9,6	9,3	8,4	5,5	6,6
Кількість зареєстрованих розлучень					
тис.	183	193	198	197	183
на 1000 населення	3,6	3,7	3,8	4,0	3,8

- з таблиці видно, що кількість зареєстрованих шлюбів аж до 2000 р. зменшувалась і в загальних цифрах, і в розрахунку на 1000 населення; поступове зростання цього показника зафіксоване лише у 2002 р. Кількість же розлучень протягом останніх років на перший погляд ніби стабілізувалася; але в умовах різкого зменшення кількості населення країни в цілому коефіцієнт зареєстрованих розірваних шлюбів неспинно зростає. Нині на кожні 100 шлюбів припадає 53 розлучення. А ще 1991 року Україна посідала перше місце в Європі за рівнем шлюбності;
- *зростання питомої ваги бездітних сімей і родин з однією дитиною.* Як уже згадувалося, з загальної кількості сімей в Україні у 44,7% родин дітей не було. У більшості сімей з дітьми (60%) нараховувалася лише одна дитина. Сумарний коефіцієнт народжуваності, тобто середній показник кількості дітей на одну сім'ю, становить нині в Україні лише 0,71, або менше однієї дитини на одне подружжя. Це майже найнижчий показник у світі за весь сучасний період історії. У регіональному розрізі спостерігається традиційне співвідношення рівня народжуваності: найнижчих показників досягли переважно східні та центральні регіони, а найвищі показники (на рівні 1,2–1,3) зафіксовані у західних областях країни;
- *поширеність абортів.* На перший погляд, з 1985 року відбувається неспинне зменшення зареєстрованих абортів (з 1 млн 180 тис. до 346 тис. 2002 р.). Але справжня картина, на думку експертів, значно сумніша, оскільки Держкомстатом не враховуються нелегально зроблені аборти, кількість яких в умовах подорожчання медичних

Бездітні сім'ї та сім'ї з однією дитиною

Аборти

Неповні сім'ї	<p>послуг збільшується з року в рік. Крім того, слід враховувати й загальне падіння рівня народжуваності, а отже, і випадків вагітності;</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>зростання питомої ваги неповних сімей.</i> Специфічний контингент сімей, що потребують уваги з боку держави, — це неповні родини. За даними обстеження домогосподарств, в 787,6 тис. сімей (5,5% усіх родин) діти виховуються лише одним із батьків (у 94% таких випадків діти живуть із матір'ю);
Позашлюбні діти	<ul style="list-style-type: none"> • <i>зростання частки дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі.</i> Починаючи з 1989 р. питома вага позашлюбних народжень у загальній кількості народжених зросла з 10,8 до 19,0% 2002 р. Причому ці явища характерні як для міських, так і для сільських поселень, хоча спостерігаються досить значні регіональні відмінності. Якщо у західних областях, де все ще зберігаються сильніші орієнтації на сім'ю і родинні традиції, ці показники не перевищують 9%, то в південних областях країни та в Автономній республіці Крим вони сягають 22–26%.
Становище жінки в сім'ї	<p>Статистика подає ще одну групу цифр, на перший погляд оптимістичну: в Україні за роки радянської влади невпинно зростала кількість дитячих садків і ясел. Якщо 1959 р. налічувалося 4790 дошкільних дитячих закладів, то 1995 р. — вже 21400, тобто відбулося їх збільшення в 4,5 рази. І хоча за останні п'ять років багато дитячих садків та ясел закрилося, все ж дошкільними закладами 2002 р. було охоплено понад 45% дітей. Ці цифри опосередковано свідчать про дедалі більше залучення жінок до праці в народному господарстві. Нині співвідношення працюючих чоловіків і жінок майже рівне. Але це одночасно є доказом потрібного навантаження жінок: у праці, побуті й вихованні дітей. А оскільки домашнє господарство нині має практично натуральний характер (бо жінка мусить усе робити власними руками), а сфера послуг і побутового обслуговування перебуває в зародковому стані, то на плечі жінки лягає основний тягар подружнього життя. Такою є важка ціна жіночого рівноправ'я, і про це треба добре пам'ятати дітям, щоб вони з малих років допомагали матері у її нелегкій сімейній праці.</p>
Критичні концепції сучасної сім'ї	<p>Зазначені тенденції, що набрали воістину універсальних масштабів у світі і в нашій країні, збільшують кількість наукової літератури, в якій цей феномен зміни сучасної сім'ї дістає критичну оцінку і розглядається як такий, що перебуває у стані кризи і навіть смерті. Вже згадуваний Дж.Голтроп виокремлює 6 критичних позицій з приводу сучасної сім'ї в західних наукових працях.</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Песимістичні твердження</i> про занепад і руйнацію сім'ї; вони звичайно виводилися з протиставлення сучасної сім'ї родині патріархальній у традиційних суспільствах (Р.Флетчер).

- *Оптимістичніша позиція* про невідповідність інституту сім'ї сучасному індустріальному та постіндустріальному суспільству, але зі сподіваннями, що сімейне життя зможе модифікуватися відповідно до вимог часу (**Б.Мор**).
- Уявлення про те, що *сім'я є гальмом* на шляху суспільного поступу, бо своє головне завдання — соціалізацію дітей — вона виконує не досить добре, бо дітям у родині прищеплюються погляди й переконання, що не відповідають соціальній реальності, яка блискавично змінюється. Виховані й готові до певних умов життєдіяльності в суспільстві діти, виходячи в соціальне життя, наштовхуються на нові умови і ситуації, навичок пристосування до яких вони не отримали. Саме тому вони неспроможні жити в новому, зміненому соціальному оточенні і свідомо чи позасвідомо гальмують те нове, що зростає у суспільстві (**В.Райх, Г.Маркузе**).
- *Критика сім'ї як твердині грубості й насильства*. Ця позиція аргументується статистикою сімейних злочинів.
- *Феміністська критика сім'ї як інструменту закріпачення жінки* (**К.Міллер, Дж.Мітчел**).
- Критика сім'ї за те, що вона частіше від інших соціальних інститутів створює *передумови для психічних захворювань і розладів психічних станів* внаслідок несприятливих сімейних обставин (**Р.Лейн**).

Нові форми
сім'ї та шлюбу

Отже, в середовищі західних соціологів переважають думки щодо кризи і загибелі сім'ї. Багато з них вважає, що сім'я досягла стану глибокого розкладу і що цей процес є незворотним. Однак **Н.Смелзер** зазначає, що серед західних дослідників є чимало таких, котрі, не закриваючи очі на певні негативні тенденції, висловлюють **оптимістичніші сподівання**. Вони, як зазначає Н.Смелзер, позитивно ставляться до розпаду нуклеарної родини та очікують, що виникатимуть *нові форми сім'ї і шлюбу*, які сприятимуть створенню відповіднішого середовища і збільшенню можливостей самовияву і самовиразу всіх членів сім'ї. Інші соціологи вказують на вже існуючі нові форми сім'ї, що здаються незвичними і навіть шокуючими, але набувають дедалі більшого поширення у західному світі: шлюбні контракти на певний відтинок часу, шлюб із трирічним випробувальним терміном (без народження дітей), груповий шлюб, полігінія, «серійна моногамія» (тобто багаторазовий вступ у шлюб), «консенсуальний шлюб» (тобто шлюб за згодою сторін, але без його реєстрації), «візитні союзи» (тобто роздільне проживання подружжя із зустрічами на короткий час — час нанесення візиту), шлюб між особами однієї статі, сімейне життя в комуні (на кшталт ізраїльських кібуців або сімейних комун в американському суспільстві).

Таким чином, щодо стану і перспектив розвитку сім'ї в західних країнах існують досить різні погляди, втілені у два різні гасла. Перше — «Прощавай, родинно!», друге — «Чутки про смерть сім'ї надто перебільшені» (парафраз відомого вислову Марка Твена, який прочитав у газеті некролог про самого себе).

Українські
соціологи
про сім'ю
та її
майбутнє

Українські соціологи також не схильні надто драматизувати стан сучасної сім'ї і розглядати її майбутнє лише у похмурій перспективі. Вони, звичайно, як і їхні західні колеги, стурбовані наростанням негативних тенденцій і явищ у становищі сім'ї та внутрішньородинних стосунках, багато в чому зумовлених кризовим станом українського суспільства. Проте і вони зазначають появу позитивних змін, як-от розширення свободи вибору для чоловіків і жінок, утвердження рівності становища і взаємин, зростання рівноправ'я в родинях, більші можливості контактів між поколіннями, загалом більша орієнтація на сім'ю. На думку **О.Якуби** та інших вітчизняних соціологів, численні опитування свідчать про те, що дедалі більша кількість людей в нашому суспільстві розглядає **сім'ю як вищу цінність**. Нинішні зміни відбуваються під знаком повернення цінностей родини як твердині виживання і добробуту. Дослідження життєвих орієнтацій населення країни протягом останніх років засвідчують доволі сталу тенденцію до *пріоритету цінності сім'ї* серед основних сфер життя. Для більшості людей на перше місце виходить турбота про забезпечення «нормального рівня життя для себе та своєї родини». Звідси й оптимістичні прогнози частини соціологів щодо розвитку сім'ї в XXI столітті як вільного союзу, заснованого на коханні, співробітництві, спільному веденні домашнього господарства й вихованні дітей.

Заходи
по зміцненню
сім'ї

Науковці пропонують *низку рекомендацій*, впровадження яких видається можливим і в кризових умовах. До них належать:

1. Поновити сімейне законодавство України шляхом створення нового Кодексу про шлюб та сім'ю з урахуванням кризової соціальної ситуації в державі: конкретизувати питання про власність подружжя, порядок укладення шлюбних контрактів, нормативні аспекти припинення шлюбу, правові обов'язки батьків щодо виховання та забезпечення дітей.
2. Виробити державні та ринкові механізми кредитування і підтримки молодих та малозабезпечених родин, «інкубаторів» малого сімейного бізнесу (як-от: сімейних підприємств, навчальних закладів, центрів організації дозвілля тощо).

3. Запровадити державну експертно-ліцензійну службу для вирішення питань організації дитячих будинків сімейного типу, питань усиновлення і т. ін.
4. Втілити у соціальну практику державний та стимулювати приватні механізми страхування молоді родини, дітей, пенсіонерів-членів сімей.
5. Заохочувати утворення системи державних та регіональних фондів аліментарної підтримки, розвитку освіти та педагогічних інновацій, підтримки студентської науки, товарних фондів пільгового забезпечення молодих сімей, молодіжних бірж праці тощо.
6. Створити в системі державних служб сім'ї відділення з медико-психологічної, медико-терапевтичної та профілактичної допомоги родинам, які цього потребують.

Висновки

Таким чином, сім'я як одна з найстаріших біосоціальних спільнот нині зазнає величезних **змін**. Ці зміни мають *глобальний універсальний характер* і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей і форм родинного життя і шлюбу. Однак це не означає загибелі сім'ї як такої: нові часи відкривають нові, незнані раніше обрії у стосунках чоловіка, жінки і дитини. Роль соціології полягає саме в тому, що вона здатна вчасно помітити нові явища, дослідити їх, виявити тенденції і перспективи, нагромадити соціологічну інформацію для вироблення виваженої державної сімейної політики, дієвої у масштабах всієї країни. Для української соціології це — одне з нових і важливих завдань.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ II

Суб'єкти суспільного життя

ТЕМА 9

Соціологія молоді

- 226** *Місце соціології молоді у системі соціологічного знання та в державній молодіжній політиці*
- 233** *Основні поняття і категорії соціології молоді*
- 238** *Стан дослідження молодіжних проблем та необхідність розвитку соціології молоді в Україні*

Місце соціології молоді у системі соціологічного знання та в державній молодіжній політиці

Молодь як специфічна соціальна спільнота

В Україні на січень 2003 р. налічувалося 10,9 млн молодих людей віком від 14 до 28 років, що становило 22,7% населення країни. Незважаючи на численність і очевидні специфічні особливості представників молодого покоління, ця категорія українського населення ще недостатньо визнана як **соціально-демографічна спільнота** із власним соціальним статусом і роллю у суспільстві. Українська молодь також є складовою частиною світової спільноти молоді — тієї рушійної сили, що тяжіє до перетворень усталеного порядку, є провідником соціальних змін та інновацій в усіх сферах суспільного життя — від економіки до культури. Цим зумовлене зростання інтересу до молоді з боку:

- *соціогуманітарних наук* з їхньою зацікавленістю у дослідженнях спонукальних чинників розвитку соціуму та його майбутнього;
- *практичної політики*, для якої молодь є важливим і ще недовикористаним ресурсом успішної політичної діяльності;
- *органів державної влади та управління*, які не можуть ігнорувати таку значну соціальну спільноту, від якої великою мірою залежить і наявний стан, і перспективи розвитку суспільства.

Серед усіх соціогуманітарних наук саме **соціології** належить провідне місце у дослідженнях молоді як соціальної спільноти. Це пояснюється тим, що соціологія не лише володіє корпусом знань про молодь, а й здатна його активно прирощувати й модифікувати відповідно до швидкоплинних змін соціальних реалій, особливо в посткомуністичних країнах з їх велетенськими соціальними трансформаціями.

Основні проблеми соціології молоді

Соціологія молоді нині є однією з найважливіших складників соціологічного знання. Процес переходу від тоталітарного до відкритого, демократичного суспільства передбачає активну участь у ньому насамперед *молодого покоління*, бо саме його представникам належить будувати якісно нове суспільство і жити в ньому. Наскільки сучасна молодь здатна виконати цю благородну місію побудови нового, якою мірою вона підготована (фахово і морально) до участі у державотворчих процесах, які розгортаються нині в Україні, що необхідно зробити в галузі державної молодіжної політики, аби забезпечити належні умови для реалізації високих потенційних можливостей підростаючого покоління, для гармонізації відносин між суспільством і молоддю, — всі ці питання в сучасних умовах постають з особливою силою та гостротою. З'ясуванням їх, а також розробкою основ державної молодіжної політики й покликана займатися соціологія молоді.

Сьогодні дедалі міцнішим стає переконання, що *необхідно докорінно переосмислити традиційні підходи до молоді та її проблем*, котрі склалися під час панування командно-адміністративної системи в СРСР і які знайшли віддзеркалення в радянській соціології. Сьогодні настала потреба у виробленні нової концептуальної схеми соціології молоді, в якій молодь виступатиме не як пасивний об'єкт, а як активний дієвий суб'єкт суспільних перетворень, що відбуваються на всьому пострадянському просторі.

Соціологія
молоді
в СРСР

Соціологія молоді належить до спеціальних соціологічних теорій, що досліджують закономірності розвитку окремих соціальних спільнот, з яких утворюється суспільство. Соціологія молоді в СРСР почала розвиватися ще у 20-ті роки, але інтерес до цих досліджень швидко згас, оскільки молодь, згідно з марксистською наукою, не входила до числа основних елементів соціальної структури радянського суспільства, на яких переважно зосереджувалась увага науковців. Уже в ті часи молодь розглядалася передусім як джерело поповнення робітничого класу, колгоспного селянства та радянської інтелігенції. Новий етап у соціологічних дослідженнях проблем молоді розпочався у часи хрущовської «відлиги» — в 60-х роках, але й тоді соціологів цікавили передусім проблеми підготовки робочої сили для соціалістичного народного господарства, підвищення продуктивності праці серед молоді, її виховання в дусі комуністичних ідеалів. Тобто дослідників цікавила не молодь сама по собі, її інтереси, потреби і прагнення, а *можливість використання молодого покоління для вирішення прагматичних завдань соціалістичного будівництва*.

У спадок від минулого соціологія молоді отримала парадоксальну ситуацію: наявність величезної кількості публікацій про молоде покоління, з одного боку, і брак достовірного наукового знання про цю специфічну соціальну спільноту, про закономірності й тенденції сучасного розвитку та відтворення цієї групи суспільства — з другого. Це дало підстави деяким дослідникам стверджувати, що соціології молоді в Українській РСР як спеціальній науковій дисципліні практично не було.

Нерозвинутість
радянської
соціології
молоді
та її причини

Варто назвати **чинники**, які зумовили низьку ефективність доробку науковців у площині молодіжної проблематики в минулому та подекуди і сьогодні. Ці чинники можна поділити на *загальносоціальні* за характером та *притаманні самій соціології* як одній із соціогуманітарних наук. До перших доцільно віднести насамперед загальне ставлення до молоді та її проблем з боку суспільства. Адже воно звикло ставитися до молоді як до *пасивного об'єкта соціального впливу* своїх владних, виховних та

Загально-
соціальні
причини

освітніх інститутів, застосовуючи щодо неї так званий залишковий принцип. Десятиріччями вважалося, що юнаки та дівчата повинні лише ретельно виконувати настанови партії та уряду; всі рішення, які ухвалювалися нагорі, вказівки господарських органів були для молоді обов'язковими для виконання. Від молоді очікували *проявів ініціативи* — у суворо регламентованих формах, *активності* — у межах окреслених завдань, *ентузіазму* — у чітко визначеному просоціалістичному спрямуванні. Ті ж негативні явища, які виходили за межі суспільних сподівань, оголошувались або «залишками минулого», або «наслідками розбещувального впливу Заходу».

Революційні зміни в сучасному суспільстві особливо позначилися на молоді: вона прокинулася, підвела голову і почала діяти. І виявилось, що суспільство не чекало такої сильної і могутньої ходи молодого покоління, строкатості, суперечливості й непередбачуваності його мислення і поведінки. У короткий час з'ясувалося, що молодь — *одна з найбільш соціально занедбаних і найменш соціально захищених спільнот* нашої країни, що молодіжне середовище роздирається різнополюсними проблемами, що питома вага цих проблем, існування яких часто-густо ігнорувалося, вже давно перевищила критичну масу і загрожує соціальними вибухами.

Причини
кризи
соціології
молоді

Розглядаючи другу групу чинників, слід зазначити, що спрощене трактування молоді, уявлення про безпроблемність її існування із соціальної практики перейшли й укорінилися в радянському суспільствознавстві взагалі і в соціології молоді зокрема. Грунтовні дослідження молоді, здійснені науковцями на початку 70-х років (маються на увазі праці **В.Боряза**, **С.Іконникової** та ін.), не були розвинуті їхніми наступниками у вагому молодіжну концепцію. Поволі відбувався процес дроблення тематики соціальних досліджень у молодіжному середовищі; замість інтеграції зусиль представників різних наукових дисциплін чимраз помітнішим ставало розпорошення розвідок про молодь. У молодіжному наукознавстві дедалі виразнішою була вузька спеціалізація наукових сил; вирізняли й розробляли переважно окремі напрями молодіжної проблематики, і водночас велике коло питань випадало з поля зору науковців. Чільне місце посідали праці про студентську молодь, учнів середніх шкіл, подекуди про робітничу молодь, тоді як інші соціальні групи молоді залишалися поза сферою зацікавлення вчених. Дотепер, наприклад, бракує ґрунтовних досліджень про *молодь, яка залишилася без роботи*, про велику групу молоді, зайняту в *приватному секторі та в комерційних структурах*, про молодих людей — ударну силу

злочинних угруповань — або про молодь, що проходить службу в армії. Тільки тепер починають набирати сили наукові розвідки про *девіантну* (від лат. *deviatio* — відхилення) поведінку молоді, *зловживання наркотиками і токсичними речовинами* тощо. Майже не розробляються питання про *суїциди* (тобто самогубства) у молодіжному середовищі, хоча кількість таких спроб серед юнаків і дівчат постійно зростає і перевищує питому вагу інших вікових груп у вчиненні самогубств.

Наукові дослідження молоді в СРСП та їхні вади

У минулому склалися певні диспропорції і в тематиці наукових досліджень молоді: найбільша частка належала працям про її комуністичне виховання. Сам же процес виховання традиційно розглядався як односкерований — на юнацтво і молодь взагалі; однобічно орієнтований — згори донизу, без врахування механізму зворотного впливу і взаємодії; одноманітний — за консервативністю форм, методів і заходів; такий, що має одну мету — підготовку належної зміни будівників комунізму.

Спрощено трактувався і процес соціалізації молоді — переважно як однобічне засвоєння досвіду, ідей, орієнтацій старшого покоління і суспільства в цілому; молодь тут була пасивним продуктом соціалізації, а не активною творчою силою соціального оновлення. У концепціях західних науковців **Ж.Піаже** та **Р.Мертона** соціалізація і навіть соціальна адаптація розуміються, навпаки, як **двобічні процеси і результат зустрічної активності суб'єкта та соціального середовища**. Але такими поглядами свідомо чи позасвідомо нехтували в радянські часи; вважалося, що молодь здатна лише на відтворення існуючих суспільних відносин, а не на творчість і новації. Тому не дивно, що соціологи тих часів, а подекуди й сучасні, виступали переважно в ролі фіксаторів різного роду молодіжних проблем і процесів, пояснюваних однобічно; прогностична ж функція їхніх досліджень була розвинена вкрай недостатньо.

Завдання розвитку сучасної соціології молоді

Нині завдання полягає у виробленні власних теоретичних засад соціології молоді, необхідності визначення центрального поняття і похідних категорій, у з'ясуванні основних базових положень і принципів емпіричних досліджень. Йдеться про *переосмислення ролі молоді в історичному процесі взагалі та процесах національного відродження й державотворення в Україні*, подолання споживацького ставлення до неї з боку суспільства та його соціальних інститутів, а також про можливість і необхідність розробки нових підходів до аналізу молоді та її проблем. Вони повинні передбачати відмову від віджилих стереотипів та ідеологічних штампів минулого, дослідження впливу нових соціальних реалій сьогодення на духовний світ і поведінку юнаків і дівчат.

*Державна
молодіжна
політика
та місце
в ній
соціології*

Соціологія молоді виступає також важливою складовою **державної молодіжної політики**. За змістом державна молодіжна політика, згідно з визначенням **І.Ільїнського**, є, по-перше, системою ідей, теоретичних положень про місце й роль молодого покоління в суспільстві; по-друге, практичною діяльністю держави, громадських організацій та інших соціальних інститутів з реалізації цих положень, ідей та принципів з метою формування й розвитку молоді. Іншими словами, **державна молодіжна політика** як система певних заходів щодо сприяння соціальному становленню і розвитку молоді, повинна базуватися на глибокому, об'єктивному аналізі реального стану молоді, здійснюваному різними науками. Соціологія молоді в системі цих наук посідає провідне місце. Воно зумовлене насамперед тим, що саме соціологія молоді досліджує процеси соціалізації молодого покоління, його входження у доросле життя в умовах, які блискавично змінюються, тобто має пріоритетне значення в суспільному, практично-політичному плані, даючи вихідні дані для соціальної політики держави, яка забезпечує вирішення проблем молоді з обов'язковим врахуванням її інтересів, потреб і здібностей.

Вдалим проявом кооперації зусиль соціологів і працівників органів державної влади у виробленні та реалізації державної молодіжної політики є співпраця **Українського інституту соціальних досліджень** (раніше — Українського науково-дослідного інституту проблем молоді, створеного 1991 р.), з одного боку, і **низки органів державного управління** включно з Адміністрацією Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради, міністерств і відомств — з другого. Серед основних напрямів діяльності інституту — фундаментальні та прикладні дослідження з проблем сім'ї, молоді й дітей, молодіжного та дитячого руху, вивчення процесів соціалізації молоді, розробка економічних, соціальних, організаційно-правових механізмів формування і проведення державної політики в Україні стосовно молоді й дітей тощо. Науковці інституту брали і продовжують брати участь у розробці законодавчих актів щодо молоді і юнацтва, готують аналітичні та наукові матеріали до щорічних парламентських слухань щодо проблем молоді в країні, виробляють пропозиції урядові країни з впровадження механізму надання кредитів молоді й молодим сім'ям, забезпечення молоді першим робочим місцем, підтримки талановитої молоді. Протягом останніх років за активної участі співробітників інституту підготовано низку щорічних доповідей Президентові України, Верховній Раді, Кабінету Міністрів «Про становище молоді в Україні».

Співпраця
соціологів
і політиків

Одним з принципових наслідків співпраці соціологів і урядовців є зміна акцентів у ставленні до молоді. Раніше вважалося, що молодь є *переважно об'єктом* державної молодіжної політики, об'єктом соціального впливу. Особливості сучасного становища молоді полягають у тому, що вона є насамперед *суб'єктом* суспільного життя, який разом із тим перебуває у процесі свого становлення. Звідси у державній молодіжній політиці *рівноправними партнерами повинні бути і молодь, і суспільство*. Мова повинна йти не про *патерналістську* (від лат. *paternus* — батьківський, опікунський) політику держави стосовно молоді, а швидше про *сприяння її соціальній адаптації* в умовах переходу до ринково орієнтованої економіки, про створення такої соціальної системи, яка б могла самозабезпечити і відтворити себе. Недарма програма в галузі молодіжної політики у країнах європейської спільноти передбачає два основні, у названій послідовності, принципи: 1) активну й безпосередню участь молоді в її розробці та реалізації, 2) підтримку молодіжних ініціатив державними структурами. Процес допомоги молоді у західних країнах, зазначають дослідники, віднаходить енергію в індивідуалізації, а не в колективізації, в регіоналізації, а не в централізації, в плюралізмі, а не в централізмі, і в безпосередній участі, а не в управлінні зверху.

Суть
державної
молодіжної
політики

В Україні *стратегічні цілі державної молодіжної політики* означені низкою нормативно-законодавчих актів, котрі, як виявила практика попередніх років, не потребують значного уточнення чи доповнення. Державна молодіжна політика, відповідно до нових реалій, визначена в Україні *пріоритетним і специфічним напрямом* системної діяльності держави у відносинах із молоддю і молодіжним рухом, яка здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і становить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу і у власних інтересах, і в інтересах суспільства. Об'єктом державної молодіжної політики є молодь віком від 14 до 28 років, що живе в Україні.

Засади
державної
молодіжної
політики

Серед *головних засад державної молодіжної політики* слід назвати такі:

- повага до поглядів молоді та її переконань;
- надання права і залучення молоді до безпосередньої участі у формуванні й реалізації політики і програм, що стосуються суспільства взагалі й молоді зокрема;
- сприяння ініціативі й активності молоді в усіх сферах життєдіяльності суспільства;

Реалізація
державної
молодіжної
політики

- зміцнення зв'язків між поколіннями на основі засвоєння кращих, передових ідей світової цивілізації тощо.

Сьогодні йдеться про **втілення в життя** основних положень державної молодіжної політики, зміцнення правових і матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій, для повноцінного соціального становлення та розвитку молоді. Адже багато важливих і корисних для молоді справ, які декларуються в законодавчих актах та правових документах, лишаються чинними лише на папері. Наприклад, таке положення, як першочергове надання житла молодим сім'ям. 2001 року одержали житло та поліпшили житлові умови тільки 1,1% молодих подружніх пар, котрі перебували в черзі. Якщо такі темпи зберігатимуться, то черга зникне не менш як через 90 з гаком років, і багато молодих родин можуть просто цього не дочекатися. Саме тому науковці інституту соціальних досліджень розробили проект *Концепції реалізації державної молодіжної політики* на найближчі п'ять років. Докладніше про зміст цієї концепції йтиметься далі, в третьому питанні теми.

Завдання
соціології
молоді

Очевидно, пошук реальних шляхів залучення молоді до активних дій, скерованих на самозабезпечення та самовідтворення, багато в чому може і здатна здійснювати саме **соціологія молоді**. Найперше її завдання полягає у з'ясуванні основних інтересів і потреб молодого покоління, створенні його достовірного соціального портрета, висуненні на цій основі науково обґрунтованих пропозицій для державних органів. Неабияке значення має також аналіз можливих наслідків прийняття законодавчих актів стосовно молоді для суміжних та близьких соціально-демографічних груп та спільнот (інакше кажучи, коли пільги і підтримка молоді державою можуть негативно вплинути на становище інших соціальних груп), а також обчислення й передбачення довготермінових наслідків цих рішень для самої молоді, особливо при її переході в інший віковий і соціальний стан.

Іншими словами, соціологія молоді, на думку **М.Головатого**, повинна зосередитися на *трьох основних групах проблем*:

- що суспільство може зробити для розвитку молоді та її громадянського становлення;
- що сама молодь здатна і може дати суспільству для його прогресивного розвитку;
- як найповнішим чином використати потенціал молоді в інтересах її власної самореалізації та поступу всього суспільства.

Отже, соціологія молоді є важливою складовою і соціологічного знання, і елементом державної молодіжної політики. Вона повинна

забезпечувати цю політику та її реалізацію через вироблення диференційованих стратегій соціалізації та адаптації молодого покоління. Але для цього вона сама має внутрішньо оновитися, переглянути свої вихідні засади і принципи настанови.

Основні поняття і категорії соціології молоді

*Зміни
предмета
соціології
молоді*

Соціологія молоді є окремою спеціальносоціологічною галуззю знання і в процесі свого інституціонального оформлення спирається на сучасне розуміння соціології та її предмета. Відповідно до загальної соціально-філософської гуманістичної орієнтації української соціології, потреб сучасного суспільного розвитку і досягнутого рівня соціологічного знання як центральне поняття і головна соціологічна категорія нині на перший план висувається сфера *суб'єкта*. Соціологія сьогодні, на думку відомого російського соціолога **В. Ядова**, розглядається насамперед як наука про соціальні спільноти, механізми їх становлення, функціонування і взаємозв'язку. *Однією з таких спільнот є молодь*, об'єктивне становище якої та її суспільна роль уже давно переросли межі попередньо вживаного до неї поняття «група», а суспільні вимоги до молоді, які неухильно зростають, потребують її розгляду насамперед як соціального **суб'єкта**, який перебуває в процесі становлення і соціального дозрівання і який дедалі більше стає реальним фактором суспільного поступу.

*Молодь —
об'єкт
чи суб'єкт?*

Суперечка про те, чи молодь є об'єктом чи суб'єктом суспільних процесів, відбувалася давно і завжди наштовхувалася на небажання визнати самостійність молоді як певної спільноти. Це визнання з позиції офіційної ідеологічної доктрини радянських часів суперечило розумінню класової структури суспільства, тому і в науковій літературі, і на практиці молоді відводилося *проміжне становище* всередині соціальної структури соціалістичного суспільства як певному резервуару, звідки відбувалося поповнення основних класів і прошарків. «Боязнь молоді» в керівних колах партійно-державної номенклатури зросла до надзвичайних масштабів в останні десятиріччя режиму, буквально пронизуючи всі структури радянського суспільства. Вона знаходила свій прояв у тотальному патронажі будь-яких форм діяльності молодого покоління, в нерівноправному, залежному від старших вікових груп соціальному становищі, в небажанні рахуватися з його специфічними інтересами і особливостями способу життя, у придушенні будь-яких форм інакомислення. Цей підхід базувався на ідеї спадковості, яку розуміли як повторення молоддю шляху батьків і яка вимагала ні на крок не відступати від суворой системи

Визначення
соціології
молоді та її
проблематики

приписів. У підсумку свідомо виховувалося покоління, нездатне на соціальну творчість і новації, зате слухняне і спокійне. Сучасне розуміння соціології виключає такі орієнтації і вимагає *розгляду молоді як повноправного суб'єкта всіх ланок суспільного життя*.

Соціологія молоді — це соціологічна дисципліна, яка функціонує на трьох рівнях: *загальнометодологічному* (базуючись на визнанні молоді як окремої спільноти та суб'єкта суспільного розвитку), *спеціально-теоретичному* та *емпіричному*, що дає можливість дотримуватися єдності вихідних теоретичних понять, операційних визначень конкретно-історичного змісту й емпіричних індикаторів. Соціологія молоді в науковій літературі визначається як галузь соціології, що досліджує специфічну соціально-демографічну **спільноту**, котра перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної та позасімейної соціалізації та адаптації, інтеріоризації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, соціальних ролей і статусу. Цей процес знаходить прояв у специфічно молодіжних формах поведінки й свідомості, у поняттях молодіжної субкультури, моди, музики, мови тощо. Активна роль молоді у процесах соціалізації зумовлюється тим, що вона не лише копіює усталені взірці адаптивної поведінки і взаємодії, а й здатна вносити в них новий зміст залежно від умов життя, які постійно змінюються. *Основними напрямками досліджень у молодіжному середовищі* та завданням соціології молоді нині вважають:

- дослідження її ролі й місця в соціальному розвитку суспільства;
- вивчення тенденцій зміни її соціального обличчя, норм, цінностей та інтересів;
- аналіз процесів, що відбуваються у молодіжному середовищі;
- виявлення і прогнозування на цій основі напрямів розвитку молодіжних проблем і розробка соціальної політики стосовно різних груп молоді.

Поняття
«молодь»

Молодь — це суспільно диференційована соціально-демографічна **спільнота**, якій притаманні специфічні фізіологічні, психологічні, пізнавальні, культурно-освітні і т. ін. властивості, які характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовияву її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей. Молодь тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси на відміну від представників старших поколінь і вікових груп перебувають у стані формування і становлення. Сутністю молоді та проявом її головної соціальної якості є *міра досягнення нею соціальної суб'єктності*, ступінь засвоєння суспільних відносин та іноваційної діяльності.

Розуміння молоді як субсоцієтальної спільноти, *гетерогенної* (тобто складної та багатовимірної) за характером, дозволяє вирізнити з її складу кілька внутрішніх *гомогенних* (тобто досить однорідних) груп, що об'єктивно мають у структурі суспільства окремішнє положення, відрізняються широтою і змістом сфер діяльності, специфікою духовного світу і, відповідно, відіграють у процесі розвитку суспільства неоднакову роль. Такий підхід дає змогу більш адекватно й диференційовано проаналізувати окремі контингенти молоді під час конкретно-соціологічних досліджень.

Нині в соціології молоді відбувається науковий пошук в напрямі виокремлення її *сутнісних характеристик* як особливої соціальної спільноти. Він може бути плідним у тому разі, якщо піддати науковому аналізу провідні сфери життєдіяльності молоді й у кожній з них визначити найхарактерніші риси. Такий підхід набагато відрізняється від тенденції, яка існувала в недалекому минулому: до значного звуження рамок соціального обличчя молоді її соціально-статусними характеристиками, яке впливало з відповідного звуження предмета соціології як науки про соціальну сферу в цілому до переважно соціально-структурної проблематики. Тепер на перший план, крім зазначених характеристик молоді, висуваються форми її життєдіяльності, спосіб життя, зміст спільнісної та групової свідомості, а також діяльність соціальних інститутів, котрі покликані не лише здійснювати функцію контролю й управління процесами в молодіжному середовищі, а й передовсім визначати запити, потреби, інтереси молоді та сприяти створенню належних умов для її ефективного соціального старту.

Дослідники висловлюють думку, що конкретизація сутнісних рис молоді з метою їх подальшого емпіричного аналізу може здійснюватися і за лінією визначення *основних віх* соціального становлення особистості, і за *сукупністю характеристик*, властивих різним групам всередині самої молоді. У першому випадку аналізу підлягають час настання правової відповідальності (часткової і повної), повноліття, можливість стати до праці, одруження і створення сім'ї, виховання дітей, здобуття професії, досягнення соціально-економічної самостійності тощо. У другому випадку молодь розподіляється на внутрішньовидові групи і для кожної з них (робітничої, селянської, учнівської і т. ін.) визначається найхарактерніший набір ознак способу життя в основних сферах життєдіяльності.

Питання про характерні особливості і специфічні риси молоді тісно пов'язане з питанням про вікові межі періоду молодості, оскільки їх вирішення допомагає конкретизувати програми соціологічних дослід-

*Дослідницькі
стратегії
соціології
молоді*

*Вікові межі
періоду
молодості*

жень, а отже, сприяє отриманню репрезентативних (тобто таких, що описують всю сукупність) даних, підсилених статистичною базою. Традиційно в радянській соціології вважалося, що рамки молодіжного віку визначались інтервалом від 16 до 30 років. Однак в останні часи дедалі більшого поширення набувають погляди, згідно з якими вік молоді своєю нижньою межею сягає 14, а верхньою — 35 років. В основі цього лежить висловлене деякими науковцями міркування про пролонгацію (або продовження) часу молодості, збільшення віку вступу в трудове життя, підготовки молоді до праці, досягнення економічної незалежності від батьків та держави. Це відображає об'єктивні процеси в житті та розвитку людства: з одного боку, все наполегливіше висувається завдання більш ранньої соціалізації молоді, включення її до трудової практики на більш ранніх етапах, з другого — зростають межі середнього і старшого віку, тривалості життя в цілому, подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу молодих людей. Однак, виходячи з певних практичних міркувань та ресурсів держави, у прийнятих законодавчих актах України зазначається: *молоддю вважаються молоді громадяни віком від 14 до 28 років.*

Поняття
«молодь»
у західній
соціології

У *західній соціології* термін «молодь» був уведений до наукового обігу лише в середині 70-х років ХХ ст. Це досить пізніє впровадження терміну «молодь» зумовлювалося тим, що доіндустріальний період розвитку західної цивілізації знав поділ населення лише на дітей і дорослих; перехід до індустріальної фази висунув потребу введення окремого вікового проміжку «юність», пов'язаного з необхідністю відповідної освітньої та фахової підготовки робітників. Цей термін «юність» з віковим інтервалом 11/12—18 років виробив у своїх працях американський дослідник **Г.Голл** 1904 р., позначаючи ним період життя між дитинством і дорослістю. Однак вступ до фази постіндустріального розвитку та зумовлена цим необхідність подовження часу набуття знань і навичок складних професій, заснованих на суперскладних технологіях, висунули потребу вироблення нового терміну, власне молодості, для позначення певної стадії життєвого циклу, що лежить між юністю і дорослістю. Вікові кордони цієї стадії становили 19—26/30 і більше років. Разом із тим, дослідниками вирішені ті завдання, які молодим особам необхідно було розв'язувати під час проходження через цю нову стадію, та її відмінності від стадій дитинства, юності й дорослості. Ці моменти були представлені у працях таких англійських авторів, як **К.Кеністон**, **Х.Сіболд** та інших, лише із середини 70-х років і залишилися поза увагою багатьох радянських дослідників, які за традицією продовжували

Проблеми
молоді
в зарубіжній
соціології

порівнювати розгляд проблем юнацтва в західній літературі з розглядом проблем молоді — в радянській.

У західних англослов'янських дослідженнях молоді містяться спроби визначити *найхарактерніші специфічні риси молоді людини*, котра ще не досягла статусу дорослості; серед них — нерівномірність, напруженість, наявність і повторюваність конфліктних ситуацій, підвищена критичність тощо. Як бачимо, при наявних відмінностях у трактуванні молоді та її вікових меж пошук у площині молодіжної тематики нашої та західної соціології йде приблизно в однаковому напрямку.

Однією з провідних у соціології молоді є *проблема дослідження молодіжної свідомості*. При її з'ясуванні варто виходити з того, що свідомість молоді, і спільнісна, і групова, — це різновиди масової свідомості, які вивчаються соціологами через аналіз її основних форм (політико-правової, економічної, екологічної, моральної тощо), що функціонують на когнітивному (або теоретико-пізнавальному), емоційно-чуттєвому та конативному (або поведінковому) рівнях.

Когнітивний рівень включає в себе систематизовані наукові погляди і знання, які служать основою для формування наукового світогляду й твердих переконань, сукупності моральних норм і принципів, що визначають духовне багатство та поведінку молоді людини, здатність об'єктивно й адекватно оцінювати дійсність. *Емоційний* рівень становить взаємодія емоцій, духовних станів, почуттів особистості в їх єдності й цілісності. Він має бути тісно взаємопов'язаним зі змістом когнітивного рівня і перебувати у певній залежності від нього, інакше головна особливість молодіжної свідомості — надмірна емоційність — загрожує перетворитися в її ваду. *Конативний* рівень містить у собі соціальні установки, а також волю, прагнення і вміння здійснювати свою діяльність якісно.

Слід наголосити, що свідомість молоді є *цілісним діалектичним переплетінням* всіх складових рівнів, які вирізняються суто з міркувань логіко-теоретичного характеру та з метою полегшення процесу соціологічного дослідження. Тому, наприклад, соціальна установка як така включає у себе також елементи когнітивного рівня і є емоційно забарвленою, а переконання містять у собі й емоційні, й поведінкові компоненти. Цілісність усіх складових свідомості молоді не виключає наявності суперечностей і всередині кожного рівня, і в їх взаємодії, і ця контрверсійність, будучи внутрішнім джерелом духовного розвитку особистості, дає можливості для подальшого вдосконалення. Однак *внутрішня суперечливість* духовного світу молоді повинна мати свою

Поняття
молодіжної
свідомості
та її рівнів

Взаємозв'язок
рівнів
молодіжної
свідомості

межу, тому що роздвоєність знань і переконань, емоцій, почуттів та соціальних установок може призвести до руйнації цілісності особи, її дисгармонійності, духовного дискомфорту. Проявами такого порушення міри можуть бути, з одного боку, двоякість моралі і свідомості взагалі; почуття та емоції, що взаємно виключають одне одного, суперечливість поведінкових установок, а з другого — невідповідність між словом і ділом, свідомістю й діяльністю. Такі явища у молодіжному середовищі отримали назву соціальної незрілості, інфантилізму і фіксуються дедалі більшим колом науковців.

Молодіжні проблеми та їх типи

Окремої уваги заслуговує також з'ясування такого важливого поняття соціології молоді, як **молодіжні проблеми**. Висловлюється думка, що соціальні проблеми молоді — це не будь-які суперечності її життєдіяльності, а лише ті, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх вирішення, а отже, призводять до появи дезорганізуючих процесів у системі «суспільство — молодь». Молодіжні проблеми поділяються на два типи: у першому означенні зростаючі вимоги суспільства до молоді, в другому — особистісні сподівання і прагнення молодих людей та складнощі з їх реалізацією. Докладніше про це йтиметься у третьому питанні теми.

З'ясувавши основні поняття і категорії молоді, перейдемо до розгляду конкретних молодіжних проблем та використання знання про них у державній молодіжній політиці.

Стан дослідження молодіжних проблем та необхідність розвитку соціології молоді в Україні

Розвиток соціології молоді в сучасній Україні

Як уже зазначалося в попередній частині теми, в Україні соціологія молоді як науковий напрям до часів незалежності ледве жеврїла і не мала вагомого практичного значення. Однак від 1991 р. ситуація суттєво змінилася. З'явилася низка загальних і спеціальних дослідницьких центрів та осередків із вивчення загальносоціальних і молодіжних проблем (і в межах академічної науки, і при державних органах), що зрушило з місця справу наукового аналізу тенденцій у молодіжному середовищі та вироблення науково обґрунтованих рекомендацій, скерованих на вирішення молодіжних проблем з урахуванням інтересів і молоді, і держави. Це діяльність Інституту соціології НАН України, вже згаданого Українського інституту соціальних проблем тощо. Їх представники здійснили багато цікавих досліджень у молодіжному середовищі, які не лише допомогли чіткіше уявити весь спектр молодіжних проблем, а й

безпосередньо сприяли конкретним крокам у напрямку їх вирішення. Ця плідна співпраця нині триває.

У справі вироблення *ефективної молодіжної політики* велику роль відіграє з'ясування суті й змісту процесів **життєвого самовизначення молоді людини**. Ці процеси поділяються на:

- *соціальне,*
- *політичне,*
- *професійне,*
- *економічне самовизначення.*

Складний комплекс проблем, пов'язаний із цими процесами, і досліджує соціологія молоді.

1. СОЦІАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

Аналіз результатів соціологічних досліджень свідчить, що нині молодь — це одна з найвразливіших в економічному плані та найбезправніша в соціально-правовому значенні соціальних спільнот, яка живе в умовах підвищеної соціальної напруженості й психологічного дискомфорту. *Конкретними проявами* цієї ситуації є такі негативні суспільні явища, характеристика яких подається на основі щорічної доповіді Українського інституту соціальних проблем Президентові України, Верховній Раді та Кабінету Міністрів за підсумками 2000 р.:

- **погіршення стану здоров'я молоді** з огляду на ускладнення соціально-економічного становища країни, зниження рівня життя більшості населення, падіння моральних норм і цінностей в суспільстві. Згідно зі статистичними даними лише 6% дітей в Україні народжуються практично здоровими. Одним із найголовніших чинників розладу репродуктивного здоров'я жінок, які дедалі більше народжують хворих немовлят, є аборт: 2002 р. на кожні 100 пологів припадало 89 абортів. Дедалі збільшується кількість захворювань серед дітей, підлітків і молодих людей, урізноманітнюється структура хвороб. Часто хвороби продукуються станом анемії і загальним послабленням молодого організму, що пов'язано в основному з поганим харчуванням, мешканням жінок репродуктивного віку в радіоактивно забруднених регіонах (15,8% жінок-матерів) тощо. В Україні поширюється епідемія захворювань на туберкульоз, який ще називають «хворобою бідних»: у 1995 р. було зареєстровано 21,5 тис. хворих на туберкульоз, а у 2002 р. — 36,5 тис., тобто їх кількість зросла на 41%. Шкоди здоров'ю молоді завдають інфекції, що передаються статевим шляхом, особливо сифіліс. Його поширеність набуває розмаху справжньої епідемії, передусім серед молоді: якщо серед усього населення на нього хворіє в середньому 64,1 особа на 100 тис. населення, то серед молоді — 151,8 особи відповідно;

Стан
здоров'я
молоді

- Захворювання на СНІД* • **значна поширеність ВІЛ-інфікованих хворих** серед молоді (хворих на СНІД), що великою мірою є наслідком збільшення захворювань, які передаються статевим шляхом. До 1995 р., за визначенням міжнародних експертів, Україна належала до країн із низьким рівнем поширення цієї страшної інфекції. Але з 1995 р. відбувається надзвичайно швидке зростання кількості ВІЛ-інфікованих. Протягом 1995–2002 рр. вона збільшилась у понад 25 разів. Нині реальна кількість ВІЛ-інфікованих в Україні становить, за підрахунками експертів, 330–410 тис. осіб, і Україна посідає перше місце в Європі за кількістю ВІЛ-інфікованої молоді віком від 15 до 24 років (на другому місці Португалія, а далі йдуть Швейцарія та Іспанія). Особливо непокоїть те, що серед ВІЛ-інфікованих дедалі більша питома вага припадає на жінок: 1997 року вона становила 26,3%, а 2000-го — вже 35,8%;
- Наркоманія* • **швидке поширення вживання наркотичних речовин.** За деякими експертними оцінками абсолютна кількість наркоманів в Україні наближається нині до 800 тис. осіб. Майже 80% наркоманів — молоді люди віком до 29 років, із них 6,7% — неповнолітні;
- Рівень смертності* • **зростання рівня смертності молоді** країни внаслідок різкого погіршення здоров'я, обтяженого поширеністю інфекційних хвороб, епідемій, наркоманії, зловживання алкоголем, паління тютюну тощо. Якщо 1989 р. померло 14,5 тис. молодих людей віком 15–29 років, то 2002 р. цей показник становив уже 18,0 тис. За 10 років незалежності в Україні померло понад 170 тис. молодих людей віком 15–29 років;
- Самогубства* • **дедалі більше поширення спроб самогубства.** Ця тенденція знаходить прояв серед усіх категорій населення, в тому числі й серед молоді. За даними **О.Овакімян**, Україна нині характеризується сплесками високої суїцидальної (від суїцид — самогубство) активності: на 100 тис. населення в середньому здійснюється близько 30 самогубств, більшість з яких — молоддю та особами старшого віку. На перших місцях за рівнем самогубств Сумська, Запорізька, Чернігівська, Львівська, Донецька, Луганська області, республіка Крим, у яких зареєстровано від 38 до 44 випадків самогубств у розрахунку на 100 тис. населення;
- Злочинність* • **зростання злочинності.** У цілому в Україні 2002 р. загальна кількість осіб, які скоїли злочини, становила 460 тис. З цієї кількості осіб 58% — це молоді люди, з яких дві третини під час скоєння злочинів ніде не працювали і не навчалися. У 2002 р. найвищий відсоток молоді зафіксовано серед тих, хто був затриманий за грабежі і розбійницькі

напади (74,8% від усієї кількості затриманих за скоєння такого злочину), за хуліганські вчинки (68,7% відповідно), згвалтування (67,3%), розповсюдження наркотиків (48,1%). Того ж року серед усіх засуджених жінки становили 12,4%, а неповнолітні — 10,4%. На обліку у кримінальній міліції у справах неповнолітніх 2002 р. перебувало 34,6 тис. осіб.

Причини негативних соціальних явищ у молодіжному середовищі

Можна назвати низку *причин*, які зумовили зростання негативних явищ у сфері соціального самовизначення молоді країни. Це передусім загальний кризовий стан українського соціуму, зумовлений докорінними соціальними трансформаціями, переходом від тоталітарного, «закритого» до демократичного, «відкритого» типу суспільства, ринковими перетвореннями, руйнацією старих систем цінностей і традиційних форм соціалізації молоді. Раніше соціальне дозрівання молоді відбувалося в умовах відносної стабільності, існування великої кількості соціальних інститутів, покликаних здійснювати цей процес. У сучасних умовах нових, ефективних та відносно безболісних форм соціалізації молоді поки що практично не існує. Розширення можливостей самостійного вибору життєвого шляху при одночасному зростанні особистої відповідальності — також нове явище, до якого більшість молодих людей виявилася неготовою. Багато представників молодого покоління оцінює своє соціальне становище із загальноцивілізаційних позицій, найчастіше порівнюючи його зі становищем ровесників в інших, переважно високорозвинених країнах; це часто спричиняється до появи завищених соціальних вимог молоді. У соціологічній літературі це отримало назву «Революція молодіжних претензій».

Завдання державної молодіжної політики в соціальній сфері

Отже, більшість молоді стоїть нині перед складним вибором у власному житті, до якого вона не підготована ні психологічно, ні організаційно. Тому ***завдання державної молодіжної політики в цій галузі такі:***

- *правовий та соціальний захист* молодих громадян із метою створення необхідних стартових можливостей для їхнього повноцінного соціального становлення та розвитку;
- *узгодження та поєднання інтересів молоді з інтересами інших груп і категорій населення*, оптимізація соціального статусу молоді в суспільстві;
- *створення необхідних умов* для зміцнення правових і матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій;

- надання державою кожній молодій людині соціальних послуг в усіх сферах життєдіяльності відповідно до законодавства України;
- допомога молоді у реалізації й самореалізації її творчих можливостей та ініціатив;
- охорона здоров'я молоді, формування в неї глибокої потреби в духовному і фізичному розвитку, інші заходи, які б забезпечували здоровий генофонд народу України;
- створення умов для опанування духовними та культурними цінностями українського народу та безпосередньої участі молодих людей у їх відродженні та розвитку, організація дозвілля молоді тощо.

2. ПОЛІТИЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

Амбівалентність політичних поглядів молоді

Воно відбувається в умовах, коли суспільство стоїть перед альтернативою вибору дальшого шляху розвитку. У цій ситуації соціологи констатують, що політичні преференції молоді носять суперечливий характер. Так, 2003 р. лише 16% молоді прагнуло повернення до стану, який був до перебудови, тобто до 1985 р. Більшість (або 76%) висловилися за побудову в країні ринкової економіки, отже, загалом вітала зміни, які настали. Згідно з опитуванням «Молодь України: квітень 2003 р.», здійсненого спільно Українським інститутом соціальних досліджень та Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, 61% опитаних підтримує незалежність України, 60% вважає себе мешканцем України, 40% підтримує ідею про вступ України до Європейської спільноти, а 28% — ідею об'єднання України з Росією та Білоруссю.

Втрата інтересу молоді до політики

Проте підтримка ринкової економіки й державної незалежності не спонукає молодь брати активну участь у різних формах політичної діяльності. Більшість обирає пасивну, очікувальну позицію, і лише 10—15% готові діяти активно. Тому соціологи зазначають, що **тенденція втрати інтересу до політики серед молоді України** протягом останніх років не зазнала значних коливань, не враховуючи короткого періоду президентських виборів 1999 р. Серед молоді, за даними соціологічних досліджень, постійно зростає частка тих, хто зовсім не цікавиться проблемами політичного життя; вона становила до 40% респондентів молодого віку. Серед питань, котрі найбільше турбують молоде покоління, найактуальнішими нині є соціально-економічні проблеми, які за своєю значущістю для них набагато випереджають політичні події.

Політичні уподобання молоді

Це не означає, втім, остаточної втрати зацікавленості політикою; загалом молоді люди почали *ліпше орієнтуватися в ідейно-політичних напрямках*, які існують на політичній арені України. З 1999 до 2002 р. кількість тих молодих респондентів, котрі не орієнтувалися в цих

напрямах, зменшилася з 35 до 16%. Відповідно це позначилося на тому, що з 1996 до 2002 р. у 6 разів зменшилася питома вага молоді, яка не підтримує жодного ідейно-політичного напрямку: з 43 до 7%. Самі ж *політичні симпатії молоді України* також зазнали чималих і вельми симптоматичних модифікацій. У березні 2002 р. 23% назвали себе прихильниками національно-демократичної ідеології, 17% — соціал-демократичної ідеології, по 5% — ідеології «зелених» і комуністичної, 1% — націоналістично-радикальної ідеології.

*Причини
політичної
пасивності
молоді*

Таким чином, для політичного самовизначення молоді характерним є *добра політична поінформованість на тлі низького зацікавлення політикою та ще меншої особистої участі в політичному житті країни*. Одна з причин цього — надзвичайно великий рівень недовіри до органів влади, насамперед центральної, а також низький відсоток молоді у владних структурах і проводі політичних партій. Так, у 2002 р. довіряли Президентові України всього 24% опитаних молодих людей віком від 18 до 28 років (тобто реальних виборців); Кабінету Міністрів — відповідно 30%, а Верховній Раді — лише 24%. Ще меншим виявився рівень довіри молоді до політичних партій; він становив 21%. Тому серед молоді лише 3% є членами політичних партій. За даними Держкомстату, опрацьованими **В.Руженцевою**, за часів незалежності кількість молоді серед депутатів парламенту країни набагато зменшилася. Водночас поволі зростає питома вага молоді в органах державного управління: із усієї кількості працюючої молоді 24,0% задіяно в їх діяльності.

*Молодь
і політичні
партії*

Нині серед політиків зростає усвідомлення, що вже минули часи, коли молодь використовували в політиці суто з меркантильних міркувань, здебільшого у виборчих кампаніях, прагнучи за будь-яку ціну вибороти її голоси та завербувати до участі в разових політичних акціях у ролі статистів. Тому політичні партії донедавна не мали стійкої опори в молодіжному середовищі, а отже, втратили підтримку великої соціальної групи населення. ***Сучасний український політичний простір вимагає нової політичної ролі молоді*** — активної сили й авангарду політичних партій і рухів. Недарма тепер дедалі частіше спостерігається тенденція до створення припартійних молодіжних організацій, тобто таких об'єднань, які власне й покликані активізувати участь молоді в політичному житті, перетворити її зі статиста на повноправного політичного партнера. Нині майже всі провідні політичні партії України мають молодіжних партнерів. На політичній карті України продовжували діяти суто «молодіжні» партії: «Молода Україна», «Нова генерація», «Команда

озимого покоління», організація політичного розвитку — Молодіжна партія України тощо. Вони, щоправда, не здолали 4-відсоткового бар'єра на парламентських виборах 2002 р., але встигли на повний голос заявити про себе і свої програми, орієнтовані на захист і реалізацію молодіжних інтересів та потреб.

*Молодіжні
громадські
організації*

Проте на загал *молодь не схильна ангажуватися до великої політики*, вважаючи, що політичні партії не мають реального впливу на здійснення внутрішньої та зовнішньої політики країни, що партії створюються не під програми, а під лідерів, що вони мають перед собою лише одну мету — домогтися влади і збагатитися, і тому не мають масової підтримки з боку населення тощо. Через це увага тієї частини молоді, яка не ізолювалася від суспільства і не занурилась у приватне життя, щораз більше скеровується на власне *молодіжні громадські організації*, які опікуються суто молодіжними проблемами і вирішують їх на локальному та всеукраїнському рівнях.

*Молодіжний
рух*

Процес становлення та розвитку *молодіжного руху* протягом останніх років ширився і поглиблювався. Мін'юстом України 1997 р. було зареєстровано 6 всеукраїнських молодіжних і дитячих громадських організацій, 1998 р. — 11, 1999 р. — 17, 2000 р. — 19. Понад 4,5 тис. молодіжних та дитячих об'єднань 2000 р. діяло на регіональному рівні, що майже утричі більше порівняно з 1998 р. Цим організаціям, на відміну від політичних партій, 2002 р. довіряли 40% опитаних респондентів молодіжного віку. 2003 р. в Україні діяло 96 всеукраїнських молодіжних і дитячих об'єднань із 1839, зареєстрованих Мін'юстом. Тобто питома вага молодіжних і дитячих громадських організацій в їх загальній кількості становить лише 0,05%.

*Проблеми
молодіжного
руху*

Проте становлення молодіжного руху супроводжується й *низкою негативних явищ*. Незважаючи на високу оцінку молодіжного руху, молоді дуже мало відомо про діяльність громадських молодіжних і дитячих організацій: 61% респондентів зовсім не знали про їхнє існування, лише 4% опитаних інколи відвідували заходи, які влаштовували ці організації (опитування квітня 2003 р.). З 5,3% у 1995 р. до 2% у 2002 р. зменшилася кількість членів вказаних молодіжних громадських організацій. Для молодіжного руху залишалися проблемними питання розширення матеріальної бази громадських молодіжних і дитячих об'єднань, розвитку структур на місцях, підготовки кадрів для роботи з молоддю.

Завдання
державної
молодіжної
політики
у політичній
сфері

Тому **мета молодіжної політики у цьому плані** — це підтримка політичного самовизначення молоді, сприяння молодіжним політизованим утворенням просоціального спрямування, посиленню їх конструктивної активності, консолідації зусиль для зміцнення української держави, демократизації та гуманізації суспільства. Окремо записано про забезпечення правового статусу молодіжних громадських об'єднань, надання їм організаційної, фінансової, інформаційної, технічної та іншої допомоги. Визнано, що при загальній стратегічній скерованості соціальної політики в бік інтеграції молоді в суспільство, нині тактично важливо сприяти також відцентровим процесам у її рамках з метою формування власних молодіжних соціально-політичних структур задля представлення інтересів шкільного молодіжного середовища та їх подальшого включення у суспільні структури на новій демократичній основі і насамперед на локальному рівні.

3. ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

Рівень освіти
молоді

Під цим видом самовизначення молоді маються на увазі різноманітні проблеми, пов'язані з **набуттям фаху та освітою підростаючого покоління**. У цілому молодь України має досить високий рівень вищої (повної та базової) освіти; він становить, за даними Держкомстату, 21%. Але для представників найстаршої вікової групи (25—28 років) цей відсоток осіб із вищою освітою є набагато вищим — 39%. В Україні середня кількість років освіти молоді сягає нині 11,5 років.

Освітні
особливості
молоді

Ці загальні показники урізноманітнюються, якщо взяти до уваги *деякі особливості*, пов'язані з місцем проживання, статтю, галузевими характеристиками здобуття освіти. Так, наприклад, міська молодь у цілому є освіченішою, ніж сільська: в містах вищу освіту має 44% осіб віком 25—28 років, тоді як в сільській місцевості — лише 24%. Територіальна диференціація освітнього рівня української молоді є несуттєвою: найбільше значення показника зафіксовано в Києві (11,9 років здобуття освіти), найменше — у республіці Крим (10,9 років). Результати обстеження умов життя домогосподарств Держкомстатом України дають змогу з'ясувати розподіл осіб, які мають вищу освіту, за галузями, у яких її здобуто. 2000 р. наймасовіший контингент (32% від загалу) становили молоді люди з вищою технічною освітою; досить чисельними були також групи осіб з економічною (23%) та педагогічною (17%) освітою. Далі зі значним відривом ідуть випускники з дипломами фахівців з медицини, гуманітарних наук, сільського господарства, права (по 5—6%); на осіб з освітою в галузі військової справи, культури та природничих наук припадає трохи менше як по 2%. Спостерігаються також значні гендерні

Тенденції
в галузі
освіти

(статеві) відмінності щодо профілю здобутої вищої освіти: до найбільш жіночих сфер треба віднести медицину і педагогіку, суто чоловічою сферою є військова справа; молоді чоловіки надають перевагу також технічним наукам і економіці. Але одна спільна риса є нині характерною для всіх вікових, гендерних, територіальних груп молоді: це *зростання престижу освіти* після декількох років його падіння.

Таким чином, у сучасному українському суспільстві на початку ХХІ століття можна виокремити низку **тенденцій**, пов'язаних зі сферою освіти та професійним самовизначенням молоді:

- *зростання престижу освіти взагалі й престижу технічної освіти зокрема*; професійна освіта сьогодні розглядається як одна з основних цінностей суспільства, без якої рівною мірою неможливі ні становлення особистості, ні подальший розвиток суспільства;
- *зміна цільових настанов професійної освіти як соціального інституту*: від забезпечення потреб держави у фахівцях різного профілю до задоволення різноманітних освітніх потреб особистості заради її розвитку й самореалізації, а також для забезпечення її конкурентоспроможності на ринку праці;
- *зміна характеру попиту на робочу силу*: вона має досягти такого рівня кваліфікації, який дозволить їй продуктивно працювати в умовах інформаційного суспільства;
- *внутрішня реорганізація освіти* відповідно до вимог ринкової економіки з її кінцевою метою — формування такої структури випуску фахівців, яка б запобігала виникненню масштабного безробіття серед випускників професійних навчальних закладів.

Реорганізація
професійної
освіти

Реорганізація професійної освіти відповідно до вимог ринкової економіки є комплексним завданням. Воно містить:

- нові підходи до питань фінансування та самофінансування освітніх закладів;
- модернізацію управління і всією системою професійної освіти, і окремими її закладами;
- постійне оновлення кваліфікації професорсько-викладацького складу; зміну форм, методів викладання і підвищення якості навчання студентів;
- перегляд професійної структури підготовки спеціалістів та кваліфікованих робітників тощо.

Реорганізація освіти є нагальною потребою сьогодення; адже зростання її престижу в останні роки зумовлено великою мірою сподіваннями молоді уникнути безробіття. Ці сподівання небезпідставні: нині

втрачають роботу передусім низько- і некваліфіковані робітники, натомість становище висококваліфікованих і високомотивованих фахівців сучасних професій стає дедалі стабільнішим. Також відомо, що існує так звана нульова можливість для молоді реалізуватися в професійній сфері одразу після школи, без професійної освіти.

Основні проблеми сфери професійного самовизначення молоді

До **основних проблем** у цій частині самовизначення молоді можна зарахувати такі:

- *проблематичність шансів* на здобуття вищої освіти представниками молоді з бідних, сільських сімей та з провінційних міст і містечок;
- *подорожчання освітніх послуг* і державних, і приватних освітніх установ. Так, 1999 р. населення країни оплачувало навчання молоді у вищих і навчальних закладах і технікумах у 26% випадків, тобто за навчання кожного четвертого студента доводилося платити;
- *відставання матеріально-технічної бази* закладів освіти від світових стандартів;
- *низький рівень зарплат викладачів і стипендій студентів*;
- незадовільні умови проживання студентів у гуртожитках;
- виїзд найздібнішої і фахово підготовленої частини викладацького складу за кордон;
- *брак правових гарантій працевлаштування* випускників-фахівців із базовою та повною вищою освітою;
- *невиконання статті 61 п.2 Закону України* «Про освіту» щодо бюджетних асигнувань на освіту в розмірі, не меншому від 10% національного доходу тощо.

Завдання державної молодіжної політики у сфері професійного самовизначення молоді

З усього викладеного вище витікає й **мета молодіжної політики** в цьому напрямі: докорінна реформа освіти; запровадження системи пільгового кредитування молоді для здобуття нею бажаної освіти; розробка спеціальних економічних і юридичних гарантій, які попереджатимуть або компенсуватимуть різні можливі форми дискримінації молоді; сприяння тимчасовому працевлаштуванню безробітних, учнів і студентів через організації учнівських і студентських загонів, таборів праці й відпочинку, ширшого запровадження громадських робіт.

4. ЕКОНОМІЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

Особливості інтеграції молоді в економічні відносини

Перехід молоді від навчання до роботи, від дитинства до дорослого життя становить **зміст економічного самовизначення молоді**. Особливості інтеграції молодого покоління України в економічні відносини вимагають з'ясування таких аспектів:

- процесу формування молоді робочої сили, її якісних характеристик, які відповідають ринковому векторові розвитку економіки;

- врахування стартових можливостей молодих громадян на ринку праці;
- визначення сфер, обсягів й напрямів їх продуктивної зайнятості;
- з'ясування рівня вимушеної незайнятості;
- дослідження особливостей підприємницької діяльності молоді;
- аналізу трудової міграції та її особливостей;
- вивчення економічної ментальності молоді і т.д.

Показники економічної активності молоді

Назвемо основні показники, які характеризують *економічну активність* молоді протягом 1999–2002 рр. Понад 5,9 млн українських громадян віком 15–28 років (або 53,8% від загальної кількості молоді) належали до робочої сили; з них 80% працювали, а 20% — шукали роботу, тобто були безробітними. Решта молоді (біля 5 млн осіб, або близько 46% від усієї її кількості) становила частку економічно неактивного населення, а саме: здобувала освіту, була зайнята лише в домашньому господарстві, не працювала через інвалідність або з інших причин.

Нові тенденції щодо характеру й умов зайнятості молоді

Серед **нових тенденцій** щодо характеру й умов зайнятості молоді дослідники Українського інституту соціальних проблем називають такі:

- випереджаючими темпами зростає використання праці молодих людей у сфері торгівлі та послуг, у сільському господарстві;
- зменшується зайнятість молоді у сферах інформаційно-обчислювального обслуговування, науки, охорони здоров'я, фізичної культури та соціального забезпечення, культури й мистецтва — тобто саме там, де за логікою сучасного реформування та наявним віковим складом працівників найбільшою мірою потрібне оновлення кадрового потенціалу;
- поступово зростає значення приватного сектору економіки як сфери зайнятості, передусім для тих, хто вперше шукає роботу: кожна четверта молода людина нині працює на приватних підприємствах;
- за статусом зайнятості абсолютна більшість молоді (92%) працює за наймом і лише 7% ведуть підприємницьку діяльність, здебільшого на умовах самозайнятості;
- великих масштабів набула неформальна економічна діяльність: для кожної шостої молодої людини основне місце роботи було в нерегламентованому секторі економіки (тобто в «тіньовій економіці»); саме в ньому здебільшого працююча молодь знаходить додаткову роботу. Частка молодих громадян, які здійснювали 2000 р. нерегламентовану економічну діяльність, становила не менше 23%;
- зберігаються тенденції щодо збільшення обсягів зовнішньої трудової міграції, коли молоді люди в пошуках праці змушені виїжджати за

*Проблема
молодіжного
безробіття*

кордон. Проте лише незначна частка молоді (менше 10% тих, хто перебуває у трудових поїздках за кордон) працює там легально.

Позитивним явищем можна вважати *стабілізацію зареєстрованого безробіття* серед молоді, оскільки раніше спостерігалось його зростання. Але дані державної служби зайнятості щодо рівня молодіжного безробіття не відображають реальних його обсягів. Частка молодих осіб віком 15–28 рр., які не мали робочого місця і не навчалися, 2002 р. фактично становила не менше 23%. Того ж року частка молоді серед усіх безробітних склала 42,5%. Найгостріша проблема вимушеної незайнятості актуальна для наймолодших вікових категорій молоді, передусім випускників загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних закладів, а також для мешканців монофункціональних міст (де представлено одну-дві галузі виробництва) та шахтарських регіонів.

*Проблема
зубожіння
молоді*

Не менш болючою проблемою для молоді є *зубожіння*. Зубожіння часто змушує молодь погоджуватися на такі види економічної діяльності, якими забезпечується лише примітивне виживання, потерпати від жорстокого ставлення до них роботодавців, надмірної експлуатації, добровільно відмовлятися від багатьох трудових гарантій і пільг, передбачених чинним законодавством. Багато молоді прагне мати власні джерела доходів, проте лише 10% молодих людей можна зарахувати нині до категорії економічно незалежних, тобто таких, чий достаток формується без батьківської грошової або іншої матеріальної участі.

*Суперечливість
економічних
орієнтацій
молоді*

Економічні орієнтації сучасної молоді є доволі амбівалентними та суперечливими. Більшість молодих людей висловлюються за перехід до ринку, побудову демократичного суспільства, підтримує інститути приватної власності та підприємництва, вимагає реформ. Водночас серед молоді досить поширеними є патерналістські сподівання на допомогу з боку держави, добродійних фондів, заможних родичів, батьків, зрештою на диво (як-от виграш у лотереї). Молодь дуже *критично оцінює нинішній економічний стан країни та перспективи* його розвитку в напрямі бодай зрівняння з розвинутими країнами світу, але звинувачує у всьому переважно органи державної влади, політичних діячів, а подекуди і власних батьків. Потреби молоді, які дедалі більше зростають, прагнення високої оплати праці далеко не завжди супроводжуються підвищенням своєї кваліфікації, рівня знань, та й взагалі високопродуктивною і високоякісною власною працею. Визнаючи привабливість підприємництва взагалі, молодь водночас постійно нарікає на труднощі відкриття та провадження власної справи і найбільші сподівання пов'язує з тіньовою економікою. Маючи всі можливості формувати свою економічну

культуру, прилучатися до світу загальнолюдських цінностей, молодь дедалі більше схильна толерантно ставитися до протиправних дій, економічної злочинності, надає перевагу життю не за законом, а за певними «поняттями», які виявляються часто дієвішими, ніж закон.

У цих умовах **актуальність формування конструктивної молодіжної політики, передусім щодо підготовки молоді до майбутньої трудової діяльності та підтримки її економічної активності**, не зменшилась, а навіть посилилася.

Мета молодіжної політики у цій сфері – вирівнювання стартових позицій молоді, подолання дискримінації окремих груп молодих людей, в тому числі у приватних структурах, розвиток кредитування молоді та молодих сімей на сприятливих умовах, надання пільг для працевлаштування випускників навчальних закладів у перші два роки після їх закінчення, організація служб профорієнтації, перепідготовки та працевлаштування молоді, служб юридичної допомоги та консультування юнаків і дівчат. Молодіжна політика держави повинна також збільшувати можливості для посадового, професійно-кваліфікаційного, освітнього, наукового зростання молоді, забезпечувати вільний вибір шляхів і засобів соціального просування. Подолання матеріальної та інших видів залежності від батьків і суспільства може здійснюватися через розширення можливостей самостійного забезпечення власних потреб, удосконалення законодавчої практики та законодавчої ініціативи, створення гарантій для отримання молоддю освіти і фахової перепідготовки.

Законодавство
України
у справах
молоді

До числа **молодіжних проблем**, крім названих вище, належать також забезпечення духовного і фізичного розвитку, зміцнення молоді сім'ї та інші, причому всі вони пов'язані з погіршенням становища молоді у цих сферах порівняно з минулим. Розв'язанню молодіжних проблем мають сприяти законодавчі акти, прийняті українською державою. До них належать Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні від 15 грудня 1992 р., Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р. та відповідна постанова Верховної Ради України про набрання ним чинності. З огляду на це перед *українською соціологією молоді* стоїть дуже важливе і відповідальне завдання: поглиблення знань про молодь та її проблеми, аналіз виконання прийнятих законодавчих актів у конкретних ділянках та інформація органів влади й управління з метою внесення коректив у закони чи прийняття доповнень і додатків до існуючого законодавства.

Основні шляхи розв'язання молодіжних проблем на Заході

Для **західної соціології** молодіжні проблеми набувають дещо іншої пріоритетності та змісту. Центральною з них вважається напруженість між молоддю та суспільством, яке робить можливим конфлікт між індивідуальностями та існуючим соціальним устроєм. В основі цієї напруженості лежить амбівалентність (тобто двоїстість, суперечливість почуттів та емоцій) молоді, яка здатна призвести і до політичної активності, і до інтенсивної самотрансформації особистості, і до пошуку розради у світі наркотиків або релігії. Тому одним із завдань молодіжної політики у розвинутих країнах є створення таких умов для молоді, коли б ця амбівалентність якомога лагідніше спрямовувалась у просоціальному напрямку через надання найрізноманітніших можливостей для соціально корисної діяльності молоді.

Ще однією характеристикою віку молодості в цих країнах є величезна цінність змін, трансформацій, руху взагалі та послідовна огида і відраза до усталеного статусу. Звичайно, всі люди прагнуть змін, але саме молоддю зміни й рух обожнюються, стають усвідомленими завданнями, головною метою існування. Тому конфлікт поколінь, який досить поширений у західних країнах, набуває вигляду протесту молодих проти зупинки в русі та динамічному розвитку їхніх батьків, що, набувши певного соціального статусу і становища в суспільстві, заспокоюються і зупиняються на досягнутому. Це враховується у молодіжній політиці розвинених держав, яка не має постійних пріоритетів та усталених напрямів, є надзвичайно гнучкою і здатною до модифікацій.

Цей неповний перелік основних положень, пов'язаних із розумінням молоді та її проблем, дає можливість *порівняти українську й західну соціології молоді* та скерованість молодіжних політик. Якщо увагу соціологів пострадянського простору привертають насамперед питання виразно соціального значення і ваги, тобто входження молоді у суспільство та її адаптації в ньому, то західні соціологи акцентують на процесах становлення особистості; якщо перших цікавлять передусім проблеми підготовки молоді до праці, то других — поведінка молоді, що відхиляється від суспільних норм і цінностей і загрожує руйнацією цілого суспільства. Якщо молодіжна політика перехідних країн ще зберігає на собі відбитки колишнього патерналізму, а законодавство не забезпечує механізмів реалізації правових актів щодо молоді й побудоване на обмеженнях і забороні, то політика розвинених країн стосовно молоді будується на принципах і нормах її самозабезпечення і державного забезпечення лише тих, хто не здатний до цього через фізіологічні, психологічні та соціальні причини.

Українська і зарубіжна соціологія молоді: порівняльний аналіз

Висновки

Таким чином, **соціологія молоді** — одна з важливих спеціально соціологічних галузей знання, яка переживає в нашій країні своє становлення. Від рівня розробки цієї теорії, вдосконалення її інструментарію і методик дослідження залежатиме своєчасність і ефективність вирішення нагальних молодіжних проблем в умовах нової соціальної реальності. Вивчення основних положень цієї теорії майбутніми спеціалістами сприятиме осмисленню місця й ролі молодого покоління в будівництві оновленого суспільства.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ II

Суб'єкти суспільного життя

ТЕМА 10

Етносоціологія і соціологія нації

- 256** *Етносоціологія та предмет її дослідження*
- 260** *Методологічні підходи до вивчення етнічних спільнот*
- 266** *Проблема нації в працях українських і зарубіжних соціологів та основні концептуальні схеми соціології нації*
- 276** *Проблематика етносоціології та соціології нації*
- 288** *Етнонаціональні процеси в сучасній Україні та їхня специфіка*

Етносоціологія та предмет її дослідження

*Визначення
етносоціології*

Етносоціологія — це порівняно молода спеціально соціологічна наука, що виникла на межі етнографії і соціології. Сам термін «етносоціологія» складається з двох слів різного походження: етнос (від грец. *ethnos* — народ) і соціологія (від лат. *societas* — суспільство і грец. *logos* — вчення). Тому буквально цей вислів означає вчення про суспільство та місце в ньому народів. **Етносоціологію** визначають як науку, що досліджує походження, суть і функції різноманітних етнічних спільнот з метою виявлення основних тенденцій їх утворення, розвитку та взаємозв'язків з іншими етносами, а також механізмів входження їх у систему соціальних відносин.

*Специфіка
етносоціології
як науки*

Специфіка етносоціології полягає в тому, що вона вивчає особливості та форми суспільного (соціального) життя етносів, народів та інших етнічних утворень як сукупних історичних суб'єктів, тобто аналізує взаємозв'язок і взаємовплив соціального, з одного боку, й етнічного — з другого. Конкретніше (і в цьому ми погоджуємося з думкою харківського соціолога **В.Арбеніної**) предметом дослідження етносоціології, притаманним лише їй, є етносоціальні спільноти і групи, які розглядаються як *цілісні соціальні утворення*, а також закономірності їх формування та функціонування. Це відповідає специфіці соціології як науки, що вивчає цілісність суспільства через функціонування його різноманітних підструктур, суб'єктів суспільного життя. У цьому випадку наголошується, що основним предметом етносоціології є дослідження життєдіяльності етнонаціональних спільнот і груп насамперед як *соціальних суб'єктів*, процес досягнення ними соціальної зрілості.

*Предмет
етносоціології*

Відтак в центрі уваги етносоціології перебувають такі **проблеми**, як визначення природи і сутності різноманітних форм об'єднання людей на етнічній основі, процес набування номінальними групами властивостей колективного суб'єкта, рівні його соціальної зрілості. Серед інших проблем етносоціології можна назвати розвиток національної свідомості й самосвідомості, національної/етнічної ідентифікації, мобілізації та консолідації етнонаціональних груп, якісні і кількісні зміни, котрі відбуваються в їхньому складі та в основних сферах життєдіяльності. На думку цього харківського соціолога, це означає, що традиційна для вітчизняної соціології проблематика зберігається, але набирає іншого ракурсу. Нині наголос ставиться на дослідженнях соціальної структури, трудової зайнятості, культурної діяльності, сімейно-побутової сфери тощо з позицій збереження, розвитку або деградації конкретних

етнонаціональних груп. У колі основних проблем етносоціології перебувають також міжнаціональні відносини та чинники їхнього розвитку, виникнення міжнаціональної напруженості та її переростання у міжетнічні конфлікти, а відтак і такий порівняно новий напрямок в етносоціології, як організація управлінського впливу на виникнення конфліктних ситуацій та шляхи їх розв'язання. У підсумку це сприяє виробленню основних положень *конструктивної етнонаціональної політики держави*.

Радянська
етносоціологія:
кризові
явища

У самостійну галузь соціологічного знання в колишньому СРСР етносоціологія виокремилась в середині 60 — на початку 70-х рр. Це був час, коли закінчилася тимчасова «відлига» в суспільному житті країни в цілому та в суспільствознавстві зокрема і посилився тиск офіційної ідеології. Наслідками цього в етносоціології стали домінування соціального над етнічним і національним, свідоме виштовхування останніх на узбіччя наукового пошуку, штучне звуження простору наукових досліджень проблемами культурно-побутової та сімейної сфери. Фактично знімалися з порядку денного питання про носіїв етнічної специфіки та їхні сутнісні ознаки, етнічні спільноти як джерела саморозвитку і соціальних змін, принципи їх самоорганізації та самовдосконалення тощо. Практичними завданнями радянської етносоціології були пошук найпомітніших виявів національних особливостей і розробка рекомендацій щодо їх подолання, оскільки остаточною метою «розвинутого соціалізму» було формування нової безнаціональної спільноти людей — радянського народу з його єдиною радянською культурою, позбавленою національних ознак. Так, наприклад, у монографії «Соціально-культурне обличчя радянських націй», створеній на основі матеріалів етносоціологічних досліджень (Москва, 1986), міститься красномовний висновок: «У недалекій перспективі відбудеться повна ліквідація національних відмінностей у культурному житті націй».

Етнічний
ренесанс

У той час як радянські соціологи пророкували занепад і зникнення всього національного, у західних країнах посилювалася думка про *етнічний ренесанс*, тобто етнічне відродження як феномен зростаючої активізації етнічних груп і процесів, з нею пов'язаних. Етнічний ренесанс, фіксований у дослідженнях багатьох зарубіжних дослідників, доводить, що ані класова, ані професійна чи соціальна приналежність не в змозі витіснити зі свідомості людини уявлення про свою національну приналежність та інтереси своєї етнічної спільноти.

Етносоціологія
на Заході

Термін «*етносоціологія*» впроваджений в науковий обіг зарубіжної соціології ще в 30-х рр. XX ст. **Р.Турнвальдом**. Саме тоді в західній

соціології починає свою роботу перша когорта етносоціологів на чолі з **Х.Сетон-Вотсоном**, яка зосереджувала свою увагу переважно на соціальних процесах у доіндустріальних та примітивних суспільствах. Але з часом виявилось, що індустріалізація та пов'язані з нею урбанізація і зростання впливу засобів масової комунікації не лише не затушовують значення й ролі етнічності, а навпаки, посилюють прагнення людей до збереження етнічної ідентичності, що утворення багатонаціональних держав не означає етнічного нівелювання і повної асиміляції етнічних груп, а навпаки, посилює боротьбу за рівний доступ до соціальних і культурних благ, за досягнення рівноправного статусу в такому суспільстві. Сучасність дедалі більше демонструє перехід від питань збереження національної самобутності до вимог участі в органах влади і в розподілі суспільного продукту. У добу *етнічного ренесансу* великого значення набувають гасла автономії або самоврядування аж до побудови власної незалежної держави.

Переосмислення старих підходів до етнічного в західній соціології

Все це змусило зарубіжних соціологів переглянути своє колишнє ставлення до етнічних проблем як до соціально незначущих або пов'язаних із примітивними суспільствами. Ще з часів **К.Маркса** вони були зайняті пошуками гідної відповіді на його вчення, тому в західній соціології увага приділялася насамперед таким темам, як вдосконалення капіталістичного суспільства через здійснення реформ, процесам стратифікації та мобільності, соціальним конфліктам тощо. Оскільки К.Маркс вважав національне питання підпорядкованим соціальному, а націю — тимчасовим другорядним утворенням, приреченим на швидке розчинення і зникнення в історичній перспективі й не приділяв цій спільноті уваги, то й західні вчені випустили феномен національного з поля зору. Лише події 60-х рр. XX ст., пов'язані зі *зростаючою активізацією етнічних чинників*, змусили їх переосмислити старі підходи і впритул підійти до досліджень у площині етнічної проблематики.

Отже, видається можливим звести **основні підходи** до розгляду і розуміння етнонаціональних спільнот в узагальнену таблицю № 1.

Табл. № 1. Основні підходи до вивчення етнонаціональних спільнот

Назва підходу	Визначальні чинники етно-і націогенезу	Природа етнонаціональних спільнот	Підстави для виокремлення етнонаціональних спільнот
<i>Історико-формаційна концепція (марксизм)</i>	Соціально-економічні фактори, розподіл праці	Спільнота, заснована на соціально-економічних зв'язках	Зовнішньофіксовані ознаки: спільність економічного життя, мови, території, деяких рис психологічного складу
<i>Теорія Бромлея</i>	Соціально-економічні фактори	Природно утворена спільнота, яка історично склалася на певній території	Особливості мови, культури і психіки; етнічна/національна свідомість, зафіксована у самоназві (етнонімі)
<i>Теорія Гумільова</i>	Зміни в біосфері Землі, пасіонарні поштовхи, енергія яких накопичується у ландшафтах	Жива система, заснована на компліментарності її членів та на поділі на «своїх» і «чужих»	Форми стереотипізованої поведінки людини в її адаптації до певного ландшафту
<i>Об'єктивістський (позитивістський) підхід</i>	Природна еволюція	Реально існуюча спільнота, придатна для емпіричного спостереження	Сума об'єктивних ознак: мови, території, культури, історичних традицій, держави тощо
<i>Неомарксизм-1 (Хобсбаум)</i>	Економічні й політичні фактори, соціальні зміни	Спільнота, об'єднана сукупністю певних ідей	Набір символів як основа етнонаціональних ідентичностей
<i>Неомарксизм-2 (Геллнер)</i>	Економічні та соціокультурні чинники	Національна спільнота як вислід діяльності інтелектуалів на підставі ідей націоналізму	Універсальна культура, спільна для всіх, що згодом переростає в національну
<i>Конструктивізм</i>	Культурно-ідеологічні чинники	Продукт діяльності інтелектуальної еліти, «уявлена спільнота»	Мова, міф про спільне походження, спільна історична пам'ять, ідеологічні конструкції
<i>Суб'єктивістський підхід</i>	Психологічні чинники	Цілісна спільнота як суб'єкт історії	Ірраціональна чи раціоналізована воля, прагнення належати до певної спільноти, відчуття спільності тощо
<i>Інтегрований підхід</i>	Сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників	Спільнота людей, які об'єднані певною сім'ютичною системою	Система культурних цінностей і символів; прагнення і здатність поділяти цю систему

Методологічні підходи до вивчення етнічних спільнот

Поняття
етносу

Центральною рядоутворювальною категорією етносоціології є, безперечно, **етнос**. Але розуміння етносу та етногенезу (тобто процесів розвитку етнічних спільнот) було і залишається неоднозначним. Визнання значущості етнічних проблем в історії людства йшло поряд із виникненням різних, інколи діаметрально протилежних поглядів, концепцій і теорій. Нині виявляється можливим з'ясувати основні методологічні підходи до цієї проблематики у західній та українській соціології, поклавши в основу класифікації різні критерії.

Етнічні
спільноти:
природно
і штучно
утворені

За першим із них — *характером утворення етносу* — вирізняються концепції, які розглядають етнічні спільноти як **природно утворені** і **штучно сконструйовані**. Представники першої з них вважають, що етноси — це об'єктивна реальність, яка супроводжує весь хід історичного розвитку людства й виникає незалежно від волі та свідомості людей. Етноси створюються й розвиваються природно-історичним шляхом поза суб'єктивними прагненнями і сприйняттями членів, що їх утворюють.

Концепція
етносу
Ю.Бромлея

Прикладом розробки проблем етносу в цьому напрямі є концепція академіка **Ю.Бромлея**, який з 1965 по 1989 рр. очолював Інститут етнографії в Москві. Ця концепція протягом довгих років визначала методологічні підходи радянської науки до вивчення етносів і етнічних процесів, навіть нині російські дослідники говорять про продовження «ери Бромлея» у сучасних етнографічних та етносоціологічних студіях. Він визначав **етнос** як сталу сукупність людей, що склалася на певній території і характеризується відносно стабільними особливостями мови, культури і психіки. Саме ці моменти: ідея спільності походження («рідна земля»), спільності історичної долі, мовної і культурної єдності стають основою наступного усвідомлення людьми своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що фіксується у самоназві (етнонім).

Формаційний
підхід
до етносу

Етнос Ю.Бромлей розглядав як родовий щодо конкретно-історичних типів: роду, племені, народності й нації, які послідовно змінюють один одного, але існують не самі по собі, а є прив'язаними до певних суспільно-економічних формацій (не забуваймо, що **Ю.Бромлей** був радянським академіком і мусив узгоджувати свої наукові погляди з панівною марксистсько-ленінською ідеологією). Відтак первісній формації відповідали роди й племена, рабовласницькій і феодальній — народності. Нації ж виникають із розвитком капіталістичних виробничих відносин і продовжують існувати при соціалізмі, а на вищій сходінці комуніс-

тичної суспільно-економічної формації поступово зникають. Отже, теорія етносу Ю.Бромлея, яка мала свої позитивні риси (визнання етнічної самосвідомості однією з центральних ознак етносу), поєднувалася з формаційним підходом, який по суті заперечував активну роль свідомості людини в історичному розвитку, що й зумовило внутрішню суперечливість і двоїстість цієї теорії.

Теорія
етногенезу
Л.Гумільова

У радянській науці концепції Ю.Бромлея протистояла теорія етногенезу **Л.Гумільова**. Спираючись на ефект, відкритий **В.Вернадським**, він доходить висновку, що всі живі системи (разом зі спільнотами) працюють на біохімічній енергії, поглинаючи її з довкілля. Система перебуває в ідеальному, гармонійному стані лише тоді, коли абсорбує стільки енергії, скільки необхідно для її життєзабезпечення. Надлишок енергії призводить до активізації системи, дефіцит — до згасання її життєвих функцій і розпаду.

Пасіонарність
та її роль
у викиркованні
етносів

Саме з такого погляду **Л.Гумільов** описує *етнічні системи*, які існують дуже довго, від 1200 до 1500 років кожна. Ці системи створюються і розвиваються завдяки накопиченню значної кількості *пасіонаріїв* (від лат. *passio* — пристрасть, страждання) — тобто людей, що мають здатність іти до мети всупереч інстинктам. Пасіонарність є наслідком мутації, що відбувається під впливом різноманітних процесів у біосфері, як-от підвищення сонячної активності або тектонічних процесів у надрах Землі. Пасіонарність не захоплює всієї популяції, а стосується лише окремих осіб, до того ж різною мірою. Такими особами були Александр Македонський, Корнелій Сулла, Ян Гус, протопоп Аввакум, Жанна д'Арк, Наполеон. Зростання питомої ваги пасіонаріїв у популяції призводить до зміцнення етнічної системи, політичного, соціально-економічного, культурного піднесення. Згодом настає період стабільності, потім частішають стани конфліктності й депресії, а далі настає повільний занепад, що провадить до загибелі цієї етнічної системи. Втім, її руйнація не означає депопуляції, а лише розрив зв'язків між її компонентами і подальше входження до нової етнічної системи.

Два підходи
до етносів
у радянській
науці

Отже, можна визначити відмінності двох концепцій (**Ю.Бромлея** і **Л.Гумільова**). Для Ю.Бромлея етнос — це, радше, стабільний стан, а для Л.Гумільова — процес. Для першого сутнісні риси етносу пов'язані з соціальними характеристиками, для другого — з природними чинниками. Ю.Бромлей однією з центральних ознак етносу вважає самосвідомість, натомість Л.Гумільов — поведінку, вчинки, взаємовідносини осіб, які утворюють певний етнос. Те, що їх поєднує, полягає у визнанні довготривалого часу існування етносів як об'єктивної реальності в історії

людства, яка виникає природним шляхом. Бо навіть пасіонарії в Л.Гумільова — це не так свідомі будівничі етносів, як знаряддя дії сил природи.

Концепція
етно-
і націогенезу
Е.Сміта

У західній науковій думці позиції, близькі до бромлеївських, обстоює англійський учений **Е.Сміт**. Приділяючи головну увагу феноменові *нації*, він розглядає і *донаціональний рівень* творення ідентичностей, прадавні корені нації. У своїх працях він доводить реальність донаціональних етнічних спільнот, утворених відповідними етнічними ідентичностями. Новітні нації, на його думку, були сформовані на основі премодерних домінантних ядер, які анексували або просто привернули до себе інші етнічні ядра чи їхні фрагменти та об'єднали їх навколо держави. Відмінність концепцій Ю.Бромлея і Е.Сміта полягає в тому, що останній вважає свідомість іманентною та невід'ємною умовою виникнення націй. Для Ю.Бромлея таке припущення було неприйнятним через матеріалістичність парадигми, в якій він працював. Тому в його творах етнічна самосвідомість позбавлена активної ролі.

Конструк-
тивістські
концепції
етнічних
спільнот

Природній версії походження етносів протистоять конструктивістські концепції природи етнонаціональних утворень, її прибічники (**Ф.Геккманн**, **Е.Геллнер** та інші) стверджують, що *етнічні спільноти* не існували з давніх-давен; вони виникають не в результаті природно-історичного процесу, а є продуктом діяльності інтелектуальної еліти, об'єднання людей, яке цілеспрямовано формується довкола певного ключового символу. Це може бути мова, міф про спільне походження, спільна історична пам'ять тощо. За сприятливих умов етноінтегруюча діяльність інтелектуальної еліти призводить до створення національної держави.

Таким чином, відмінність між прихильниками двох груп концепцій полягає у трактуванні процесу створення етнічних спільнот або як природного, або як штучно здійснюваного, сконструйованого.

Етноси
як реально
існуючі
спільноти

Іншим критерієм є *форма існування етнічних спільнот*. Одні соціологи вважають, що етноси й нації — це **реально існуючі соціальні спільноти**, які надаються до спостереження і емпіричного дослідження. Будучи соціальною реальністю, вони (як і кожний природний процес або явище) володіють певними зовнішньо фіксованими прикметами та ознаками. Саме такий підхід до вивчення етнонаціональних утворень демонструють представники позитивістського напрямку в соціології, їхні концепції мають також назву *атомістичних*, або *механістичних*. Атомістичний підхід бере початок з пануючого у XVIII ст. атомістичного розуміння суспільства й знаходить своє продовження у позитивістських концепціях середини XIX — початку XX ст. Суть його полягає в тому,

що він розглядає етнічні утворення як суму об'єктивних характеристик або ознак. Серед них зазвичай виступають емпірично дані показники: мова, територія, культура, історичні традиції, економічне життя тощо, які загалом характеризують певну сукупність людей. Різновидом атомістичного підходу можна вважати й марксистську концепцію, де етнічні спільноти (рід, плем'я, народність, нація) визначалися через набір характерних зовнішніх ознак, серед яких домінуючими були економічні процеси. До представників цього напрямку в трактуванні етнічних спільнот належать уже згадувані **Ю.Бромлей**, почасти **Е.Сміт**, а також **Ю.Семенов** та інші.

*Етноси
як «уявлені
спільноти»*

Для багатьох сучасних соціологів світу (насамперед **Б.Андерсона**, який вводить у науковий обіг спеціальний термін «уявлені спільноти») етнічні спільноти не існують реально, а базуються на людській свідомості та є «**уявленими**» **співтовариствами**. На думку Б.Андерсона, будь-яка спільнота, більша за село, є уявленою, тому що люди можуть лише уявляти, що належать до певного колективу або групи, але не мають ані найменшого шансу на те, щоб зустрітися хоча б з одним відсотком людей, приналежних до них. Подібних думок дотримується більшість західних авторів, а також російські науковці **В.Тишков**, **А.Гуревич**, **І.Кон** та інші.

Проміжну позицію обстоюють американські вчені **Т.Шибугані** і **К.Кван**. Вони вважають, що етнічні категорії є суб'єктивними і об'єктивними водночас: вони суб'єктивні, оскільки існують лише в мисленні людей, однак разом з тим і об'єктивні, тому що становлять собою міцно вкорінені вірування, що поділяються більшістю людей, та існують незалежно від свідомості індивідів.

*Соціально-
економічні
чинники
в розвитку
етносів*

Нарешті третім критерієм у розгляді етнічних спільнот можуть бути *різні основи їхнього розвитку*. Для соціологічної концепції марксизму характерним є розгляд **соціально-економічних факторів** як базових в утворенні різних типів етнічних спільнот. Так, первісний спосіб виробництва з пануванням суспільної власності на засоби виробництва спричиняється до того, що йому відповідають такі етнічні утворення, як роди і племена. За рабовласництва та феодалізму, заснованих на приватній власності різного ґатунку, не існувало сталих економічних зв'язків, що й породжувало нестійкі та мало згуртовані народності, де головною інтегруючою ознакою була територія. І лише утворення капіталістичного способу виробництва з його спільним економічним ринком зумовлює появу націй, центральною ознакою яких є спільність економічного життя.

Поняття
етносу і нації
в неомарксизмі

Один із представників сучасної європейської марксистської думки **Е.Гобсбаум** відомий своєю працею «Нація і націоналізм» та редагуванням збірки «Винайдення традицій». Як представник марксистської течії, він робить головний акцент на економічному розвитку та класових суперечностях, визнаючи, що нація виникає лише на певному рівні розвитку економіки внаслідок соціальних змін і впливу політичних чинників. У його концепції до появи націй існує етнос. З цього етносу з часом формується нація на базі певного **набору символів**, які етнос несе з минулого і які становлять основу майбутньої національної ідентичності. Стрижнем цих символів є народний протонаціоналізм. Саме тут починається такий характерний для неомарксистів відхід від традиційної марксистської схеми, бо, за **Е.Гобсбаумом**, цей народний протонаціоналізм як сукупність ідей є підґрунтям появи націй.

Концепція
нації
Е.Геллнера

Інша група дослідників у своїх концепціях **поєднує зміни в економічній системі суспільства з культурними змінами**, що в сукупності впливають на етнічні процеси, створюючи для них належний ґрунт. Найвідоміший з них англійський учений **Е.Геллнер** (1925—1995), якому належить праця «Нації і націоналізм». Е.Геллнер вирізняє два типи суспільств: аграрне та індустріальне. В аграрному суспільстві античної і феодальної доби існує чітка ієрархія верств і станів та відповідна множинність культур. Таке суспільство з низьким рівнем зчепленості людей у ньому, які до того ж належать до різних культурних осередків, не може сформувати таку нову етнічну спільноту, як нація. Перехід до індустріальної фази руйнує станове розмежування, стимулює соціальну мобільність, появу розгалуженої системи освіти, внаслідок чого поволі формується універсальна культура, спільна для всіх членів суспільства. Підтримувана державою, така уніфікована висока культура стає національною, суттєво впливає на творення гомогенного суспільства, а згодом і нації. Саму ж націю творять інтелектуали, ґрунтуючись на ідеях націоналізму.

Отже, і для концепції Е.Геллнера характерна двоїстість і певна суперечливість. З одного боку, він визнає, що поява націй спричинена умовами соціально-економічного характеру при трансформації аграрного суспільства в індустріальне. А з другого — нації є штучними утвореннями людських переконань, лояльностей і солідарностей.

Концепція
націогенезу
Б.Андерсона

Думки **Е.Геллнера** щодо вагомості ролі культури у справі формування і розвитку етнічних (насамперед національних) спільнот поділяє вже згадуваний **Б.Андерсон**. Донаціональне суспільство не здатне сформувати таке стійке етнічне утворення, як нація. Це стало можливим тоді,

коли було винайдено друкарство і з'явилася можливість видавати і масово розповсюджувати книжки. Саме це творить ґрунт для формування нової національної культури, а це є безпосередньою передумовою появи націй. Отже, Андерсон підтримує Геллнера в його переконаннях щодо визнання інтегруючої ролі культури в процесі націобудівництва, але дивиться на цей процес не як на результат економічних зрушень, а як на **суто культурне явище**.

Психічні
чинники
в розвитку
етносів
і націй

Однак не лише соціально-економічні або культурні фактори можуть лежати в основі утворення й розвитку етнічних спільнот. Існує сукупність *суб'єктивістських концепцій*, суть яких полягає у визнанні провідної ролі психічних чинників у формуванні та функціонуванні етнічних утворень. Поштовх до появи такого роду концепцій дав відомий французький вчений **Е.Ренан** (1823—1892), вся увага якого концентрувалася на моменті **волі, бажанні належати** до певної етнічної спільноти, становити одну колективну єдність, яка є не тільки сумою однакових з погляду раси, мови, культури тощо людей, а й стає суб'єктивною цілістю. Так, нація, на думку Е.Ренана, — це спільнота, згуртована волею і бажанням людей належати до неї, окремий суб'єкт історії з власним життям, володінністю та власною долею. Отже, нація тут — це спільнота, об'єднана *стихийною волею*, в основі якої лежить прагнення політичної самостійності, усвідомлення себе як активного діючого суб'єкта історичного процесу.

Спроби
синтезованого
підходу

Коли мова заходить про наявність у сучасній етносоціології різноманітних тлумачень етносу та його конкретних форм існування, про причини появи етнопонаціональних спільнот та їхнього розвитку, слід, очевидно, шукати не так відмінностей у підходах, як те спільне, що може їх **об'єднати**. Всі ці підходи відображають етноси з різних сторін та етапів їхнього розвитку, а отже, мають право на існування як відображення одного й того самого предмета в його багатогранності. Плідною видається думка вже згадуваної **В.Арбеніної** про існування протягом історичного розвитку різних механізмів і шляхів інтеграції людей в етнічні спільноти. Очевидно, у процесі етногенезу на всіх його ступенях провідну роль відігравали різні групи чинників. Якщо в минулому найпомітнішою була вага об'єктивних, природних факторів, то в сучасному суспільстві дедалі більше наголошується на інтегруючій дії суб'єктивних чинників, зростанні суб'єктності всередині спільнот, їх соціальному дозріванні. Що ж до вже існуючих у сучасних умовах етнопонаціональних спільнот, то доцільно визначати їх місце в соціальній структурі суспільства, ступінь гетерогенності чи гомогенності, характерні риси тощо, спираючись на

емпірично фіксовані об'єктивні ознаки. З другого боку, соціологів може й повинно цікавити питання про рівні розвитку етнонаціональних спільнот як соціальних суб'єктів, ступінь їхньої соціальної зрілості. Таким чином, саме поєднання різних підходів до етнічних утворень дозволить аналізувати ці феномени в усій їхній складності та в процесі історичного розвитку.

Проблема нації в працях українських та зарубіжних соціологів

Нація як одне з основних понять етносоціології

З усіх різновидів етнічних спільнот у ХІХ—ХХ ст. увагу соціологів найбільше привертають **нації**. Це зумовлено тим, що етнічний розвиток у модерну добу висунув саме націю як форму етнічного співжиття людей, що відповідає новим умовам. Власне ця обставина визначила переважну орієнтованість західних дослідників не так на дослідження донаціональних етнічних спільнот, як на аналіз шляхів появи, становлення і розвитку націй — найпоширенішого етнічного феномену новітньої історії людства. Тому неважко помітити, що більшість охарактеризованих у попередньому питанні теми концепцій сучасних західних соціологів стосується насамперед процесів націогенезу, а етногенез розглядається лише декотрими з них у найбільш ґрунтовних працях.

Примордіалістський підхід до нації

На цьому тлі виразно проявляється протистояння двох концепцій походження і часу існування націй — *примордіалізму* і *модернізму*. Примордіалісти (від англ. *primordial* — первісний) дотримуються думки про давність, споконвічність існування націй. Найвідомішим представником примордіалістської концепції в українській науці є історик **Я. Дашкевич**. Він обстоює позицію, згідно з якою східнослов'янські племена в результаті етногенетичного процесу формували народ або етнос, який починає створювати власні збройні сили та будувати свою Київську державу. Розширення та зміцнення Київської Русі відбувалося разом із процесом трансформації етносу в націю, який був дуже швидким і тривав не більше століття. У цей період з етносу сформувалася українська нація, котра мала свою державу (Київську Русь), у якій стала гегемоном, а також відбувалося перетворення двох північних субетносів у дві інші окремі нації: новгородсько-псковську та володимирсько-суздальську (пізніше московську). Згодом остання, дуже агресивна нація, ліквідує та асимілює новгородсько-псковську.

Модерністський підхід до нації

Представники модерністського варіанту націотворення (як-от український історик **Я. Грицак** і переважна більшість західних дослідників) відстоюють позицію, згідно з якою нація не існувала завжди, а є продук-

том новітніх часів, тих процесів, які розвивалися на західноєвропейському просторі з доби французької революції 1789 р. і пов'язані з модернізаційними (економічними, культурними і соціальними) змінами суспільства. Французька революція 1789 р. та початок епохи індустріальної революції, на думку цих дослідників, зумовили виникнення нової концепції політики і формування національних держав, перехід від сільського до міського, урбанізованого способу життя, від рільництва до промисловості, від множинності культур до творення високої універсальної культури. Все це відбувалося паралельно з перетворенням донаціональних спільнот у модерні нації.

Специфіка процесів формування української нації

Однак ці далекосяжні зміни у Західній Європі становили для тогочасної української інтелігенції радше не відкриття нових можливостей, а небезпеку. Як наголошує американський учений українського походження **Р.Шпорлюк**, у містах, капіталізмі, лихварях, буржуях, фінансистах-паразитах, промисловості вона бачила сили, які українського селянина деморалізують, денационалізують і експлуатують. Він висунув тезу, що український національний рух принципово не прийняв капіталізму й мало цікавився питаннями політичної організації, творення демократичних інститутів тощо. Це уповільнило формування модерної української нації та висунення вимог щодо створення власної самостійної держави. До того ж націотворчі процеси в Україні наштовхувалися на опір і протидію і з боку Російської імперії, і з боку Австрії, Австро-Угорщини та Польщі. Можна приймати чи не приймати таке твердження відомого українознавця, але слід, очевидно, погодитися з тим, що процес націотворення в Україні мав свою специфіку й відмінності порівняно з творенням націй у Західній Європі і навіть у наших сусідів Чехії, Угорщині або Словаччині.

Проблема нації як основна в українській соціології міжвоєнного періоду

Взагалі ж у середовищі українських гуманітаріїв і насамперед соціологів, особливо у міжвоєнний період в еміграції, були відомі й представлені майже всі концепції нації та націогенезу західної науки. Поразка у національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр. зумовила концентрацію наукових інтересів українських дослідників на першочергових за вагою для українців питаннях: що таке нація? що таке українська нація, в чому полягає специфіка її утворення? чому українці зазнали невдачі у боротьбі за власну державу? що необхідно зробити, аби сконсолідувати українців і досягти основної мети — побудови незалежної держави?

Атомістичний підхід до нації в українській соціології

Тракування нації в дусі *атомістичного (механістичного, позитивістського)* підходу здійснював український дослідник **С.Рудницький** у своїй праці «До основ нашого націоналізму», надрукованій у віденському тижневику «Воля» (1920, т. 2, ч. 5; т. 3, ч. 9). Націю він розглядав як певну

групу людей, що має сукупність своєрідних, так званих питомих прикмет: антропологічну расовість, самостійну мову, питомі історичні традиції, питому культуру і суцільну територію, на якій була, є, або може бути питома національна держава.

Соціологічна
теорія
М.Шаповала

До *атомістичного напрямку* належать концепції як одного фактора, так і багатофакторності. Так, наприклад, український соціолог **М.Шаповал** у своїй праці «Загальна соціологія» (Прага, 1929) здійснив спробу аналізу нації у межах своєї оригінальної соціологічної теорії. Вона була побудована на ідеї розгляду суспільства як складної соціальної системи, елементи якої з'єднуються на підставах кумулятивного (від лат. *cumulatio* — скупчення) зв'язку. Автор мав на увазі, що суспільство становить собою скупчення певних об'єктів у межах певної системи. Такими об'єктами-елементами є прості й складні скупчення, або верстви, агрегати (сума простих і складних скупчень), громади (село, місто, держава). Самі ж скупчення мають власну внутрішню структуру, своєю чергою складаючись із певних зв'язків між субелементами.

Етно-
і націогенез
в концепції
М.Шаповала

З такої позиції М.Шаповал аналізує й *етнічні процеси*, вирізняючи як їхні проміжні ступені плем'я, народність і націю. На його думку, всі ці спільноти складаються з індивідів, об'єднаних певними кумуляціями — подвійними, потрійними тощо. Здавня українці були лише лінгвістично-професійним скупченням (мовно-хліборобським), тобто подвійно-кумулятивною верствою.

Згодом відбувається перехід до племінної верстви, що характеризується діяльністю чинників мови, релігії і раси. Наступним скупченням (промїжним між племенем і нацією) є народність як верства мовно-територіальна. Національне відродження і змагання за державність перетворили її на потрійну кумулятивну верству-націю. Згідно з М.Шаповалом, **нація** — це складне соціальне скупчення (верства), що характеризується діяльністю чинників мови, території та держави. Звідси першим чинником в усіх цих формах виступає мова, яка входить у різні сполучення з іншими чинниками і в різних комбінаціях дає різні верстви. Нація є типовою для модерних часів (XIX—XX ст.) складною верствою (а отже, і М.Шаповал був прихильником модерністської концепції націотворення). Що більше є ліній об'єднання, то більш соціально міцним є скупчення, більш виробленими і солідарними є людські одиниці (типи), які до нього входять.

Таким чином, концепція М.Шаповала, перебуваючи в межах розуміння суспільства як системи, давала приклад синтезу західних соціологічних учень з українським соціологічним матеріалом. Водночас

не можна не зауважити, що його концепція недалеко відійшла від згаданих атомістичних підходів, з тією лише різницею, що в ній об'єктивні ознаки етносу не розглядаються як самостійні і незмінні, а витворюють складні комбінації, які розвиваються в історично-просторових формах, коли одна з них змінює іншу.

Основні вади
атомістичного
підходу

Аналізуючи атомістичний напрям, багато вчених вказують на його *недостатність* із двох причин. По-перше, в історії існували різні групи людей, нації, які не охоплюються такими загальними спільними характеристиками (наприклад, євреї розселені по всьому світу, однак вважають себе однією нацією). По-друге, як слушно зазначав український дослідник **В.Старосольський**, сама однаковість людей ще не означає, що вони становлять органічну цілісність, міцну спільноту. Він не визнає науковим підхід до визначення нації через перелік тих чи тих *зовнішніх прикмет* цієї спільноти. Безперечно, вони є важливими умовами для народження та існування нації, відокремлення однієї національної спільноти від іншої, вироблення національної свідомості через розрізнення понять «ми» і «вони». Але суть нації може лежати лише в ній самій, не ззовні, а всередині.

Суб'єктивіст-
ський підхід
до нації
в українській
соціології

Саме тому більшість українських соціологів, що працювали в умовах еміграції, схилилися до *суб'єктивістського підходу* в розумінні нації. Серед багатьох прихильників цієї концепції можна назвати **В.Старосольського** (1878—1942) та **О.-І.Бочковського** (1884—1939), які виходили з антипозитивістської парадигми в дослідженнях нації, започаткованої у працях **Е.Ренана** і передовсім у його відомій лекції «Що таке нація?», виголошеній у Сорбонні 1882 року.

Теорія нації
В.Старо-
сольського

Нація — це спільнота, основою якої є, за висловом В.Старосольського, араціональна, стихійна воля; вона утворюється інстинктом, психічною схильністю та настроями членів угруповання, що утримує її як внутрішньо зв'язану цілісність. На протигагу до спільнот, заснованих на фізичних підставах кровного зв'язку (родина, рід, плем'я), нація базується на інстинктах «другого ступеня», типом яких є *ідея*. Що ж до об'єктивних прикмет нації, то вони, на думку В.Старосольського, є чинниками, котрі в певних історичних умовах допомогли національним спільнотам створитися і виступають формами та символами, в яких нація сьогодні проявляє себе, свою суть.

Нація
як різновид
гемайншафту

У власному розумінні нації В.Старосольський використовує думки відомого представника німецької формальної соціології **Ф.Тьонніса**, який поділяє угруповання людей на спільноти і спілки (гемайншафт і гезельшафт). За Ф.Тьоннісом, вони різняться тими типами волі, за якими

об'єднуються індивіди, що їх утворюють. В основі спільноти лежить «стихійна воля», в основі спілки — «свідома воля». Отже, націю **В. Старосольський** розглядає як спільноту, згуртовану стихійною волею. Водночас він, спираючись на думки Ф.Тьонніса, далі розвиває їх стосовно нації, розробляючи положення про внутрішній зв'язок «стихійної» і «свідомої» волі (воля «стихійна» здатна раціоналізуватися, а воля «свідома» набирає емоційних проявів, можливість витворення нових сполук обох типів воль і заснованих на них об'єднань людей тощо). В. Старосольський у багатьох позиціях не погоджується з Ф.Тьоннісом, полемізує з ним, про що скажемо далі.

Націологія
О.-І.Бочков-
ського

О.-І.Бочковський, головні праці якого про націю з'являються одночасно або пізніше від книжки В. Старосольського «Теорія нації» (1919), вважає останнього разом із **М. Драгомановим** «першими каменярами» спеціальної соціологічної науки — української націології. Основний мотив концепції Бочковського збігається з положеннями В. Старосольського про *визначальну роль психічного чинника* — національної свідомості, який об'єднує і перетворює первісний народ у новітню націю. З огляду на це він розрізняє *етногенез* (тобто процес творення європейських народів з VIII до XVIII ст.) та *націогенез* (тобто процес творення націй, розпочатий з часу французької революції 1789 р.). Націогенез завершується створенням новітньої нації, яку О.-І.Бочковський розуміє як окрему суспільно-культурну особність, індивідуальність, посталу через масове усвідомлення себе як самості. Ним особливо підносяться національна свідомість і воля як вирішальні сутнісні ознаки нації.

Завершується праця О.-І.Бочковського міркуваннями про відносини між нацією і державою. Він стверджує, що розвиток нації історично й неминуче призводить до утворення *власної держави*, а якщо нація ще не готова витворити її, тоді держава «може й має виплекати зі свого різнонаціонального населення — одну націю».

Символічний
підхід
до нації

У сучасній західній соціологічній літературі відбуваються активні пошуки якогось проміжного підходу до нації, в рамках якого вдалося б подолати як однобічність і поверховість атомістичних концепцій, так і надмірний акцент на ролі психічних чинників у суб'єктивістських концепціях. Такий *третій підхід* на основі врахування сучасної строкатої етносоціальної реальності передбачає нове, синтетичне поняття нації, що має в собі деякі елементи суб'єктивістської характеристики. Подібну спробу здійснює нині професор Колумбійського університету (США) **О.Мотиль**. На його думку, націю сьогодні можна найкраще зрозуміти як сукупність людей, що поділяють певну семіотичну систему, об'єднані

певною семіотичною мережею і які є свідомі цього (тобто усвідомлюють таку семіотичну пов'язаність). Цю *семіотичну мережу* О.Мотиль розглядає як систему символів і знаків, котрі відрізняють одну національну спільноту від іншої. До них належать спільні способи і знаки комунікації, спільні символи, мова, спосіб мислення і поведінки, міфологія, спільні символічні вартості тощо. Очевидно, такий підхід намагається поєднати певні об'єктивні характеристики нації, які набувають великої ваги в сучасному світі (насамперед систему культурних вартостей і символів) із прагненням належати до спільноти, в основі якої подібна система культури й закладена, й існує, і розвивається. Такий підхід загалом можна вважати одним з найпоширеніших у сучасній західній соціологічній думці.

Відповідно до розглянутих підходів щодо розуміння нації існують і **основні концептуальні схеми соціології нації**, тісно пов'язані з соціальною практикою.

*Майбутнє
нації в
атомістичній
схемі*

У межах першого, *атомістичного* напрямку, акцент на важливій та першочерговій ролі однієї з ознак нації породжує зазвичай її дальшу абсолютизацію з далекосяжними висновками. Так, наприклад, у рамках *марксизму* нація проголошувалася суто соціальним утворенням на базі відповідних економічних відносин і уявлялась як внутрішньо (соціально) суперечлива єдність, в якій існував примат класового над національним. Національне питання могло бути розв'язаним тільки внаслідок вирішення соціальних проблем шляхом соціалістичної революції. Після її перемоги в багатонаціональній країні мав початися процес «розквіту і зближення соціалістичних націй», який неминуче призводив до виникнення локальних або регіональних спільнот нового, наднаціонального типу, як-от радянський народ або співдружність соціалістичних країн. У майбутньому, після перемоги комунізму в цілому світі, всі нації мали б об'єднатися у спільній системі світового комуністичного господарства, що створювало необхідні умови для поступового злиття всіх їх у єдине безнаціональне ціле. Тобто нація уявлялась як феномен *вторинний* (залежний від економічних чинників) і *тимчасовий* (приречений на появу в силу дії економічних закономірностей та на зникнення в результаті реалізації таких закономірностей, як економічна інтеграція).

*Спорідненість
позитивізму
і марксизму
в розумінні
майбутнього
нації*

Отже, у цьому пункті щодо майбутнього націй сходяться і марксизм, і позитивістські концепції суспільного розвитку. Це зауважив ще **Е.Гідденс**, вважаючи одним із «пережитків минулого» в соціології панування в ній економічного редукціонізму. На його думку, соціології в майбутньому потрібно відмовитися від традиційних пошуків відповіді на марксизм лише у сфері економічного життя і зосередитися на

культурних вимірах сучасності та на теоретичному осмисленні національних держав, етнічних відмінностей, відносин усередині системи національних держав, що не лише не втрачає своєї актуальності, а й висувається на чільне місце в сучасній соціологічній думці.

*Майбутнє
нації
в концепції
М.Шаповала*

Поміркованішу позицію у поглядах на націю та її розвиток обстоював **М.Шаповал**. Не заперечуючи інтеграційних процесів у сучасному світі, він вбачав подальшу можливість утворення «*громади національних громад*», в якій би органічно поєднувались інтернаціональні та національні чинники рівною мірою, утворюючи несуперечливу комбінацію найрізноманітніших кумулятивних зв'язків.

*Суб'єкти-
вістські
схеми
майбутнього
нації*

Однак слід визнати, що погляди представників *суб'єктивістського* напрямку щодо розвитку і майбутнього націй були найпослідовнішими. Якщо нація — це повноправний суб'єкт історичного руху, то її життєдіяльність треба розглядати як процес, головною тенденцією якого є переведення культурного стану або стадії розвитку її організму в *державну*. Тоді державний стан є розвинутою стадією культурного стану. Так, **В.Старосольський** вважав, що «культурна» нація мусить переступити межі лише культурницьких устремлінь, щоб стати «повною» нацією. Отже, політичність, або домагання нацією держави, є сутнісним критерієм нації. Тут В.Старосольський посилається на думку визнаного класика західної соціології **М.Вебера**, який на з'їзді німецьких соціологів стверджував: «Оскільки за цим справді багатозначним словом «нація» криється якась спільна річ, то вона лежить, очевидно, на політичному полі. Поняття нації можна б хіба тільки так означити: вона є чуттєвою спільнотою, рівноцінним вираженням якої була б власна держава, яка, отже, має нормальну тенденцію витворити її (державу) із себе».

*Нація
і держава*

Таким чином, для В.Старосольського природним є національний розвиток через низку фаз до пункту удержавлення нації. Послугуючись термінологією **Ф.Тьонніса**, органічним розв'язанням національного питання на його першій стадії має бути шлях злиття організму нації і механізму держави — національної спільноти і державної спілки. Таке злиття означає створення суспільно-політичної організації, яка «основувалася б рівночасно і на раціональній солідарності, що побудована на спільності інтересів та цілей, і на чуттєвій основі, на стихійній волі членів сеї суспільності належати до себе та творити одну гуртову цілість».

*Полеміка
В.Старо-
сольського
з Ф.Тьоннісом*

Водночас В.Старосольський не погоджується із загальним розумінням історичного процесу в концепції **Ф.Тьонніса**. Якщо у Ф.Тьонніса друга форма суспільної організації — суспільство (гезельшафт) історично витісняє першу — спільноту (гемайншафт), і тенденція розвитку

уявляється скерованою на перетворення спілки в одну-єдину форму усупільнення, то в концепції В.Старосольського такий лінійний, однічно спрощений розвиток ставиться під сумнів. Суспільне життя, на думку українського вченого, — це не лише раціональна техніка. Два чинники — стихійна воля, з одного боку, і «чистий розум», з другого — доповнюють один одного, представляючи дві різні сторони життя людства. В історичній практиці, наголошує **В.Старосольський**, можна помітити свого роду *чергування*, волюнтаризацію чи раціоналізацію такого життя, перехід від спільнот до раціоналізованих суспільств і навпаки, злиття їх у різних пропорціях у межах єдиного синтетичного цілого, народження нових, незнаних досі спільнот. Такі чергування і набирання сили по черзі різними формами становлять «*величаву ритміку*» історії і не дають жодних підстав розглядати її як якийсь одномірний і односпрямований процес. Тому суспільний розвиток аж ніяк не є розвитком по лінії, як це бачимо у **Ф.Тьонніса**, а національна спільнота не є приреченою на загибель формою суспільства, котра вичерпала всі свої внутрішні ресурси.

*Н.Смелзер
про етнічний
ренесанс*

У цьому плані характерними є міркування одного з видатних соціологів сучасності **Н.Смелзера**. Роздумуючи над суттю тих соціальних процесів, які визначають зміст сучасної доби на межі XX і XXI століть, він вважає її прикметою етнічний ренесанс. На його думку, прагнення національної незалежності було одним з головних факторів, що спричинив остаточну руйнацію радянського комунізму. Однак дія етнонаціональних чинників стосується не лише колишніх соціалістичних країн. «Нині ці одвічні сили... сили ґемайншафт, — пише він, — очевидно, знову заявляють про себе у регіональній, етнічній і лінгвістичній свідомості, в соціальних рухах і в політичній боротьбі в цілому світі». Отже, у науковій дискусії між Ф.Тьоннісом і В.Старосольським істина була, як бачимо, на боці українського дослідника.

*О.-І.Бочковський
про етногенез
і націократію*

Продовжуючи і розвиваючи думки В.Старосольського, **О.-І.Бочковський** також акцентував на неправомірності поділу націй на «нації-держави» та «нації-культури», на історичні та «неісторичні» нації, останні з яких мисляться як меншвартісні та начебто нездатні витворити власну державу (як знаємо з історії, не лише російські або польські, але навіть декотрі українські діячі зараховували Україну саме до цих «націй-культур», найвищим прагненням яких могла б бути лише культурно-національна автономія у складі чужих держав). О.-І.Бочковський зауважував, що «неісторичних народів в дійсності немає», що навпаки, ті народи, які здавна мали власну державу, мають слабший внутрішній

зв'язок, бо будувалися «згори додола». Тому з двох типів етногенезу той, що відбувається в народів «неісторичних», має перевагу, бо творить *масово свідому і внутрішньо суцільнішу націю*, політичним ідеалом якої є *об'єднана держава*. У майбутньому він передбачав появу нової політичної системи — націократії, в якій вільний розвиток націй-держав створить гармонійне єднання всіх народів і де не буде жодних національних утисків і несправедливості.

*Майбутнє
нації
в концепції
О.-І.Бочковського*

Розмірковуючи про сучасні тенденції, **О.-І.Бочковський** зазначав, що насправді людство знає соціальну *інтеграцію* і *диференціацію* — два рухи, які відбуваються рівнобіжно в людському розвитку. Вони не заперечують, а доповнюють один одного. Звідси будь-яке національне і культурне винищення у майбутньому неможливе: воно передбачає консолідацію людства через об'єднання і вільний розвиток націй. Тому все, що є суто національним у культурі того чи того народу, стає надбанням світової культури, збагачує, оновлює та оживляє її. Світова культура в О.-І.Бочковського є творчою сумою національних культур.

*Символічний
підхід
до етнічних
процесів*

Ще один підхід до розгляду нації, який розвивається у надрах сучасної західної та української соціологічної думки, умовно можна назвати *символічним*, чи *синтезованим*. Він передбачає розуміння і повсякденне задіяння членами певної національної спільноти семіотичних систем і символів. Національний розвиток супроводжується використанням і традиційних символів та знакових мереж, і виробництвом нових. У такий спосіб нація отримує стимули до спільного життя своїх представників, адаптуючись до нових, змінених обставин. Особливу роль у співжитті членів нації нині відіграють різного роду політичні події, які набувають значення символічної вартості. Подією для консолідації нової української нації, наприклад, може бути грудневий референдум 1991 р. з питання про незалежність. На думку вже цитованого **О.Мотиля**, він, а особливо Акт незалежності став складовою частиною семіотичної мережі тих людей в Україні (незалежно від їхнього походження і національності), яку вони вважають своєю. Такі приклади мають свідчити про творення *нової української нації* у значенні держави і громадянства. Фактично тут ідеться про інтерпретацію поняття «нація» як громадянського, а не етнічного утворення, що набуває дедалі більшої підтримки в колах українських учених і політиків. Багато з них вважає, що нині домінує ідея української нації як соціально-політичної спільноти, пов'язаної єдиною територією, спільними економічними і політичними інтересами, котра усвідомлює себе як особливу соціальну спільноту — український народ. Це положення закріплено в новій Конституції України.

*Нація
як політико-
громадянське
утворення*

Культурно-семіотична інтеграція

За логікою представників *символічного напрямку*, подальший розвиток національних процесів у світовому контексті можна уявити як свого роду культурно-семіотичну інтеграцію, що спочатку в культурній, а потім і в інших сферах призведе до зростання спільних для різних націй символічних рис. У них поєднуюватимуться і традиційні, й новоутворені символічні знаки й цінності. Найоптимальнішим варіантом тут видається зростання спільних рис і вироблення у майбутньому якоїсь загальнолюдської культурно-семіотичної кодової системи, якою добровільно послуговуватимуться різні нації і народності світу.

Основні положення соціології нації

Підсумовуючи, можна сказати, що основні положення соціології нації повинні узгоджуватися із сучасним уявленням про соціологію взагалі. Соціологія здійснює аналіз суспільства як органічної соціальної системи, утвореної зі спільнот-суб'єктів, до яких належить і нація. *Нація*, своєю чергою, є великою етносоціальною спільнотою, члени якої свідомі своїх спільних політичних, культурних, господарських та інших інтересів. *Національні інтереси* — це вибіркова скерованість нації на збереження своєї самобутньої життєдіяльності та її розвиток у всіх сферах суспільного життя в гармонії із загальнолюдськими цінностями та ідеалами. Своє концептуальне вираження національні інтереси знаходять у *національній ідеї*, зміст якої зумовлений історичними епохами у житті нації та їхніми сутнісними соціальними характеристиками. Щодо суті національної ідеї, то в ній відображення і осмислення реального стану національного розвитку доведене до обґрунтування мети досягнення національної незалежності та здобуття держави. Таким чином, в національній ідеї об'єктивне знання підноситься до усвідомлення цілей та устремлень суб'єкта. У цьому разі *соціальним суб'єктом є нація*, а усвідомлення нею цілей і шляхів досягнення національної незалежності знаходить прояв в її національних інтересах і практичній діяльності щодо їх реалізації. Отже, національні інтереси є збудником волі до практичних дій, особливо в часи національного відродження.

Суть національного відродження

Уявлення про націю як окремих суб'єкт і героя історії, «особистість» із власним життям, волездатністю та власною долею — свого роду «макроантропос» — стає загальноприйнятим у сучасній соціологічній думці. Відповідно до цього положення, суть національного відродження полягає в усвідомленні нацією себе як активної дійової особи історії та сучасного світу.

Проблематика етносоціології та соціології нації

Основні
проблеми
етносоціології
та соціології
нації

Виокремимо низку проблем, які є ключовими в етносоціології та соціології нації. Це передусім **проблема етнічності**, яка останнім часом набуває дедалі важливішого значення. Етнічність нині розглядається як прояв зв'язку між етносом і особистістю, як така характеристика, що об'єктивно і суб'єктивно фіксує місцеперебування особистості в соціальному просторі, диференційованому на різні народи-етноси. З одного боку, етнічність може тлумачитися як *об'єктивна* культурно-генетична приналежність особистості до певного етносу; вона здебільшого фіксується у понятті «національність» та інколи закріплюється в офіційних документах (як-от у старих паспортах часів СРСР із графою «національність»). З другого боку, коли наявні *суб'єктивні* зв'язки між етносом та особистістю, йдеться про **етнічну ідентифікацію** останньої. Етнічна ідентифікація визначається **В.Арбеніною** як процес емоційно-пізнавального ототожнення особистості з певною етнічною групою. *Об'єктивно-суб'єктивні* зв'язки між етносом і особистістю передбачають набуття нею певної **етнічної ідентичності** в процесі етнічної ідентифікації, тобто усвідомлення і сприйняття своєї спільності з певним етносом чи етнічною групою, відчуття приналежності до них. Етнічна ідентичність має своє місце в загальній структурі ідентичностей людини: в одній людини етнічна ідентичність може домінувати над іншими ідентичностями (громадянською, професійною, гендерною, політичною, релігійною тощо); в іншій — навпаки, відсуватися на узбіччя ідентифікаційної матриці. У першому випадку йдеться про *етноорієнтований*, у другому — про *етноіндиферентний* (від лат. *indifferens* — байдужий) *тип особистості*. До того ж соціологам добре відомо, що етнічна ідентичність (утім, як і інші види ідентичностей) є **ситуативною**, тобто має здатність змінюватися під тиском швидкоплинних обставин соціального життя.

Етнічна/
національна
самосвідомість
та її
структура

Оскільки така спеціальносоціологічна дисципліна, як етносоціологія, в посткомуністичних країнах лише формується, її понятійно-категоріальний апарат також перебуває в стадії становлення. Тому деякі вітчизняні й зарубіжні дослідники послуговуються іншими, ніж етнічна ідентичність, поняттями, близькими до неї або їй тотожними. Це, наприклад, поняття **етнічної/національної самосвідомості**. Багато вчених використовують це поняття як одну з найважливіших ознак етносу. Також вважається, що етнічна/національна самосвідомість має складну *структуру*, яку можна уявити таким чином.

Горизонтальний вимір етнонаціональної самосвідомості

У **горизонтальному зрізі** етнічна/національна самосвідомість включає усвідомлення приналежності до певної етнічної групи, а також так званий образ ми та етнічні/національні інтереси. Під «образом ми» мають на увазі автостереотипи, або знання та уявлення про характерні риси своєї етнічної групи, а також інші уявлення про свій народ, його культуру, історію, територію тощо. В «образ ми» входять і поведінкові установки на певний тип дії в умовах відносин із представниками своєї спільноти. Етнічні/національні інтереси виступають як усвідомлення особистістю чи спільнотою потреб збереження самобутньої життєдіяльності в рамках своєї етнічної групи, етносу, нації та їх розвитку в усіх сферах суспільного життя в гармонії із загальнолюдськими цінностями та ідеалами.

Вертикальний рівень етнонаціональної самосвідомості

У **вертикальному зрізі** етнічна/національна самосвідомість функціонує на когнітивному (пізнавальному), емоційному та поведінковому рівнях. Головними компонентами когнітивно-пізнавального рівня є передовсім знання про історію та культуру свого народу, його типові риси тощо. Прикладом когнітивно-пізнавального компоненту етнічної/національної самосвідомості можуть бути гетеростереотипи в тій їхній частині, де містяться знання про інші, аніж власна, етнічні групи і народи. Емоційна сфера також включена до етнічної/національної самосвідомості; вона надає емоційної забарвленості, скажімо, «образу ми» чи «образу інших». Вона включає до себе й прагнення до згуртованості, цілісності групи. І, нарешті, етнічна ідентичність (етнічна/національна самосвідомість) містить також регулятивно-поведінковий складник; це насамперед установка і готовність до спільних дій. Цей складник керує поведінкою особи чи всієї спільноти в конкретних ситуаціях, пов'язаних з етнічними процесами і явищами.

Взаємозв'язок компонентів структури

Процедура вирізнення цих структурних зрізів і компонентів етнічної/національної самосвідомості здійснюється соціологами для зручностей вироблення методології і методики емпіричних досліджень; у «чистому» вигляді ці складники трапляються зрідка. Крім того, вони переплетені між собою і зазвичай становлять певний мисленнево-поведінковий комплекс. Так, наприклад, **автостереотипи** фіксуються одночасно і як складник горизонтального виміру етнічної ідентичності (етнонаціональної свідомості) — «образ ми», і як явище внутрішнього світу особистості, яке функціонує на всіх трьох рівнях вертикального зрізу: у вигляді знань, емоційних переживань і уявлень та установок на дію.

Залежно від наявності у внутрішньому світі особистості цих складників та їхніх різноманітних комбінацій дослідники виокремлюють **різні**

Типи етнічної ідентичності

типи етнічної ідентичності. Так, наприклад, **Г.Солдато** виділяє такі типи:

- *нормальну ідентичність*, або позитивні уявлення про свій народ у сукупності з толерантними установками на спілкування з представниками інших народів;
- *етноцентричну ідентичність* з акцентом на значущості етнічної ідентичності, орієнтацією на неї та на її переваги, але без почуттів агресивності стосовно інших або замкненості та відстороненості від інших;
- *етнодомінуючу ідентичність*, коли етнічна ідентичність стає провідною серед інших соціальних ідентичностей і набуває якостей безумовно домінуючої цінності;
- *етнічний фанатизм* як крайня форма агресивної ідентичності, що супроводжується готовністю йти на будь-які жертви і дії аж до застосування тероризму;
- *етнічну індиферентність*, коли люди практично байдужі до проблем етнічності й міжетнічних стосунків;
- *етнонігілізм у формі космополітизму*, який означає заперечення етнічності разом з етнічними цінностями і презентацію себе як «людини світу»;
- *амбівалентну ідентичність*, тобто суперечливу, розщеплену, перманентно змішану, інколи полярно протилежну ідентичність особистості.

Складники процесу етнізації

Процес етнізації або **набуття етнічності** особою можна представити такими складниками:

- генетичне наслідування;
- вплив родини, найближчого соціального оточення;
- засвоєння рідної мови;
- засвоєння головних елементів етнічної культури: традицій, звичаїв, обрядів, міфів, вірувань тощо;
- вплив етнічно забарвлених елементів повсякденної побутової культури;
- взаємодія з іншими культурами, усвідомлення диференціації на «ми» і «вони».

Етапи досягнення спільнотою соціальної зрілості

Якщо розглядати етнонаціональну спільноту як *соціальний суб'єкт*, то вона, як і особа, також перебуває в процесі становлення і набуття рис соціальної зрілості. **В.Арбеніна** виокремлює **чотири основні етапи розвитку етнонаціональної спільноти як суб'єкта**.

1. Нижчий рівень зрілості, якому відповідає *номінальна, типологічна спільність*. Вона охоплює індивідів, які успадкували спільні ознаки етнічної приналежності.

2. На другому етапі відбувається подальше згуртування членів певного утворення і подалу складається наступний тип спільноти — *соціально-психологічний*. На цьому етапі формується етнічна ідентифікація членів певної спільноти, «образу ми» і «відчуття ми».
3. Змістом третього етапу є становлення *ідеологічної спільноти*, а його ознаками — усвідомлення своїх інтересів, потреб, цілей, завдань розвитку, місця в соціальній системі, формування ідеологем, програм тощо.
4. Нарешті, етнонаціональною спільнотою досягається вищий рівень її соціальної зрілості — *організаційний*, якому притаманні система внутрішньогрупових комунікацій, організаційних форм об'єднання, поява загальноновизнаних лідерів, груп ідеологів та організаторів.

З досягненням кожного наступного етапу посилюється вага певної етнонаціональної спільноти в суспільстві, вона починає відігравати дедалі помітнішу роль і у внутрішньому житті соціуму, і в міжнародних відносинах.

Отже, і член певної етнонаціональної спільноти, і сама ця спільнота мають здатність виступати *суб'єктами* міжетнічних і міжнаціональних відносин та взаємодій. На думку **Є.Бабосова**, всю багатоманітність **етносоціальних взаємодій** можна звести до таких основних типів:

- придушення;
- домінація (панування);
- суперництво;
- конфлікт;
- асиміляція (тобто злиття одного народу з іншим через засвоєння його мови, звичаїв, культури тощо);
- акомодация (або пристосування до інонаціональної культури);
- кооперація (співробітництво).

На жаль, як бачимо, в соціальній практиці людства переважали такі види етнонаціональних взаємодій, які пов'язувалися насамперед із частковою чи повною дискримінацією тієї чи тієї етнічної групи, її підкоренням іншій, сильнішій з подальшим розчиненням першої в інонаціональному організмі. Більшість дослідників схиляється до думки, що найбільш напружені стосунки між етносами, націями, етнічними групами поволи відходять у минуле і починає переважати останній тип взаємин — кооперація і співробітництво.

Однак і дотепер серед усіх типів цих взаємодій на чільне місце в етносоціології висуваються **міжнаціональні конфлікти**, оскільки вони становлять собою велику загрозу політичній і соціальній стабільності багатонаціональних держав, а також світові в цілому. За даними

Типи
етно-
соціальних
взаємодій

Міжнаціональні
конфлікти,
їх означення
і причини
виникнення

Стокгольмського міжнародного інституту дослідження проблем миру, дві третини всіх насильницьких конфліктів у середині 90-х рр. були міжетнічними. **В.Тішков** означає міжетнічний конфлікт таким чином: це будь-яка форма громадянського, політичного або збройного протидіювання, в якому обидві сторони або одна зі сторін мобілізуються, діють або страждають за ознакою етнічних відмінностей.

Професор Каліфорнійського університету (США) **Д.Горовіц** пропонує таке визначення *міжетнічного конфлікту*: його треба розглядати як боротьбу, мета якої полягає у досягненні певних переваг і водночас у нейтралізації чи усуненні суперника або у завданні йому шкоди. Згідно з його теорією міжетнічного конфлікту серед причин цього явища можна назвати передусім:

- суперництво економічних інтересів (наприклад, міжетнічні конфлікти між меншинами-посередниками і суспільством, яке їх приймає; історія зберегла приклади такого типу конфліктів, пов'язаних із посередницькою діяльністю китайців у Південно-Східній Азії, азійців у Східній Африці, євреїв у довоєнній Європі);
- етнічні відмінності, пов'язані з поділом етнічних груп на «відсталі» й «передові», традиційні і сучасні; ці відмінності знаходять своє відображення в етнічних стереотипах (приклади такого типу конфліктів часто фіксувалися у країнах Африки, Азії та Карибського басейну).

Перший вид класифікації міжетнічних конфліктів

Оскільки міжетнічні/міжнаціональні конфлікти є поширеним явищем у цілому світі, вчені роблять спроби їх типологізувати. **Ю.Арутюнян, Л.Дробіжева** та **О.Сусоколов** пропонують *два принципи класифікації міжетнічних конфліктів*: перший — за характером дій сторін, які конфліктують; другий — за змістом конфліктів та цілями, що їх ставить перед собою сторона, яка має певні претензії і висуває їх до іншої сторони. Згідно з *першою спробою класифікації* можна виокремити такі види міжетнічних конфліктів.

1. *Конфлікт стереотипів*, тобто стан, коли етнічні групи можуть ще чітко не усвідомлювати причин суперечностей, але створюють стосовно опонента негативний образ «недружнього сусіда», «небажаної етнічної групи».
2. *Конфлікт ідей*, коли вже висуваються ті чи ті домагання на кшталт «історичного права» на територію або державність.
3. *Конфлікт дій* з його проявом у мітингах, демонстраціях, пікетах аж до відкритих зіткнень.

Другий вид
класифікації
міжетнічних
конфліктів

Інша класифікація кладе в основу головні цілі й зміст вимог сторін, що протидіють або однієї з них. Тоді вирізняють наступні типи конфліктів (ця типологія побудована на основі аналізу подій кінця 80 — поч. 90-х рр., що призвели до розпаду СРСР).

1. *Статусні інституціональні конфлікти у союзних республіках*, які переросли у боротьбу за незалежність. Ідеться про національні рухи в Україні та деяких інших республіках колишнього СРСР, які від самого початку висували вимоги реалізації етнонаціональних потреб та інтересів. У процесі розвитку цих рухів здійснювався перехід від етнонаціональних вимог до вимог державної незалежності, але мобілізація за етнічним принципом залишалася в силі.
2. *Статусні конфлікти*, що виникли внаслідок боротьби за *підвищення статусу* того чи того утворення, прикладом яких в Україні може бути прагнення створення автономної республіки Крим.
3. *Етнотериторіальні конфлікти*, найважчі для врегулювання. Одразу після розпаду СРСР на його теренах було зафіксовано 180 етнотериторіальних суперечностей, і навіть станом на 1996 р. зберігали актуальність 140 територіальних претензій і домагань. Такого ґатунку конфлікти часто виникають під час реабілітаційних процесів щодо репресованих народів і стосуються відновлення територіальної автономії; в Україні це стосувалося кримських татар.
4. *Міжгрупові (міжспільнотні) конфлікти* у вигляді міжгрупових зіткнень. Оскільки такого роду конфлікти Україну обминули, то наводяться приклади російсько-естонського в Естонії, російсько-латвійського в Латвії і російсько-молдовського у Молдові.

Традиційно вважалося, що **завданням соціології щодо міжетнічних конфліктів** є виявлення мотивації та реальних інтересів груп, які беруть участь у конфліктах, їх символів і цінностей, що переносяться на взаємини між етносами, націями, етнічними групами. Нині, особливо у західній соціології, акцент робиться не на конфліктах і спробах їх оптимально мирного розв'язання, а на *виявленні тих точок соціальної та етнічної напруженості, які можуть згодом перерости у конфлікти*. Відповідно соціології й відводиться важлива роль у пошуках і локалізації таких зон напруженості й міжетнічного тертя, які спроможні надалі провокувати конфлікти, а також участь у виробленні виваженої державної етнонаціональної політики, здатної усунути можливості для виникнення будь-яких зіткнень на етнонаціональному ґрунті.

Якщо розглядати етнічні/національні спільноти як суб'єкти суспільного розвитку, то одна з їх головних ознак — самовідтворення, або

Завдання
соціології
в оптимізації
міжетнічних/
міжнаціональних
взаємин

Державна етно-національна політика та її складники

відтворення цілісності, що розвивається переважно за своїми внутрішніми закономірностями. Але в процесі саморозвитку в сучасних умовах велику роль відіграє зовнішній чинник — діяльність конкретних соціальних, культурних і політичних інститутів. Ключову, організуючу роль у цьому процесі нині відіграє держава, особливо в суспільствах, що трансформуються. Держава за допомогою вчених виробляє конструктивну **етнонаціональну політику**, скеровану на оптимальний і гармонійний розвиток усіх етнічних груп і національних меншин, які проживають в її кордонах та під її юрисдикцією. Складниками цієї політики (особливо в напрямі попередження виникнення міжетнічних конфліктів) зазвичай є:

- створення реальних, конституційно закріплених умов для розвитку титульної нації (в Україні це — українці), а також для забезпечення справжнього рівноправ'я всіх етнічних груп і національних меншин в країні;
- створення реальних можливостей і умов для розвитку культур усіх етнічних утворень в межах країни;
- розробка і запровадження в навчально-виховний процес концепції національного виховання з формуванням почуття національної гідності титульної нації при одночасному вихованні почуття поваги до мови, культури, звичаїв, традицій інших етнічних груп і національних меншин;
- максимальна увага та врахування державними органами запитів і потреб представників етнічних груп і національних меншин;
- розробка і практичне здійснення обґрунтованої і динамічної міграційної політики влади тощо.

Звичайно, державна етнонаціональна політика може і повинна включати не лише проблеми розв'язання міжнаціональних конфліктів; її центральним змістом має бути вироблення стратегії і тактики держави стосовно оптимального розвитку титульної нації країни в гармонійному поєднанні з розвитком національних меншин, які в цій країні проживають.

Основні підходи до проблеми розв'язання міжетнічних конфліктів

Проблема врегулювання міжетнічних конфліктів є актуальною не лише для колишніх республік Радянського Союзу; вона має міжнародний характер. Відомий дослідник цієї проблематики **Р.Вайрінен** називає різні підходи до врегулювання міжетнічних конфліктів. *Перший підхід* полягає в тому, щоб концентрувати увагу на перебігу конфлікту, з'ясувати його відмінності від інших типів конфліктів, а відтак намагатися знайти засоби, за допомогою яких він може бути пом'якшений і в остаточному підсумку розв'язаний. *Другий підхід* передбачає вивчення наслідків

етнічного конфлікту для існуючої міжнародної системи та можливостей її реструктурування з метою зниження потенціалу ескалації (розгортання і поширення) насильницьких конфліктів. Цей дослідник також велику увагу приділяє *причинам виникнення внутрішніх і зовнішніх міжетнічних конфліктів* і акцентує на тому, що в сучасних умовах недостатньо шукати корені конфліктів лише у сфері матеріальних інтересів (територія, права на власність, політична влада, економічні ресурси тощо). Нині дедалі частіше чинниками міжетнічних конфліктів стають проблеми культури — її відмінності, ідентичність, мова, релігія тощо.

Форми розв'язання і варіанти вирішення міжетнічних суперечок та конфліктів

Р. Вайрінен розглядає також можливі *форми розв'язання конфліктів*:

- двосторонні переговори між державою та етнічною меншиною;
- залучення «третьої сторони» — експерта і посередника у розв'язанні конфлікту;
- використання альтернативної або так званої народної дипломатії (неурядової, неформальної та неофіційної форми залагодження суперечок).

Він же пропонує розрізняти *чотири варіанти вирішення етнічних суперечок і конфліктів*:

- *випадок «відходу»*, внаслідок чого відносини між урядом і етнічною групою розриваються таким чином, що в результаті можливе кровопролиття; типом цього варіанту може бути й шлях міграції, коли етнічна група репатріюється (тобто повертається на історичну батьківщину);
- *шлях надання етнічній групі автономії* з наступним розширенням політичних, економічних і культурних прав на території її компактного проживання;
- *включення етнічної групи до процесу ухвалення рішень* на рівні уряду; найчастіше така м'яка форма призводить згодом до асиміляції цієї етнічної групи або до її інтеграції в складі всього суспільства;
- *надання етнічній групі права національного самовизначення* з її наступним відділенням і утворенням самостійної держави.

Концепція «правильного тигеля»

Отже, проблематика, пов'язана з дослідженням етнічних процесів та процесів етнічної ідентифікації, крім внутрішнього, має ще й **зовнішній вміст**. На початку цієї теми вже акцентувалося на тому, що питання, пов'язані з природою і розвитком етносів/націй, довгий час перебували на маргінесі наукових зацікавлень соціологів. Нині ж у світі дедалі більшої сили набуває явище *«етнічного ренесансу»*; відтак увага соціологів повертається у бік різноманітних досліджень, пов'язаних з етнічністю, етнонаціональним розвитком, націоналізмом тощо. Наприклад, у

західних багатонаціональних (поліетнічних) країнах гострою була і є тема співіснування різних етнічних груп, кожна з яких володіє своєю неповторною етнічною культурою, має свої інтереси і потреби розвитку. Це створює певні проблеми і для суспільства, і для держави, оскільки в багатоетнічному середовищі неминуче виникає міжнаціональна напруженість, а часто й конфлікти. У 70-х рр. ХХ ст. у США пануючою концепцією етнічності була так звана **концепція «плавильного тигеля»**, згідно з якою всі етнічні взаємодії мали з часом призвести до асиміляції (злиття) та переплавлення різних етнічних груп і національних меншин в одну рідну масу.

Концепція
«салатної
вази»

Але з часом виявилось, що *етнічні характеристики є дуже сильними, глибоко вкоріненими у внутрішній світ і повсякденне життя особистості* навіть в умовах посилення уніфікаційних чи глобалізаційних процесів; що здобуття людиною в розвинених країнах свободи й автономної самодостатності призвело до її усамітнення; в пошуках виходу з лабет самотності людина починає шукати «групи своїх» — своїх за мовою, культурою, способами думання і поведінки. Такими референтними, захисними «групами своїх» і є етнічні групи. Відтоді наслідком міжетнічних взаємодій стає не «плавильний тигель», а **«салатна ваза»**, де при спільному місцезнаходженні кожного складника вони не змішуються; при загальній консистенції зберігається кожний інгредієнт (або складова). Мовою науки це означає переважання теорій, які визнають рівноправність кожної етнічної групи чи національної меншини та обстоюють надання їм широких можливостей для розвитку, самовідтворення і самовизначення.

Проблема
націоналізму

Прагнення етнічних груп до самовизначення породжує загострення проблеми їхніх відносин із державою. Одне з вирішень цієї проблеми — надання такій етнічній групі *культурної (культурно-територіальної) автономії*. Коли ж боротьба за самовизначення є організованою в масштабах цілої етнічної групи або нації, заснованою на виробленій ідеології, здійснюваною під проводом національної еліти, тоді на порядок денний висувається *вимога самостійної держави*. Рух, пов'язаний з боротьбою за самовизначення у вигляді створення держави, називають **націоналізмом**. Відомий англійський соціолог **Е.Геллнер** визначив епоху, яка почалася з часу Французької революції 1789 р., як епоху «пришестя націоналізму»; в його концепції націю творять інтелектуали саме на підставі ідей націоналізму.

Дві оцінки
націоналізму

Націоналізм — це багатовимірний, надзвичайно складний та суперечливий феномен. Як зазначає **В.Арбеніна**, з одного боку, націоналізм

означає політичний принцип, згідно з яким політична та національна спільноти мають збігатися (трактування **Е.Геллнера**) і який покладений в основу побудови більшості так званих національних держав. І в цьому сенсі термін «націоналізм» характеризує об'єктивний історичний процес розвитку багатьох країн світу, початок якого пов'язаний з переходом від довоітнього до модерного етапу історії людства. З другого ж, як вважає англійський історик **А.Тойнбі**, націоналізм може становити деструктивну силу, яка зруйнувала більшість цивілізацій і яка отруєє політичне життя сучасного світу.

Громадянський
націоналізм

Автори підручника «Етносоціологія» (М., 1999) поділяють націоналізм на *громадянський* (державний, територіальний; в останньому випадку вживається термін **Е.Сміта**) і *етнічний* (або етнонаціоналізм). Перший тип націоналізму заснований на вільному самовизначенні особистості; такий, що є раціональним; такий, що базується на громадянському розумінні нації — тобто нації у термінах кордонів і громадянства. Він часто ототожнюється з патріотизмом і визнається нормою людського співжиття, оскільки скерований на консолідацію всього населення держави за допомогою політичних інститутів, загальногромадянських прав, культури, ідеології.

Етнічний
націоналізм

Етнічний націоналізм поділяється на дві гілки: політичний і культурний. Політичний етнонаціоналізм заснований на розумінні нації як передусім етнічної спільноти й має за мету досягнення або утримання державності ключово з соціальними інститутами, ресурсами, культурною системою. Культурний етнонаціоналізм скерований на збереження цілісності народу, на підтримку і розвиток його мови, культури, історичної спадщини. Він здатний відігравати позитивну роль за умови дотримання двох вимог: по-перше, якщо не містить у собі ідей культурної замкненості та ізоляціонізму; по-друге, якщо в ньому нема прагнення відродити й розповсюдити ті архаїчні елементи в культурі, які гальмують розвиток сучасного етносу.

Теорія
етнічного
націоналізму
Ф.Ріггса

Цікаву інтерпретацію етнічного націоналізму пропонує **Ф.Ріггс**. На його думку, піднесення етнонаціоналізму в сучасному світі — це історичний процес, який ще остаточно не завершений. Людство перебуває нині лише посередині шляху, який можна уявити за допомогою такої метафори. Наслідки етнічного націоналізму мають силу урагану чи революції. Автор використовує японське слово «*цунамі*», яке означає величезну припливну хвилю; на відміну від звичайних хвиль цунамі починається із землетрусу і згодом виривається з надзвичайною силою на всю материкову масу. Отже, етнічний націоналізм можна уявити як

Три цунамі
етно-
націоналізму

три велетенські хвилі-цунамі, остання з яких у початковому стані і ще не досягла свого апогею. Географічно їхній початок у Європі, але нині вони охопили цілий світ і спричиняють руйнівні наслідки.

Цунамі № 1 було переважно європейським; його головною темою був характер об'єднання. Метою цього цунамі було створення держави, в межах якої члени певної єдиної нації могли стати громадянами й поділяти владу. Наслідком стало те, що нині називається «нацією-державою» або національною державою, яка включала переважно громадян спільної етнічної національності. Але до кожної такої держави на практиці входили етнічні меншини. Це й спонукало в подальшому виникнення **цунамі № 2**, або рух у протилежному від об'єднання напрямку. Його головним гаслом стало визволення: внутрішні й зовнішні меншини, які були підкорені пануванню імперських націй-держав, ставали достатньо мобілізованими і вимагали для себе автономії або й незалежності. Реалізація цих вимог припала на час після великих війн XX ст.: перша поклала кінець Османській та Австро-Угорській імперіям, а друга — великим імперіям європейських країн, США та Японії. У такий спосіб етнічний націоналізм створив глобальну мережу нових держав, і саме в цьому полягає прояв цунамі № 2.

Цунамі № 3 лише розпочинається; центральним гаслом цієї велетенської третьої хвилі стає самовизначення. Це спричинено тим, що кожна з нових держав встановлювала свій суверенітет у довільних кордонах, проведені імперськими завойовниками; всі ці кордони лише дуже приблизно збігаються з традиційними етнічними межами. Відтак починаються внутрішні війни та конфлікти, спровоковані етнічними відмінностями за мовами й релігіями, чимало з них висувають вимоги перегляду кордонів, щоби згодом створити нові незалежні держави. Автор дещо песимістично дивиться в майбутнє; згідно з його концепцією, почастішають внутрішні війни та конфлікти, а на міжнародній арені — міждержавні конфлікти з етнічним забарвленням. Як інструмент вирішення таких суперечностей і конфліктів міжнародна спільнота буде дедалі частіше вдаватися до глобальних інтервенцій на кшталт збройного втручання США у справи Іраку чи Боснії. Логічним продовженням такого втручання буде загострення міжнародних відносин і конфронтації.

Ю.Аругюнян, Л.Дробіжева та О.Сусоколов зазначають, що різні автори пропонують своє бачення розмаїття націоналізмів. Так, **Дж.Брейлі** розрізняє *сепаратистський націоналізм* (скерований на відокремлення від існуючої держави), *реформаторський* (що закликає надати існуючій державі чіткіше вираженого національного характеру)

Різноманітні
спроби
класифікації
націоналізмів

та *ірредентський* (націлений на об'єднання декількох держав або приєднання частини однієї держави до іншої). **Дж.Голл** класифікує всю багатоманітність націоналізмів щодо конкретних історичних періодів і регіонів.

*Типи
націоналізмів*

Е.Гаас вирізняє такі типи націоналізмів:

- *ліберальний* (розглядає націю як братерську спільноту, що за свою мету має реалізацію прав і свобод індивідів і тим самим сприяє забезпеченню щастя для всіх). Цей тип тісно пов'язаний з ідеологією прогресу — і духовного, і матеріального;
- *якобінський* — відрізняється від ліберального тим, що вимагає від певної спільноти поширювати й насаджувати ліберальний націоналізм серед інших народів;
- *традиційний*, який намагається мобілізувати народ під знаменами старих часів, переважно не у вигляді прав індивідів, але груп, класів, гільдій тощо. Він завжди створює або реанімує міф про архаїчний золотий період солідарності та прагне використати його для організації мас, які мобілізуються;
- *синкретичний* — подібний до традиційного у захисті спільноти від чужих ідей. Однак перший з них не заперечує оновлення повністю і переймає такі ідеї, які вважає корисними для досягнення своїх цілей;
- *інтегральний* — зосереджує всю увагу на самій спільноті, а не на групах чи індивідах. Він жорстко підкоряє благо громадян виживанню спільноти, яка сприймається як монолітна й органічна цілісність.

Автори згаданого підручника пропонують свою версію націоналізмів, поширених на теренах Росії. Вони вирізняють:

1. *Націоналізм класичний*, що виражає прагнення до повної незалежності;
2. *Націоналізм паритетний* — з яскраво вираженим прагненням до якнайповнішого суверенітету; останній обмежений за рахунок передавання частини повноважень федеральному центрові (Москві);
3. *Економічний націоналізм*, за якого домінуючою стає самостійність в економічній сфері, і ця самостійність розглядається національною елітою як шлях до якомога повнішого суверенітету;
4. *Захисний націоналізм*, у якому домінують ідеї захисту мови, культури, території, демографічного відтворення;
5. *Модернізаційний націоналізм*, за якого домінують прагнення реформування суспільства; їх реалізація має створити притягальний образ певної національної держави (в цьому випадку — Росії), до якої потягнуться інші народи.

*Специфіка
соціологічного
підходу
до вивчення
націоналізму*

Серед **українських дослідників цієї проблематики** найповнішою спробою розгляду теорій нації та націоналізму є монографія **Г.Касьянова** (1999 р.). Він звертає увагу на те, що націоналізм може бути розглянутий у річищі різних соціогуманітарних наук, оскільки кожна з них має свій кут зору на це явище. На його думку, *специфіка соціологічного підходу* до націоналізму полягає в тому, що для соціологів об'єктом аналізу є передусім **спільнота**; відтак соціологія зосереджує свою увагу насамперед на дослідженнях **національних (націоналістичних) рухів**, учасниками яких і є члени певних спільнот (у нашому випадку — націй, національностей, етнічних груп). Такий підхід, очевидно, є найоптимальнішим, тісно пов'язаним із провідною ідеєю побудови цього посібника, а саме з визнанням спільнот основними діючими особами і суб'єктами суспільного розвитку, що їх досліджує соціологія.

Як бачимо, у світовій і вітчизняній соціологічній думці вироблено багато підходів до вивчення етнонаціональних явищ і процесів. До певної міри вони можуть бути застосовані до соціологічних досліджень етнонаціональних феноменів і в сучасній Україні; як саме це можна зробити, розглянемо в останній частині цієї теми.

Етнонаціональні процеси в Україні та їх специфіка

Питання про **специфіку етнонаціональних процесів в Україні** є чи не найскладнішим у дослідженнях соціокультурних реалій у нашій країні. Це пояснюється тим, що українське сьогодення висуває перед дослідниками завдання великої складності: з'ясування суті сучасної української ситуації порівняно з досвідом інших країн, кожна з яких тією чи тією мірою населена представниками і титульних націй, і національних меншин. Країн, де б ці питання не набрали ваги, тепер зовсім небагато. Але кожна країна позначається своєрідністю виникнення і співіснування етносів, етнічних/національних груп, націй тощо.

Унікальність української ситуації полягає, на думку **М.Рябчука**, в тому, що в Україні сьогодні збігаються чотиривимірні соціальна трансформація і чотири види змін: розбудова демократії на уламках тоталітарного режиму, перехід від планово-розподільної економіки до вільної ринкової, від колонії до справжньої незалежної держави і від домірного етнічного субстрату до модерної громадянської нації. Це по-перше.

По-друге, якщо брати до уваги суто **етнонаціональні процеси**, то їх стрижнем є процес побудови нового типу нації, нації в термінах кордонів

*Перша
специфічна
риси
розгортання
етно-
національних
процесів
в Україні*

*Друга специ-
фічна риса*

і громадянства при зменшенні питомої ваги в цьому процесі етнічного компоненту. Інший український дослідник **В. Степаненко** стосовно цього наголошує, що в українському контексті нормативним ідеалом є **українська демократична (або громадянська) нація**, спільнота насамперед громадян України різних за етнічним походженням, які поділяють у своєму співіснуванні загальнодемократичні принципи. У такому розумінні суспільно-політична ідентифікація відбувається не за сутнісним принципом «*хто ми?*», а радше за функціональним — «*що нас об'єднує і в який спосіб ми вирішуємо спільні соціальні проблеми?*» Учений зазначає, що консолідація, досягнута на основі такого способу ідентифікації громадян, означатиме трансформацію етносів і демосу (населення) України в *поліс, політичну спільноту української демократичної нації*.

Третя
специфічна
риса:
характеристика
держави

По-третє, формування такої нації ускладнюється тим, що інші діючі особи соціальних трансформацій — **держава і громадянське суспільство** — є або слабкими, або лише формуються, перебувають у процесі становлення. Це має своїм наслідком *невизначеність (а то й суперечливість) державної етнополітики в Україні*, коли в одній і тій самій Конституції у преамбулі натрапляємо на трактування українського народу в дусі нормативної концепції громадянської нації — «громадяни України всіх національностей», а в статті 11 — на цілком етнічну конотацію в розумінні української нації та всіх корінних народів і національних меншин України. Іншими словами, зазначає **В. Степаненко**, замість визначення у державних законодавчих документах стратегії формування **синкретичної** (або об'єднавчої) національно-політичної ідентичності в них поєднуються амбівалентні, двоїсті характеристики: прагнення побудови *одночасно «органічної» етнічної та формально-юридичної громадянської спільноти*. Тому в Україні державна етнополітика втілюється здебільшого у формуванні ідентичностей та соціальних типів, орієнтованих на принцип лояльності до держави, до влади. У такий спосіб держава формує радше *етатистський* (тобто продержавний) тип ідентичності — тип, сформований державою, зорієнтований та керований нею ж. Доводиться припустити, як наголошує **М. Рябчук**, що невизначеність владних структур щодо змісту державної етнополітики їм вигідна і вони вміло розігрують цю карту. Представники української політичної панівної еліти дбають насамперед про інтереси свого номенклатурного стану, ніж про інтереси того населення, котрому мали б слугувати в ролі найманих чиновників. Відтак і держава, котру вони заходилися «розбудовувати», постала не як

держава-нація всіх громадян, а як конституційне оформлення інтересів номенклатурно-олігархічного стану, якому в одних обставинах вигідно спекулювати на націоналістичних почуттях і етнічних атрибутах, а в інших — на громадянському наповненні поняття нація.

Третя
специфічна
риси:
громадянське
суспільство

Громадянське суспільство в Україні тільки починає будуватися. Під громадянським суспільством розуміється все те, що не є державою. Це передусім різноманітні соціальні групи і спільноти, які свідомі своїх інтересів, формулюють їх і за допомогою політичних партій та громадських організацій доводять до відома уряду. Тому в громадянському суспільстві на перший план висуваються різного роду *спільноти та органи їхнього самоуправління*, здатні без підтримки уряду і держави вирішувати питання впорядкування своєї життєдіяльності. Найчисленнішою етнонаціональною спільнотою є титульна українська нація; спільнотами меншого рівня є етнічні меншини. Відтак у контексті побудови громадянського суспільства йдеться про впровадження у соціальну практику основних засад становлення української політичної нації на принципах утвердження політичного і соціокультурного плюралізму, гармонійного співіснування етнічних/національних груп, забезпечення права меншості відстоювати свої позиції одночасно з відродженням та безперешкодним розвитком етнічної більшості тощо. Великого значення набуває в сучасній Україні розбудова місцевого самоврядування, урахування в його діяльності регіональної та національно-територіальної специфіки місцевих громад, зокрема національних меншин і т. ін.

Четверта
специфічна
риси

По-четверте, однією з гострих проблем сучасних етнонаціональних процесів в Україні є проблема **співвідношення націоналізму етнічної більшості з націоналізмом етнічних меншин**. Ці націоналізми є ідеологіями відповідних національних рухів посткомуністичної доби і виявами мобілізаційних потенціалів цих рухів, спрямованих на зміцнення становища тієї чи тієї етнонаціональної спільноти в бінаціональній чи багатонаціональній державі. Стосовно України, як пише **В. Степаненко**, досить справедлива критика адміністративної українізації відсунула на другий план виклики національної мобілізації та розвиток ідеологічного націоналізму етнічних меншин країни, насамперед російської, угорської та кримськотатарської. Додамо, що ці останні мають велику підтримку з-за кордону, з країн, де ці етнічні групи є етнічними більшостями і титульними націями. Однак практично ці важливі питання, незважаючи на їхню величезну політико-практичну актуальність, ще й досі перебувають за межею активного дослідницького інтересу.

Складність
етно-
національних
процесів
в Україні

Таким чином, в Україні склалася **ситуація**, коли держава є ще слабкою і лише за формальними ознаками — демократичною, а нерозвинене громадянське суспільство ще не встигло перебрати на себе функції саморегулятора міжетнічних процесів. Це дає підставу деяким західним дослідникам досить *скептично ставитися до можливості побудови громадянської нації та демократичної багатонаціональної держави в нашій країні*. Вони вважають, що ці два завдання надаються до реалізації лише в тих посткомуністичних країнах, де існує майже етнічно *гомогенний* (тобто однорідний) склад населення, а також *давні традиції демократизму* у влаштуванні етнонаціонального життя. Застосовуючи їхню логіку до реалій України, доводиться визнати, що її етнічний склад є *гетерогенним* (тобто етнічно неоднорідним, з переважанням російської національної меншини), а *демократизм робить лише перші кроки*. Водночас здійснюваний протягом років існування незалежної української держави соціологічний моніторинг етнонаціональних процесів та ідентифікаційних практик населення країни дозволяє зауважити явища, які не зовсім узгоджуються із західними сценаріями і дають надії на консолідацію українського суспільства, на досягнення національного консенсусу.

Підстави для
формування
української
політичної
нації

Це передусім **схвалення і підтримка населенням ліберальної моделі закону про громадянство**, який ґрунтується на принципі спільного проживання всіх мешканців, незважаючи на етнічну, релігійну чи культурну належність. Він був сприйнятий населенням України як цілком природний і такий, що відповідає ustalеній в українській масовій свідомості концепції громадянства. **В. Степаненко** наводить дані порівняльного дослідження населення одинадцяти посткомуністичних країн Європи, згідно з якими представники нашої країни виявилися *найбільш схильними до сприйняття ліберальної концепції громадянства* (90% опитаних) на противагу громадянству за принципом етнічного походження (лише 10% опитаних надали перевагу останній). Це створює добрий ґрунт для формування громадянської нації в нашій країні.

Етно-
національні
і громадянські
ідентичності
населення

Щорічний моніторинг «Українське суспільство» (що його проводить Інститут соціології НАН України) показує, що частка респондентів, які ідентифікують себе з українцями за національною належністю, 2001 р. становила 75% і зростає. *Одночасно етнічна самоідентифікація опитаних не завжди співвідноситься з громадянською ідентичністю*. За даними фахівця цього інституту **Є. Головахи**, 2000 р. лише 35% респондентів сприймали себе як «громадяни України». Дослідник вважає, що тут є очевидними тенденції певного відчуження населення України від

держави, дистанціювання від центральної влади, неспроможної задовольнити інтереси своїх підданих. Натомість 30% опитаних зарахували себе насамперед до населення району чи міста, в якому вони проживають. Те, що люди певною мірою розчаровуються у всесильній здатності Центру (центральної влади) у розв'язанні своїх проблем і розуміють, що важливі повсякденні питання суспільного життя можуть і мають розв'язуватися на місцях, не так уже й погано. Це створює *можливість перенесення центру ваги від держави до місцевої представницької влади та представництв національних громад*, що прямо співвідноситься з розвитком громадянського суспільства в країні. Природним підґрунтям такого розвитку можуть стати модернізовані традиції національної толерантності та практики історичного співіснування різних етнокультурних громад на території сучасної України.

Львів —
Донецьк:
зміни
в соціальних
та етно-
національних
ідентичностях

Соціологічні дослідження, які проводилися за участю автора цього підручника від 1994 р. і стосувалися *аналізу соціальних ідентичностей мешканців Львова і Донецька як своєрідних центрів Західної та Східної України*, свідчать: 1994 р. було зафіксовано *значні відмінності* в ідентифікаціях і лояльностях львів'ян та донеччан. У переважній більшості львівських респондентів об'єктивна етнічна ідентифікація за паспортом практично збігалася із суб'єктивною етнічною ідентифікацією за бажанням належати до української етнічної групи. У Донецьку ж етнічні (за паспортом) українці й росіяни лише наполовину ідентифікували себе з своїми етнічними групами; 45% опитаних вважали себе «радянськими людьми»; серед них рівною мірою були представлені й етнічні українці, й етнічні росіяни. У 1999—2000 рр. *становище відчутно змінилося, особливо якщо порівняти позиції трьох поколінь — старшого, середнього й молоді*. У Львові ідентифікаційна модель залишилася практично незмінною порівняно з нестійкою, мінливою і строкатою моделлю донеччан. Львів'яни на загал творять статичніше соціальне середовище, тоді як донеччани — динамічніше. Однак і у Львові, і в Донецьку в списку найважливіших ідентитетів уже немає такого поняття, як «радянська людина» (за винятком незначного відсотка серед старшого покоління в Донецьку), а також ідентифікації себе з етнічною групою росіян. Три покоління львів'ян досить тісно пов'язані за своїми ідентифікаціями. Натомість молоде покоління донеччан має тенденцію дедалі більшого відходження (віддалення) від ідентифікаційних моделей своїх середнього і старшого поколінь і зближення з ідентифікаційною моделлю львівської молоді, хоча для ідентичностей останніх властиві певні специфічні риси.

Львів —
Донецьк:
молодь
зближується

Наприклад, для 83% молодих донеччан рідною мовою була російська і водночас 68% опитаних вважали себе українцями. Коли ж для молоді Донецька виникла гіпотетична потреба визначитися, ким вони себе найчастіше вважають — «радянськими людьми» чи громадянами України, то 91% опитаних висловилися **на користь українського громадянства**. Це свідчить про те, що навіть у найбільш русифікованих містах Східної України молодь дедалі більше ідентифікує себе з громадянами України, незважаючи на мову спілкування — головним для неї є те, що вони вважають Україну своєю рідною країною.

Отже, аналіз соціологічної інформації щодо етнонаціональних процесів та їх відображення у свідомості й поведінкових орієнтаціях населення країни дає змогу побачити існування певної **соціокультурної суміші**, яка включає в себе принаймні три культурно-історичні репрезентації:

- *залишки радянської соціальної та політичної культури з її панівним ідентифікаційним типом «радянської людини»;*
- *історична українська етнокультурна традиція з її етнічним трактуванням нації;*
- *прояви нової соціокультурної та політичної ідентифікації, ядром якої є усвідомлення і прагнення належати до української політичної нації.*

При цьому питама вага носіїв перших двох компонентів поступово зменшується; особливо це помітно щодо представників молоді.

Висновки

Усе це можна потрактувати як свідчення *підставового зближення регіонів і поступового втворення єдиного ідентифікаційного простору*, особливо для молодого покоління країни, що, своєю чергою, створює сприятливі умови для вироблення національного консенсусу і **становлення української громадянської нації**. Згадавши слова одного із засновників соціології **Г.Спенсера**, можна висловитися таким чином: нині відбувається еволюція чи перехід від стану невизначеної однорідності радянських часів до стану визначеної зв'язаної цілісної різномірності часів формування української держави, громадянського суспільства та української політичної нації. Так, ми є ще досить різними, але всі ми є громадянами однієї країни, що зветься Україною.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ III

Сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів

ТЕМА 11

Соціологія культури

- 298** *Методологічні засади соціологічного аналізу культури*
- 313** *Поняття культури та особливості її дослідження в соціології*
- 316** *Основні категорії соціології культури*
- 323** *Специфіка соціокультурної ситуації в Україні*

Методологічні засади соціологічного аналізу культури

Методологічні
підходи
до аналізу
культури

Соціологія культури дедалі більше виходить на передній край соціально-гуманітарної думки і стає однією з тих дисциплін, яка здатна найбільш повно і адекватно відобразити зміни, що відбуваються у житті суспільства. Але багатоманітність, складність і комплексність культурних процесів і явищ зумовила надзвичайну строкатість уявлень про культуру, підходи і способи її вивчення. Власне тому насамперед варто з'ясувати *особливості різних національних шкіл соціології* у трактуванні та дослідженні цього багатогранного феномену. В кінці XIX — на початку XX ст. в класичній соціології склалися дві основні школи в розумінні культури та засновані на них методи аналізу: *французька і німецька*.

Французька
школа

Засновником *французької школи* соціології культури вважають **Е.Дюркгайма**. Суспільство, згідно з його вченням, — це не просто впорядкована емпірично система, а й осереддя внутрішнього морального життя, джерело і вмістилище всіх цінностей. Суспільство існує там і тоді, де й коли існує *спільна й загальновизнана система цінностей і норм*, яку як загальнообов'язкову визнає більшість громадян. У цьому плані суспільство постає своєрідним божеством, яке ззовні впливає на індивідів, робить з них розумних і моральних істот. Варто лише зруйнувати традиційні колективні цінності й уявлення, вірування і традиції, як настає стан *аномії* — суспільство наближається до загибелі. Отже, таку орієнтацію можна умовно назвати *ціннісно-регулятивною*; згодом її дотримується і розвиває у своїх працях інший французький дослідник, представник структуралістської культурології **К.Леві-Стросс**. Він зосереджує увагу на аналізі структур мислення і соціального життя, незалежних від індивідуальної свідомості і вибору. На його переконання, культура як універсальний атрибут людського буття володіє приблизно однаковим набором ознак у різних суспільствах, тому мета дослідника — виявлення законів порядку, що лежать в основі різноманіття вірувань та інститутів (щось близьке до культурних універсалій **Дж.Мердока**). Водночас К.Леві-Строссу вдалося поєднати універсалістський підхід із поясненням і класифікацією окремих деталей соціокультурного буття.

Німецька школа

Одночасно в *німецькій соціологічній школі* розробляється інша орієнтація, яку умовно можна назвати *етико-нормативною*. На відміну від аналізу макроутворень (колективних уявлень, цінностей і традицій суспільства) в ній активно досліджуються явища мікрорівня — ціннісні орієнтації особистості в системі соціальної дії. Початок дослідженням такого ґатунку поклав **М.Вебер**. Йому належить типологія форм

соціальної дії, в якій він за критерієм зростаючої раціональності у діях суб'єкта розміщує традиційні й афективні дії, а вище від них ставить ціннісно-раціональну дію. Ціннісно-раціонально діє той, хто вірить у певну самодостатню цінність — релігійну, естетичну тощо. І хоч ідеальним типом соціальної дії М.Вебер вважає цілераціональну, все-таки ціннісно-раціональна дія є надзвичайно важливою для певного суспільства і певної культури, бо в її основу людина кладе не прагнення досягти якоїсь раціональної мети, а свої власні переконання про честь, обов'язок, гідність, красу, віру в Бога тощо.

Нарешті, навіть цілераціональний вибір мети може орієнтуватися на *певну цінність*. У цьому плані М.Вебер головну увагу приділяє етичним ученням релігії, що формують зразки поведінки в усіх сферах суспільства. Він окремо досліджує роль протестантської етики в розвитку капіталізму, зазначаючи, що орієнтація індивіда на цінності протестантизму (аскетизм, щоденна копітка праця, відмова від розкошів тощо) зумовила початок бурхливого розвитку капіталізму.

*Розвиток
уявлень
про культуру
в амери-
канській
антропології*

В американській соціологічній школі проблематика, пов'язана з дослідженнями культури, висувається на перший план трохи пізніше, приблизно з 50-х років ХХ ст. Це зумовлено тим, що до цього часу питання культури розглядалися переважно в лоні іншої дисципліни — антропології (культурної і соціальної). У надрах американської антропології виникли дві різні гілки розуміння культури: **культуралістська і антрополого-структуралістська**, між представниками яких точилася гостра дискусія з приводу співвідношення культури і соціальної структури. На думку представників *культуралістської течії* (**Ф.Боаса, Б.Малиновського, М.Мід, Р.Бенедікт, А.Кребера**), культура є центральним поняттям соціогуманітарних наук; саме вона зумовлює всі зразки людської поведінки, всю їх різноманітність. Культура — це те, що відрізняє людину як вид від усіх інших видів і складається з усього, що виробляється людською колективністю, всім соціальним життям. На основі цих переконань культуралістами вироблений так званий *холістський* (тобто цілісний) *підхід до аналізу культури*, згідно з яким культура розглядалася як складна цілісність, до якої входять знання, вірування, мистецтво, мораль, закони, звичаї та інші здатності і навички; всі вони набуваються, досягаються і творяться людиною як членом суспільства.

*Американська
культурна
антропологія*

За **Ф.Боасом**, науки про культуру слід використовувати для вивчення різних типів суспільства. Всі суспільства мають свої культури, що різняться одна від одної, і множинність *культурних зразків* (*patterns*)

доводить, що культура, а не природа відіграє найважливішу роль в управлінні людською поведінкою. Крім того, множинність культур і культурних зразків, культурні варіації, вивчені представниками культурної антропології в різних суспільствах, допомогли зруйнувати домінуючу ідею XIX ст. про психічну єдність людства, єдність людської історії та єдність культур.

*Антро-
пологічний
структу-
ралізм*

До протилежного табору — *структуралістів* — належали спочатку британські вчені **А.Редкліфф-Браун**, **А.Еванс-Прічард** та французький дослідник **К.Леві-Стросс**, а згодом і їхні послідовники зі США. Вони вважали, що, навпаки, саме **соціальна структура** має бути у фокусі соціогуманітарних наук і їй повинні надавати першість у теоріях про суспільство, бо власне соціальна структура, а не культура, зумовлює всі зразки соціальних дій, взаємодій і характер та спосіб думання, мислення. Спільним для обох таборів було переконання, що досліджувати належить різноманітні культури давніх суспільств і примітивних спільнот.

*Предмет
соціології
культури
в амери-
канській
соціологічній
школі*

Ці дебати і дискусії певним чином позначилися й на соціології, яка, звернувши увагу на сферу культури, потребувала свого специфічного підходу до її дослідження (коли в центрі уваги були *культури сучасних суспільств*), а відтак і чіткого визначення кордонів свого предметного поля. Це й зумовило появу знаменитого тристорінкового меморандуму, який був написаний двома видатними вченими США: представником антропології **А.Кребером** і представником соціології **Т.Парсонсом** 1958 р. У ньому були викладені підставові правила розмежування сфер цих двох наук і **предметом вивчення соціології культури** встановлювалися зміст і зразки цінностей, ідей та інших символічно-сенсовних систем, що творяться і передаються людьми. Ці системи є чинниками формування людської поведінки і водночас є артефактами (тобто чимось штучно створеним поза природою), які продукують і спрямовують цю поведінку. Іншими словами, *завданням соціології культури* є дослідження двоєдиного процесу творення людиною культурних взірців і норм поведінки та їх зворотного впливу на формування людини як істоти соціальної. Таке окреслення предметного поля соціології культури згодом дало поштовх до бурхливого розквіту в США двох відгалужень інтерпретативної парадигми, тобто символічного інтеракціонізму і феноменологічної соціології, завданням яких власне і було відшукування символів та дешифровка змістів і сенсів культурних зразків поведінки. Втім, це не виключало можливостей розвитку інших теоретичних підходів до студій культури.

Еклектицизм
соціології
культури
в США
та спроби
узагальнень
різних
підходів

Тому для сучасного стану американської соціології культури характерний **еклектицизм**, тобто наявність найрізноманітніших спроб дослідження культурних процесів і явищ. **Р.Петерсон** на поч. 90-х рр. XX ст. зробив спробу виокремлення в американській соціології культури певних напрямів соціологічного аналізу, які б об'єднували різні дослідницькі стратегії і тактики. Згідно з його твердженнями, в цій національній соціологічній школі нині можна вирізнити *двоєдиний шлях соціологічних досліджень культури*:

- з'ясування певних культурних кодів поведінки, яка або зумовлена соціальним життям, або творить це життя;
- дослідження культури як символічного продукту групової активності.

Перший тип соціологічних досліджень своїм корінням сягає в традиційну культурну антропологію і використовується для аналізу та опису характеристик певних соціальних одиниць, що існують у певному суспільстві (від індивіда до спільнот і великих соціальних груп) і володіють конкретними субкультурами. Такі дослідження також скеровані на вивчення географічно розпоросених соціальних світів, котрі організують соціальну активність людей. *Другий тип* емпіричних досліджень послуговується конкретнішим виміром аналізу сенсів різних форм культурних виявів і акцентує переважно на «виробництві» культури. Ранг емпіричного фокусу тут значно вужчий порівняно з першим типом; це зазвичай дослідження, наприклад, морального боку абортів або мотивацій організаційної, професійної, трудової культури тощо.

Дослідники зазначають, що філософія «відкритих меж» культури робить важким для соціологів культури пошук комплексних підходів; широка диференціація і багатоманітність вираження культури в її різних формах соціального життя чинить опір готовій категоризації чи класифікації. Та все ж у середовищі американських соціологів культури робляться певні спроби теоретичних узагальнень і типологій. Серед них слід виокремити дві такі спроби останнього часу, які загалом і характеризують стан сучасної американської соціології культури. Перша з них міститься у праці **Дж.Голла і М.Нейтц** (1993), які визначили п'ять **«аналітичних рамок»** емпіричних досліджень культури:

1. вивчення *«інституціональних структур»*, тобто культури, пов'язаної з соціальними інститутами і конструюванням соціальних/індивідуальних ідентичностей людей, які їх творять; дослідження загальноприйнятих домовленостей і моральної поведінки учасників цих інститутів;
2. аналіз *«культурної історії»* і впливу минулих культурних практик на сучасні. Тут широко представлені студії ритуалів, у яких люди

П'ять
напрямів
досліджень
у сучасній
соціології
культури
США

теперішнього дня беруть участь і які мають корені в минулому; взірці споживання культури в різні епохи; процеси творення масової культури того чи того суспільства протягом того чи того історичного періоду тощо;

3. дослідження «творення і поширення культури» з акцентом на стратифікації і владі; зазвичай у них описуються різного роду соціокультурні диференціації (наприклад, гендерні або статтеві групи; етнічні меншини; групи нетрадиційної сексуальної орієнтації тощо) та їхній вплив на творення соціальної нерівності, коли ці групи (жінки, цигани, геї, лесбіянки тощо) зазнають дискримінації, але борються за визнання суспільством і владою права на існування їхніх субкультур;
4. студії «ефекту публіки», скеровані на вивчення того, як культурні об'єкти впливають на людей (публіку, масову аудиторію), як люди їх використовують, чому ті чи ті культурні форми мають успіх у споживачів культури, а інші приречені на швидке забуття;
5. аналіз проблеми «розуміння і соціальна дія», коли вивченню підлягають процеси використання форм культури для управління поведінкою людей та з'ясування прихованого і очевидного сенсу, а також мотивацій певних соціальних дій і т.ін.

Інше трактування, з наголосом на **теоретичному аспекті** соціологічних студій у США, дає **Д.Крейн** у своїх працях середини 90-х рр. Спочатку вона справедливо зазначає, що протягом першої половини ХХ ст. американська соціологія культури була на узбіччі наукових зацікавлень учених, які традиційно надавали перевагу студіям економічної сфери, процесам становлення індустріального суспільства або структурам суспільства та їхньому функціонуванню. Щодо цього навіть вживалося визначення: «культура є бідною родичкою структури». Брак чіткої дефініції культури, розпливчастість уявлень про неї та її роль у соціальному житті ускладнювали емпіричні дослідження та інтерпретацію їх результатів.

Проте ситуація кінця ХХ ст. свідчить про дедалі зростаючу роль культури в сучасному суспільстві, особливо так званої «**записуваної**» («**recorded culture**»), яка відображається у друківаних виданнях, кінофільмах, інших артефактах, а особливо в електронних засобах масової комунікації. Тому поширення набули такі дослідження, які з'ясовують суть та соціальний вплив науки, високих технологій, релігії, попкультури, мас-медіа тощо. Ці культурні субполя стають центральною призмою, через яку має згодом здійснюватися побудова цілісної

Труднощі розвитку соціології культури в США

Американська соціологія культури на порозі ХХІ ст.

теоретичної моделі чи схеми. **Д.Крейн** завершує свої міркування висновком про те, що сучасний стан американської соціології культури визначається не так розпорошеними культурологічними студіями, як прагненням вироблення на їхній основі узагальнюючих теоретичних концепцій.

Два
головні
напрями
досліджень
у загальній
соціології
культури

Таким чином, широта й різноманітність культури, які передаються у визначенні «культура — це все те, що не є природою», зумовили наявність різних національних соціологічних шкіл, котрі у своїх дослідженнях надають перевагу тому чи тому аспекту її розуміння та дослідження. Водночас у межах усієї соціології культури можна також вирізнити *два основні методологічні підходи*, довкола яких гуртуються дослідники. Російський соціолог **Л.Іонін** називає їх **об'єктивістським і культурно-аналітичним**. *Перший підхід* акцентує на тому, що людське суспільство є вищою сходинкою розвитку всього живого, а також розрізняє суспільство і культуру: суспільство, його системи і структури існують об'єктивно, поза й незалежно від світу культури — ідей, світоглядів, уявлень індивідів, груп і спільнот, які утворюють це суспільство. Натомість культурно-аналітичний підхід є вираженням іншого розуміння людського суспільства: його вже не треба розглядати як продовження природи, як об'єктивну реальність, подібну до тієї, що її вивчають природничі науки. Воно, суспільство, в цьому разі є продуктом людських дій; штучним, створеним людьми явищем — іншими словами, культурним продуктом.

До *першої групи* теорій належать практично всі натуралістські, позитивістські концепції разом із початковими версіями структурного функціоналізму. *Друга група* теорій представлена переважно «розуміючою соціологією», символічним інтераціоналізмом і феноменологічною соціологією.

Позитивісти вважали, що культура як витвір людини є тією силою, котра здатна або прискорювати, або, навпаки, гальмувати об'єктивний процес еволюції людського суспільства. Будучи початково сукупністю індивідуальних суб'єктивних утворень (ідей, поглядів, переконань, почуттів, емоцій людини), вона з часом об'єктивується, відривається від індивіда і перетворюється на соціальну силу, незалежну від окремої людини та навіть пануючу над нею. Тому, наприклад, **О.Конт** розглядав *мораль і релігію* радше не як специфічно культурні утворення, а як передусім складові певного соціального інституту, явища соціального характеру, здатні допомогти побудувати впорядкований соціальний організм і зменшити деструктивний вплив на нього низьких людських

Осново-
положники
соціології
про культуру

інстинктів. Або візьмімо вчення **Г.Спенсера** про *соціальні інститути*: всі вони (серед них і обрядові та релігійні) є наслідками й продуктами природної еволюції, а їхнє призначення полягає в регулюванні та впорядкуванні суспільного життя. Що ж до істинності чи неістинності релігійних учень, то це питання він визнає недоступним для науки; крім того, в умовах утвердження індустріального типу суспільств **Спенсер** убачає в релігії щось значно менш важливе у справі підтримки взірців або в соціальних змінах порівняно з такими регуляторами життя суспільства, як ринок і політична діяльність. На його думку, релігія — це одна з найпоширеніших та найвитонченіших культурних звичок, специфічна діяльність, яка не має великого значення.

*Дюркгейм
про соціальні
функції
видів
культури*

Особливо варто згадати про ту частину доробку іншого видатного соціолога **Е.Дюркгайма**, в якій він хоч і визнає суспільство окремим від природи специфічним утворенням, але дотримується думки про те, що існуючі в ньому **колективні уявлення** (культурного походження) є соціальними фактами. Ці колективні уявлення домінують над індивідом, створюють його і є джерелом усіх вищих цінностей. Одним з таких видів колективних уявлень є *релігія*; її основне завдання — не пояснення світу, а задоволення потреби у підтримці, пошавленні та зміцненні колективних ідей і почуттів, з яких і складається єдність суспільства. Релігія завжди допомагала об'єднати суспільство. У традиційних суспільствах вона сприяла *механічній*, а в розвиненіших — *органічній солідарності* людей. В останньому випадку саме релігія, виконуючи дисциплінарну, цементуючу і відтворюючу функції, прямо спричиняє з'єднання членів суспільства в єдине ціле. Об'єднанню і цілісності соціуму допомагає також *мораль*. Серед її основних соціальних функцій провідне місце посідає виховна; наслідком реалізації такої функції моралі, крім зміцнення суспільства, є подолання двоїстості людини, її біологічного деструктивного начала, і формування людини соціальної.

Отже, представники об'єктивістської течії розцінювали культуру як *вторинний* щодо суспільства та його структур *феномен соціального походження* й характеру, основне призначення якого полягало у **зміцненні суспільства**. При цьому сутнісний бік культурних процесів і явищ цікавив соціологів цієї орієнтації набагато менше. Таким чином, культурні системи трактувалися ними з погляду *функціонального*, як такі, що допомагають досягти певних соціальних цілей.

*Структурний
функціоналізм
про культуру*

Таке розуміння культури певний час було репрезентоване і в концепціях **соціологічного структурного функціоналізму**, де *культура була однією з підсистем* суспільства, за допомогою виконання своїх соціальних

функцій здійснювала зв'язок з іншими підсистемами, зміцнюючи в такий спосіб цілу суспільну систему. Без участі культурної підсистеми не може бути реалізована соціальна дія: культура як комплекс ідеальних зразків обмежує і спрямовує вибір індивіда, надає йому сенсу. Культура також через свої цінності спрямовує соціальні дії особистості, має регулятивну силу та вплив на соціальні процеси; від неї часто залежать темпи динаміки та ефективність суспільних змін. Водночас культура відзначається стабільністю, усталеністю, певною консервативністю, що позитивно впливає на стабільність суспільства загалом.

Парсонс про специфічну суть культури

З часом структурний функціоналізм зазнає суттєвих доповнень у сенсі переосмислення суті і ролі культурної підсистеми, її висунення на провідні позиції. У теорії **Т.Парсонса** ці зміни набули свого концентрованого вираження та аргументації у вигляді таких положень. По-перше, у процесі взаємодії з суспільством культура розкривається у *трьох своїх взаємопов'язаних аспектах*:

- культура **передається**, вона становить спадщину або соціальну традицію;
- культура — це те, чого **навчаються**; вона не є проявом генетичної природи людини;
- культура є **загальноприйнятою**.

Отже, перший висновок із наведених міркувань полягає в тому, що культура, з одного боку, є **продуктом**, але з другого — **детермінантою** (визначальною силою) системи людської соціальної взаємодії.

Парсонс про провідну роль культури

По-друге, культура володіє, за словами **Парсонса**, «надординарною інтеграційною технікою системи дій»:

- саме культура визначає суть, якість взаємодій між соціальними агентами та інтегрує індивіда в соціальну систему;
- саме культура володіє особливою здатністю проникати в усі інші системи і підсистеми, будучи їхньою органічною частиною;
- саме культура може мати самостійну форму існування, виступаючи у вигляді знань, ідей, цінностей і норм.

Відтак порівняно з іншими підсистемами соціальної дії *культурна підсистема на найвищій сходинці* в їхній ієрархії: без культури не може бути соціальної системи. Мало того, хоч би яку з підсистем узяти, в кожній **вирішальну формуючу, інтегруючу і мотивуючу роль**, що спонукає індивідів і цілі соціальні спільноти до соціальних дій, **відіграє культура**. Це другий висновок **Парсонса**.

Парсонс про регулятивну роль культури

По-третє, в кібернетично-управлінському сенсі культура є **вищим регулятором будь-якої соціальної дії**. Це уможлиблюється завдяки тому, що саме вона формує і накидає соціальним акторам — діючим

Парсонс про культуру як чинник формування нового суспільства

Конфліктологічний підхід

особам — норми, ідеали, цінності, взірці поведінки, які мотивують їхні дії, а також зводять їхні інтегровані комплекси в єдину соціальну систему. Це третій висновок **Парсонса**.

Нарешті, по-четверте, культура дедалі більше виступатиме **вирішальним чинником формування демократичного вільного суспільства**; здійсниться перехід від владно-силового ладу до ладу, заснованому на культурній легітимізації, тобто на такій загальній системі культурних цінностей ліберально-демократичного гатунку, яка мотивує єдину для всіх або найпоширенішу мотивацію поведінки, гармонізує соціальні ролі через загальновизнані культурні стандарти і моральні орієнтації тощо. Це четвертий і завершальний висновок **Парсонса** в його аналізі культури.

Відаючи належне великому внескові **Т.Парсонса** у розвиток соціологічних уявлень про культуру, все ж зазначимо, що у своїх працях він акцентував переважно на ідеальних станах рівноваги соціальних систем. Однак соціальні реалії здебільшого не збігаються з ідеальними уявленнями про суспільні процеси та явища; це стосується й культури. Відтак у соціологічній думці розвиваються концепції, які досліджують відхилення від нормальних станів суспільства. Серед них — **конфліктологічний підхід**, основне в якому — акцент на культурі як на динамічній внутрішньо суперечливій системі — арені конфліктів. Найпоширенішими видами конфліктів, пов'язаними з розвитком культури, **Н.Смелзер** вважає:

- **аномію** (порушення єдності культури, розпад системи моральних, релігійних і сімейних цінностей — феномен, який досліджував ще **Е.Дюркгайм**);
- **культурне запізнення** (коли зміни в матеріальному житті суспільства випереджають зміни духовної культури, що призводить до невідповідності матеріальної та нематеріальної культур, а це, своєю чергою, викликає появу величезної кількості невирішених соціальних проблем. Наприклад, прогрес у деревообробній промисловості пов'язаний з винищенням лісів; лише згодом людство усвідомило високу ціну цього прогресу, якою є екологічна катастрофа);
- **панування чужої культури** (**Н.Смелзер** наводить приклад несумісності туземної культури і культури колонізаторів у доіндустріальних суспільствах, яку останні нав'язували туземцям будучи впевнені, що це допоможе цивілізувати їх і прищепити їм цінності західної культури — як це робила Велика Британія у своїх численних колоніях. У результаті відбулося не об'єднання двох культур, а їх протиприродне, повне напруженості змішування з нескінченною боротьбою між ними).

Внесок
Р.Мертон
в соціологічний
аналіз
культури

Р.Мертон намагається *подолати крайнощі структуралістського та конфліктологічного підходів*, вдало сполучаючи соціальну статистику й соціальну динаміку, узгодженість і конфлікт, стабільність і зміни. Тим самим Р.Мертон, за словами польського соціолога-дослідника його наукової спадщини **П.Штомпки**, забезпечує *повноцінну багатовимірну парадигму для соціології*, яка задала тон інтелектуальним пошукам його наступників. Така висока оцінка доробку Р.Мертон зумовлена тим, що в його дослідженнях зовні непохитна соціальна структура виявляється внутрішньо напруженою, іманентно конфліктною, що породжує зміни двох типів: перший спричиняє відтворення старого соціального порядку, а другий — призводить до утворення нового соціального порядку. Соціальна структура, згідно з поглядами **Р.Мертон**, також виконує *дві функції стосовно індивідів*: перша (радіше негативна) — стримування індивідів, які мають у ній місце для розвитку культурних потреб, моделей соціальної поведінки і психологічних схильностей; друга (радіше позитивна) — фільтрація культурних цінностей, що робить поведінку індивіда відповідно до них можливою для представників цього суспільства і неможливою для інших. Висновок Р.Мертон звучить так: «Соціальна структура є бар'єром або, навпаки, відкритими дверима для поведінки згідно з культурними мандатами».

Сорокін
про три
соціокультурні
суперсистеми
в історії
людства

Окреме місце серед соціологічних учень про культуру належить працям **П.Сорокіна**. Якщо більшість соціологів, вілдаючи належне важливій соціальній ролі культури, все-таки схильні розглядати її в ролі складового компонента (або підсистеми) суспільства, то для П.Сорокіна сфера культурних систем найвищого рівня (або суперсистем) перевершує окремі суспільства. Іншими словами, у ланцюгу «суспільство — культура» представники, наприклад, структурного функціоналізму чи марксистської соціології надають пріоритет суспільству, тоді як П.Сорокін вивисує культури великих людських спільнот та окремих історичних епох. **О.Погорілий**, аналізуючи *концепцію соціокультурної динаміки П.Сорокіна*, з огляду на це зазначає, що основу культурної суперсистеми, або «великої культури» становить певна цінність, на ґрунті якої інтегруються складники суперсистеми — форми економічної, соціальної і політичної організації, право, релігія, наука, філософія, мистецтво, разом утворюючи певну унікальну цілісність. Соціокультурна цілісність такого гатунку характеризується нескінченим різноманіттям, що перевищує будь-який її конкретний прояв.

На думку **П.Сорокіна**, всі соціальні реалії, типи особистостей і груп, їх культури слід аналізувати в контексті процесу періодичної зміни трьох

відомих на сьогодні соціокультурних суперсистем — **релігійної (ідейної), чуттєвої та інтегральної** при домінуванні однієї з них. У Європі з VI по XII ст. панівною була *релігійна суперсистема*, відповідно до цінностей якої економіка, політика, право, мораль, філософія, мистецтво тощо були підкорені теології, а вищою цінністю вважалася релігія. Хоч дві інші системи були присутніми у середньовічній культурі, їхня роль була незначною. Починаючи з XVI й аж до XX ст. у Європі утверджується і домінує *чуттєва культура*, яка акцентує на чуттєвих цінностях добробуту, комфорту, насолоди, популярності, прагненні влади і слави. Релігійні цінності лишилися, але втратили свою провідну роль. З XX ст. на зміну чуттєвій культурі приходять *культура інтегральна*, яка стверджує як домінуючу цінність нескінченну різноманітність, що складається з чуттєвого, раціонального і надраціонального-надчуттєвого аспектів. Вища інтегральна цінність — це єдність Істини, Краси і Добра.

П. Сорокін тут формулює **закон соціокультурної динаміки**, за яким відбуваються чергування соціокультурних суперсистем, а відтак і суспільств разом з усіма їхніми складниками. *Відтак соціокультурний чинник у нього розглядається як домінуючий щодо політичного та економічного факторів.*

Іншими представниками інтегралізму в західній соціології є **Р. Мюнх, Д. Александер, Ю. Габермас**, що тяжіють до розробки концепції, в якій би поєднувалася макро- і мікропроблематика.

Розглянемо тепер соціологічні концепції представників другого напрямку в розвитку соціології культури, а саме **культурно-аналітичного**. Початок розробки цього підходу знаходимо у працях засновника «розуміючої соціології» **М. Вебера**, а продовження — в концепціях символічного інтеракціонізму та феноменологічної соціології. Вище вже наведені основні погляди **Вебера** на культуру; слід додати, що для нього головним було розуміння людини як *істоти передовсім культурної*. Тому особливості соціальної поведінки людини полягають не в тому, що вона регулюється ззовні; відмінність людини від тварини полягає у наявності в людини *сенсу, що суб'єктивно їй (поведінці) надається*. Поряд із цим сенсом соціальної дії предметом соціологічного аналізу є вся багатоманітність ідей, поглядів, переконань, уявлень, образів світу; все це в сукупності й становить культуру. Якраз складники культури й мотивують будь-яку соціальну дію, надають їй сенсу. Так, соціальні дії, що мотивувалися протестантською етикою, сприяли зародженню і формуванню культурних передумов капіталістичного розвитку. Відтак, наголошує **Л. Іонін**, у поле соціологічного аналізу потрапили не тільки феномени, що

Закон соціо-
культурної
динаміки
П. Сорокіна

М. Вебер
як засновник
культурно-
аналітичного
підходу

традиційно стосуються галузі культури, а й *процеси становлення культурно зумовлених глобальних соціально-економічних систем (як-от капіталізму)*.

Початки
символічного
інтерак-
ціонізму

Розробка перших положень **символічного інтеракціонізму** відбувалася приблизно в ті самі часи, на які припадає розвиток «розуміючої соціології»; мабуть, ця обставина й зумовила певну подібність аналізу культурного мікросередовища в обох напрямках. І в одному, і в іншому на першому плані стоїть людина; обидва напрями також наголошували на пошуках та розкодуванні суб'єктивного сенсу діяльності особи. Відмінність радше полягає у тонких нюансах: символічний інтеракціонізм (як видно з буквально перекладеної його назви — символічна взаємодія) надає першість тлумаченню **сенсів символів**, за допомогою яких і відбувається взаємодія людей. Уже в працях одного з засновників цього напрямку **Ч.Кулі** виразно виявляється образ *людини як істоти насамперед культурної*. Людина, за словами **Кулі**, починає з простих форм «інтимної» взаємодії в первинних групах, особливо сімейних і сусідських, які існують всюди і завжди, і діють на конкретну людину завжди однаково. Згодом, мірою проходження людини через інші соціальні групи і спільноти, в неї виробляється її соціальна природа, яка одночасно має культурний характер, бо це є певний спільний для людства комплекс соціальних почуттів, установок, моральних норм тощо; цей комплекс і становить універсальне духовно-культурне середовище людської діяльності.

Теорема
Томаса

Іншому засновникові символічного інтеракціонізму **В.Томасу** належить концепція «визначення ситуації», яку **Р.Мертон** назвав **«теоремою Томаса»** і яка формулюється таким чином: якщо ситуація визначається як реальна, то вона є реальною також за своїми наслідками. Як ілюстрацію **Томас** наводить приклад з кримінальної хроніки: психічно хвора людина (параноїк зі стійкими мареннями, але без галюцинацій) убив кількох людей лише тому, що вони, йдучи вулицею, мали невинну звичку щось бурмотіти про себе. Спостерігаючи за такими людьми, цей параноїк уявляв, ніби це бурмотіння стосується саме його і в такий спосіб вони його ображають і кривдять. Тому його поведінка (акти вбивства) була реакцією на цю ситуацію, яку параноїк вважав реальною для себе і вкрай образливою; наслідки цього були також жахливо реальними: людські трупи. Звідси **В.Томас** робив висновок про те, що соціологи мають аналізувати соціокультурний світ двоюко: так, як його бачить об'єктивний дослідник, і так, як його бачать індивіди, що діють і взаємодіють по-своєму, згідно з вкладеним ними у ці акти суб'єктивним сенсом.

Різноманітність
концепцій
символічного
інтеракціонізму

Саме це дало підставу вважати такий підхід, зазначає **Л.Іонін**, *культурним аналізом на мікрорівні*.

Дж.Мід належить заслуга формулювання засадничих положень символічного інтеракціонізму, скерованого на дослідження міжіндивідуальних взаємодій людей, наслідком чого і є суспільство. Іншим наслідком таких взаємодій є формування індивідуальної свідомості. Кожна така взаємодія відбувається за допомогою певних символів, серед яких **Мід** вирізняє і досліджує *жест*, з якого часто починається взаємодія, бо на нього реагують інші учасники цієї взаємодії. Відтак жест виступає як *символ*; іншими такими символами можуть бути мова, проста пісенька, гроші або твір мистецтва. Тому кожна людина у взаємодії з іншими людьми постійно *інтерпретує символи*, розшифровує значення жестів, слів, звуків, які йдуть від інших людей. Так вона вчиться жити в суспільстві, зіставляючи свою поведінку з узагальненим образом «*інших*». Дослідник-соціолог у таких випадках має справу не з одним об'єктивним соціальним світом, а з різноманітними світами різних людей, груп і спільнот, до того ж надзвичайно мінливими.

Символічний інтеракціонізм є надзвичайно популярною і добре розвиненою в науково-дослідному плані течією сучасної соціології. Всередині неї існує багато різних відгалужень. Одне з найвідоміших представлене іменами **Т.Лукмана і П.Бергера**, яким належить заслуга реконструкції двоякого процесу: активної побудови світу людьми в процесі їхньої соціальної діяльності (хоч часто вони і не усвідомлюють цього), а також зворотних впливів соціокультурного середовища на цих самих людей. Отже, *пізнаючи світ, люди творять його, а творячи, пізнають*. Інший представник цієї течії **Е.Гоффман** називає свою концепцію «драматургічним підходом», у центрі якого — вивчення *ролей*, що їх виконують люди у своєму соціокультурному житті. Все це життя Е.Гоффман описує через театральні терміни: п'єса, сцена, актор, роль, режисер тощо. Конкретна людина щораз виступає на життєвій сцені у певній п'єсі і як актор (виконуючи певні дії), і як режисер (керуючи постановкою всієї п'єси за участю інших людей-акторів), і як глядач (що спостерігає за розвитком подій із залу), і як репортер (який дає рецензію на цю п'єсу). Побутові речі використовуються як театральний реквізит, а за кулісами людина-актор може відпочити після дійства. Іншими словами, кожна людина в повсякденному житті грає різноманітні ролі і сподівається в кожному випадку на адекватну реакцію інших людей — «публіки».

Як бачимо, символічний інтеракціонізм у своєму зверненні до індивідуальних людських практик є *глибоко емпіричним за змістом і підкреслено*

Феномено-
логічна
соціологія
про життєвий
світ людини

уникає теоретичних узагальнень. Кожна соціокультурна ситуація (мікроскопічно масштабу) є унікальною, неповторною, а отже, виведення з цієї різноманітної емпірії якоїсь однієї теорії принципово неможливе.

Спорідненою з веберівською «розуміючою соціологією» та символічним інтераціоналізмом є і **феноменологічна соціологія**. У ній зусиллями **А.Шюца** та його послідовників наголос робиться на пізнанні світу повсякденного життя людини. *Соціологія життєвого світу* сфокусована на пошуки витоків і основ усіх стабільних систем взаємодії, усіх великомасштабних соціальних структур людського суспільства. Вона виходить із того, що до і перед виникненням наук існував світ людської безпосередності, *феноменальний* (від грецьк. феноменон — те, що з'являється; явище, що дано нам у досвіді) *світ відчуження, прагнення, фантазування, бажання, сумніву, ствердження, спогаду про минуле і передбачення майбутнього* тощо. У цьому світі людина живе в суспільстві й культурі, і завданням соціології є дослідження цього життєвого світу людини в усіх його проявах. Це є надзвичайно складним і важким, оскільки процеси «створення життєвого світу» є постійними і безперервними, мінливими і різноманітними, до того ж належать безлічі людей і відбуваються у безлічі ситуацій; тому *важливо «вхопити» ці процеси «тепер і саме тут»*, у час їхнього розгортання. Тому наступним завданням феноменологічної соціології є відстеження переходу від світів конкретних людей до великого соціокультурного світу. Люди створюють його в процесі взаємодій та постійно змінюють, передають із покоління в покоління через **соціалізацію**.

Отже, феноменологічна соціологія є близькою до символічного інтераціоналізму, крім усього іншого, ще й тому, що вона також уникає абстрактних теоретичних побудов, звертаючись до безпосереднього повсякденного досвіду людини і суспільства. Саме ця обставина й зумовлює досить легке співіснування названих напрямів культурно-аналітичного підходу із ситуацією постмодерну та концепцією постмодернізму як її виявом.

Пост-
модернізм
про
культурні
практики

У загальній **концепції постмодернізму** можна виокремити низку положень, які стосуються безпосередньої сфери культури. До них належить передусім заклик вивчати сучасну культуру через аналіз впливу на мислення й поведінку людей так званих *культурних практик*. **Т.Іглтон**, наприклад, називає такі види дискурсивних культурних практик сучасної людини, як кінофільми, телешоу, популярні літературні твори, наукові тексти й шедеври класичної літератури. Інші постмодерністи додають до цього переліку продукцію засобів масової комунікації,

різноманітні субкультурні форми — тобто все те, що охоплюється поняттям **масова культура**, що є породженням постіндустріального технологічного суспільства. У цьому процесі досліджень відбувається критика традиційних уявлень про естетичні цінності; стверджується, що популярна сучасна пісенька здатна володіти більшою естетичною цінністю, ніж будь-яка п'єса безнадійно застарілого В.Шекспіра.

*Пост-
модерністська
концепція
повсякденності*

По-друге, в постмодерністських уявленнях дедалі помітнішу роль відіграють повсякденні практики людини, що і спричинило створення відповідної *концепції «повсякденності»*. Це означає перенесення уваги дослідників з традиційних абстрактно-теоретичних проблем соціокультурного життя суспільства на проблематику повсякденного життя пересічної людини, на дослідження *«культурного позасвідомого»*. До цієї сфери належать ті елементи матеріальної та духовної культури, сімейних і суспільних відносин, поведінкових і мислительних стереотипів, які не усвідомлюються побутовою свідомістю. Це ті звичаї, звички, конвенції, традиції, що існують поза свідомістю людини, але присутні в її духовному естві в силу її зануреності у певний культурний світ. Вони і є невимовним контекстом цієї культури. Саме таким чином окреслює колективне позасвідоме і практику повсякденності **М. де Серто**; від його праць 80-х рр. починається своєрідний «бум» на дослідження в цій царині.

*П.Бурдьє
та його
аналіз
повсяк-
денності*

Дещо несподівано виявити серед дослідників повсякденності відомого соціолога **П.Бурдьє**, який уславився працями з соціології політики. Однак різнобічність обдаровань цього вченого дозволила йому створити цікаві розробки проблеми повсякденності щодо різних соціальних верств Франції. У книжці «Відмінність» **Бурдьє** здійснює детальний аналіз звичок і смаків французьких робітників, селян, службовців, інтелігенції, великої буржуазії. Він звертається до престижності тих чи тих смакових, ігрових, видовищних та інших пристрастей цих верств, створюючи вражаючу картину обрїю їхнього повсякденного буття, яка набагато краще від різних теорій дає змогу зрозуміти цих людей. Це стає можливим тому, що кожна соціальна група різниться своїм способом життя, манерами, мисленням і навіть харчуванням; вона залежить від власних культурних традицій навіть тоді, коли хоче їх уникнути, і часто-густо несвідомо йде за ними.

Висновки

Здійснений аналіз різноманітних напрямів і шкіл світової соціологічної думки в галузі сфери культури дає змогу стверджувати, що дедалі виразнішою стає тенденція зближення вектора досліджень у цій царині. Колишнє протиставлення і розмежування суспільства й культури поволі заступається уявленнями про соціокультурний розвиток людства, в якому

культура відіграє провідну і визначальну роль. Вона, за словами **Л.Юніна**, прогресуючим способом переймає **функції двигуна, рушійної сили суспільних змін і розвитку**. Відтак і науки про культуру (серед них і соціологія культури) поступово висуваються на перший план у загальній ієрархії наукового пізнання світу, суспільства і людини.

Поняття культури та особливості її дослідження в соціології

Соціологія як наука досліджує суспільство крізь призму діяльності людини, яка в процесі свого життя вступає у різноманітні соціальні зв'язки і відносини, творить соціальні спільноти і соціальні інститути. Але є ще й інші виміри соціального, які не вписуються до наведеної вертикально-компонентної схеми. Ці виміри пов'язані з *якісними* характеристиками суспільного життя, що пронизують усі рівні соціальної будови, визначаючи її цілісність і впорядкованість. Серед таких якісних вимірів для соціології першочергове значення має культура.

Термін
«культура»

Поняття культури є надзвичайно широким, бо культурне охоплює соціальне в усіх його формах і впродовж усієї історії існування людства. За свідченням німецького лінгвіста **І.Нідермана**, термін «культура» як самостійна лексична одиниця існує лише з XVIII ст. Раніше цей термін трапляється тільки у словосполученнях, означаючи функцію чогось: *cultura juris* (вироблення правил поведінки), *cultura scientiae* (здобуття знань, досвіду), *cultura literarum* (удосконалення мови) і т. ін. У більшості лінгвістів не викликає сумніву те, що своїм походженням слово «культура» (лат. *cultura* — обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування) зобов'язане латинським словам *colo, colere* (вирощувати, обробляти землю, займатися землеробством). *Cultus* — це землеробська праця (звідси — *agri cultura*). Отже, здавна під культурою розуміли всі ті зміни в навколишньому середовищі, які відбувалися під впливом людини, на відміну від змін, викликаних природними причинами.

Визначення
культури

Але з XVIII ст. термін «культура» почав застосовуватися стосовно людей та їхньої творчої діяльності: він дістав узагальнююче значення і ним стали називати все створене людиною. При такому підході культуру можна розглядати як створену людиною «другу природу», надбудовану над першою, «природною природою», як увесь створений людиною світ. Це знаряддя праці, соціальні форми життя, звичаї, вірці, норми, соціально регульована поведінка, соціальний контроль тощо.

Якщо все те, що створене людиною і відрізняє її від тварин, і становить суспільство, то навіщо вживати якесь додаткове поняття? На думку

О.Якуби, насправді суспільство і культура — це нетотожні поняття, бо вони співвідносяться як характеристики цілого та його якісних властивостей. Визначення культури, яке дає цей відомий харківський соціолог, звучить так: поняття *культури* означає *якісну характеристику суспільства*, передає міру його прогресу, рівень і міру досягнень у значенні панування над силами природи і своїми власними соціальними зв'язками та стосунками. У найзагальнішому розумінні цього слова культура — це системна інтегративна якість суспільства, втілення досягнень у його розвитку.

Поняття
культури
в працях
Н.Смелзера

Дещо в іншому аспекті розглядає поняття культури **Н.Смелзер**, один з найвизначніших представників американської соціологічної думки. Порівнюючи тваринний світ і світ людини, він зазначає, що поведінка тварин переважно інстинктивна. Натомість людська поведінка набагато менше зумовлена прямим генетичним контролем. Що ж формує поведінку людини, організує людське життя? Функцію, яку в житті тварин виконує генетична запрограмована поведінка, в житті людей здебільшого здійснює *культура*. Тому Н.Смелзер визначає *культуру* як систему цінностей, уявлень про світ і правил поведінки, спільних для людей, пов'язаних певним способом життя. Отже, тут наголошується, що культура, по-перше, створюється людьми, а по-друге, що цій культурі навчаються. Оскільки культура не набувається біологічним шляхом, кожне покоління відтворює її і передає наступним поколінням. Цей процес є основою *соціалізації*: в результаті засвоєння цінностей, вірувань, норм, правил та ідеалів відбувається формування особистості дитини і регулювання її поведінки.

Культура
як предмет
дослідження
в соціогумані-
тарних
науках

Таким чином, культура становить собою явище складне і багатогранне, тому вона є предметом дослідження багатьох наук. В *економічних науках* досліджується, як їхній аспект, культура виробничої діяльності, в *політології* активно розробляється поняття політичної культури, в *культурології* — поняття культурно-історичних типів, в *етнології* — культура, що формується на основі етнічних особливостей тощо.

Соціологічний
підхід
до вивчення
культури

Соціологічний підхід до вивчення культури має свою специфіку, яка полягає у дослідженні не поодиноких, а всіх можливих форм зв'язків культурного й соціального. У соціології розрізняють *культуру в широкому значенні цього слова* як соціальний механізм взаємодії особистості та соціальної спільноти із середовищем проживання (сукупність засобів, форм, взірців та орієнтирів, що генетично не наслідуються, виробляються людьми у процесі спільного життя та забезпечують передавання досвіду та розвиток перетворювальної діяльності) й *у вузькому розумінні*

Основні
сфери
прояву
культури

(система цінностей, переконань, зразків і норм поведінки, притаманних певній соціальній групі, спільноті та людству в цілому).

Культура розглядається в соціології як складне динамічне утворення, що має соціальну природу і знаходить вияв у соціальних відносинах, скерованих на створення, засвоєння, збереження і розповсюдження матеріальних предметів і духовних феноменів. На думку харківських соціологів, нині фіксуються *три головні сфери прояву людської культури*:

- ставлення людей до природи (передбачає гармонію зв'язків між людиною і природою);
- ставлення до інших людей (має на меті оптимізацію міжособистісних, міжетнічних, міждержавних відносин, створення культурного клімату взаємин у колективі, сім'ї, в побуті);
- ставлення людини до самої себе (спрямоване на самопізнання, самовиховання, самовдосконалення, саморозвиток).

Структура
культури

Однак не можна розглядати культуру лише як сукупність цінностей, вірувань, звичаїв, моральних норм; її доцільно уявляти також у вигляді *організованої системи поведінки*. Це зумовлює розгляд насамперед структури культури. Її вивчення почалося з 1949 р., коли американський дослідник **Е.Гобель** запропонував визначити для вивчення найменшу одиницю культури, яка дістала назву **культурного елементу**. Під цим поняттям мається на увазі далі неподільна одиниця зразка поведінки, матеріального продукту чи мислення. Відтак культурними елементами можна вважати ту чи ту річ, створену людиною, жест, дію, музичну фразу тощо. Культурні елементи можуть бути одночасно частинами різних етнічних/національних культур, культур різних суспільств і різних часів. Культурні елементи комбінуються в *культурні комплекси*. Вищим рівнем у структурі культури є *культура певного інституту*, яка складається із серії культурних комплексів.

Три
рівні
соціології
культури

Складність і багатомірність культури зумовлює ускладнення системи соціологічного знання, пов'язаного з культурними явищами і процесами, а відповідно і його структури. Українські дослідники цієї проблеми вважають, що доцільно вирізнити *три основні рівні соціології культури*:

- *теоретична загальна соціологія культури* (її завданням є розробка теоретичних моделей суспільного функціонування культури як цілого);
- *соціологічна теорія культури та її основних напрямів*, таких, як соціологія мистецтва, соціологія дозвілля, етнокультурсоціологія, соціологія освіти, виховання тощо;

- *емпіричні дослідження функціонування культури* в різних сферах життєдіяльності суспільства, скеровані на фіксацію специфіки культурних явищ, їхньої динаміки в кількісних і якісних показниках та індикаторах.

Отже, широкі потреби різного типу суспільств у культурі стимулюють розширення поля соціологічних досліджень і зростаючу диференціацію їхніх дисциплін. Так, від соціології художньої культури та соціології виховання відокремилась особлива галузь — соціологія естетичного виховання, і цей процес триває далі.

Основні категорії соціології культури

Складові культури

Соціологія культури має свою розгалужену **систему понять і категорій**. Дослідниками передусім розробляються питання про *складові культури*, або її *основні елементи*. До них звичайно зараховують поняття й уявлення, зразки поведінки, цінності й норми, в окремих випадках до них додають мову, ідеологію та інші складники.

Система цінностей і норм

Переважна більшість соціологів вважає стрижнем і ядром культури **систему цінностей і норм**. У цьому контексті культура визначається як певна система важливих для людини смислових комплексів — цінностей, які здатні виступати регулятивними принципами індивідуальної та групової поведінки.

Поняття цінностей

Поведінка людей у суспільстві, у конкретній соціальній спільноті або групі визначається насамперед їхньою орієнтацією на певні **цінності**. В одному й тому самому суспільстві далеко не всі люди притримуються однакових для всіх цінностей, по-різному ставляться і сприймають принципи добра і зла, рівності, свободи, справедливості. Одні люди є прибічниками колективізму, інші — індивідуалізму, для одних головне в житті — кар'єра, для других — багатство, для третіх — чесність і порядність. Але це не означає, що суспільство або соціальна група не можуть мати спільних соціальних цінностей, які вони висувають, утверджують і захищають. **В.Гуденау**, якого цитує **Н.Смелзер**, зауважує, що **цінності** — це загальноприйняті переконання щодо цілей, до яких людина повинна прагнути. Вони становлять основу моральних принципів. Наприклад, у християнській моралі — це Декалог, Десять заповідей, що передбачають збереження людського життя («не вбивай»), подружню вірність («не чини перелюбу»), повагу до батьків («шануй свого батька і матір свою») тощо.

В.Гуденау акцентує на тому, що різні культури можуть надавати перевагу різним цінностям (героїзму на полі бою, художній творчості,

аскетизму) і кожний суспільний устрій встановлює, що є цінністю, а що ні.

Російські соціологи у визначенні цінностей наголошують не лише наявність у системі цінностей певних переконань із приводу мети життя, а й думок про основні шляхи й засоби, що ведуть до досягнення цих цілей. Іншими словами, для них соціальні цінності відповідають на питання, як ставитися до того, що вже є або має бути.

Українські соціологи акцентують на тому, що цінності є узагальненням емпіричного досвіду людства і мають свою градацію і типологію. Серед цінностей вони називають:

- *смисложиттєві* (уявлення про добро і зло, щастя, ціль і сенс життя; приклад — калокагатія у стародавніх греків як єдність добра і краси);
- *вітальні* (від лат. *vitalis* — життєвий; це цінності життя, здоров'я, особистої безпеки, добробуту, сім'ї; цінності освіти, кваліфікації, правопорядку і т.ін.);
- *цінності суспільного визнання і покликання* (любов до праці, соціальне становище, служіння громаді й людям);
- *цінності міжособистісного спілкування* (чесність, безкорисливість, доброзичливість);
- *демократичні цінності* (права людини взагалі, свобода совісті, слова, переконань, вірування, свобода політичного вибору, національний суверенітет);
- *партикулярні цінності* (прив'язаність до малої батьківщини, сім'ї, віра в Бога, прагнення до Абсолюту).

Соціальні норми є похідними від цінностей і ґрунтуються на них. Під соціальними нормами розуміють правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють поведінку людей, суспільне життя відповідно до цінностей певної культури і зміцнюють стабільність і єдність суспільства. **О.Якуба** визначає **норми** як такі, що відображають загальні вимоги суспільства, конкретних соціальних спільнот до поведінки їхніх членів. Це волевияв, що дає змогу здійснювати соціальний контроль і дає зразок поведінки. Дотримання цих норм забезпечується в суспільстві зазвичай через застосування соціальних *заохочень* і соціальних *покарань* (або позитивними і негативними *санкціями*).

Великої уваги цьому питанню приділяє у своїх працях **П.Сорокін**. Будь-яке суспільство, пише він, можливо описати і зрозуміти лише крізь призму притаманної йому системи «значення, норми, цінності». Ця система є одночасно культурна якість. Суспільство складається із соціальних спільнот і груп: «Поza групою історія нам не дає людини...

Типологія
цінностей

Соціальні
норми

Цінності
та норми
у працях
П.Сорокіна

Нам завжди дані групи, а не окремі люди, що живуть окремо один від одного». У кожній такій групі і спільноті є і навіть повинні бути «відступники», інакшевірці та інакодумці поруч із тими, хто живе згідно з офіційними нормами поведінки групи. Ці інакомислячі не завжди реалізують свої «антисупільні» норми поведінки, вони поводяться переважним чином не відповідно до своїх переконань, а згідно з усталеними нормами групової поведінки. Причина цього — в існуванні покарань і винагород. Звідси висновок П.Сорокіна: без покарань і винагород (заохочень) боротьба всередині групи була б не спорадичним і тимчасовим, а постійним явищем, і взаємодія людей була б «війною всіх проти всіх».

Правові
та моральні
норми

Норми поділяються на *правові й моральні*. Правові норми проявляються у вигляді закону або іншого державного чи адміністративного акту, містять чіткі диспозиції, які визначають умови застосування певної юридичної норми, а також санкції, здійснювані відповідними органами. Дотримання моральних норм забезпечується силою громадської думки, морального обов'язку людини. Крім того, соціальні норми можуть спиратися не лише на юридичні та моральні акти й уявлення, а й на звичаї і традиції.

Отже, *цінності пов'язані з культурною орієнтацією людської діяльності, а норми — з соціальною орієнтацією суспільства*. Соціальні норми відповідають не на питання про ставлення до явищ і процесів соціальної дійсності (як цінності), а на питання про те, що і як з ними робити. Якщо соціальні цінності визначають загальну, стратегічну регуляцію поведінки людей, то соціальні норми — конкретні установки щодо цієї поведінки, її взірці, або зразки.

Соціо-
культурні
зразки
поведінки

Соціокультурні зразки поведінки закріплені в обрядах, звичаях і традиціях. *Обряди* — це сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють у собі ті чи інші соціальні ідеї, уявлення, норми й цінності та викликають певні колективні почуття. *Звичай* становлять собою форми регуляції діяльності й стосунків людей, які відтворюються у певному суспільстві, соціальній спільноті й групі і є звичними для їхніх членів. Звичай — це неписані правила поведінки. *Традиції* функціонують в усіх соціальних системах, будучи необхідною умовою їх життєдіяльності, і є елементами соціокультурної спадщини, котрі передаються з покоління в покоління. **М.Вебер** вважав, що типовими зразками орієнтації людей у різних сферах соціального життя є етичні вчення головних світових релігій. Існує певна типологія таких соціо-культурних зразків у кожному суспільстві (типи героїв у міфології і релігії, соціокультурні зразки для молоді в стилі життя; **Н.Смелзер** наводить приклад

Соціо-
культурні
уявлення

стилю «Веллз», що його виробили підлітки з передмістя Сан-Франциско у США і який вимагав наслідування екстравагантної моди, споживацької поведінки, конформізму, надматеріалістичності, зневаги до старості й людей похилого віку, особливого жаргону).

Соціокультурні уявлення — це регулятиви, що формуються на особистісному рівні на основі повсякденного досвіду; це первинні орієнтації в просторі культури суспільства, соціальної спільноти або групи. Кожне конкретне суспільство має свої специфічні *уявлення* про те, що є корисним, дозволеним, важливим, а що — шкідливим, забороненим і неважливим; яких традицій і звичаїв дотримуватись, а яких ні; які зразки поведінки варті визнання, а які мають бути відкинутими. *Поняття* створюються на базі уявлень і містяться передусім у *мові*; завдяки їм стає можливим впорядкувати досвід людей. Поняття — це думки, ідеї, знання, що відображають в узагальненій формі предмети і явища дійсності через фіксацію їх ознак (наприклад, форму, колір, смак предметів довкілля). *Мова* — це форма нагромадження, збереження і передання людського досвіду, система понять, наділених певним значенням. Люди засвоюють ці значення в процесі виховання і навчання, що дозволяє їм розуміти сенс сказаного та написаного.

Мова
в системі
культури

Н.Смелзер відводить *мові* особливе значення в системі культури. Всі елементи культури можуть бути висловлені в мові. Н.Смелзер наголошує, що мова — явище соціальне, її неможливо опанувати поза соціальною взаємодією, без спілкування з іншими людьми. Мова бере участь також у процесі нагромадження та організації досвіду людей, вона виробляє загальноприйняті значення. Спільна мова підтримує згуртованість суспільства і соціальних спільнот, сприяє формуванню почуття групової єдності, групової ідентичності. Проте мова здатна і розділяти людей. Н.Смелзер наводить приклад Канади, де мова є головним символом антагонізму між англо- і франкомовним населенням. Тому мова може стати важливою політичною проблемою: згадаймо наміри франкомовної провінції Квебек відмежуватися від Канади й утворити самостійну державу. 1996 року прихильникам такого вирішення проблеми цілісності Канади не вистачило лише одного відсотка голосів людей, що брали участь у референдумі. Мовна ситуація в Україні також є важливим чинником політичного життя і тісно пов'язана з наявними типами субкультури — російськомовною та україномовною.

Ми розглянули найважливіші елементи культури в їх *горизонтальному* розміщенні й змістовому наповненні. Разом з тим можна здійснити *вертикальний* аналіз соціокультурного середовища, звертаючи увагу

насамперед на певні **форми** культури. Реалізація цього другого аспекту аналізу дає можливість вирізнити у внутрішній структурі культури такі її форми:

Форми культури

- *загальнолюдська культура* (у сенсі культури, виробленої людством протягом всієї історії його існування, яка спирається на загальнолюдські цінності істини, добра, краси, справедливості тощо);
- *суперкультура* (у значенні культури, створеної конкретним суспільством, котра передається з покоління в покоління);
- *субкультура* (в розумінні культури як сукупності переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для певної соціальної спільноти; приклад — національні, професійні субкультури, субкультура організацій тощо);
- *контркультура* (у сенсі культурної моделі певної групи, яка протистоїть або перебуває у конфронтації до панівної суперкультури та субкультур просуспільних спільнот. **Смелзер** наводить приклад відомої контркультури в західному суспільстві — бгеми, а в ній — стиль життя і поведінки хіппі. Для їхньої культури характерним є прагнення до самовияву, бажання жити сьогоднішнім днем, вимога цілковитої свободи, любов до екзотики. Це входить у конфлікт із такими цінностями панівної західної культури, як самодисципліна й самообмеження, копітка праця з метою досягнення успіху і т.ін.);
- *девіантна культура* (як різновид субкультури; притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою; приклад — стиль життя й анти-соціальна поведінка груп наркоманів, сатаністів тощо);
- *особистісна культура* (мається на увазі культура конкретного індивіда, або особисті).

Культурні конфлікти

Завданням соціологів є дослідження співвідношення всіх цих форм культури, суперечностей між ними й домінуючою в суспільстві культурою, з'ясування їх оцінки різними соціальними групами. Для них важливо визначити, чи змішуються ці форми, чи співіснують і терпляче ставляться одна до одної, а чи, можливо, між ними виникають **культурні конфлікти**. Конфлікти у цій площині найчастіше виникають тоді, коли цінності контркультури або девіантної культури вступають у суперечність з панівною суперкультурою чи субкультурами соціальних спільнот. Водночас не можна заперечувати, що конфлікти у сфері культури мають певне позитивне значення, сприяючи появі нових, адекватних часу, культурних взірців, які поступово пронизують домінуючу в суспільстві культуру і зумовлюють (до певної міри) її прогрес.

Етно-
центризм

У процесі порівняння різних культурних форм може утворитися дві тенденції. Перша з них — це судження про інші культури з позицій вищості своєї власної культури; така тенденція дістала назву **етноцентризм**, що буквально означає розміщення певної етнічної/національної культури в центрі соціокультурного простору. Американці, наприклад, вважають «правильним» і єдино можливим лише західний спосіб життя, а відмінний від нього — дивним або навіть варварським. Друга має назву **культурний релятивізм**. Її суть полягає в переконанні, що культуру можна зрозуміти лише на основі аналізу її власних цінностей. Вперше сформульована **Г. Самнером**, ця теза згодом знаходить продовження у працях **Р. Бенедикт**: вона вважає, що кожную культуру можна зрозуміти лише в її власному контексті та в цілісності всіх її складових елементів. *Українські соціологи*, уникаючи цих крайнощів, зазначають, що насправді оцінка різновидів культур неможлива без порівняльного аналізу, без врахування, з одного боку, універсальних елементів культури, а з другого — величезного розмаїття етнонаціональних культур. У багатьох сучасних підручниках із соціології подаються підрахунки американського вченого **Дж. Мердока**, який виокремив понад 60 **культурних універсалій**. До них він зараховує спорт, прикраси тіла, спільну працю, танець, освіту, поховальні ритуали, звичай робити подарунки, гостинність, інцест (заборону кровозмішування між близькими родичами), дотепи і жарти, мову, релігійні обряди, виготовлення знарядь праці тощо. Але для різних культур можуть бути характерними різні види спорту, прикрас і т.ін. Наприклад, американські жінки образяться, якщо ви подаруєте їм непарну (як це прийнято у нас) кількість квіток; в їхньому суспільстві прийнято дарувати парну кількість — дюжину (тобто 12 квіток) або півдюжини, але завжди парне число.

Культурний
релятивізм

Культурні
універсалії

Висока,
народна
і масова
культура

Ще один аспект аналізу розмаїття культурних форм дозволяє зауважити у більшості європейських суспільств на початку ХХ ст. дві домінуючі форми: **високу** (або елітарну) і **народну** (або фольклорну) **культури**. Як зазначає **Н. Смельзер**, до **високої культури** увійшли класичні музика, живопис, література, створені фахівцями високого класу для найзаможніших верств суспільства (еліти). *Народна культура*, до якої входили казки, фольклор, пісні і міфи, належала бідним. Але з появою засобів масової інформації (радіо, масових друківаних видань, телебачення) відбулося стирання меж між високою та народною культурами, внаслідок чого виникла **масова культура**, не пов'язана з регіональними, релігійними або класовими субкультурами. Культура стає масовою, коли її продукти стандартизують і поширюють серед

Соціальні
функції
культури

широкої публіки. І українські, і зарубіжні соціологи наголошують на тому, що масова культура, пов'язана з уніфікацією і стандартизацією духовного начала в особистості, в суспільстві, є поверхневою і меншою мірою збагачує духовно, ніж найкращі взірці високої культури. Один із західних дослідників **Л.Лоувенталь** вважає, що ця обставина, з-поміж інших, не сприяє створенню умов для повнішої реалізації особистості в американському суспільстві. Харківський соціолог **О.Якуба**, загалом погоджуючись з таким розумінням масової культури, водночас виважено зазначає, що негативні характеристики масової культури не заперечують високого рівня окремих її проявів.

Закінчуючи аналіз головних понять і категорій соціології культури, наголосимо на **соціальних функціях культури**. Найбільш дослідженими з них є:

- *пізнавальна* (дослідження в галузі культури дають змогу адекватно думати про суспільство в цілому, його спільноти, групи й людину-особистість зокрема);
- *функція соціальної пам'яті*, або передання соціальної спадщини (культура зберігає, передає і вдосконалює людський досвід);
- *освітньо-виховна* (сама культура робить людину людиною в процесі соціалізації, за допомогою навчання і виховання, через соціальну трансляцію набутого людством досвіду від старших поколінь до молодших; разом з тим набута й засвоєна культура є базою для творчої інноваційної діяльності);
- *регулятивна* (цінності, ідеали, норми й зразки поведінки певної культури під час соціалізації стають частиною самосвідомості особистості, формують і регулюють її поведінку);
- *комунікативна* (від лат. *communicatio* — шлях сполучення, форма зв'язку, акт спілкування; сама культура є одним з найпоширеніших і ефективних засобів спілкування людей, дозволяє їм краще пізнати й зрозуміти одне одного);
- *інтегративна і дезінтегративна* (з одного боку, культура здатна згуртувати людей, забезпечувати цілісність співтовариства, з другого — вона має властивість поділяти людей, протиставляти їх одне одному, іншим спільнотам, оскільки вони належать до різних субкультур).

Специфіка соціокультурної ситуації в Україні

Становище культури в сучасному українському суспільстві

Яким же чином проаналізовані концепції і теорії можна застосувати до соціокультурних реалій України?

Передовсім необхідно зауважити, що, на відміну від світових тенденцій, в Україні **культура не перетворилася на провідний чинник розвитку суспільства**; вона й далі на маргінальному місці узбіччя державної політики. За висловом відомого українського вченого **С.Павлюка**, тактика суспільної еволюції перехідного періоду з численними компромісами фактично нейтралізувала фундаментальну основу нації і державотворення, а політично розпорошена національна еліта не запропонувала систематизованої оптимальної моделі української держави. Не надавши алгоритму суспільним перетворенням в усіх сферах, суспільство було введене у стан хаотичності й аритмії, надаючи *сфері економіки* роль суспільної панацеї (тобто універсального засобу проти всіх недуг і на всі випадки). Зовсім не було взято до уваги виняткового чинника стабілізації та гармонізації суспільства — *національну свідомість і культуру*. Адже стрижневим компонентом усїєї суспільної будови разом із державою є ідеологія як система цінностей, яку визнає й засвоює суспільство, виступаючи тим самим консолідуючою максимою, здатною мобілізувати національну енергію для здійснення найвищої суспільної мети — повноцінного розкриття і правового забезпечення природних задатків людини.

Кількісні показники розвитку української культури

Як і в радянські часи, коли щодо культури діяв **«залишковий принцип»** (тобто на розвиток культури державою надавалося стільки, скільки залишилося в бюджеті грошей після видатків на економіку, мілітарну сферу, утримання бюрократичного апарату тощо). Позбавлена державних дотацій, сфера культури почала катастрофічно зменшуватися в **кількісних показниках** і втрачати **якісні позиції**. Згідно з даними Держкомстату, зменшується *кількість дошкільних закладів* (з 24,5 тис. 1990 р. до 15,3 тис. 2002 р.), при збереженні кількості середніх навчальних закладів зменшується *число учнів* у них (з 7,1 млн 1990/1991 навч. року до 6,4 млн 2002/2003 навч. року); з 1179 *профтехнічних закладів*, які діяли 1995 р., функціонують лише 962, а з 742 *вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації*, що діяли 1995 р., 2002 року залишилося лише 667; зберігається тенденція до зменшення *конкурсу на вступних іспитах* до всіх типів вищих навчальних закладів; з 25,6 тис. *бібліотек* 1990 р. лишилося всього 20,4 тис.; при тій же кількості *професійних театрів* *кількість їх відвідувань* за рік зменшилася з 17,6 млн 1990 р. до 6,2 млн

2002 р.; падають *наклади випуску книжок і журналів*, у тому числі українською мовою тощо.

Кількісні показники, які стало зростають, властиві лише щодо розвитку церков і церковних інституцій в Україні, що відображено в табл. № 1. Загалом на січень 2003 р. в Україні нараховувалося 27446 релігійних організацій, які належали більше ніж 90 релігійним конфесіям, течіям і напрямам.

Табл. № 1. *Кількість офіційно зареєстрованих релігійних організацій в Україні*

	1993	2000	2003
Центри, управління	154	221	269
Громади	15.309	21.643	26.343
Монастирі	152	250	344
Місії	91	184	261
Братства	29	49	73
Духовні навчальні заклади	49	121	156
Кількість священнослужителів	14.018	21.281	25.991
Кількість недільних шкіл	4.529	7.165	9.974

Із загальної кількості зареєстрованих релігійних організацій на поч.2003 р. налічувалося: православних — 14754; католицьких — 4393; протестантських — 7338; громад іудейського віровизнання — 284; громад мусульман — 431; організацій східних культів — 84; інших організацій — 162. Крім того, 2003 р. діяли 1095 незареєстрованих релігійних організацій.

*Якісні
характеристики
української
культури*

Що ж до *якісних характеристик сучасного стану культури в Україні*, то їх можна згрупувати в такий спосіб:

- співіснування в одному культурному просторі *двох культур із неоднаковими можливостями*: домінуючої російської чи російськомовної та маргінальної української, коли виразно проявляються тенденції до

подальшої русифікації в багатьох сферах суспільного життя, зокрема інформаційно-комунікативній. Якщо 1990 р. відсоток україномовного накладу журналів складав 90%, то 2002 р. — лише 31%. Відповідно 1990 р. 17 млн. накладу газет з 25 млн. видавалися українською мовою, а 2002 р. ця пропорція виглядала як 32 млн з 87 млн., тобто українською мовою друкувалося лише 37% накладу. Порівняно з 1990 р. питома вага періодичних видань українською мовою у 2002 р. впала з 87% до 34%, або більш ніж у 2,5 рази;

- співіснування (вживаючи наведені вище міркування **Н.Смелзера**) *явищ культурного етноцентризму та культурного космополітизму*. У першому випадку йдеться про ситуацію, коли панівна перевага і вищість визнається лише за однією з існуючих культур і зневажаються носії інших культурних цінностей. В Україні найчастіше проявляється російський етноцентризм із поцінуванням української культури як меншовартісної, шароварної та загумінкової. Культурний космополітизм означає процес творення людини безнаціональної, без роду і племені як потенційно агресивної і неврівноваженої соціальної істоти, що зазвичай притаманне молодим людям;
- поширення *«вестернізації» та «американізації»* з орієнтаціями переважно на взірці західної масової культури, коли переважна більшість кінофільмів — американські або західноєвропейські (до того ж надзвичайно низької якості), коли полиці книгарень і кіосків заповнили перекладні західні детективи, сентиментальне читиво і порнографічна низькопробна продукція, а радіо- і телефір — англійські шлягери. Нині з легкої руки американського соціолога **Г.Рітцера** дедалі більше вживається термін *«макдональдизація»*, який означає розповсюдження принципів ідальні швидкого обслуговування в інших сферах суспільства включно з освітою, сімейними відносинами, відпочинком, політикою тощо; в сучасній Україні явища *«макдоналізації»* трапляються і в прямому, і в переносному значенні, коли кількість ідалень *«Макдональдс»* у тому чи тому українському місті перевищує кількість наукових книгарень;
- творення *сурогатної культури* в усіх її проявах, яка позбавлена найсуттєвішого — етнічного колориту, етнічної неповторності як вагомої естетичної прикмети високості, цивілізаційності (навіть якщо йдеться про російськомовну сурогатну культуру, різножанрові зразки якої виглядають блідим нагадуванням справжніх національних шедеврів);
- проникнення ринкових відносин у сферу культури, що призводить до її дальшої *комерціалізації* та створює стан, коли український куль-

турний простір стає легкою здобиччю ділків від культури і бізнесу. Тому навіть у кількісному вимірі імпортна культурна продукція набагато перевищує вітчизняну, має привабливіші для споживача шати, приносить більшу фінансову вигоду тим, хто впроваджує її на українському ринку. Водночас експорт української культурної продукції не має масового характеру; сучасна українська культура мало відома у світі. Багато діячів української культури і дотепер вважають, що основне завдання у культурній сфері — повернення до спадщини минулого, і виявляють дивну апатію та пасивність щодо розвитку її нових форм і напрямів. А малооригінальна культура, за словами **І.Дзюби**, яка не може запропонувати щось вартісне іншим культурам, приречена на пасивну роль у духовній взаємодії світових культур, на запозичення і наслідування, на ре-продукцію, а не на творче продукування культурних зразків високої якості, конкурентоспроможних і визнаних в усьому культурному світі;

- зростання *рівня релігійності* населення країни знаходило прояв як у збільшенні кількості членів традиційних релігійних громад, так і в дедалі більшому поширенні нетрадиційних релігійних організацій (див. докладніше працю **Н.Дудар і Н.Филипович**).

*Причини
кризового
стану
української
культури*

Можна назвати декілька *причин кризового стану сфери культури в Україні*. Це насамперед зменшення державної підтримки, а також такі негативні явища, як географічна неоднорідність культурного простору та спадщина радянських часів. На відміну від монокультурних країн-сусідів (наприклад, Польщі) український культурний простір характеризується внутрішньою суперечливістю, оскільки в ньому можна вирізнити принаймні три соціокультурні середовища: україномовне українське, російськомовне українське і російськомовне російське. Ще досить помітними лишаються відмінності між першим і третім з них, розташованих на географічних полюсах України (Схід — Захід), що дає підставу деяким авторам наголошувати на існуванні *«двох Україн»*. Так, наприклад, **М.Рябчук** пише, що Схід і Захід країни — це досить різні світи, різні цивілізації, від архітектури і до способу мовлення й мислення місцевих жителів. Східняки й західняки, продовжує він, не лише розмовляють різними мовами, а й голосують за цілком інші партії, ходять до інших церков, орієнтуються на цілком інші культурні моделі, цивілізаційні й геополітичні центри, сповідують інші, принципово непримиренні й непокєднувані історичні міфи та наративи, бачать не тільки минуле, а й майбутнє краю цілком інакше. Відтак маємо ніби дві України та пов'язані з ними міфи і пророцтва.

Дві України?

Однак соціологічні дослідження різних соціологічних інституцій (серед них і Центру дослідження громадської думки Львівського націо-

нального університету за участю автора) засвідчують дещо іншу картину. Дедалі помітнішою стає тенденція до поступового **стирання низки відмінностей між населеннями Сходу і Заходу та до зближення регіонів**, що проявляється у формуванні української політичної нації у значеннях кордонів і громадянства. **Я.Грицак** із цього приводу зазначає, що на своєму найглибшому рівні — на рівні готовності громадян добровільно й постійно співпрацювати між собою заради спільної вигоди — громадянська культура львів'ян (як представників Заходу країни) принципово не відрізняється від культури донеччан (представників Сходу); обидві мають підставові вади, зумовлені спільним радянським минулим.

Аномія
та її прояви

Перехід від тоталітарного режиму до формування нового соціального ладу, відкритого громадянського суспільства, створив в Україні таку ситуацію, яку соціологи називають станом **аномії**, притаманним власне перехідним суспільствам. Змістом цього процесу є велетенські соціокультурні трансформації, які стосуються також безпосередньо сфери культури. Маються на увазі дві підставові речі: формування нової системи цінностей і норм при збереженні залишків напівзруйнованої старої, а також вироблення нових типів соціокультурних зв'язків між людьми, між людьми і соціальними інститутами, між ними та державою тощо. На мікрорівні (тобто на рівні окремої особистості) цей стан аномії знаходить прояв у формуванні особи, за виразом **Є.Головахи** і **Н.Паніної**, із свідомістю мозаїчно-амбівалентного (тобто внутрішньосуперечливого) типу. Зрештою такий тип свідомості притаманний в Україні нині не тільки окремій особі, а й широким верствам населення в цілому. У соціології термін «амбівалентність» уперше використав **Р.Мертон**, який розглядав двоїстість та суперечливість соціальної позиції особи і групи як прямий наслідок соціальної аномії.

Посттоталітарна
амбівалентність

Характеризуючи **специфіку посттоталітарної амбівалентності**, названі українські соціологи розглядають її сутність у трьох аспектах:

- у масовій та індивідуальній свідомості взаємовиключні ціннісно-нормативні системи співіснують *не як антагоністи, а як узгоджені елементи єдиного типу свідомості й емоційного ставлення до соціокультурної дійсності*;
- суперечливі системи цінностей характерні не для різних соціальних груп і спільнот, конкуренція між якими могла б призвести в кінцевому підсумку до встановлення якоїсь однієї ієрархічної системи, а *фактично для кожної з соціальних груп і спільнот*;
- амбівалентність проявляється у *суперечливому поєднанні демократичних цілей соціальних перетворень і тоталітарних засобів реалізації демократичних цілей*.

Амбівалент-
ність
свідомості

Найвиразніше вона простежується у **паралельній орієнтації особи на суперечливі, а то й на взаємовиключні цінності й норми**. Маючи амбівалентну свідомість, людина цілком здатна обстоювати одночасно необхідність ринкової економіки і твердих цін та соціального захисту з боку держави; виступати за повну незалежність України і за її входження до союзу Росії та Білорусії (прикладі таких політичних преференцій можна знайти в наступній темі цього курсу лекцій); за відродження української мови та культури, але із збереженням дальшого панівного становища мови й культури російської, узаконеного в так званих двох офіційних мовах тощо.

Для з'ясування *суті і проявів соціокультурної амбівалентності населення країни* та характеристики її наявних станів слід звернутися до аналізу тієї інформації, яка постачається відомими соціологічними осередками країни. У цій частині теми використовуються результати довготермінових і теперішніх соціологічних досліджень українських учених із Інституту соціології та Центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова.

Поглянемо передусім на те, як протягом 1994–2001 рр. змінювалися **цінності і ґрунтовні потреби населення** країни (див. табл. № 2).

Табл. № 2. **Загальна структура соціальних цінностей і потреб населення країни (інтегральні показники у балах; максимальний бал – 3; кількість позицій – 20; у таблиці подані лише перші 10 за ієрархією)**

	1994	1994	2001	2001
	бал	ранг	бал	ранг
Можливість жити в нових соціальних умовах	1,66	-	1,77	9
Міцне здоров'я	1,81	8-9	1,74	-
Гарна робота	1,86	7	1,66	-
Необхідний повсякденний одяг	1,81	8-9	1,91	6
Добрі квартирні умови	1,92	5	2,01	2
Віра у власні здібності	2,00	1	1,96	4
Меблі	1,87	6	2,00	3
Сучасні політичні знання	1,79	10	1,81	8
Рішучість у досягненні поставлених перед собою цілей	1,99	2-3	1,95	5
Можливість купувати найнеобхідніші продукти	1,71	-	1,71	10
Ініціатива й незалежність при розв'язанні повсякденних проблем	1,99	2-3	2,06	1
Можливість працювати на повну силу	1,94	4	1,86	7

Динаміка
основних
життєвих
потреб
респондентів

З наведеної таблиці можна зробити такі попередні висновки:

- протягом зазначеного періоду *великих змін не сталося*; із числа провідних позицій зникли важливість міцного здоров'я і гарної роботи; натомість з'явилася така потреба, як можливість жити в нових соціальних умовах;
- віра у власні здібності, яка була 1994 р. на першій позиції, 2001-го посунулася на четверте ієрархічне місце; 2001 р. на першому місці така риса, як ініціативність і незалежність у розв'язанні повсякденних проблем, що суттєво просуває масову свідомість у напрямку визнання нових вимог проживання у новому соціумі;
- це парадоксальним чином зменшило вагу такої здатності, як рішучість у досягненні поставлених цілей, і висунуло суто матеріальні альтернативи: мати добрі квартирні умови, меблі, одяг тощо.

Таким чином, на відміну ситуації у розвинених країнах світу, де цінності й потреби матеріального характеру поступаються місцем цінностям і потребам нематеріального типу, в Україні можливість жити в нових соціальних умовах пов'язується з певними оречевленими виразниками уявлень про новий соціальний устрій.

Що ж до **достатності** названих нижче цінностей і потреб, то зведений індекс подано в табл. № 3.

Табл. № 3. **Індекс достатності соціальних цінностей і потреб (інтегральні показники у балах; максимальний бал – 3; кількість позицій – 23; у таблиці подано лише перші 10)**

	1994	1994	2001	2001
	бал	ранг	бал	ранг
Здатність черпати багатства з власної національної культури	2,21	6	2,10	7
Доброзичливе ставлення до інших людей	2,01	-	1,95	10
Наявність справжніх друзів	2,29	3	2,24	4
Можливість одержати добру освіту	2,04	10	1,98	8
Наявність політичних свобод	2,10	8	1,97	9
Знання української мови	2,47	1	2,43	1
Щастя у сімейному житті	2,23	5	2,13	6
Взаємопорозуміння між людьми різної національності	2,08	9	1,88	-
Кохання	2,32	2	2,34	3
Наявність земельної ділянки	2,26	4	2,40	2
Можливість одержання інформації про зміни у суспільстві	2,15	7	2,18	5

*Достатність
основних
життєвих
потреб*

- Аналіз результатів, поданих у табл. № 3, дозволяє припустити:
- у цілому кількісні виразники достатності 1994 р. були вищими, ніж через сім років; це опосередковано свідчить про два явища: звуження можливостей реалізації названих потреб і цінностей, з одного боку, але з другого — про їх розпорошення і збільшення варіантів вибору, що символізує ситуацію пошуків нових ідентичностей у новому соціумі;
 - у цьому переліку досить високі позиції посідають ті, що пов'язані з етнічною культурою респондентів, передусім знанням української мови, а також можливістю і здатністю черпати з багатств власної національної культури;
 - водночас інші етнозабарвлені складники (представлений у таблиці за 1994 р. показник взаємопорозуміння між людьми різних національностей та інший, який взагалі не потрапив до зведеної таблиці, — впевненість, що в майбутньому не буде міжетнічних конфліктів) поступилися своїм місцем іншим. Це знову-таки опосередковано свідчить, що домінуючі уявлення про Україну як зону соціального миру й міжетнічної злагоди потребують певних коректив;
 - переваги дедалі більше надаються або добробуту, або приватизованим сферам життя людини; якщо соціальні орієнтації й з'являються, то вони скеровані переважно на потребу одержування інформації про зміни в суспільстві, а отже, є радше пасивно-споглядальними.

Звичайно, соціолог-дослідник може запропонувати й інші підходи до визначення домінуючих у суспільстві ціннісних орієнтацій і потреб; такий зріз соціологічного аналізу маємо в дослідженнях науковців з Центру ім. О.Разумкова за 2000 р. (див. табл. № 4).

Табл. № 4. Важливість певних аспектів життя людини та задоволеність життям у зазначених аспектах (у %, 2000 р.; у питальнику наведено 18 позицій; в таблиці вміщено 9 найважливіших позицій)

	Важливість	Ранг	Задоволеність	Ранг
Здоров'я	98,1	1	42,1	-
Стосунки у сім'ї	97,2	2	75,9	3
Можливість отримати те, що заробив власною працею	95,5	3	20,4	-
Рівень добробуту	94,9	4	12,6	-
Мир і спокій у країні	94,7	5	64,9	4
Дружба	91,4	6	78,5	1
Законоступність	80,6	-	77,6	2
Внутрішня гармонія, порозуміння з самим собою	84,2	-	53,5	5
Релігія	50,8	-	49,6	6

Співвідношення важливості та задоволеності різними аспектами життя

Перевагою цього типу побудови питань в анкеті є наочне зіставлення найважливіших аспектів людського життя і задоволеність ними, міра їхнього досягнення. Відповідно аналіз наведених у таблиці результатів дає можливість *припустити*, що:

- з шести головних для людей аспектів життя лише три до певної міри реалізуються на практиці, з приводу чого респонденти висловлюють своє задоволення: це стосунки у сім'ї і дружба в особистісному оточенні, а також мир і спокій у країні — на суспільнісному рівні;
- стан здоров'я, рівень добробуту і можливість отримати зароблене, хоч безумовно є важливими для респондентів, у плані соціальних реалій ще далекий від досягнення і, відповідно, виникнення почуттів задоволеності;
- респонденти більше задоволені своєю законослухняністю і релігійністю, а також своїм внутрішньо гармонійним світом; ці характеристики не є для них дуже важливими, однак на практиці саме ці риси реалізуються досить повно;
- поширеність законослухняності може опосередковано пояснювати, чому при великому і дедалі більше зростаючому протестному потенціалі населення не відбувається масових акцій публічного протесту;
- задоволеність у внутрішній гармонійності є свідченням живучості й поширеності мозаїко-амбівалентного типу особистості, про який ішлося вище, суттю якого є мирне співіснування суперечливих, а то й полярно протилежних життєвих настанов.

Співвідношення значущості, задоволеності й реальної поведінки

Останнє припущення також можна проілюструвати даними досліджень того самого Центру Разумкова. В одному з опитувань респондентам ставили запитання про те, *які їхні дії можуть бути виправданими і до якої міри*. Так от, законослухняність і внутрішня гармонійність особи пересічного українського громадянина дивним способом уживаються з такими речами, як несплата податків, якщо є така можливість (22,6% відповідей), отримання державної допомоги, на яку респондент не має права (14,2%), проїзд у транспорті без оплати квитка (32,4%) тощо.

Ці дослідження змальовують *особу з виразним домінуванням приватних цінностей і матеріальних потреб*, внутрішньо суперечливу, з паростками нових соціальних здібностей і залишками старих, яка рівною мірою є далекою і від соціальних груп та спільнот, і від держави; людину, яка живе в суспільстві, не довіряючи нічому й нікому, крім себе і найближчого оточення, а також Бога (див. Табл. № 5)

Рівень довіри населення

Табл. № 5. Рівень довіри населення людям і соціальним інституціям (інтегральні показники у балах; максимальний бал – 5)

	1994	1994	2001	2001
	бал	ранг	бал	ранг
Собі самому	4,61	1	4,64	1
Сім'ї та рідним	4,45	2	4,54	2
Богу	3,81	3	4,05	3
Колегам, співробітникам	3,26	5	3,26	4
Сусідам	3,27	4	3,17	5
Співгромадянам	3,13	7	3,12	6
Церкві й духовенству	3,12	8	3,10	7
Збройним силам країни	3,15	6	3,01	8
Засобам масової інформації	2,71	9	2,87	9
Приватним власникам	2,44	-	2,51	10-11
Керівникам великих державних підприємств	2,51	10	2,49	-
Традиційним профспілкам	2,42	-	2,51	10-11
Новим профспілкам	2,46	11	2,43	-

Для з'ясування повнішої картини світу цінностей і потреб пересічного громадянина країни багато інформації дають опитування щодо змісту і способів *проведення вільного часу* (див. Табл. № 6).

Структура вільного часу населення

Табл. № 6. Структура вільного часу (у %; види занять, які здійснювалися не менше одного разу на тиждень; усього 31 позиція; наведені дані про найтипівіші види діяльності на дозвіллі)

	1994	2001	2003
Відвідування друзів	39,6	44,3	38,8
Прийняття гостей у себе вдома	38,2	40,4	36,3
Читання художньо-розважальної літератури	37,7	40,3	28,9
Слухання музики	32,4	35,3	27,2
Проведення часу з дітьми	38,6	33,7	27,8
Відвідування магазинів для покупок	30,0	29,4	25,1
Перегляд програм телебачення	79,2	87,0	80,7
Прослуховування радіопередач	47,3	54,6	42,9
Читання газет	53,6	70,3	61,1
Пасивний відпочинок, коли можна нічого не робити	42,9	45,7	38,6

З наведеної таблиці випливають такі *міркування*:

- протягом останніх років структура вільного часу практично не змінилася; на перших рангових місцях види дозвілля, пов'язані зі споживанням продукції засобів масової інформації та розваг;
- активність у споживанні продукції ЗМІ щороку зростає;
- серед видів діяльності на дозвіллі переважають пасивні за характером;
- серед видів дозвілля, що мають бодай позірну суспільність, усталено високим є проведення вільного часу відвідуючи друзів та прийняттям їх у себе вдома;
- у структурі вільного часу практично не представлені види його творчо-продуктивного проведення, скеровані на всебічний розвиток і вдосконалення особистості.

*Конфесійна
приналежність
респондентів*

Виразними прикметними особливостями соціокультурних характеристик особистості посттоталітарних суспільств на всьому пострадянському просторі є зростання важливості й значення **релігії і віри в Бога**. З року в рік збільшується кількість віруючих і належних до певної конфесії (див. Табл. № 7).

Табл. № 7. *Конфесійна приналежність респондентів (у %)*

	1994	2001
Українська православна церква (Київський патріархат)	25,7	30,2
Українська православна церква (Московський патріархат)	3,3	12,4
Українська автокефальна православна церква	1,7	0,7
Російська православна церква	7,2	-
Греко-католицька церква	6,1	8,1
Не належу до жодної церкви чи конфесії	37,2	31,7

Отже, питома вага респондентів, що належать до певної конфесії, зростає в останні роки до двох третин із відповідним зменшенням опитаних, які не вірять у Бога і не є членами певних релігійних громад. Зіставлення кількості релігійних організацій і розподілу респондентів за приналежністю до певної конфесії свідчить, що незважаючи на кількісне переважаання релігійних інституцій УПЦ МП, Українська православна церква Київського патріархату є більша за кількістю членів релігійних громад і релігійних симпатиків. Якщо ж поглянути на

поведінкову активність тих, які вважають себе віруючими, побачимо, що відвідують церкву бодай раз протягом тижня і беруть участь у релігійних обрядах лише 18,1% опитаних (станом на 2003 р.). І в цьому випадку соціологи стало фіксувати розрив між ціннісними орієнтаціями і реальною поведінкою населення.

*Характеристики
посттоталітарної
релігійності*

Фахівець у галузі соціології релігії **Н.Дудар** у своїх дослідженнях зазначає, що **релігійність постсоціалістичного періоду** (притаманна також і населенню України) характеризується неоднорідністю, незавершеністю, неоднозначністю, поліфункціональністю, багатоконфесійністю (при домінуванні християнської традиції) та дисгармонійністю між кількісним піднесенням і невідповідним якісним наповненням. Вона як риса сучасного віруючого еволюціонує в бік абстрактності й розмитості ідеї надприродного, активного розвитку позаконфесійної і позацерковної релігійності (коли кількість віруючих є більшою, ніж членів певних релігійних громад і прибічників тої чи іншої конфесії), релігійного пристосовництва тощо. *Головною рисою сучасної релігійності в Україні* дослідниця називає *суперечливий дуалізм*, що проявляється, з одного боку, в її відкритості, адогматичності, демократичності, толерантності, лояльності, індивідуалізації, а з другого — в еклектиці, невизначеності, фрагментарності, популізмі, обрядовості, прагматизації тощо. Як бачимо, конкретний вид культурної духовно-практичної діяльності й відповідна складова свідомості є так само амбівалентними (тобто суперечливими), як і ціла царина соціокультурної діяльності і свідомості населення України в цілому.

*Два типи
релігійності*

У сучасному українському суспільстві виокремлюються принаймні *два принципово різні типи релігійності* (і відповідно типи носіїв цієї релігійності) — **масова і воцеровлена**. Перший тип означається низьким ступенем і поверховістю релігійних переконань, недостатньою силою релігійної віри, слабкою інтенсивністю релігійних почуттів та переживань, неактивною та неусвідомленою релігійною діяльністю, повільним засвоєнням релігійних ідей, норм і цінностей, конформізмом тощо. Другий тип вирізняється цілісністю, вираженістю, ґрунтовністю релігійних переконань та їх відповідністю конкретним релігійним віруванням, вимогливістю до виконання релігійних практик, залученістю до релігійних організацій, участю в соціальній, просвітницькій, благодійній та іншій діяльності релігійних громад. **Н.Дудар** належить встановлення кореляційного зв'язку (тобто узгодженості) між вірувальною ідентифікацією і ступенем сімейного релігійного виховання: міцнішими є релігійні ідентитети серед тих віруючих, які інтегрували релігійні цінності й норми

на етапі первинної соціалізації, у сім'ї. Ця тенденція має глибше коріння на Заході; дещо слабша вона на Півночі та в Центрі країни. Механізм набуття релігійності на Сході і Півдні зазвичай діє у процесі вторинної соціалізації і має радше ритуальний характер.

Психологічні
стани
населення

Нарешті здійснимо аналіз декількох характеристик **психологічних станів** респондентів, які дають змогу уявити не лише вербально-раціональні зрізи масової свідомості, а й глибинніші її складники (див. Табл. № 8).

Табл. № 8. **Ступінь задоволення соціальним статусом респондентів та їх відносинами з суспільством (у%)**

	1994	2001
Задоволеність своїм місцем у суспільстві	12,6	8,1
Задоволеність тим, що одержую від суспільства	6,0	4,8
Задоволеність тим, що віддаю суспільству	15,7	16,1

Задоволеність своїм місцем у суспільстві, як бачимо, протягом семи років зменшилась і становить незначну величину. Те саме стосується задоволеності респондентів тим, що вони одержують від суспільства на тлі зростаючого переконання в тому, що суспільству особа віддає більше, ніж отримує від нього. Але загальна маса населення перебуває у стані перманентного незадоволення відносинами між суспільством та окремою людиною. Це дуже тривожний індикатор соціального самопочуття людей у сучасній Україні, який, по-перше, вказує на існування помітного розриву між найменшою суспільною одиницею та соціумом у цілому, а по-друге, на постійний ґрунт масового невдоволення, на якому зростають протестні настрої.

І останнє, що також живить певний песимізм дослідників, це брак віри людей у те, що нині в Україні є *норми й цінності, здатні об'єднати людей* у державі та в суспільному житті; ствердно відповідає майже кожний десятий опитаний.

Перспективи
розвитку
україномовної
культури

Однак не слід вбачати в сучасних соціокультурних процесах лише негативні явища і тенденції. Кризовий стан культури може бути ознакою майбутнього одужання й зростання; нове народжується у важкій боротьбі зі старим і віджилим. Український дослідник **О.Кіхно**, міркуючи над долею української культури в європейському і світовому контексті, наголошує, що нарешті для неї настав час **нормального культуро-**

Нова
соціокультурна
ситуація
в Україні

творення, подолання однобічності й неповноти, можливості вперше відбудувати повноцінний ансамбль національної культури з наявністю всіх ієрархічних щаблів: від масової до елітарної культури, від релігійної до світської, від церковної до політичної, від розробки теренів і тематики зарубіжних культур до плекання невмирущих зерен культури рідної.

Київський учений **О.Семашко** акцентує, що в Україні склалася **нова ситуація**, котра породжує нову соціокультурну реальність посттоталітарного суспільства. Вона дедалі активніше проникає у стосунки між людьми, позначається на сфері культури і знаходить прояв:

- у зміні соціальної орієнтації та ідеалів, у новому соціальному виборі;
- у переоцінці вартостей і формуванні їх нової ієрархії;
- в акцентуванні цінностей особистості на всьому полі соціуму й культури,
- у зростанні ступенів свободи, різноманітності та строкатості напрямів духовного життя як однієї з умов поновлення самодостатнього розвитку культури;
- у знятті «жорсткого» ієрархічного управління сферою культури і зростанні самостійності її розвитку в регіонах країни;
- у формуванні нової інфраструктури культури і нових принципів управління нею;
- у формуванні нових соціально-духовних потреб, шкали і критеріїв оцінки явищ культури та мистецтва, нових смаків і уподобань, у появі нових елементів способу життя;
- у складанні нових взаємин між учасниками культурного життя (в художньому житті між митцем, публікою, критикою та громадськістю);
- у зміні статусу, а відповідно й ролі та функцій національної культури, яка стає одним з визначальних чинників прогресу суспільства, розвитку його державності;
- у зміні соціального статусу релігії, релігієзації багатьох верств населення і клерикалізації деяких з них, зростанні й впливу на мораль суспільства.

Це дає підстави сподіватися, що культура України дістане потужні імпульси свого вільного безперешкодного розвитку у власній незалежній державі і зможе невдовзі посісти гідне місце в сім'ї світових культур.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ III

Сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів

ТЕМА 12

Соціологія політики

- 340** *Соціологічні підходи
до аналізу політичних процесів*
- 351** *Поняття і категорії соціології політики*
- 358** *Основні складові соціології політики*
- 366** *Соціологічні дослідження політичних
процесів в Україні*

Соціологічні підходи до аналізу політичних процесів

Сфера політики є важливим структурним елементом суспільного життя, одним із головних регуляторів соціальних відносин, що пронизує все суспільство. У представників кожної соціологічної теорії є свої судження про політичну сферу, які засновані на використанні принципово різних методологічних підходів до аналізу політичних явищ і процесів. Розглянемо основні з них, які ми відібрали також і з міркувань щодо важливості застосування теоретичних схем і моделей до аналізу реалій політичного життя України.

О.Конт
про
позитивну
політику

1. **Позитивістські теорії.** Уже в працях засновника соціології **О.Конта** знаходимо важливі положення про державу — один із компонентів структури суспільства і вирішальний чинник побудови *позитивного суспільства*; останнє ж є метою діяльності всіх політиків, що опанували закони соціальних змін. Ці закони, своєю чергою, є означенням причинно-наслідкових закономірностей, які й зумовлюють рух суспільства в цілому і кожної окремої людини до дедалі більшої свободи і гуманізму. Шлях розвою людства пролягає від теологічної монархії через метафізичну демократію до позитивістської, сцієнтистської та індустріальної, держави. В останній влада повинна спиратися не на силу чи багатство, а на одержані у процесі спостереження наукові факти. Власне позитивні науки на чолі з соціологією й мають забезпечити ліпшу організацію політичної влади, найдосконалішу демократію і вироблення сильної соціальної політики.

Г.Спенсер
про політичний
аспект
надорганічної
еволюції

Г.Спенсер розробив концепцію надорганічної еволюції суспільства, в центрі якої є такий постулат: основоположні структурні функціональні зміни в суспільстві відбуваються мірою того, як до них dorостає середній рівень людського розвитку в культурному, науковому, інтелектуальному, демократичному сенсі. Особливо це стосується пом'якшення звичаїв і прилучення людей до неухильного дотримання законів. Звідси випливає, що *характер влади залежить від рівня розвитку членів відповідного суспільства*. **Спенсер**, на противагу **Конту**, виступає проти політичного прискорення суспільного прогресу: будь-які спроби штучно підштовхнути соціальну еволюцію за допомогою політики (чи соціальної, спрямованої на захист найслабших членів суспільства, чи економічної, як-от регулювання попиту і пропозиції) є небажаними, бо вони означають втручання в природній порядок розвитку. Негативістська, або мінімалістська, концепція ролі держави та обстоювання доктрини *Laissez-faire* (або невтручання) проходять червоною ниткою крізь усі твори **Спенсера**.

Дуже сучасними в наших умовах є положення про те, що в русі до демократичного суспільства не можна обійтися без політичної організації, політичних інститутів і держави, але при цьому неприпустимим є придушення функціонування індивіда надмірним політичним контролем: держава має бути гарантом демократичних свобод і вільного підприємництва.

Е.Дюркгайм про різний характер права в традиційних та нових і новітніх суспільствах

2. Представники класичної соціології про політичне життя суспільства і людини. Велику увагу політичній проблематиці приділяв **Е.Дюркгайм** у тій частині його доробку, яка пов'язана з дослідженням нормальних і патологічних станів суспільства та солідарністю його членів. Визначальну роль у його аналізі відіграє *розподіл праці*, який у кінцевому підсумку призводить до творення зв'язків солідарності (механічної або органічної) між людьми. Для механічної солідарності доби традиційних суспільств властивою є однаковість ставлення індивідів до соціуму, їх подібність, повна узалеженість їх свідомості від колективної свідомості і відповідно знеособлення людини. У суспільствах із механічною солідарністю домінує *репресивне право*, що ґрунтується на силі й примусі; йому притаманна каральна спрямованість, зневага до особистості, жорстокі покарання. Органічна солідарність нових і новітніх суспільств означає, що люди відрізняються одне від одного, мають свою власну сферу діяльності, індивідуальну свідомість і є особами. У таких суспільствах першість має *реститутивне право*, яке діє в умовах відсутності обов'язкових для всіх колективних уявлень. Суспільство з таким правом буде схоже, за висловом Дюркгайма, на величезне сузір'я, в якому кожна зірка рухається своєю орбітою, не порушуючи руху сусідніх зірок. Реститутивне право засновується на захисті інтересів людини і передусім права власності. Отже, в суспільствах із механічною солідарністю соціальний порядок тримається на страхові покарання, а в суспільствах із органічною солідарністю він підтримується ззовні законом, а зсередини — високою правовою свідомістю його членів.

Прояви соціальної аномії у політичному житті суспільства

Дюркгайм розглядає також стан *суспільної аномії* в його політичному зрізі; цей стан визначається неузгодженістю ціннісного світу, розхитуванням базових моральних ідеалів, змішуванням законного і протизаконного. Проявами цього стану аномії у політичній сфері **Е.Дюркгайм** вважає конфлікти між поколіннями і соціальними групами, девіантну поведінку, дифузю (тобто розпорошення) влади і зрештою соціальну анархію.

Вебер
про чотири
типи
політичної дії

Засновник «розуміючої соціології» **М.Вебер** розробив оригінальну теорію соціальних дій і на цій основі створив концепції політики, бюрократії, права. Вирізнивши чотири типи соціальної дії, він відстежує, в якій спосіб ці типи дій впливають на характер політичних реалій.

Афективні дії проявляються у фаворитизмі, даруванні статусних і владних привілеїв «улюбленцям», у неправовому усуненні з посад чиновників, у неадекватному виконанні службових обов'язків під впливом пристрастей чи емоцій.

До *традиційних* політичних дій належать буденні поведінкові акти, які здійснюються в силу традиції, як-от державна служба, повага і визнання зверхності керуючого, законслухняність тощо.

Ціннісно-раціональний тип соціальної дії поширюється у нових і новітніх суспільствах і може бути зрозумілим лише з врахуванням уявлень про цінності певних релігійних догм чи світоглядних систем. Прикладом останньої може бути марксизм-ленінізм, а відповідними цінностями політичного характеру — принципи пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до приватної власності, боротьби зі світовою буржуазією. Інколи ціннісно-раціональні дії політичного ґатунку у сукупності з певними культурними традиціями можуть утворювати цілі комплекси політичних норм і правил, наприклад, політику ненасилля в Індії часів Ганді чи політику нейтралітету в Швейцарії.

Цілераціональні дії притаманні сучасним розвинутим суспільствам і особливо поширені саме в політичній сфері. Для того, щоб політика була контрольованою, зводила до мінімуму конфлікти між людиною та соціальними групами, між ними і державою тощо, необхідними є акції, сенс яких зрозумілий і для керівників, і для виконавців, які здатні стимулювати особистісно усвідомлену ініціативу; до того ж вони не повинні загрожувати індивідуальній свободі або перешкоджати її розвитку. Прикладом таких дій може бути поведінка людей, які свідомо будують політичну кар'єру або приймають власні політичні рішення.

Два перші типи політичної дії притаманні традиційним суспільствам; два останні — сучасним раціоналізованим. Історія людства і є складним та взаємопов'язаним процесом змін у напрямку від «традиційних» до «раціональних» формацій в усіх сферах суспільного життя. У політичній сфері, за **Вебером**, на основі раціональності встановлюється чіткий узаконювальний *принцип владних повноважень*, згідно з яким і визначаються **форми права і форми управління**. У традиційних суспільствах законність належала людині в особі пана чи монарха і була спадковою; спосіб управління був високо персоналізованим та обмеженим

М.Вебер
про принцип
владних
повноважень

звичаєвими нормами і обов'язками. Раціональний принцип законності зводиться до правил, які відокремлюють посаду від людини з її обов'язками; раціональне управління перетворюється на постійну діяльність досвічених професіоналів, обраних завдяки їхнім здібностям, а не тому, що вони є особистими васалами чи фаворитами політичних покровителів. Отже, раціоналізація в сучасних суспільствах визначає розширення сфери компетенції і підвищення ступеня гнучкості політичної та управлінської систем.

Харизматичний принцип владних повноважень

Третій принцип владних повноважень, харизматичний, вказує на владу, яка коріниться в особистості самого політичного лідера, тобто в його *харизмі*, в його надзвичайних особистісних якостях і непереможній силі його звернень до людей, а не в традиції або правилах управління. Саме цей принцип може успішно використовуватися у боротьбі з бюрократією, яка розмножується прогресуючими темпами, використовує державну владу для особистих цілей і часто блокує прогресивні політичні зміни з метою зміцнення свого становища та збереження у своїх руках важелів влади. Для **Вебера** вирішальним чинником для встановлення контролю над бюрократичною адміністрацією і запровадження нововведень є гарантування широкої участі мас у політичному процесі на основі харизматичного принципу свободи. Це можна забезпечити через запровадження масового виборчого права. Вибори на його основі є формою плебісциту (всенародного голосування) «за» чи «проти» партійних лідерів і розширюють для людей свободу дій у визначенні політики через тиск на своїх індивідуальних представників у парламенті.

Для з'ясування ефективності здійснюваної політики, за **Вебером**, доцільно сконструювати спочатку *ідеально-типову модель* політичної дії, а згодом порівняти її з *реально існуючою*. Власне такий методологічний принцип дуже часто використовується соціологами у дослідженнях політичних реалій сьогодення.

3. Структурний функціоналізм. Засновник структурного функціоналізму **Т.Парсонс** піддав критиці теорії, які абсолютизують індивідуальну й суспільну раціональність (**М.Вебер**). Не сприйняв він і теорії, в яких головним чинником суспільного розвитку була політична боротьба, а підтримка порядку залежала від влади або накинених нею санкцій (**К.Маркс**). Натомість Парсонс пропонує свою *теорію соціальної дії*, в якій органічно поєднується врахування і раціонального, й ірраціонального компонентів у діях людей. На його думку, влада не є головною силою, здатною попередити соціальне протиборство і його негативні наслідки. Насильство здатне викликати переважно негативні реакції

Роль
культурної
підсистеми
у формуванні
стабільних
суспільств

людей, а відтак воно спричиняє лише суспільні дезінтеграції, посилює відцентрові тенденції, загрожує стану рівноваги суспільства.

У пошуках альтернативного владі засобу для підтримки ладу в суспільстві **Парсонс** звертається до аналізу характеристик суспільства як стабільної життєздатної системи, котра спроможна протистояти дезорганізації і патологічним відхиленням. Серед чотирьох підсистем соціальної дії (соціальної, культурної, особистісної, органічної) особливе місце й роль він відводить *культурній підсистемі*. Культура традиційного суспільства закріплює нерівність між людьми, вимагає сили для дотримання порядку тощо. Культура ж сучасного західного світу, пов'язана з ліберально-демократичними цінностями, створює новий тип соціентальної спільноти, забезпечує стабільну взаємодію, соціальний порядок і суспільну рівновагу не силою примусу, а авторитетом самих ціннісних схильностей. І для всіх інших суспільств бажаним є утвердження такої культурної парадигми, яка здатна забезпечити взаємне співробітництво людей на основі врахування й узгодження їх ціннісних орієнтацій і базових потреб. Такі ціннісні настанови спонукатимуть людей до самообмеження, добровільного дотримування норм і правил поведінки; відтак у такому ідеальному випадку немає потреби у зовнішньому джерелі влади; стабільний розвиток у кінцевому підсумку визначатиметься загальною системою цінностей, яка, по-перше, формує єдину мотивацію поведінки, по-друге, гармонізує соціальні ролі через загально-визнані культурні стандарти й моральні орієнтири.

Картина, змальована Парсонсом, досить переконлива і бажана; але у світі соціальних реальностей таке ідеальне суспільство навряд чи існує; здебільшого мають місце *розбалансованість* між підсистемами соціальної дії та всередині них самих, внаслідок чого майже кожна країна світу зіштовхується з низкою проблем різної сили вияву — від таких, що лише ускладнюють її розвиток, до таких, що загрожують самому її існуванню. Власне таким аспектам аналізу політичних реалій присвячує свою увагу **Р.Мертон**. Він вирізняє п'ять типів найхарактернішої поведінки людей за критерієм їх неоднакового ставлення до суспільних цілей і засобів:

- *конформізм*, або визнання офіційних політичних цілей та законних засобів їх досягнення. Цей тип поширений тоді, коли стабільність суспільства є високою, а відтак наявна відповідність і культурним цілям, і інституціональним засобам їх досягнення;
- *інновація* як тип політичної поведінки означає орієнтацію на мету (наприклад, досягнення найбільшого політичного капіталу, необхідного для обіймання керівної посади) із застосуванням хоч і

Р.Мертон
про п'ять
типів
реальної
політичної
поведінки

ефективних, але водночас інституціонально заборонених засобів досягнення такої мети;

- *ритуалізм*, який передбачає пониження для людини такої мети, як набуття політичного капіталу, і відповідно зниження рівня безпосередньої політичної активності особи. Лише інколи вона просто бере участь у політичних діях на кшталт виборів, у разових політичних акціях тощо;
- *ретритизм* (від англ. *retreat* — відходити, відступати, відмовлятися) як тип політичної поведінки означає несприйняття людиною і офіційних політичних цінностей, і засобів їх досягнення, втечу від суспільства. Звичайно йдеться про людей на маргінесі суспільного життя — бомжів, наркоманів, алкоголіків; більшість із них негативно ставляться до будь-якої участі в суспільно-політичному житті. Останнім часом поширились такі форми ретритизму, як масова втрата інтересу людей до політики, входження в закритого типу релігійні секти і навіть самогубства;
- *бунт, заколот*, які передбачають цілковиту відмову від пануючих політичних цілей та засобів боротьби за них; при цьому носії такого типу політичної поведінки виступають за принципово інші політичні цілі, які офіційно не схвалюються, та за засоби їх досягнення, що супроводжуються активною політичною дією антисоціального спрямування.

Отже, **Мертон** йде далі **Вебера**: він розглядає цілераціональну поведінку не тільки за критерієм мети, а й також і за засобами її досягнення. У мертонівському аналізі переважають такі різновиди політичної поведінки, які порушують усталений політичний порядок і відповідно розхитують стан рівноваги суспільства; це, своєю чергою, дає змогу виявити міру поширеності таких типів поведінки і вжити заходів для їх мінімізації чи переведення у позитивне суспільнозначуще річище.

4. **Соціальний і гуманістичний психоаналіз**. На думку представників цієї групи концепцій, соціальні (в тому числі політичні) дії індивідів можуть зумовлюватися як свідомими, так і насамперед позасвідомими психічними процесами, стосунки між якими є вкрай динамічними. Більшість усвідомлених дій є такими протягом дуже короткого часу; зазвичай у внутрішньому світі людини домінує позасвідоме і справляє величезний вплив на характер політичної поведінки. Серед *позасвідомих складників* психічного стану людини **З.Фройд** вирізняє прояви ворожості, стійку дозу деструктивності, прагнення експлуатації людини людиною тощо. Він був дуже критично налаштований стосовно

З.Фройд
про
позасвідомі
складники
в політичній
поведінці
людини

соціалістів і комуністів через їхню віру в те, що людина є безкінечно доброю істотою, доброзичливою до сусідів та інших людей, однак її природа зіпсована інститутом приватної власності. Таку вихідну точку **Фройд** вважав ідеалістичним баченням дійсної людської природи. Для нього приватна власність є не джерелом, а наслідком людської вродженої агресивності. Агресивність, ця одвічна риса людської природи, ніколи не зникне. Тому комунізм, що кинув виклик основним людським властивостям, приречений на поразку.

*Захисні
механізми
людської
психіки*

Суспільство панує над людиною, оточуючи її різноманітними вимогами, нормами, правилами, вказівками. Коли питома вага негативних впливів з боку суспільства перевищує певну критичну масу, спрацьовують *захисні механізми* людської психіки, до яких **Фройд** зараховував:

- *витискання*, або вилучення зі свідомості мотивів (наприклад, певних політичних явищ чи подій), які викликають стрес, страх, невпевненість тощо;
- *заперечення*, несприйняття реальної політики, заміна її вигадками, плітками, чутками;
- *регресію*, чи перехід до більш низьких, спрощено-примітивних дій (як от збільшення вживання алкоголю, наркотиків і т.ін.); такий механізм найбільше спрацьовує в суспільствах, які зазнають трансформацій, стрімкого зламу суспільно-політичного ладу. Як наслідок, у таких перехідних суспільствах депресія і фрустрація (тобто розбиття надій, почуття відчаю) стають дедалі масовішими.

*Політична
поведінка
мас*

Що ж до *людських мас та їх політичної поведінки*, то **З. Фройд** вважає, що вони можуть бути різними: примітивними й високоорганізованими, очолювані вождями, з чіткими підрозділами тощо. Енергія маси зазвичай знаходить прояв у ворожих і жорстоких позасвідомих імпульсах, у насильницькій політиці стосовно людей, які до цієї маси не належать. Маса зазвичай заперечує все нове, незвичне; в ній відбувається зникнення свідомої особистості, переважають афективні дії, колективне позасвідоме, амбівалентність настроїв і почуттів, їх різке чергування. *Колективне позасвідоме* завжди шукає вождя, провідника, «батька нації», «рятівника Батьківщини»; в ньому завжди переважають сподівання на політику легкого вирішення складних суспільних проблем. Тому в ухваленні політичних рішень треба враховувати, з одного боку, біологічну природу людини, її інстинкти, а з другого — особливості ментальності народу, яка має, за **Фройдом**, глибокі корені й не піддається швидким змінам, чинить їм опір.

Велику роль у мінімізації деструктивного чинника в політиці відіграє, за **Фройдом**, *культура*; вона сприяє переходу зовнішніх заборон у внутрішній світ людини і засвоєнню нею моральних цінностей, які склалися в суспільстві. Особливо вірить **Фройд** у конструктивну роль культури науки, в інтелектуалізацію мислення і поведінки людини.

Теорія
гуманістичного
психоаналізу
Е.Фромма

Е.Фромм критично переосмислив фройдівський натуралізм і запропонував натомість свою теорію гуманістичного психоаналізу, яка виходить із необхідності пристосування суспільства до соціальних і біологічних потреб людини. Він заперечує і фройдівський натуралізм, який вбачає причину деструктивності в позасвідомому, і соціологічні теорії, що виходять із першопочаткової «доброти» людини. Його вимога — розглядати людину в її *тілесно-духовній цілісності і в контексті культури конкретного суспільства*. Ідеальна модель мети людини — бути самою собою, а умова досягнення цієї мети — бути людиною для себе. На його думку, наймогутніші сили, які визначають характер поведінки людини, беруть початок у соціокультурних умовах її існування, в самому суспільстві.

Проблема
дисгармонії
людського
існування
та її
вирішення

Щодо *політичної свідомості й поведінки* **Фромм** розрізняє декілька типових можливих орієнтацій, скерованих на розв'язання дисгармонії людського існування. Людина може пристосуватися до світу, підкорюючись окремій особі, соціальній спільноті, організації, партії, державі. Але людина може й прагнути досягнення влади над світом за допомогою політики панування над іншими людьми. Отже, індивід в обох випадках завжди залишається невдоволеним, стривоженим, неспокійним, оскільки нема межі цим прагненням, і це в остаточному підсумку призводить до руйнації його індивідуальності: він потрапляє в залежність або від тих, кому підкоряється, або від тих, над ким панує. Є лише одне вирішення проблеми, яке дозволяє людині зберегти свою індивідуальність, бути самою собою: вона має взяти на себе відповідальність за саму себе, за свої дії і пов'язані з ними ризики. У принципі природа людини має здатність до змін, до мінімізації деструктивності, піддатлива гуманізації, а відтак сучасна людина може стати й людиною самою для себе.

Концепція
соціального
характеру

Стрижнем гуманістичного психоаналізу є *концепція соціального характеру* як сукупності соціокультурних установок і норм для наслідування, що існують у конкретному суспільстві, не усвідомлюються індивідами, але суттєво зумовлюють їхню поведінку в соціально-політичному житті. Соціальний характер, з одного боку, формується суспільством і політикою, але з другого — може зворотно суттєво впливати на них. Якщо об'єктивні умови способу життя і життєва

практика залишаються незмінними, соціальний характер відіграє головним чином стабілізуючу роль у суспільстві. Якщо ж зовнішні політичні чи ідеологічні умови змінюються, то він перетворюється на силу, яка дезінтегрує суспільство або здійснює опір нововведенням.

Національний характер та його вплив на політичні реалії

Соціальний характер населення певної країни з притаманною йому етнічною культурою виступає як **національний характер**. Інші соціологи надають перевагу використанню ширшого поняття ментальності. Так чи так, але ні вітчизняні, ні зарубіжні соціологи нині не заперечують величезного впливу соціального/національного характеру, ментальності людей на соціальні й політичні процеси та явища, на обрання політичних преференцій і шляхів розвитку в майбутньому. Ці мікросоціальні практики, за висловом **П.Штомпки**, можуть суттєво вплинути на макроструктуру суспільства, до яких належить насамперед держава.

Інтегралізм П.Сорокіна

5. Інтегральні підходи до політики. Їх основоположником прийнято вважати **П.Сорокіна**. На його думку, в світі існують *соціокультурні суперсистеми*, які розрізняються залежно від характеру своїх основних цінностей. Усі соціальні й політичні реалії, типи особистостей і соціальних груп (спільнот) необхідно аналізувати в контексті *процесу періодичної зміни трьох суперсистем*: релігійної (ідейної), чуттєвої та інтегральної. Остання приходить на зміну попередній чуттєвій суперсистемі з XX ст. і стверджує як домінуючу цінність нескінченне багатоманіття чуттєвого, раціонального й надраціонально-надчуттєвого аспектів.

Закон перманентної флуктуації

Згідно з основним законом історії — *законом перманентної флуктуації* (тобто постійного чергування) соціокультурних суперсистем — відбуваються такі ж постійні флуктуації конкретних суспільств та їхніх окремих сфер. Циклічні флуктуації суперсистем зумовлюють флуктуацію суспільств між прогресом та регресом, розвитком політичних свобод та авторитаризмом, революцією та еволюцією. Зміни відбуваються в певному кількісному і якісному напрямку, аж поки не досягається «точка насиченості». Далі все змінюється за інерцією або за примусом. Коли потенціал руху в одному напрямку вичерпується, починається зворотний рух. У такий спосіб відбувається заміна однієї системи іншою. Відповідно *типи політики* не є сталими і не розвиваються за висхідною лінією, але безперервно коливаються між полюсами тоталітаризму й вільних режимів. **Сорокін** піддає критиці концепції, за якими влада розвивається по висхідній лінії — від монархії до республіки, від самодержавства до демократії, від правління меншості до правління більшості. Для оцінки ступеня свободи громадян від влади критерієм є характер державного контролю і втручання; тому стан державного контролю не є постійним і

незмінним, а змінюється від країни до країни; всередині ж конкретної країни ці сутнісні зміни залежать від соціокультурних цінностей, які є плінними і змінюваними. Так само не підтверджується тенденція зміни правління меншості правлінням більшості: відсоток людей, які беруть участь у здійсненні влади, змінюється в часі та просторі й також зазнає коливання.

Політика реформ та її відповідність інтегральним характеристикам людини

Важливим є розгляд **П. Сорокіним** проблеми *політики реформування суспільства* в умовах його кризи. Політика реформ має виходити з інтегральної суті людини, яка водночас становить собою тваринний організм, наділений рефлексно-інстинктивним механізмом тіла, але також — істоту свідому, раціонально мислячу, що є надсвідомим творцем або духом. Отже, політика реформ має враховувати цю багатовимірну природу людини і не придушувати її базових інстинктів. Для цього необхідні:

- відповідність форми виробництва й розподілу благ гуманній суті людини;
- стимулювання державними функціями творчої активності населення;
- утвердження морально-правового порядку, єдиного для влади і для населення, для керманічів і для тих, ким керують.

Індустріальне суспільство й держава

6. Теорії індустріального і постіндустріального суспільства. Хоча ці теорії присвячені розгляду насамперед економічних станів суспільства, але й вони торкаються проблеми співвідношення економіки й політики, економічних процесів і державного управління. На загал основні положення цього типу теорій щодо політики й держави можна охарактеризувати таким чином. Для *індустріального суспільства* провідним був принцип *невтручання держави в економічний розвиток (laissez-faire)*, який мав регулюватися переважно ринком. У такому типі суспільства держава мала дбати про недоторканність приватної власності на засоби виробництва, свободу економічного вибору, конкуренції, а також основні напрями міжнародних відносин тощо. З часом у межах ще індустріального суспільства поволі відбувається розвиток і такої функції держави, як протидія монополізації виробництва і послуг, яка знаходить прояв у створенні державного антимонопольного законодавства й відповідних структур контролю за його дотриманням.

Постіндустріальне суспільство і зміна характеру держави та влади

Перехід до формування *постіндустріального суспільства* ступенево змінює уявлення про функції державної влади та напрями і зміст її економічної політики. *Влада поступово втрачає свій суспільний характер* в умовах, коли стара приватна власність на засоби виробництва змінюється новою власністю — на інформацію і знання. Посилюється і

стає дедалі активнішим *соціальне регулювання*. У цілому це призводить до перерозподілу й дифузії влади; у виробленні й ухваленні управлінських рішень участь тепер беруть зазвичай три суб'єкти: 1) держава; 2) спільноти й соціальні групи людей та їхні громадські організації; 3) окремі громадяни. Тенденція до зростання ваги й ролі середньої ланки — соціальних спільнот і їхніх організацій — дістала назву «ком'юнітаризації» (від англ. *community* — спільнота, громада) і часто аналізується в західній науковій літературі. Відбуваються зміни і щодо *поняття демократія*: якщо раніше основним принципом демократії була влада більшості, то тепер вважається, що й меншість (різноманітні групи меншин) має бути повноправним суб'єктом політики — тобто поняття демократії поглиблюється за змістом і розширюється просторово, передбачаючи прилучення до активної політичної діяльності нетрадиційних соціальних діючих осіб.

Пост-
модернізм
про владу

7. Постмодерністські уявлення про політичну сферу і владу. Постмодернізм також має свою пріоритетну сферу аналізу й опису суспільного життя; це — сфера культури. Але і в постмодерністських концепціях питання політики мають певне висвітлення. Звернімося до найважливішого аспекту постмодерністського тлумачення політичних реалій: *питання влади*. У розвиток концепції влади найбільший внесок зробив **М.Фуко**. Для нього влада — це втілена жага панування, що з усіх сторін оточує людину і фокусується на людині як на центрі застосування своїх сил. Найсуттєвішим у цій концепції **Фуко** є положення про необхідність критики «логіки влади й панування» в усіх їхніх проявах, оскільки влада є багатовимірним обмеженням людського ества і насильницьким способом формує (чи деформує) людську особистість у вигідному для неї вигляді, як слухняного виконавця владних рішень. Керуючи процесом формування своїх громадян, сучасна держава використовує не силу, а переважно суму знань і методів наук про людину — «мікрофізику влади». Кожна держава, використовуючи владу, формує своїх членів за допомогою свого «режиму істини», своєї «генеральної політики», які вона створює і примушує функціонувати як єдино істинні.

Таким чином, влада для **Фуко** є формою заборони і утисків, обмеження свободи людини; вона репресивна за характером і має бути подолана. Що ж прийде їй на заміну? Відповідь на це запитання міститься у працях іншого постмодерніста, **Ф.Лентріккії**; на його думку, об'єднання зусиль усіх критиків такої влади має призвести до її зміни владою розпорошеною, позбавленою єдиного центру та єдиної скерованості дій. Як бачимо, іншими словами, але в подібному спрямуванні

проблема дифузії влади розглядається і в постіндустріалістів, і в постмодерністів.

Завершуючи огляд різних соціологічних підходів до сфери політики, зазначимо, що вони були обрані з-поміж інших через їхнє велике значення для **аналізу політичних реалій сучасної України**. Це стосується і загального розуміння проблем політики, влади, держави, і тенденцій їхнього розвитку, і конкретних аспектів прояву їхньої взаємодії з іншими суспільними сферами. Наприклад, розвинені країни вже минули стадію ринкового розвитку і крокують у напрямку побудови суспільства неринкового, заснованого на неринкових цінностях, до постринкового типу соціального устрою. На жаль, у своїй стратегії «розвитку, який наздоганяє», політичні керманічі України обрали систему орієнтирів, яка належить ще індустріальній епосі, залишеній позаду всім цивілізованим світом. Тому замість використання уроків ринково орієнтованого розвитку, який насильно прищеплювався Україні і призвів до нечуваних злиднів і зубожіння її населення, та обрання сучасного вектора розвитку політичне керівництво країни свідомо чи позасвідомо штовхає її на довгий шлях побудови суспільства, оберненого в минуле. Прагнення ж сполучити ринкову економіку із соціальним захистом населення мають вигляд спроби поєднання кращих рис капіталізму й соціалізму і можуть бути поцінованими сьогодні радше як соціальна утопія.

Поняття і категорії соціології політики

*Соціологія
політики
як наука*

Соціологія політики є однією з галузей соціологічного знання, яка вивчає взаємозв'язки між суспільством і державою, суспільством і політичними інститутами, соціальні механізми влади, механізми впливів у суспільстві. У сучасній соціологічній літературі соціологія політики визначається як *теорія середнього рівня*, що концентрує свою увагу передусім на аналізі взаємодії політики й суспільства; її спеціальний розділ становлять методи і процедури дослідження політичних відносин, процесів і явищ.

*Співвідношення
соціології
політики
і політології*

На перший погляд соціологія політики й політологія (знання про політику) можуть видатися тотожними науковими дисциплінами, оскільки обидві вивчають політику й політичне життя суспільства, політичні процеси, політичні події і політичні суб'єкти з їхніми сутнісними характеристиками. Однак насправді це *дві самостійні науки*. Спробу розмежувати їх зробили американські дослідники **Р.Бендікс** та **С.Ліпсет**.

Ось їхній висновок: «Наука про політику (тобто політологія) виходить із держави і вивчає, як вона впливає на суспільство, тоді як політична соціологія виходить із суспільства і вивчає, як воно впливає на державу, тобто на формальні інститути, що слугують розподілу й здійсненню влади». Хоча цей висновок доволі схематичний і спрощений, все-таки він дає уявлення про специфіку саме соціологічного дослідження політичної сфери.

Політика як предмет дослідження в соціогуманітарних науках

Взагалі ж **політика** — настільки багатогранний феномен, що він досліджується багатьма соціогуманітарними науками. *Політологія* вивчає політику як цілісний об'єкт і внутрішні, притаманні лише їй закономірності владних відносин. *Філософія* досліджує політику як феномен світового розвитку і компонент людської цивілізації. *Юриспруденція* (або наука про право) вивчає галузь правових і державних норм та інститутів на їхньому стику. *Історію* цікавлять питання послідовно-хронологічного збирання й опису емпіричних фактів про розвиток політичних інститутів та ідей. *Психологія* звертається до тонкої матерії соціологічних механізмів і стереотипів політичної поведінки людей. **Соціологія** ж аналізує вплив соціального середовища на політичну сферу в цілому. Тому можна вважати, що соціологія політики утворилася на межі таких двох загальних наук, як соціологія і політологія. Маючи практично один і той самий об'єкт дослідження, ці науки використовують різні методи, стратегію і тактику досліджень політичного життя і політичної сфери суспільства.

Інші дослідники вважають, що в широкому сенсі політологія включає політичну соціологію і вони співвідносять як ціле і частина. *Політичну соціологію* цікавлять найперше взаємодії індивідів, соціальних спільнот і соціальних інститутів з огляду влади і впливів. Яким чином соціальні процеси знаходять свій вияв у політичних структурах, як здійснюється інституціоналізація соціальних рухів, які політичні впливи необхідні для підтримання соціальної стабільності й розв'язання політичних конфліктів, якими є оптимальні канали політичного самовираження для спільнот різного роду, якими є соціальні підстави переходу від одного політичного ладу до іншого — ці та інші питання становлять *предмет* соціології політики.

Предмет соціології політики

Отже, **предметом соціології політики** є соціальні механізми влади і впливів у суспільстві на різних етапах його розвитку і функціонування. Власне вивчення механізмів перетворення соціального в політичне, зокрема механізмів формування з соціальної спільноти політичного суб'єкта, і вирізняє соціологію політики з-поміж інших політологічних

дисциплін, таких, як політична економія (яка досліджує характер впливу економічних процесів на політичні структури) чи політична екологія (яка вивчає, в який спосіб деградація довкілля пов'язана з політичними процесами і впливає на них).

Предмет соціології політики та його складові

Інший погляд на предмет соціології політики дозволяє виокремити в ньому два рівні соціологічного аналізу:

- *дослідження соціальних аспектів функціонування політичної сфери* (взаємодії політичних і соціальних систем у процесі функціонування і розподілу влади, закономірностей протікання політичних процесів, розгортання політичних відносин включно з політичними конфліктами, функціонування політичних режимів, здійснення зовнішньополітичної діяльності, розвитку соціально-політичного прогнозування тощо), а також
- *вивчення характеристик політичної свідомості, поведінки, процесів формування політичної культури населення, взаємодії і взаємовпливів політичних реалій і національного характеру, ментальності того чи того народу тощо.*

Об'єкти дослідження в соціології політики

Соціологія політики має також свої власні *об'єкти*, події, процеси, суб'єкти політичної сфери. Водночас вона досліджує й ті об'єкти, які є в економічній, політичній і духовній сферах суспільства. Саме тому вона виходить за межі політології. Прикладом може бути соціологічний опис економічних суб'єктів, які виступають на політичній арені з метою впливати на органи влади (як-от страйки шахтарів з їхніми вимогами до уряду), або контент-аналіз політичної символіки якогось національного руху.

Поняття політичного суб'єкта

Надзвичайно важливою категорією соціології політики є *«політичний суб'єкт»*. Це поняття допомагає зрозуміти механізм перетворення соціального в політичне. Політичним суб'єктом може стати окрема людина (якщо вона бере участь у голосуванні на виборах, входить до політичної партії тощо), соціальна спільнота (наприклад, нація, котра виборює самостійну державу), соціальний інститут (наприклад, армія тієї чи тієї країни, яка здійснює державний переворот).

Політичні суб'єкти та їх різновиди

Російський соціолог **В.Амелін** називає три основні ознаки політичного суб'єкта:

- здатність ухвалювати політичні рішення;
- здатність реалізувати ці рішення у політичній практиці або контролювати їх реалізацію;
- спроможність відповідати за свої рішення.

Він же пропонує розрізняти політичні суб'єкти за *рівнем їхньої активності та соціальної підтримки*. У першому випадку вирізняються

політичні суб'єкти-генератори політичних відносин (тобто ті, що виробляють політичні рішення або ідеї) та носії цих відносин (тобто ті, що лише реалізують ззовні поставлені цілі). У другому випадку поділ іде на політичних суб'єктів-лідерів (які мають широку соціальну базу й підтримку багатьох людей, партій тощо) та звичайних громадян (які представляють лише самих себе). Отже, якщо соціологію можна визначити як спосіб вивчення суб'єктів загалом, то соціологію політики — як спосіб вивчення *суб'єктів* (людей, соціальних спільнот і соціальних інститутів) у *політиці*.

*Поняття
політики*

Що ж таке **політика**? Для одних — це яскраві політичні лідери, талановиті керманічі держави, які дбають за інтереси й потреби народу. Для других — це нескінченні двобої політичних партій, інтриги, політичні ігри, нехтування моральними нормами заради здобуття влади. Для третіх — це безліч різноманітних організацій і закладів, де кожний чиновник претендує на право керувати людьми. Всі ці неоднозначні судження свідчать про складність і різноманітність такого соціального явища, як політика, зумовлюють широкий спектр його визначень. Українські соціологи зазначають, що політика — це відносини, що включають згоду, підкорення, панування, конфлікт і змагання між соціальними спільнотами, людьми і державами. Соціологія політики вивчає проблеми влади, політичних прав і свобод з погляду конкретної людини, соціальних спільнот, прошарків і груп, громадських об'єднань і організацій, політичних партій тощо.

*Визначення
політики*

Українські соціологи наголошують, що політика є особливим видом регуляції соціального життя, який виникає на певному ступені розвитку людства у зв'язку з поглибленням соціальної диференціації. Розподіл праці, виникнення приватної власності, поглиблення етнічних, професійних, поселенських відмінностей призводить до того, що з'являються соціальні групи з різними, а то й несумісними інтересами. Для їх регуляції вже не досить норм моралі, звичаїв, традицій. Задля збереження цілісності спільноти або суспільства загалом та їх нормального функціонування стають необхідними більш жорсткі нормативні регулятори, які підтримуються вже не всезагальним осудом, а силою і примусом.

*Політична
сфера*

Для характеристики політичних явищ і процесів соціологія використовує цілу низку понять. Найбільш широким з них є «*політична сфера*», яке включає всі явища політичного характеру, простір, де відбуваються політичні процеси. Якщо політика — це специфічний вид діяльності людей, пов'язаний з утвердженням права індивідів, груп і спільнот на

управління суспільством, на владу, то політична сфера — це той простір, у межах якого політика здійснюється. Як зазначає відомий харківський соціолог **О.Якуба**, структура політичної сфери розкривається через поняття політичної свідомості, норм, організацій, закладів, політичних відносин.

*Концепція
соціальної
топології
П.Бурдьє*

Французькому соціологу **П.Бурдьє** належить *концепція соціальної топології*, яка дозволяє чітко уявити роль і місце політичної сфери серед інших підсистем суспільства, показати взаємозв'язок цих підсистем через *поняття влади*. Соціальний світ становить собою багатовимірний простір, побудований за принципом диференціації і розподілу засобів і властивостей, які спроможні надавати їхньому володареві силу і владу у відповідному секторі (сфері) соціального простору. Соціальний простір складається з декількох полів, у кожному з яких існує певний капітал (влада) — економічна, соціальна, суто політична. Кожний вид капіталу (наприклад, політичний) є владою над відповідним полем, а позиція кожного індивіда чи групи визначається розподілом влади в цьому полі. Сукупність існуючих у політичному полі позицій становить собою процес і результат альянсів і конфліктів у боротьбі за домінування у сфері політики, за встановлення панування в системі владних відносин, за збереження чи трансформацію існуючих владних структур і систем державної влади. При аналізі політичного поля (сфери), на думку **П.Бурдьє**, слід враховувати співвідношення політичного попиту і пропозиції в будь-який момент, з одного боку, та певну політичну позицію індивіда або групи, що визначається залежно від цього співвідношення, — з другого. Цим і зумовлюється логіка поведінки та боротьби у політичному полі (сфері).

*Поняття
влади*

Отже, центральним поняттям, яке зв'язує всі інші, є поняття *влади*. Це зумовлено тим, що боротьба за здобуття влади та її здійснення є змістом політики, її основою. **М.Веберу**, який вводить до наукового обігу багато положень соціології політики, належить визначення політики як прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади (чи йдеться про відносини між державами, чи всередині держави, чи між групами людей). Інший відомий соціолог **Р.Арон** також визначає політику як боротьбу за владу та пов'язані з нею переваги.

У соціологічній літературі існує декілька *визначень влади*, які розробляються представниками різних соціологічних шкіл і напрямів. Біхевіористи вважають, що влада є певним типом поведінки, заснованим на можливості зміни поведінки інших людей (**Х.Саймон**). Інструменталістські визначення трактують владу як можливість використання

певних засобів, зокрема насильства (**Е.Каплан, Г.Лассвел**). Згідно з телеологічними визначеннями, влада — це досягнення певних цілей і одержання накреслених результатів (**Т.Парсонс**). Структуралісти визначають владу як особливого роду відносини між тим, хто управляє, і тим, хто виконує накази і розпорядження (**М.Дюверже**). Влада також визначається як вплив, що чиниться на інших (**Е.Бенфілд**). Нарешті, є конфліктологічне розуміння влади, що зводиться до можливості прийняття рішень, які регулюють розподіл благ у конфліктних ситуаціях (**Г.Лассвел**). Польський соціолог **Є.Вятр**, який наводить ці визначення, наголошує, що вони зосереджують увагу на якомусь одному аспекті явища влади, якійсь одній її характеристиці. Спробу поєднання декількох визначень влади робить **Н.Смелзер**: «Влада, — пише він, — передбачає здатність нав'язувати свою волю іншим і мобілізувати ресурси для досягнення поставленої мети».

Виміри простору політичної влади

Говорячи про *простір політичної влади*, **В.Амелін** зазначає, що він характеризується трьома основними вимірами, кожний з яких пов'язаний з політичним суб'єктом (під яким у цьому разі мається на увазі індивід). Перший вимір утворюється за допомогою відносин політичного суб'єкта і тієї соціальної спільноти, інтереси якої він представляє — «віль предстванництва». Другий становить собою різноманітні відносини політичного суб'єкта і соціальних інститутів суспільства, «панівної еліти» (**Р.Мілс**) — «інституціональна віль». Третій — «технології» вирішення суспільних проблем політичним суб'єктом — «віль політичної діяльності». Всі ці відносини сприяють посиленню суб'єктності «агентів» і «діячів» політики, незалежно від того, чи є ними особистість, чи спільнота. Завдяки своїм представникам соціальна спільнота усвідомлює себе як самостійно діючий суб'єкт, від рішень і дій якого залежить життя суспільства в цілому. Так було з українською нацією, яка силами її найкращих представників виробила національну ідею, вершиною якої стала вимога створення незалежної самостійної держави. Саме з часу вироблення національної ідеї і висунення політичних вимог українська нація може вважатися реально діючим суб'єктом історії.

Взаємозв'язок політики й культури

Політика тісно пов'язана з такими сферами життя суспільства, як *культура і економіка*. Тому варто зупинитися докладніше на деяких аспектах цього взаємозв'язку. Аналізуючи роль традицій *культури* в соціологічному аналізі політичних відносин, Є.Вятр вирізняє такі принципові положення:

- політика є частиною культури, оскільки в політичній діяльності проявляються певні цінності і певні усталені зразки поведінки; ми

зможемо зрозуміти інтереси й сили, що існують нині, лише враховуючи модифікуючий вплив минулого;

- влада як центральне явище світу політики може одночасно розглядатись і як *частина світу культури*; погляд на політику крізь призму культури дозволяє краще зрозуміти, яка влада, якою мірою, коли і для кого є цінністю, а також яким є співвідношення між різними цінностями, наприклад, владою і престижем, владою і релігійними цінностями, владою і мораллю;
- відмінність культур народів світу дає можливість зрозуміти, чому в ньому існують *різні політичні системи*; чому деякі політичні системи, які ефективно діють в одній країні, не спрацьовують в іншій; чому одні й ті самі політичні дії мають успіх в одних країнах і зазнають поразки в інших. У цьому плані варто замислитися над бездумним запозиченням зарубіжних (переважно західних) моделей і візців розвитку для реалій України. Адже, маючи свою багатовікову специфіку історичного життя, наша країна здатна обрати свій самобутній шлях поступу, відповідний її внутрішнім силам і потенціям;
- зміни в політичних відносинах впливають на *риси національного характеру* і, навпаки, національний характер того чи того народу відчутно впливає на перебіг політичних процесів, політичну поведінку людей і політичний устрій. Поразки багатьох реформаторів стануть зрозумілими, якщо збагнути, що вони не враховували взаємозалежності рис національного характеру й особливостей ладу, який вони мали намір створити. Тому нині, коли в Україні відбуваються процеси державотворення та наповнюється реальним змістом поняття суверенності, слід замислитися над увідповідненням організаційних форм політичного життя з національним характером народу в його кращих рисах.

Взаємозв'язок
політики
й економіки

Взаємозв'язок *політики й економіки* також надзвичайно сильний. Але вчені по-різному трактували ці обопільні впливи. У соціологічній концепції марксизму міститься висновок про вторинність політики, її залежність від економіки. Виходячи з примату економічних інтересів, що визначаються відносинами власності, **К.Маркс** акцентував на прямій залежності політичної надбудови від економічного базису. На його думку, клас, який панує економічно, повністю тримає в руках головний політичний інститут — державу. Відповідно і зміни у політичній сфері в кінцевому підсумку визначаються особливостями глибинних економічних процесів. Однак французький соціолог **Р.Арон** робить висновок про пріоритет політики над економікою. Як один із засновників теорії

«індустріального суспільства, він порівнює різні види індустріальних і постіндустріальних суспільств і наголошує, що їхні характерні риси залежать насамперед від політики; що для людини політика є більш значущою, оскільки дає права і можливості проявити, реалізувати себе насамперед як суб'єкт політичних відносин.

Трохи інший аспект дослідження взаємозв'язків між економікою і політикою обирає американський учений **С.Ліпсет**. Його дослідження дали змогу простежити *співвідношення рівня економічного розвитку й демократії та стабільності суспільства*. Висновок С.Ліпсета полягає в тому, що в суспільствах із найрозвиненішою порівняно з іншими економікою (головним чином у Європі й Північній Америці) зазвичай існує стабільна демократія, тоді як у країнах із менш розвинутою економікою переважають нестабільні демократії і диктаторські режими. Більшість західних дослідників погоджується з думкою про позитивний взаємозв'язок між рівнем економічного розвитку і стабільністю, а також демократичними інститутами. Очевидно, це є слушним і щодо сучасної України, де економічні негаразди і кризові явища перехідного періоду тісно переплітаються з політичною напруженістю і протистоянням різних політичних сил.

Основні складові соціології політики

Основні складові соціології політики

Оскільки політика — явище складне і багатогранне, то й **структура** соціологічного знання про неї є складною і розгалуженою. З огляду на це дослідники вирізняють такі *внутрішні складові соціології політики*, як соціологія політичних рухів і партій; держави; політичної свідомості і політичної поведінки; міжнародних відносин тощо. Зупинимось докладніше на деяких із них.

Соціологія політичних партій і рухів

Коли йдеться про *соціологію політичних рухів і партій*, то наголошується насамперед на їхній типології та понятті політичної системи. *Політичні рухи* організовуються суспільними силами, які намагаються змінити існуючий соціальний лад або закріпити його через здійснення тиску на уряди чи шляхом боротьби за владу. *Політична партія* є політичним рухом, який має високий ступінь організації і прагне до реалізації своїх цілей, борючись за владу або за здійснення цієї влади в соціальній практиці. **Є.Вятр** будує типологію політичних рухів, виходячи з різних критеріїв. Якщо брати до уваги *роль суспільних класів у створенні політичних рухів*, то можна вирізнити рухи, які мають класовий (робітничий, селянський рух тощо), міжкласовий (національно-визвольний рух) і

позакласовий характер (політичні рухи, в яких беруть участь професійні групи або соціальні прошарки).

Типологія
політичних
рухів

Якщо йдеться про *ставлення до існуючого політичного устрою*, то з цього погляду можна вирізнити:

- *консервативні* політичні рухи (які прагнуть зберегти існуючий стан речей);
- *реформаторські* (які стоять на позиціях збереження певного політичного устрою, але вважають за потрібне вдосконалити його);
- *революційні* (які відкидають існуючий лад і мають намір замінити його іншим);
- *контрреволюційні* (які скеровані проти певного політичного ладу, що встановився внаслідок перемоги революційних або реформаторських рухів, і мають на меті замінити його попереднім устроєм).

Якщо критерієм є *ступінь і форма організації політичних рухів*, то соціологічному аналізу піддаються стихійні, слабоорганізовані політичні рухи, рухи з високим ступенем організації. Найпоширенішою нині формою останніх є **політичні партії**.

Класифікація
політичних
партій

Є.Вятр пропонує свою класифікацію політичних партій.

1. Залежно від *класового характеру* вони поділяються на:
 - 1.1. класові (робітничі, селянські, буржуазні, поміщицькі, дрібно-буржуазні тощо);
 - 1.2. міжкласові (буржуазно-поміщицькі);
 - 1.3. партії класоподібних груп (складаються з представників певних прошарків і груп).
2. Залежно від *типу організаційної побудови* — на:
 - 2.1. кадрові (виражають інтереси та ідеї правлячого класу і спираються на існуючі соціально-політичні структури; їх кінцева мета — перемога на виборах за допомогою впливових політичних осіб — нотаблів);
 - 2.2. масові (формуються на ґрунті певного світогляду і звернені до великих соціальних груп, релігії, ідеології).
3. За *місцем, яке партії посідають у системі влади*:
 - 3.1. легальні;
 - 3.2. нелегальні.
4. Залежно від *домінуючої ідеології*:
 - 4.1. ідейно-політичні (революційні, реформістські, консервативні, реакційні);
 - 4.2. прагматичні (скеровані на вибори);
 - 4.3. харизматично-вождистські (наприклад, фашистські; цей різновид, виходячи з веберівського розуміння вождистської

Політичні
партії
сучасності

харизми, вводить до наукового обігу французький соціолог **М.Дюверже**).

Безперечно, запропонована **Є.Вятром** типологія політичних партій дещо застаріла, хоча основні її пункти зберігають своє значення і дотепер. У сучасних умовах до перелічених партій дослідники цієї проблеми додають *нові різновиди*. Наприклад, уже згадуваний французький учений **М.Дюверже** обґрунтовує поділ партій на парламентсько-електоральні й непарламентські. Для партій першого типу завоювання місць у парламентських асамблеях є сутністю життя, причиною існування і вищою метою. Для непарламентських партій, очевидно, парламентська й виборча діяльність не є головними цілями, — вони існують заради досягнення інших політичних, культурницьких, соціально-економічних цілей.

Залежно від статусу в політичній системі партії поділяються на урядові (і до того ж консервативні, бо прагнуть зберегти владу у своїх руках) і опозиційні (або радикальні, бо прагнуть усунути правлячі партії від влади).

Функціональний критерій зумовлює поділ на партії «індивідуального представництва» (які концентрують свою діяльність на доборі кандидатів на виборні посади) та «соціальної інтеграції» (метою яких є згуртування довкола своїх гасел різнорідних верств населення).

Відмінності в організаційній побудові дозволяють вирізнити так звані децентралізовані (наприклад, консервативні й ліберальні в Західній Європі та США), централізовані (наприклад, соціалістичні партії континентальної Європи) і строго централізовані (комуністичні і фашистські) партії.

Нетрадиційні
типи
політичних
партій

Учені Львівщини, яким належить сучасний підручник з політології під редакцією **О.Семківа**, зазначають, що в повоєнні роки з'явилися *нові, нетрадиційні типи партій*, які формувалися на ґрунті раніше невідомих соціальних рухів — екологічного, антивоєнного, жіночого тощо. Саме такою партією є партія «зелених», метою якої є вплив на владні структури щодо забезпечення належної державної екологічної політики і захисту довкілля.

Політичні партії, що обстоюють більш-менш прогресивні доктрини, прийнято називати лівими, реакційні — правими, а ті, що ймають проміжне становище, — партіями центру. **М.Дюверже**, однак, як і багато інших західних учених, не визнає поділу на ліві і праві партії за ідеологічними ознаками і вважає таку диференціацію умовною, придатною лише для схематичного опису політичного спектру.

Політична система

Партії є важливим елементом *політичної системи*, до якої, крім них, входять політичні інститути, а також політичні ролі, відносини, процеси, принципи політичної організації суспільства, політична свідомість, політична культура тощо. Як наголошують українські соціологи, політична система суспільства визначається:

- класовою природою, соціальним устроєм, формою правління (парламентського, президентського);
- типом держави (монархія, республіка);
- характером політичного режиму (демократичним, тоталітарним, авторитарним);
- характером соціально-політичних відносин (стабільних або нестабільних, конфліктних або консенсусних);
- характером політико-правового статусу держави (конституційна, з розвиненими або нерозвиненими правовими структурами);
- характером політико-ідеологічних і культурних відносин (відкритих або закритих із паралельними, тіньовими, маргінальними структурами чи без них);
- історичним типом державності;
- етнічною структурою тощо.

*Три підходи до розуміння політичної системи**Структурний функціоналізм*

Американський вчений **Г.Кінлох** вирізняє три підходи до розуміння політичної системи. Згідно зі *структурно-функціоналістським* підходом (**Т.Парсонс** та інші) політична система становить собою усталену структуру, що складається з держави та її органів, політичних партій, засобів масової інформації, корпорацій тощо. Вона націлена на усунення дисфункцій і розладів у соціальній сфері через застосування важелів влади та інших засобів узгодження. У такому разі політичний процес розуміється як функціонування системи в цілому в узгодженості з її окремими елементами зокрема. Це дозволяє уявити політичні процеси та інститути як природні та необхідні. Певними вадами такого підходу є акцент на стабільності і сталості системи та виведення з поля аналізу основного двигуна політичних змін — політичних суб'єктів.

Конфлікто-логічний підхід

Згідно з *конфліктною моделлю* (**Р.Дарендорф** та інші) політична система — це передовсім відкритий простір зіткнення соціально-політичних суб'єктів. Політичний процес у цій моделі — це процес боротьби за владу, статуси і ресурси між соціальними групами і спільнотами. Але, з другого боку, це й процес формування політичних механізмів розв'язання і попередження конфліктних ситуацій. Акцент на динаміці та ролі політичних суб'єктів, утім, не супроводжується проницанням у мотиви участі в політичних акціях, у соціально-психологічні основи конфліктної поведінки.

Біхевіоризм

Соціально-біхевіористська модель політичної системи (**Г.Блумер, П.Блау** та інші) розглядає її з погляду ефективності каналів і мотивів політичної активності. Тут політична система — це сукупність механізмів підтримки певної структури цінностей і зразків поведінки, а політичний процес — насамперед політична участь окремої людини, соціальних груп і спільнот у вирішенні їхніх проблем. У межах цього підходу аналізуються форми і типи політичної поведінки, умови і чинники, що змушують людей займатися політикою.

Види і типи політичних систем

Американські соціологи **Г.Алмонд і Д.Пауелл** поділяють політичні системи на *примітивні, традиційні і сучасні*. Сучасним політичним системам притаманні диференційовані урядово-політичні структури (законодавчі, виконавчі, судові органи), а також диференційовані політичні інфраструктури: політичні партії, зацікавлені групи, засоби масової комунікації. Такі системи, своєю чергою, поділяються на два основні типи. Перший — це демократичні політичні системи, в яких замість «культури підкорення» домінує «культура участі», а «піддані» перетворюються на «учасників». Другий тип — це авторитарні системи, засновані на змішаній політичній культурі «підкорення-участі». Серед них розрізняють чотири різновиди: а) радикально-тоталітарні (колишній СРСР); б) консервативно-тоталітарний (нацистська Німеччина часів Другої світової війни); в) консервативно-авторитарні (Іспанія часів диктатури Франко); г) авторитарно-модернізовані (Бразилія).

Соціологія держави

Соціологія держави є важливою складовою соціології політики й охоплює такі питання: генезис і функції держави, її типи і форми; склад, структура і функції держапарату.

Поняття держави

У науковій літературі дається трояке розуміння поняття «*держава*»:

- як організація великої суспільної групи (тут синонімами терміна «*держава*» є слова «країна», «народ», «суспільство», «вітчизна»);
- як відносини політичної влади (сукупність зв'язків між громадянами та органами держави, між органами держави — урядом і парламентом, між ними й політичними партіями; таке розуміння зводиться до поняття «*влада*»);
- у вузькому сенсі слова «*держава*» ототожнюється виключно з виконавчо-розпорядними адміністративними органами і з системою правових норм, на основі яких вони функціонують.

Походження держави

Львівські дослідники **В.Піча і Б.Стеблич** описують різні погляди на *походження і виникнення держави*. Згідно з теологічною теорією держава породжена Божою волею; такі уявлення містяться в ідеології релігій Стародавнього Сходу, середньовічних монархій, католицької церкви,

ісламської релігії тощо. Патріархальна теорія обґрунтовує положення про те, що держава — результат історичного розвитку сім'ї, а абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в родині (**Арістотель** та інші). Договірна теорія доводить, що держава виникла внаслідок угоди між людьми; її появі передував стан «війни всіх проти всіх» (**Т.Гоббс**). Психологічна теорія пояснює державу особливими властивостями психіки, зокрема психологічною потребою людей у підпорядкуванні (**Г.Тард**). Теорія насильства трактує походження держави актом насильства, завоюванням одного племені іншим; з метою закабалення поневолених і створюється особливий апарат примусу — держава (**Л.Гумплович**). За теорією марксизму, держава виникла разом із поділом суспільства на класи і є органом влади економічно пануючого класу.

Н.Смелзер визначає *державу* як частину суспільства, яка володіє владою, силою та авторитетом, потрібними для розподілу ресурсів і засобів, які підтримують певну соціальну систему. Він же зазначає, що прибічники конфліктологічних пояснень держави основну увагу приділяють конфліктам і боротьбі різних груп за обмежені ресурси, тоді як в теорії функціоналізму головне значення надається тим аспектам політичної влади, які засновані на співробітництві. На відміну від **К.Маркса**, який акцентував на державі як на засобі зміцнення й захисту влади правлячого класу, функціоналіст **Т.Парсонс** вважає, що суспільство й держава цивілізують та морально вдосконалюють людську натуру; що політичне життя є радше процесом координації, аніж боротьбою між класами за контроль над ресурсами.

Держава як соціальний інститут і одночасно політична організація має свої прикметні *ознаки*:

- наявність певної *території*, кордонами якої обмежена ця держава і на соціальному просторі якої існує територіально-державна спільнота людей;
- *відокремлення публічної влади від суспільства*, її неспівпадіння з організацією всього населення, поява прошарку професіоналів-управлінців;
- *суверенітет*, тобто верховна влада на певній території, яка володіє винятковим правом видання законів, розпоряджень і норм, обов'язкових для всього населення;
- існування особливої *системи органів і установ*, котра в сукупності утворює механізм держави — органи законодавчої, виконавчої, судової влади, апарат примусу: армія, поліція (міліція), органи безпеки тощо;
- *монополія на стягнення податків* із населення, що необхідні для утримання чисельних службовців і для матеріального забезпечення

Конфлікто-
логічний
і функціо-
нальний
підходи
до держави

Ознаки
держави

Форми
держави
за Смелзером

державної політики: економічної, соціальної, культурної, освітньої, зовнішньої тощо;

- наявність *права*, тобто обов'язкових норм і правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою і таких, що об'єднують її громадян у певний правовий союз (громадянство).

У працях **Н.Смелзера** також розглядаються основні *форми держави*, до яких він зараховує:

- *тоталітарну державу* (така держава прагне повністю підкорити собі громадян, придушуючи і контролюючи всі інші соціальні інститути суспільства, навіть первинні групи, як-от сім'я або друзі. Американські дослідники **С.Фрідріх** та **З.Бжезинський** називають шість основних особливостей тоталітарної держави: панування і широке поширення однієї ідеології; однопартійна система з одноосібною диктатурою і придушенням опозиційних партій; широке застосування терору; контроль над засобами масової інформації; розпорядження зброєю і монополія на її застосування; контроль над економікою з державним економічним плануванням і доведенням завдань до кожного підприємства);
- *авторитарну державу* (в якій влада зосереджена в руках монарха або диктатора, які правлять за допомогою сили; такі режими подібні до тоталітарних, але є набагато слабшими від них: допускається існування різних політичних партій та інших ідеологій, менше контролюється приватне життя тощо);
- *демократичну державу* (сучасна демократія зазвичай асоціюється з представницькою демократією, коли народ на певний термін передає владу своїм представникам, що мають переобиратися; для таких держав характерними є, згідно з **Н.Смелзером**, віра у високу значущість особи, утвердження рівності і справедливості, важливе значення індивідуалізму загалом; наявність конституційного уряду, законодавства про розподіл та обмеження політичної влади; загальна згода громадян бути керованими представниками, обраними ними, періодичність виборів, підзвітність державних чиновників та обмеження терміну їх повноважень і, нарешті, наявність лояльної опозиції з її багатопартійною системою і можливістю вільно висловлювати свою думку).

Функції
держави

Суть держави виявляється в її *функціях* як основних напрямках діяльності. До них належать: регулювання економічного життя, культурно-виховна функція, сприяння розвитку освіти і науково-технічного прогресу, забезпечення обороноздатності країни, співробітництва з

іншими державами й народами. На думку **Є.Вятра**, до цих основних *внутрішніх і зовнішніх функцій* слід додати функцію формування нації в тих випадках, коли держава є інструментом національної інтеграції. Це зауваження польського соціолога важливе для сучасних процесів націотворення в Україні, коли держава відіграє консолідуючу роль у суспільстві, сприяючи створенню сучасної нації в сенсі території і громадянства, що закріплено в новій Конституції країни. Такої ж думки дотримується при аналізі етнонаціональних процесів в Україні й відомий американський вчений **О.Мотиль**.

Соціалізація
в політичній
сфері

Інші внутрішні напрями соціології політики також дають цікавий матеріал для аналізу політичної сфери і політичного життя суспільства. Зокрема, в *соціології політичної поведінки* досліджуються, поряд з іншими, процеси *політичної соціалізації*, внаслідок якої молоде покоління набуває певної політичної ролі. Політична соціалізація відбувається у багатьох сферах життя: в сім'ї, групі однолітків, школі, політичній організації, армії тощо, її інструментами є безпосередній виховний вплив, опосередкований приклад інших людей, вплив політичної пропаганди, власний політичний досвід. **Р.Доусон і К.Превіт** додають до цього ще вплив засобів масової інформації.

Особливості
політичної
соціалізації

Взагалі в працях американських соціологів наголошується, що політична соціалізація *починається в сім'ї* і є складовою загального процесу виховання. Батьки і старші члени сім'ї передають дитині не лише певні політичні погляди, а й зразки політичної поведінки: від них дитина вперше отримує приклади участі або ухилення від участі в політичному житті, перші емоційні і раціональні оцінки. Отже, вже в сім'ї відбувається кристалізація основних рис майбутньої політичної поведінки індивіда. На думку **Д.Істона і Р.Хесса**, політична поведінка дорослої людини великою мірою зумовлена досвідом її дитинства: період формування майбутньої політичної орієнтації індивіда припадає, за їх підрахунками, на час між третім і тринадцятим роками життя. **Н.Смелзер** додає, що у віці від 9 до 13 років починається важливий етап формування політичних поглядів. Дев'ятирічні й десятирічні діти схильні здебільшого ототожнювати уряд із особистостями на зразок президента; вони довіряють уряду і вважають, що він діє на благо народу. Діти старшого віку засвоюють абстрактніші загальні питання: більшість із них надає перевагу певній політичній партії або називає себе незалежними. Але з часом з дітьми відбувається одна з найдивніших, як пише Смелзер, змін: вони втрачають довіру до уряду.

*Політичний
конформізм
і нонкон-
формізм*

Така ситуація може бути наслідком декількох *причин*: родинні впливи на практиці можуть послаблюватись, або й вступати у суперечність із впливами груп однолітків чи, як ми це нині називаємо, впливами «вулиці». Діти дорослішають, і під впливами засобів масової інформації дають змогу виробляти власні політичні смаки й уподобання. У більшості сімей виростають зазвичай *політичні конформісти* (від лат. *conformis* — подібний) — тобто діти засвоюють від батьків позитивне ставлення до існуючого ладу, поширені в суспільстві політичні норми і взірці поведінки. Та у випадках зіткнення різних впливів — батьківських, однолітків, вулиці, школи тощо — починають переважати не лише втрата довіри до уряду й політиків, а й явища *нонконформізму* (або непогодження з існуючими політичними цінностями і прямиї протест проти них та існуючої системи).

*Соціологія
політичної
свідомості*

Політичний конформізм дітей, підлітків, юнацтва, молоді поширений у стабільних суспільствах, що перебувають у стані рівноваги і добробуту. У таких суспільствах домінуючий ефект політичної соціалізації сім'ї збігається з вимогами системи, тобто зміцнює конформізм. І навпаки, коли суспільство перебуває у стані кризи, соціалізація, що здійснюється у сім'ї, призводить швидше до бунту і протесту молодих проти чинних норм, навіть якщо ці норми пропагуються родинними авторитетами. Особливо болісним є такий стан дитини, коли норми, ідеали й цінності, якими живе її сім'я, вступають у суперечність із брудом реального життя. Ці та схожі питання вивчає *соціологія політичної свідомості*. Отже, різноманітність політичного життя зумовлює його вивчення не лише окремими соціогуманітарними науками, а й спеціальними підрозділами соціології політики.

Соціологічні дослідження політичних процесів в Україні

*Соціологічні
центри
України
та їхні
дослідження
політичних
реалій*

Серед усіх проблем суспільного життя в сучасній Україні найбільш дослідженими на емпіричному рівні є, мабуть, проблеми політичні. У країні утворилися й успішно функціонують декілька *висококваліфікованих соціологічних центрів*, що систематично відстежують процеси і явища у сфері політики. До них належать Інститут соціології, який плідно співпрацює із соціологічною службою Центру «Демократичні ініціативи» та службою СОЦІС-Геллап; Український центр економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова; Український інститут соціальних досліджень; Київський міжнародний інститут соціології в Університеті «Києво-Могилянська академія» (КМІС) та інші. Для

соціологічної характеристики сучасних політичних реалій України в даній частині теми використовуються результати багаторічного соціологічного моніторингу громадської думки населення країни, здійснені під керівництвом Є.Головахи й Н.Паніної й узагальнені за період з 1994 до 2003 рр., матеріали багаторічних досліджень співробітників КМІСу на чолі з В.Хмелько, а також дані поточних щомісячних досліджень Центру ім. О.Разумкова.

*Конституція
про Україну
як державу*

Згідно з Конституцією Україна є **суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою**. Україна проголошується у ст. 5 першого розділу Конституції **республікою**. Реально ж сучасна Україна є президентсько-парламентською республікою, в якій уся повнота влади (крім, мабуть, законодавчої) належить нині Президентові. Це дає підстави багатьом політологам і соціологам вважати, що в Україні фактично сформувалася авторитарна президентська республіка з виштовхуванням парламенту на узбіччя політичного життя. Що ж до думки з цього приводу пересічних громадян, то більшість (52,5% 1994 р. та 58,8% 2001 р.) цілком задовільняє така ситуація; вони вважають, що Президент повинен мати всю повноту влади, керувати урядом і відповідати за внутрішню й зовнішню політику країни, як це є, приміром, у США. Думка, що Президент має розділити владу з прем'єр-міністром, призначеним за згодою парламенту, як-от у Франції, є близькою для кожного десятого респондента. Німецька модель, згідно з якою Президент очолює країну радше як «національний символ» і фактично не має реальної влади (її зосереджує у своїх руках прем'єр-міністр, обраний парламентом), дістала підтримку лише 5–6% опитаних. Ті, що вважають інститут президентства необов'язковим для України взагалі, також становлять лише 5–6% опитаних. Отже, перебрання українським Президентом на себе більшості владних повноважень здійснюється великою мірою за мовчазної підтримки більш ніж половини населення.

*Діяльність
Президента
в очах
громадян*

Строкатішою є картина уявлень респондентів *про основні напрями діяльності Президента*. Першість за кількістю голосів має група опитаних, яка вважає, що Президент повинен здійснювати політику соціальної справедливості й повної рівності всіх громадян (33,1% 1994 р. і 35,3% — 2001 р.). Другою за чисельністю є група, представники якої сподіваються, що Президент має бути послідовним демократом і йти шляхом ринкових реформ (відповідно 19,5% і 25,8%). Для третьої групи опитаних не мають значення переконання Президента; для них важливо, аби він був сильною, видатною особистістю (14,9% і 16,4%). Очевидно, ці три групи символізують три політичні орієнтації: соціалістичну, капіталістичну і

авторитаристську. Не можна не додати, що існує ще чисельна, до 22% опитаних, четверта група — тих, хто не зміг сформулювати своєї позиції. Так само очевидними є внутрішні поділи українського суспільства на прихильників кожної із цих трьох політичних альтернатив соціально-політичного розвитку, а також на пасивну масу, що зумовлює труднощі у досягненні політичної згуртованості громадян. А це, своєю чергою, відкриває широкий простір для політичної гри верхівки, її маневрів і маніпуляцій з громадською думкою і настроями широких верств населення країни.

Стан прав і свобод людини в Україні очима респондентів

Говорячи про сучасні політичні реалії України, слід особливо вказати ще на одну характерну особливість, пов'язану з розбіжностями норм Конституції з повсякденною життєвою практикою пересічних громадян. Ідеться про *права та свободи людини*, задекларовані у статтях другого розділу. З року в рік зростає кількість громадян, які скаржаться на численні порушення прав людини: якщо 1995 р. це відчули на собі 53,2% опитаних, то 2003 р. — вже 60,6%. За цих обставин ставлення людей до політики, політичних партій, держави, органів влади дедалі більше набирає негативістських форм або обертається втечею у приватне життя.

Політика у життєвих пріоритетах громадян

Це підтверджується даними конкретно-соціологічних досліджень про місце, яке посідає *політика серед життєвих цінностей та уподобань населення країни*. Дослідники Центру ім. О.Разумкова запропонували респондентам визначити важливість для них різних аспектів життя і ступінь їх задоволеності цими аспектами в цілому. Респондентам для оцінки було запропоновано перелік 18 різноманітних аспектів життя. Виявилося, що станом на 2000 р. у цьому переліку політика на останній, 18-й позиції: лише для 43,1% опитаних вона є важливою і лише 31,1% респондентів задоволений політичним аспектом свого життя. Отже, сфера політики не є пріоритетною для більшості громадян країни.

Ступінь зацікавленості політикою

Водночас не можна беззастережно стверджувати, що політика — це сфера життя громадян країни, якою вони зовсім не цікавляться. За даними моніторингу громадської думки Інституту соціології, постійно *зацікавленими політичними проблемами* у 2003 р. можна вважати 11,6% населення країни; ще 70,2% опитаних цікавляться політикою інколи. З чверті до 18,0% опитаних зменшилася питома вага тих, кого політика зовсім не цікавить.

Політичні ідеали громадян України

Ступінь зацікавленості політикою можна уявити, проаналізувавши відповіді на запитання про наявність чи відсутність для людини певних *політичних ідеалів*, які заслуговують на підтримку громадян. Виявляєть-

ся, що лише близько 6% опитаних вважають, що такі ідеали існують і важливі для них. 40,9% опитаних 1994 р. і 44,9% — 2001-го зазначили, що такі ідеали для них не існують. Приблизно чверть респондентів не змогли відповісти на це запитання. Отже, виявляється, що ступінь зацікавленості політичним життям більшості населення є досить слабким, поверховим, пасивно-споглядальним, без чітко визначених політичних ідеалів і прагнення домогтися їх реалізації у житті.

Ставлення до соціального устрою

Інше питання мало на меті з'ясувати, який же загальний вектор політичних спрямувань опитаних. Одержані результати подано в табл. № 1.

Табл. № 1.

Ставлення респондентів до бажаного соціального устрою (у %)

	1994	2001	2003
1. Підтримую прихильників соціалізму	22,1	23,6	25,7
2. Підтримую прихильників капіталізму	12,7	12,9	10,6
3. Підтримую і одних, і других, аби уникнути конфліктів	23,7	17,6	23,4
4. Не підтримую нікого з них	20,0	24,2	22,3
5. Важко визначити	19,3	18,3	16,1

Як бачимо з таблиці, характерна для загальних політичних орієнтацій населення країни *строкатість їхніх політичних уподобань*, коли майже рівними групами представлені різноманітні політичні преференції при невеликій перевазі прибічників соціалізму і тих, хто взагалі не має чітких уявлень про соціальний устрій, у якому він хотів би жити. За ці роки рівень політичної культури приблизно п'ятої частини населення залишився в зародковому стані, оскільки вони навіть не спромоглися висловитися із зазначеного приводу.

Підтримка політичних напрямів

Варто зіставити кількість прибічників різного соціального устрою з кількістю тих, хто визначився в політичному плані та підтримує політичний рух певного спрямування. Ці дані подані в табл. № 2.

Табл. № 2. *Важливість для респондентів певного політичного руху (у %)*

	1994	2001	2003
1. Комуністичний	10,3	15,2	14,6
2. Соціалістичний	10,7	6,2	10,9
3. Соціал-демократичний	5,0	7,6	12,3
4. Націоналістичний	2,0	2,1	1,4
5. Національно-демократичний	6,4	6,7	7,9
6. Жодний	12,3	13,0	13,2
7. Я ще не вирішив	17,9	18,9	16,3
8. Я не розумію жодного з цих напрямів	27,6	24,8	16,3

З порівняння таблиць зрозуміло, що питома вага тих, хто обстоює повернення до соціалізму, приблизно збігається з питомою вагою прибічників комуністичного і соціалістичного напрямів у політиці; загалом вони становлять трохи більше п'ятої частини респондентів і є досить сталою величиною. *Політичні уподобання* ж інших — найрізноманітніші; крім представлених у таблиці напрямів у анкеті були названі також ліберальний, анархістський, релігійний, християнсько-демократичний та інші, але вони не здобули суттєвої підтримки опитаних. У цілому визначилися з своїми політичними уподобаннями лише 42—43% респондентів і 1994 р., і 10 років по тому. Водночас більшість опитаних за ці роки або ще не визначилася, або й не задумувалася над такими питаннями взагалі.

Ставлення до багатопартійності в Україні

Ще конкретніше запитання мало на меті отримати відповіді про доцільність існування в Україні *багатопартійної системи*, в якій би ці напрями мали свою персоніфіковану репрезентацію. Думки опитаних знову розділилися в такому співвідношенні: за існування багатопартійності висловилося 1994 р. 36,1%, а 2003-го — лише 24,3%, проти — відповідно 29,8% і 45,3% респондентів, тобто розчарування щодо багатоманітності партій та їхньої діяльності протягом зазначених років відчутно зросло.

Соціологи фіксують *великий розрив* між зацікавленням політикою, політичними уподобаннями і преференціями громадян країни, з одного боку, та їх членством у політичних партіях та громадських організаціях — з другого. Дані про цей аспект політичної поведінки та політичної свідомості подано в табл. № 3.

Членство
у громадсько-
політичних
інституціях

Табл. № 3. *Членство респондентів у політичних партіях та громадських інституціях (у %)*

	1994	2001	2003
1. Політичні партії	0,7	1,7	2,0
2. Суспільно-політичні рухи	0,4	0,5	0,6
3. Екологічний рух	1,3	0,9	1,5
4. Громадська організація, фундація, асоціація	0,9	0,7	0,6
5. Професійні спілки	3,3	1,7	0,4
6. Мистецькі об'єднання	1,2	0,7	0,4
7. Спортивні клуби і товариства	3,2	3,3	1,6
8. Студентські спілки, молодіжні організації	1,7	1,4	1,4
9. Релігійні організації, церковні громади	3,0	4,3	4,2
10. Об'єднання і спілки фермерів	0,7	0,2	0,6
11. Я не є членом жодної організації чи інституції	82,2	83,6	83,2

Рівень довіри
до соціальних
інституцій

До певної міри низька громадсько-політична активність населення країни спричинена *низьким рівнем довіри до будь-яких публічних інституцій*, від уже згадуваних політичних партій і громадських організацій і до органів державної влади. За даними Центру ім. О.Разумкова, у травні 2002 р. найбільший рівень довіри мала церква — їй повністю довіряло 26,8% опитаних. До всіх інших інституцій рівень цілковитої довіри був набагато нижчим і становив: до громадських організацій — 6,0%, до профспілок — 7,3%, до політичних партій — 4,0%. Згідно з даними **Є.Головахи і Н.Паніної**, рівень довіри до політичних партій становив протягом 1995—2003 рр. 2,8—6,7%. Рівень довіри до владних структур, особливо центральних, був і залишається дуже низьким. Громадяни країни вірять собі, своїм рідним та Богу (докладніше див. табл. № 4).

Протестний
потенціал
населення

Багаторічне життя в умовах кризи могло б призвести до зростання напруженості в суспільстві й збільшення *протестного потенціалу* населення. На перший погляд, так і є: соціологи фіксують збільшення питомої ваги тих, хто висловлюється за різноманітні протестні дії, чи законні, чи несанкціоновані. Причому це зростання стосується обох форм прояву протесту: 1994 р. 64,1% опитаних взяли б участь у дозволенних владою акціях протесту, а 2001-го — вже 84,8%. За цей час майже вдвічі

Табл. № 4.

Рівень довіри соціальним інституціям (у балах, де максимум = 5)

	1994	2001	2003
1. Сім'ї та рідним	4,45	4,54	4,48
2. Собі самому	4,61	4,64	**
3. Сусідам	3,27	3,17	**
4. Богу	3,81	4,05	**
5. Церкві і священикам	3,12	3,10	3,23
6. Політичним партіям	1,93*	2,07	2,12
7. Верховній Раді	2,29	2,09	2,16
8. Збройним силам України	3,15	3,1	3,01
9. Уряду	2,33	2,26	2,20
10. Президентів	2,33	2,18	2,19

* дані за 1995 рік

** немає даних

зросла кількість тих, хто б демонстрував свій протест у несанкціонованих формах. У ситуації форсованого вибору, коли перед респондентами ставилося пряме запитання про їхню реакцію на порушення прав та ігнорування їхніх інтересів, дедалі більша кількість опитаних висловлювалася за відкриті форми протесту (докладніше див. табл. № 5).

Табл. № 5. **Реакція опитаних на гіпотетичну ситуацію порушення їхніх прав та ігнорування інтересів (у %)**

	1994	2001	2003
1. Краще зберігати порядок, мир і злагоду за будь-яку ціну	43,8	27,0	29,0
2. Важко відповісти	31,0	33,2	23,6
3. Краще активно протестувати проти погіршення життєвих кондицій	22,7	39,7	46,8

Утім, як засвідчує практика, зростання рівня протестного потенціалу в Україні *не призвело* до масових, відкритих, організованих чи стихійних

акцій непокори владі, що оцінюється як один із парадоксів українського політичного життя. Однак це не є несподіванкою для тих, хто вивчає питання соціального/національного характеру й ментальності українців, які і в минулому, за рідкісними випадками, вирізнялися низкою таких психічних особливостей, як пасивна споглядальність, індивідуалізм, комплекс меншовартості й неминучості поразки тощо.

Одним із найактуальніших політичних питань для сучасної України є *прихильність її громадян до можливих векторів розвитку країни*. Різноманітність уявлень такого роду демонструє табл. № 6.

Як бачимо з наведеної таблиці, протягом 1994–2001 рр. сталися певні зміни щодо політичних преференцій розвитку України на майбутнє: стабільно зменшувалася питома вага тих, хто обстоює тісніші зв'язки з країнами колишнього СРСР, при відносному зростанні прагнень увійти до союзу Росії з Білоруссю. Набуває сили прагнення зміцнювати незалежність країни, спираючись передовсім на власні ресурси. Мізерною залишається група тих респондентів, які підтримують відцентрові тенденції регіонів країни, що, своєю чергою, демонструє неспроможність прогнозів про неминучий розкол країни на менші політичні утворення.

Бажані напрями політичного розвитку країни в майбутньому

Табл. № 6. *Ставлення респондентів до бажаних напрямів політичного розвитку України (у %)*

	1994	2001	2003
1. Головним чином зміцнювати зв'язки з країнами СНД	40,5	16,3	13,2
2. Переважно розвивати відносини з Росією	17,5	6,6	9,8
3. Передусім зміцнювати об'єднання східних слов'ян (Росії, Білорусі, України)	24,3*	29,2	34,4
4. Створити Балтійсько-Чорноморський союз	1,7	**	**
5. Насамперед розвивати зв'язки із західними країнами	13,3	13,2	10,7
6. Головним чином спиратися на свої внутрішні ресурси для зміцнення незалежності	13,3	20,8	21,2
7. Різні регіони країни повинні обрати свої власні напрями	4,2	3,4	**
8. Інше	2,3	1,4	1,8
9. Важко відповісти	9,5	9,0	8,6
10. Не відповіли	0,2	0,1	0,2

* дані за 1997 рік,

** немає даних

Ставлення
до незалежності
України

По-різному трактується соціологами проблема *ставлення населення до незалежності України*. Фахівці служби СОЦИС-Геллап 1997 р. повідомляють про те, що незалежність України підтримує лише чверть опитаних, а половина виступає проти. Звичайно, ставлення населення до питання незалежності є мінливим, часто залежним від конкретної ситуації чи події (приміром, сумнозвісного касетного скандалу). Проте інші соціологи, як-от представники Київського міжнародного інституту соціології, дотримуються протилежної думки: так, директор цього інституту професор **В.Хмелько** зазначає, що багаторазові опитування дорослого населення країни протягом десяти років засвідчили, що позитивне ставлення до незалежності країни жодного року не знижувалося до критичного рівня у 50%. Ці розбіжності є наслідком відмінних процедур і методик опитувань. Соціологи СОЦИСу моделювали у своїх питаннях ті основні альтернативи, які пропонують електорату політичні партії: або відновлення чи створення нового Радянського Союзу (яке обстоюють комуністичні сили), або незалежність і відхід подалі від Росії (що пропонують націонал-демократи й націоналісти). Соціологи ж КМІСу протягом десяти років незалежності моделювали іншу ситуацію: за що висловиться більшість електорату, якщо політика утвердження незалежності України поєднуватиметься з політикою налагодження добрих відносин з Росією. Результати останніх досліджень чітко засвідчують, стверджує В.Хмелько, що більшість наших громадян готові підтримувати незалежність України, якщо від них не вимагатимуть водночас ще й згоди на віддалення від Росії.

Політична
географія
України

У цьому, як і в багатьох інших питаннях, виразно виявляється ще й така особливість політичного життя країни, як *регіональні відмінності у політичній свідомості та поведінці населення*. Стало вже звичним говорити про існування так званої «політичної географії» України, коли, наприклад, Захід і Схід голосують за неоднакові або й протилежні політичні сили й напрями політики. Результати останніх виборів до Верховної Ради (березень 2002 р.) ніби виразно ілюструють такі розбіжності. У західних, північних і більшості центральних областей країни перемогу здобув блок «Наша Україна» В.Ющенка; у східних і південних — комуністична партія (сюди можна додати й перемогу соціалістичної партії у Полтавській області). У Донецькій області перемогу святкував проурядовий блок «За єдину Україну».

Формування
української
політичної
нації

На перший погляд результати виборів справді підтверджують міф про існування «**двох Україн**», відмінних за своїми політичними уподобаннями, мовою, релігійною приналежністю, ставленням до історії та зовнішньополітичними орієнтаціями. Проте більш уважний аналіз цих

результатів, а також соціологічних досліджень свідчить про застарілість усталених стереотипів щодо соціокультурного й політичного поділу населення та про можливість «неминучого розколу» країни, вигідних для правлячих кіл з їхніми вузькоклановими інтересами. Насправді відбувається повільний, але помітний процес поступового долання відмінностей між регіонами країни в напрямі до формування, за словами відомого історика **Я.Грицака**, великого соціального організму, який можна назвати **українською політичною нацією** і який характеризується згодою більшості населення України щодо низки підставових питань. Одним із проявів цього є поразка на виборах 2002 р. тих політичних партій і блоків, за які агітували населення згори, при масованій атаці засобів масової інформації. І хоч виборчі преференції цих частин населення країни ще відрізняються, але між ними залишається широкий простір для досягнення компромісів, якщо не консенсусу. Тому, на думку Я.Грицака, політичну карту України вже не можна малювати лише двома фарбами, бо насправді палітра виборчих смаків доволі строката.

Інша річ, що політична культура нації, яка формується насамперед за ознаками громадянства, є ще дуже амбівалентною, суперечливою, занадто емоційно забарвленою, хиткою, ситуативно залежною, патерналістськи орієнтованою, з переважанням політичної пасивності над свідомою й активною участю у виробленні політики та управлінських рішень. Однак із кожним роком незалежності України відбуватимуться позитивні зміни у політичній свідомості й поведінці її населення, у поступовому творенні громадянського, демократичного, відкритого суспільства.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ III

Сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів

ТЕМА 13

Соціологія праці й управління

- 380** *Основні етапи розвитку соціологічного знання про економічну сферу*
- 392** *Соціологія праці й управління, її поняття і категорії*
- 399** *Роль соціології у дослідженні економічних процесів у сучасній Україні*

Основні етапи розвитку соціологічного знання про економічну сферу

Виникнення
наук про
економічну
сферу

Сфера економічного життя разом зі сферами культури й політики є однією з найважливіших для розвитку суспільства. Водночас зазначимо, що чимало наук про економіку та економічну сферу з'являється пізніше від інших галузей соціогуманітарного знання, що пов'язано з виокремленням економіки як особливої підсистеми суспільства. Час виникнення спеціального підрозділу наук про економіку — це ранній період становлення капіталістичних економічних відносин, який започаткувала промислова революція кінця XVIII ст. Саме тоді з'являється економічна діяльність поза сім'єю та місцем проживання (фабрика й мануфактура на відміну від селянського господарства). Економіка стає автономною за суттю свого існування у державі, тобто відокремленою від політики, а робітник — незалежним в економічній діяльності від соціального порядку. Він змушений покладатися лише на свій власний вибір — на відміну від соціальної залежності селян від поміщиків та феодалів і суворой регламентації їхньої економічної діяльності у вигляді панщини, відробітків тощо.

Соціальний
контекст
теорії
А.Сміта

Першою комплексною теорією, яка пояснювала суть і структуру економіки та її взаємодію з іншими сферами суспільного життя, була теорія економічного лібералізму англійського вченого **А.Сміта** (1723—1790), в якій він дав всебічний аналіз капіталізму як економічної підсистеми суспільства. На його думку, основним джерелом суспільного багатства є індивідуальне прагнення до добробуту, а також властиве кожному індивіду бажання досягти якомога вищого становища в суспільстві. Головною умовою процвітання держави А.Сміт вважав:

- панування приватної власності;
- невтручання держави в економіку;
- брак перешкод для розвитку особистої ініціативи.

Він поділяв суспільство на три класи — найманих робітників, капіталістів і великих землевласників — і зазначав, що інтереси робітників протилежні інтересам заможних класів, однак вважав такий стан речей неминучим і природним.

Теорія **А.Сміта** великою мірою зорієнтована на розроблення суто економічних проблем (вартості, багатства, капіталу, заробітної плати, ренти), але містить і опис *загальносоціальних підвалин економічної діяльності*. Для нього економіка є самодостатньою. Вона не потребує зовнішнього впливу і втручання з боку політики й держави. Водночас економіка не існує поза суспільством: так, урівноважений стан економіки

зумовлений гарантією з боку держави свободи підприємництва, безперешкодної конкуренції, коли немає протекціонізму (тобто державного покровительства) у торгівлі тощо. Соціальний зміст має і теорія вартості Сміта: джерелом вартості товару є всезагальна праця, яка передбачає соціальну рівність виробників.

Взаємозв'язок економіки із соціальною сферою у вченні Д.Рікардо

Праці **Д.Рікардо** (1772–1823), відомого англійського економіста, ще більш спеціалізовані щодо економічної діяльності. Він був автором *теорії трудової вартості*. Але й Д.Рікардо аналізував взаємозв'язок економіки із соціальною сферою. Стала відомою виявлена ним закономірність про пряму залежність величини заробітної плати від ступеня нагромадження капіталу. Саме в цьому положенні міститься умова гармонії інтересів праці й капіталу, зростання соціальних результатів капіталістичного виробництва.

Зв'язок виробництва й динаміки народонаселення в концепції Т.Мальтуса

Англійський учений **Т.Мальтус** (1766–1834) звернув увагу на взаємозв'язок між виробництвом і динамікою народонаселення. Суть сформульованого ним закону така: *зростання народонаселення відбувається у геометричній, а життєвих засобів і благ — в арифметичній прогресіях*. Це призводить до зростання кількості незабезпеченого населення, тому завжди є багаті і бідні. Бідні — це той надлишок людей, якому не вистачає вироблених благ. Регуляторами такого стану в Т.Мальтуса є епідемії, голод, війни, які ліквідують «зайву» частину народонаселення. Звідси походять також заклики до робітничого класу і селянства (як малозабезпечених верств населення) утриматися від народження дітей і створення багатодітних сімей.

Соціологічна перебудова теоретичної економіки в працях К.Маркса

Другий етап розвитку наукових уявлень про економічну сферу та її зв'язок зі сферою соціально пов'язаний з виникненням *якісно нової ситуації* у взаємодії між капіталістичною економікою та суспільством. Як тільки капіталістична економіка запрацювала на повну силу, з'явилися основні соціальні суперечності цієї економічної системи: кризи початку ХІХ ст., антагонізм праці й капіталу, безробіття тощо. Ці процеси описані у працях **К.Маркса**, який першим здійснив спробу соціологічної перебудови теоретичної економіки. Для нього найбільш драстичними соціальними наслідками капіталістичної економічної системи були експлуатація праці й деградація особистості робітника, абсолютне й відносне зубожіння більшості суспільства. Він розглядав елементи економічної системи — виробництво, розподіл, нагромадження капіталу — як соціальні процеси. У тому К.Маркс вбачав дію всезагального закону суспільного життя: економічна, трудова діяльність є основоположною для людини, формує її суть і соціальну природу. Однак форми організації

економічної діяльності за капіталізму прямо впливають на *відчуження* людини від її власної суті, від результатів праці й самої праці. Тому основне завдання, згідно з **К.Марксом**, — подолання всезагального відчуження і перехід до справді людського життя у новій, комуністичній суспільно-економічній формації.

*К.Маркс
та системний
аналіз
суспільства*

К.Маркс уперше застосував *системний аналіз* до суспільства: будь-яке суспільство належить до певної суспільно-економічної формації, де всі підсистеми (економіка, політика, культурне життя і т. ін.) взаємодіють одна з одною і розвиваються на основі економічного базису. Однак і позаекономічні види діяльності також відіграють активну роль: коли економічний базис не відповідає соціальній надбудові, він революційним чином перетворюється. Отже, на час першого, початкового періоду розвитку капіталістичної економічної системи теорія **К.Маркса** була найадекватнішим її описом і аналізом, здійсненим у соціологічному плані.

*Нові
рис
капіталіс-
тичної
економічної
системи*

Проте з подальшим розвитком капіталізму виникають нові риси, які цей лад суттєво модифікують: він стає гнучкішим у соціальному плані (очевидно, праці К.Маркса і пророцтва щодо неминучого повалення цього ладу його могильником — пролетаріатом — відіграли в тому не останню роль, змусивши капіталістів повернутися обличчям до потреб робочого ладу). Змінилися відносини між працею і капіталом, зростає добробут робітників та їх соціальний захист (цьому прислужилася невпинна боротьба пролетаріату за свої права). Виникло державне регулювання, яке стримувало безжалісну конкурентну боротьбу та утворення монополій, тощо. Ці нові економічні й соціальні реалії відкрито і проаналізовано у працях **М.Вебера та Е.Дюркгайма**. У них економічна сфера й економічні відносини розглянуті з позицій загальної соціологічної теорії. Це зумовило виникнення *третього етапу* у розвитку наукових уявлень про економіку з погляду соціології.

*М.Вебер
про роль
протестант-
ської етики
у становленні
капіталізму*

М.Вебер здійснив дослідження раціональних та ірраціональних мотивів поведінки людини в економічній діяльності й розкрив *взаємозв'язок етики протестантизму з типами трудової поведінки*. Якщо, наприклад, католицька релігія того часу закликала до відмови від мирського, «світського» життя задля звернення до життя духовного, засуджуючи такі види економічної діяльності, як гендлярство, лихварство, нагромадження капіталу, то протестантизм заохочував новий вид аскетичної поведінки у трудовій діяльності. Віра у провидіння, згідно з постулатами протестантизму означає, що людина обрана Богом, уся її діяльність задалегідь визначена, а це змушує її постійно й наполегливо

*Е.Дюркгайм
про розподіл
праці
та його
соціальні
наслідки*

*М.Туган-
Барановський
про роль
економіки
й господарства
в соціальному
житті*

*М.Ковалевський
про багато-
факторний
аналіз
суспільства*

працювати для досягнення успіху, який і є знаком Божим. Так праця із засобу для життя перетворюється у мету життя, стає її сенсом. Отже, згідно з М.Вебером, ідеальні форми знання, втілені у ціннісні орієнтації, відіграють значну роль у трудовій поведінці та є важливою складовою всієї економічної системи, а протестантська етика набуває великого значення у становленні економічної системи вільного підприємництва й найманої праці.

Е.Дюркгайм у творі «Про розподіл суспільної праці» (1893) дослідив вплив економічного процесу розподілу праці на соціальний стан суспільства. На відміну від економічного трактування розподілу праці він запропонував його опис як соціального процесу, що відіграв провідну роль в інтеграції суспільства. На думку Е.Дюркгайма, розвинуте суспільство засноване на «органічній солідарності», яка викликана саме розподілом праці. Отже Е.Дюркгайм наголошує, що економічна система не лише породжує соціальні конфлікти, а й здатна творити інтеграцію. Соціальні суперечності, викликані анемічністю відповідних відносин (наприклад, соціальні суперечності праці й капіталу), пояснюються тим, що на перших етапах розвитку капіталізму немає належних організаційних форм їх взаємовідносин, які виникають згодом і їх закріплює відповідне законодавство. Економічний процес розподілу праці не лише призводить до соціальних наслідків, а й сам зумовлений соціальним станом суспільства. Його причина — у збільшенні моральної та фізичної щільності суспільства, у зміні його сегментарної структури.

На **третій період** припадає творча наукова діяльність відомих українських економістів, праці яких мали виразний соціологічний контекст і стосувалися взаємодії економічної та соціальної сфер. Так, **М.Туган-Барановський** у своїх дослідженнях обґрунтовував *роль господарства в соціальному житті, доводив соціальну природу категорій розподілу* (наприклад, для нього величина заробітної плати є результатом боротьби робітничого класу й капіталістів). На відміну від марксизму М.Туган-Барановський вважав, що виробництво і господарська діяльність є нижчими сходинками драбини, яку утворює різноманітна діяльність людей, а вищі види соціальної діяльності мають своє самостійне значення й автономію щодо економічної діяльності. Він піддав критиці й марксистське тлумачення класів, і трактування марксизмом духовної діяльності людей з погляду теорії класової боротьби, і положення про класовий інтерес як критерій істини, добра і краси.

Український дослідник **М.Ковалевський** також критично ставився до поширеної в ті часи марксистської думки. Він наголошував, що вчення

К.Маркса однобічне, що він зловживає методом економічного трактування історії. Сам М.Ковалевський вважав, що *всі фактори* — економічні, культурні, політичні, ідеологічні тощо — принципово рівнозначні для розвитку суспільства; серед них нема провідних і визначальних або менш вартісних і вторинних.

Структурно-
функціональний
аналіз
суспільства

Четвертий етап, суттю якого є визначення та інституціоналізація економічної соціології у західному науковому світі, пов'язаний з іменами **Т.Парсонса** і **Н.Смелзера**. У його межах уперше здійснено обґрунтування спеціального предмета досліджень цієї науки, розроблено її історію. Однак основним результатом нового концептуального підходу Т.Парсонса і Н.Смелзера до проблем економічної соціології є структурно-функціональний аналіз. Згідно з його принципами, економіка є однією з підсистем соціальної системи загалом, яка виконує функцію адаптації суспільства до довкілля. Сама ж економіка також поділяється на підсистеми: виробництво, капіталовкладення, природні й людські ресурси, підприємництво (останнє виконує центральну функцію інтеграції).

Н.Смелзер
про взаємодію
економічних
та соціальних
факторів

На думку названих соціологів, примітивні суспільства не були диференційованими на підсистеми спільнотами. *Диференціація* спочатку відбувається у системі дії: суспільство відокремлюється від капіталу й від особи, йде становлення індивідуальності, виникає свобода вибору для людини, відбувається деміфологізація її життя і свідомості тощо. Згодом із суспільства виокремлюються правова й політична підсистеми, і лише після того — підсистема економіки, де основні засоби інституціоналізації — ринок і гроші. **Н.Смелзер** досліджує взаємодію економіки й культурних чинників, політичних змін, етнічних відносин, соціальної структури; його основний внесок — розробка концепції соціологічного аналізу економічних процесів (виробництво, розподілу та обміну, споживання, економічного зростання тощо).

Постіндуст-
ріальні
характери-
стики
економічної
сфери

Остання чверть ХХ ст. ознаменувалася появою нового потужного соціологічного напрямку — *теорії постіндустріального суспільства*. Оскільки загальний зміст цієї теорії викладений у темі № 4, подамо лише ті її фрагменти, які стосуються проблем цієї теми і які характеризують ситуацію у сфері виробництва розвинутих країн світу на порозі ХХ ст. Ці фрагменти можна згрупувати таким чином.

Новий
характер
виробництва

1. Зміни в характері виробництва:

- перехід від виробництва товарів до сервісної (обслуговуючої) економіки;
- розмивання меж між виробничою та невиробничою працею, між працею із виробництва матеріальних благ і виробництвом послуг, між виробництвом і споживанням у цілому;

Новий
характер
власності

- перехід від суто споживання до виробничої діяльності нового типу, яка дедалі частіше розглядається як різновид дозвілля;
- швидке заміщення праці знаннями; не масове матеріальне виробництво, а індивідуалізоване створення інформації та знань;
- руйнування меж між освітою, працею й дозвіллям;
- підвищення ролі науково-дослідних центрів і університетів, де створюється дедалі більша частка національного продукту.

2. Трансформація власності:

- дифузія прав власності у двох напрямках:
 - а) зосередження акцій у дрібних держателів і виникнення внаслідок цього так званої «демократизації» капіталу;
 - б) формування компаній і корпорацій, значна частина капіталу яких контролюється їхніми робітниками;
- перетворення традиційної приватної власності на юридичну фікцію і формування власності на інформацію та знання, які нероздільно пов'язані з тими, хто їх виробляє;
- зменшення залежності людини від власності представників панівного класу на засоби виробництва, оскільки головними з них стають знання, дедалі доступніші для звичайної людини;
- велетенське зростання ролі освіти, яка стає каналом доступу до отримання і вироблення знань, а відтак — і до інтелектуальної власності як такої. З огляду на це **Ф.Фукуяма** зазначає, що класові відмінності, які існують нині у США, викликані передусім відмінностями в освіті.

Новий
характер
організації
та управління
виробництвом

3. Зміни характеру організації та управління виробництвом:

- створення системи управління, заснованої на широкій участі і менеджерів, і робітників;
- підвищення ролі неприбуткових організацій, участь у яких має добровільний характер і котрі стають важливими центрами не тільки ухвалення рішень, а й впливу на інші соціальні інститути;
- перехід від економіки, організованої на основі стихійних законів ринку, до господарства, що має радше не плановий, а «узгоджувальний» характер. У цьому узгодженні бере участь широке коло представників сфери виробництва, послуг і споживання, а також держава, неприбуткові громадські організації, дедалі більша кількість робітників. Тобто витворюється не державне чи приватновласницьке регулювання й управління, але активне соціальне регулювання з елементами громадського самоуправління і в сфері виробництва, і в інших сферах суспільного життя.

Нова
система
цінностей

4. *Зміна соціального статусу і ролі робітника та формування нової системи цінностей:*

- відмова від нарощування масового виробництва матеріальних благ, перехід до максимального розвитку людського потенціалу;
- заміна трудової активності новим типом активності — креативної (творчої) за своєю суттю;
- зміна основної якості виробника: головним у людині стає не її фізична сила, а здатність до інновацій;
- заміна пролетаря-виробника матеріальних благ просьюмером, тобто людиною, яка одночасно і продукує, і споживає;
- руйнація старих домінуючих орієнтирів на індивідуалізм і особисту підприємливість та їх заміна оптимальною сполукою індивідуалістських і спільнісних якостей особистості; дедалі ширша участь людей у недержавних добровільних громадських організаціях та локальних спільнотах;
- перехід від сповідування ринкових принципів до постекономічних цінностей;
- поступова відмова від економізованих матеріальних цінностей та орієнтирів і перехід до постматеріальних соціологізованих систем цінностей з їх орієнтацією не на максимальний матеріальний добробут, а на високу якість життя з широкими можливостями самовираження, саморозвитку і самореалізації особистості.

Постмодер-
ністське
бачення
економічних
проблем

Таким чином, багато проблем, які на перший погляд є суто економічними, на порозі XXI ст. набувають значно ширшого соціального контексту і починають переплітатися із проблемами суспільства і людини в цілому. Саме ця обставина й привернула увагу **постмодерністів**, котрі починали з культурологічних проблем, але згодом сформуvalи специфічний підхід також і до господарської тематики і знайшли, на думку **В.Іноземцева**, нетрадиційні шляхи осмислення ролі економічних явищ у житті суспільства. Постмодерністське широке трактування *виробництва* як виробництва не лише матеріальних благ і послуг, а й креативної людської особистості дозволило включити в рамки цього процесу фактично всі сторони життя людини. Одночасно саме поняття *споживання* у постмодернізмі також розглядається нетрадиційно, а як процес засвоєння статусних станів і культурних форм. В умовах сталого зростання ролі знань та інформації, розвитку господарської діяльності, зумовлених творчою активністю особистості (а не економічними, як до

Пост-
модернізм про
постринковий
устрій

того, чинниками) всі ці тенденції вимагали *аналізу суб'єкт-суб'єктних відносин* як основної форми соціальних зв'язків у тисячолітті, що настало.

Нарешті, великою є заслуга постмодерністів у зображенні суспільства, яке формується і нині, у вигляді постринкового типу соціального устрою (особлива заслуга тут належить **З.Бауману**). Саме вони зацентрували на тому, що нині доцільно розділяти *потреби (needs)* і *бажання, хотіння (wants)* людини. Останні власне втрачають характер безпосередньої матеріальної нужди: людина досягає матеріального достатку, що дозволяє їй не задумуватися над задоволенням звичних потреб; тоді вона й починає шукати самовираження поза межами традиційних стереотипів поведінки, властивих індустріальному суспільству. Так з'являються бажання, хотіння (*wants*), засновані цілковито на *суб'єктивних прагненнях особистості* до, наприклад, самовияву в споживанні. Об'єктом такого самовираження може бути не купівля дорогого автомобіля найновішої марки, а придбання недорогого художнього твору або проведення відпустки разом із друзями, основним видом занять під час якої є турбота про докільця або допомога бідним, немічним і хворим. У таких умовах втрачається можливість обчислення *вартості* в традиційних одиницях (наприклад, грошових) і сама вартість як господарська категорія починає трактуватися в якісних, а не кількісних вимірах. Це стосується насамперед такого виміру, як висока якість життя.

Сфера
економіки
як предмет
дослідження
теоретичної
і прикладної
соціології

Водночас слід акцентувати на одній принциповій для соціології особливості. У західній соціологічній думці сфера економіки є предметом дослідження насамперед у загальнотеоретичному плані і втілюється в **економічній соціології**, коротку історію розвитку якої викладено раніше. Економічна соціологія розглядає економіку як одну з підсистем суспільства, а також суспільні впливи на неї. Вона має на меті вкласти економічну науку в ширший контекст соціальних відносин, визначити соціальні передумови, закономірності та результати економічної діяльності, без чого годі знайти причини трансформацій і змін економічних систем. Російський соціолог **Ю.Веселов** щодо цього слушно зазначає, що економічна наука не могла пояснити, звідки взялися такі загальні соціальні типи, як «підприємець», «пролетар», що змусило їх обрати нестандартні для свого часу моделі поведінки й ціннісні орієнтації. Саме **М.Вебер**-соціолог зміг відповісти на це питання, виявивши причини виникнення нових форм економічної поведінки. Але задля того він мусив звернутися до досліджень позаекономічних об'єктів, а саме — до релігійно зумовленої етики трудової поведінки.

Прикладна
емпірична
соціологія
праці та
управління

З другого боку, у західній соціології поширений такий напрям дослідження економічних процесів і економічного життя, як **прикладна емпірична соціологія праці та управління**. Тут ми надibuємо інші, відмінні від економічної соціології аспекти соціологічного аналізу; досліджувати належить умови і стимули виробничої діяльності, організацію виробництва, економіку і технологію праці, взаємин членів різних соціальних груп на підприємствах, природу трудових конфліктів і можливість їх мирного врегулювання тощо. Основним у цьому плані є виявлення потенцій виробництва і його вдосконалення у напрямі досягнення найвищої продуктивності праці, її максимальної ефективності.

Концепція
наукового
менеджменту
Ф.Тейлора

Така прикладна галузь соціології виникає на початку 30-х років XIX ст. на основі концепції раннього наукового менеджменту (від англ. *management* — управління), засновником якої вважають відомого американського інженера-дослідника й організатора виробництва **Ф.Тейлора** (1856—1915). На його переконання, *управління має бути системою, заснованою на певних наукових принципах*. Організацію виробництва й управління ним необхідно проектувати, нормувати і стандартизувати так само, як і техніку виробництва. Крім того, праця робітника має бути досконалою до дрібниць, позбавлена простоїв або зайвих рухів, близька до автоматичної. Тому Ф.Тейлор провадив ретельні дослідження процесу праці, встановлював її чіткий регламент, добирав і спеціально тренував робітників для виконання різних видів робіт при надзвичайно високих темпах праці.

Вироблення
наукових
методів
праці

Наукові методи праці згідно з системою Ф.Тейлора могли бути вироблені на основі *спостереження* за діями найкваліфікованіших робітників; усі трудові операції і дії були поділені на простіші елементи і вимірювалися за допомогою хронометражу або фотографії робочого дня. Під час такого спостереження виявляли й виключали з трудового процесу всі нерациональні, некорисні і помилкові рухи робітника, точно визначали час, необхідний для тієї чи іншої операції або на відпочинок тощо. Було стандартизовано також інструменти, якими або за допомогою яких працювали робітники. В одному з експериментів Ф.Тейлор і його співробітники перепробували понад 15 лопат для навантаження вугілля, поки не знайшли оптимального варіанта.

Принципи
системи
Ф.Тейлора

Головні принципи системи Ф.Тейлора такі:

- *запровадження наукової організації праці*, виробленої на базі емпіричних досліджень;
- *звільнення робітників, які працювали не на повну потужність*, з роботи і прийняття на роботу ретельно відібраних найкращих робітників та їх подальше професійне навчання;

- *співробітництво адміністрації з робітниками* в розв'язанні виробничих завдань;
- *однакова відповідальність* за справи на виробництві і адміністрації, і робітників.

Запровадження системи **Ф.Тейлора** на американських підприємствах на початку ХХ ст. стало причиною швидкого зростання інтенсивності праці, підвищення її продуктивності, а отже, і зростання прибутків власників підприємств. Водночас практичне застосування цієї системи означало поширення експлуатації найманої робочої сили, ставлення до робітників як до придатків машин, перетворення їх на «дресированих мавп». Тому не дивно, що під тиском опору робітників, а також внаслідок бурхливого розвитку науки й техніки у передвоєнні та повоєнні роки ця система змушена була поступитися місцем новим системам і концепціям і у виробничій практиці, і в соціологічній науці.

У соціології праці й управління була розроблена *доктрина «людських відносин»*, одним з авторів якої був уже згадуваний у попередніх темах **Е.Мейо** (1880–1949). Підставою для неї стали результати хоторнських експериментів, що їх здійснювали вчені Гарвардського університету під керівництвом Е.Мейо протягом 5 років на підприємствах фірми «Вестерн електрик», вони охопили понад 20 тис. робітників. Висновки були такі:

- зростання продуктивності праці може бути досягнуте незалежно від стану її матеріально-речових умов;
- успіх трудової діяльності більше залежить від соціально-психологічних чинників (людських взаємин), ніж від матеріально-речових умов;
- гармонізовані людські взаємини всередині виробничих груп і між робітниками та адміністрацією є запорукою ефективності праці,
- людське ставлення керівників до підлеглих, демократичне вирішення питань за участю обох сторін, урахування адміністрацією думки робітників зумовлює зміцнення почуттів власної значущості та групової солідарності працівників, допомагає уникати конфліктів і встановлювати сприятливий соціально-психологічний клімат у трудовому колективі.

Отже, якщо система Ф.Тейлора вирішувала основне завдання — зростання продуктивності праці і прибутків за рахунок посиленої експлуатації робітників, то доктрина «людських відносин» досягала мети через звернення до позаекономічних чинників соціально-психологічного характеру. Виявилось, що людина може працювати набагато краще і без хронометражу її рухів, без нагляду і поганання; спід лише поважати її

*Доктрина
«людських
відносин»
Е.Мейо*

*Відмінність
двох підходів
до організації
праці
та управління*

гідність, задовольняти їй певні психологічні та соціальні потреби. Саме в цьому останньому випадку чітко *простежувався взаємозв'язок соціальної та економічної сторін виробництва.*

Теорія
«збагачення
праці»
Ф.Герцберга

У сучасній західній соціології праці й управління здійснюються активні спроби поєднання обох концепцій (**Ф.Тейлора** й **Е.Мейо**), оскільки вважається, що кожна з них має свої раціональні зерна. З такими *інтеграційними ідеями* виступають насамперед американські соціологи **Р.Лікерт**, **Д.Мак-Грегор**, **Р.Мак-Муррі** та ін. У 1960–1970 рр. значного поширення набуває теорія «збагачення праці» американського вченого **Ф.Герцберга**, яка своє «друге дихання» здобула у 1980-х рр., модифікувавшись у концепцію «гуманізації праці». Ф.Герцберг усі спонуки до праці поділив на дві групи:

- зовнішні щодо до праці фактори (методи управління персоналом, стиль керівництва та його компетентність, умови праці, соціально-психологічний клімат, грошові винагороди тощо);
- внутрішні чинники (зміст праці, усвідомлення своїх досягнень, визнання їх іншими людьми, прагнення до просування «нагору», почуття відповідальності, самореалізація праці та ін.).

Зовнішні фактори можуть лише забезпечити нормальний плин роботи, зняти невдоволення працею; вони є короткотерміновими і лише тимчасово забезпечують трудовий процес. Справжніми стимулами є чинники другої групи, а отже, треба *стимулювати працю через саму працю*, збагачуючи її зміст, соціальне визнання та престиж. Трудову діяльність робітника слід урізноманітнити, зменшити її регламентацію, передати працівникові частину контрольно-управлінських функцій, удосконалювати організацію праці.

Сучасна
західна
соціологія
праці
й управління

Нині в західній соціології праці й управління дедалі більше поширюються основні положення концепції Ф.Герцберга, доповнені вимогами заміни традиційних форм організації праці і створення на виробництві більш людських умов праці; вважається, що праця повинна давати задоволення, бо людина, що дістає радість від своєї роботи, краще працює і не потребує жорсткого контролю; внаслідок цього виникає ефект самоуправління. Паралельно відбувається і відродження ідей **Ф.Тейлора** (втілене в гасло «Назад до Тейлора»), особливо в тих випадках, коли концепції «збагачення праці», «людських взаємин» та «гуманізації праці» не дають негайних реальних результатів або розбещують робітників, надаючи їм забагато свободи (звідси такі, загалом нетипові для західного виробничого процесу явища, як ухилення від ретельної праці, перекидання своїх обов'язків на плечі інших, симуляція хвороби, а то і просто неробство за спинами своїх колег).

Партисипативні методи управління

Активізацією трудової поведінки в наступні роки займалися представники школи під назвою **«Демократія на робочих місцях»**. Шляхи досягнення максимальної продуктивності праці мали здійснюватися за допомогою так званих «партисипативних методів управління» (від англ. *participate* – брати участь). Суть цієї концепції полягає у залученні найманих робітників до управління капіталом і виробництвом, що є виявом демократизації управління, формуванням принципово нових взаємин між менеджерами й найманим персоналом (найвідоміший представник цієї школи – **П.Дракер**).

Школа соціальних систем

Інший напрямк – **Школа соціальних систем** – розробляє системний підхід до питань організації управління із зосередженням уваги передовсім на співвідношенні окремих частин системи із системою в цілому та на вплив на її розвиток значної кількості змінних факторів. Трудова організація загалом розглядається як коаліція, життєздатність якої залежить від того ступеня задоволеності її членів умовами праці, який може гарантувати продовження їхнього внеску в процес, що організується. Центром школи є Технологічний інститут Карнегі, працівники якого здійснюють моделювання організаційних процесів, які найбільшою мірою дозволяють поєднувати творчу активність робітника з одержанням максимального ефекту спільної діяльності. Цьому присвячені праці **Г.Саймона, Р.Каєрта, Д.Марча** та ін.

Нова школа науки управління

Нова школа науки управління (представлена іменами **Я.Типбергена, Л.Клейна, В.Леонтьєва, Дж.Форрестера** та ін.) вважає своєю метою дослідження процесів ухвалення рішень із застосуванням найновіших математичних методів. У дослідженні організаційних систем учені цієї школи виходять із того, що будь-яка організація є системою, кожний з елементів якої має свої визначені та обмежені цілі. Завдання управління зводяться до інтеграції системоутворюючих елементів, яка може бути досягнена за умови, що кожний керівник буде вирішувати питання своєї компетенції з позиції системного аналізу.

Соціальна інженерія сьогодні

Особливе місце в переліку цих науково-дослідних напрямів належить **соціальній інженерії**. Вона існує практично стільки ж, скільки й сама соціологія, але зміст її концепцій і практично скерованої діяльності зазнає змін відповідно до змін у процесах виробництва й управління. У цілому соціальна інженерія є сукупністю підходів прикладної соціології, яка орієнтована на *цілестрамовану зміну організаційних структур, що визначають людську поведінку і забезпечують контроль над нею*. Рекомендації і програми соціальної інженерії призвели до формування

так званих нових форм організації праці, про які дніпропетровські соціологи пишуть так:

- визнання зв'язку між індивідуальними рисами особи та її праці;
- поєднання формальної та неформальної організації спільної діяльності;
- забезпечення умов, за яких зміст праці не має розпорозуватися на незначні операції, а повинен становити єдність різноманітних завдань;
- обов'язкова обізнаність працівника з кінцевими результатами своєї праці;
- перевага самоконтролю над контролем з боку адміністрації у регулюванні трудової поведінки працівників.

Соціологія праці й управління, її поняття і категорії

Соціологія праці й управління в колишньому СРСР

У радянській соціологічній науці не було розроблено такого напрямку, як економічна соціологія, оскільки офіційно визнавалася лише одна теоретична економіка: марксистсько-ленінська; всі інші альтернативні спроби розвитку теорій такого роду узагальнення були загалом неможливі й заборонені. Тому економічна соціологія поширена в західному світі і лише починає свої перші кроки в Україні. Натомість у колишньому СРСР досить активно розробляли соціологію праці й управління як емпіричну соціологічну дисципліну з яскраво вираженим прикладним застосуванням. Навіть у визначеннях соціології праці й управління у словниках радянського періоду відверто акцентувалось на її значенні насамперед для зростання продуктивності праці в соціалістичній економіці. Недарма **В.Ленін**, присвятивши низку статей критиці системи **Тейлора** як «системи витискання поту», «системи поневолення людини машиною», водночас рекомендував застосувати її елементи в соціалістичній практиці.

Основні проблеми соціології праці та управління в радянському суспільстві

У радянські часи соціологія праці й управління була зосереджена передусім на вивченні таких проблем:

- підготовка молоді до праці, її професійне самовизначення як основного резерву робочої сили і трудових ресурсів;
- професійний добір, підготовка і розстановка кадрів;
- матеріальне і моральне стимулювання;
- формування трудового колективу, посилення його виховного впливу;
- організація соціалістичного змагання, роботи бригад комуністичної праці тощо;
- зміцнення трудової дисципліни і т. ін.

Зміна дослідницьких орієнтацій в сучасній соціології праці та управління

Уже сам перелік цих напрямів дає уявлення про *утилітарне, суто практичне призначення соціології праці та управління у радянському суспільстві*. Звичайно, у кожному суспільстві підвищення продуктивності праці та ефективності виробництва є одним з основних напрямів економічної політики держави. Але за соціалізму досягнення цієї мети було самоціллю і супроводжувалося величезними людськими втратами та виснаженням робочої сили. Так, за часів Й.Сталіна найдешевшою робочою силою були засуджені й репресовані, на багатьох велетенських новобудовах працювали в'язні (згадаймо будівництво Біломорського каналу або будови в Сибіру). Нині відбувається процес очищення української соціології від ідеологічних нашарувань, формування її понятійно-категоріального апарату й концептуальної схеми, зміна її загальної орієнтації із забезпечення за будь-яку ціну високих виробничих результатів на досягнення ефекту за рахунок *перебудови і вдосконалення всієї економічної системи, у центрі якої стоятиме людина*.

Визначення соціології праці й управління

Отже, **соціологія праці**, на думку українських соціологів **Г.Дворецької** та **В.Махнарилова**, — це спеціальна галузь соціологічної науки, яка вивчає закономірності формування, розвитку і функціонування різних соціальних утворень (систем, спільнот та інститутів) і пов'язаних з ними явищ і процесів у сфері праці. Інші дослідники дають схоже визначення соціології праці, акцентуючи на дослідженні трудової діяльності як соціального процесу, впливові техніко-технологічних і соціальних умов на ставлення людей до праці. Найоптимальніше визначення, на нашу думку, міститься у матеріалах до лекційного курсу «Соціологія» (Київ, 1996). У ньому зазначається, що до соціології праці доцільно додати і розглядати разом ще й соціологію управління, оскільки це два тісно пов'язані аспекти економічного життя соціуму. Автор відповідного розділу **В.Полторак** вважає, що соціологія праці й управління — це галузь соціології, яка вивчає трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його інститути, а також соціальні спільноти у сфері праці, соціально-трудові відносини і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них. *У соціології праці й управління предметом першої є соціально-трудова процеси і відносини взагалі, а другої — управління ними*. Якщо дотримуватись останнього визначення, то у **предметі** цієї соціологічної науки можна вирізнити п'ять складових:

Предмет соціології праці й управління

- суб'єкти праці;
- соціальні інститути у сфері праці;
- соціально-трудова відносини;

- соціально-трудові процеси;
- соціальне управління ними.

*Суб'єкти
праці*

Суб'єкти праці — це ті соціальні верстви, групи, спільноти й окремі люди, які беруть участь у трудовій діяльності (підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники тощо) і різняться своїм соціальним становищем, місцем і роллю в трудових колективах. Усі вони мають різні кваліфікацію, трудовий досвід, рівень і канали одержання прибутків, нарешті інтереси, які не завжди збігаються. Останнє може виступати (а на думку марксистів, є обов'язковою причиною) виникнення конфліктів (у марксистському варіанті — загострення класової боротьби).

*Конфлікти
в економічній
сфері*

У радянській соціології конфлікти, пов'язані з трудовою діяльністю суб'єктів праці, не ставали предметом спеціального аналізу. Положення про безконфліктність соціалістичного суспільства загалом гальмувало дослідження тих суперечностей, які виникали і у сфері економіки. Якщо й визнавалось існування напруженості, конфліктів та боротьби носіїв несумісних інтересів у галузі виробництва, то лише як притаманних капіталістичному суспільству. Явище **відчуження**, описане **К.Марксом**, аналізувалося також лише щодо капіталізму. Стосовно ж соціалізму, про нього стало можливо згадувати лише з початком горбачовської «перебудови». Натомість **Н.Смелзер** зазначає, що відчуження — феномен всезагальний. Явища відчуження, що з'явилися на перших етапах розвитку індустріального суспільства, у постіндустріальному суспільстві не лише не зникають, а посилюються і прибирають різних форм.

*Явище
відчуження
та його
елементи*

Смелзер наголошує, що вплив різних типів технології та організації праці на робітника становить величезний інтерес для соціологів. Наслідок цього впливу — процес *відчуження* — передбачає три елементи:

- *почуття безпорадності* (робітникам не належать інструменти, якими вони користуються; вони не купують необхідних ресурсів і не продають вироблені ними товари);
- *почуття беззмістовності своєї праці* (у виготовлення кінцевого продукту робітник вносить лише одну операцію, наприклад, встановлює електропроводку для освітлення автомобіля; він часто-густо не має контактів з іншими робітниками);
- *почуття відстороненості* (у багатьох професіях втрачається можливість «просунутися» на службі, проводити свій час із колегами у праці; робітник не відчуває гордості й задоволення від процесу творення).

*Причини
явища
відчуження
в економічній
сфері*

В.Блавнер унаслідок аналогічних досліджень доходить висновку, що *причина відчуження* — не самі умови праці, а радше соціальні структури, які складаються в різноманітних трудових обставинах. Він вивчав ситуації у чотирьох різних галузях американської промисловості: автомобільній, текстильній, хімічній та поліграфічній, маючи на меті з'ясувати, де є найбільше відчуження робітників. Найвищий рівень відчуження спостерігався серед робітників автомобільної промисловості, найнижчий — серед друкарів. Перші з них, працюючи на конвеєрах, лише незначною мірою контролюють умови своєї праці; вони практично дуже мало відповідають за кінцевий результат праці, позбавлені можливості спілкуватись один з одним у робочий час. Їхні профспілки дбають лише про підвищення заробітної плати й поліпшення умов праці. Натомість друкарі належать до профспілки, яка має давню історію; вони самі визначають режим праці й наочно бачать наслідки своєї роботи, відчують задоволення, перетворюючи рукопис у видрукований продукт: книжку, брошуру, альбом репродукцій, придатний для широкого розповсюдження.

*Соціальні
інститути
у сфері
праці*

Соціальні інститути у сфері праці — це господарські об'єднання, заводи, банки, ринки, трудові колективи, профспілки тощо. Вони забезпечують усю сукупність виробничих зв'язків у суспільстві, одночасно з'єднуючи економічне життя з іншими підсистемами. Кожен соціальний інститут в економічній підсистемі має свої, чітко окреслені функції. Коли ж нормальне функціонування певного соціального інституту порушується, а зв'язки з соціальним середовищем набирають викривленого або неповного характеру, з'являється так звана *дисфункція* соціального інституту. Так, дисфункція деяких економічних інститутів стає причиною існування «тіньової економіки», виливається у спекуляцію, хабарництво, крадіжки, тягне за собою корумпованість і господарського, й управлінського апарату. Ці явища особливо болісно даються взнаки під час «перехідного періоду» — періоду трансформації командно-адміністративної системи в ринково орієнтовану систему вільного підприємництва, що яскраво видно на прикладі майже всіх посттоталітарних країн разом з Україною.

*Соціально-
трудова
відносина*

Соціально-трудова відносина складаються на виробництві між суб'єктами — представниками різних соціальних спільнот і груп. Цей тип відносин, як слушно зазначає **В.Полторак**, на відміну від відносин функціональних, описаних раніше, у соціології кваліфікують як відносина рівності й нерівності між працівниками та соціальними групами (наприклад, між підприємцями та робітниками).

Капіталістична економічна система

Н.Смелзер розглядає такі відносини у *трьох типах економічних систем*: капіталістичній, демократично-соціалістичній та комуністичній радянського типу. У першій з них, *капіталістичній*, підприємець є головною дійовою особою і встановлює свої правила стосунків із працівниками. На перших етапах існування капіталістичної системи уряд не втручався у справи підприємців. Але з часом, коли розвиток вільного підприємництва породив жорстоку експлуатацію найманої праці, уряд посилив контроль за діяльністю капіталістів, запровадивши заходи для соціального захисту громадян, перерозподілу прибутків через оподаткування, обмеження монополізації ринку (антитрестівське законодавство).

Економічна система демократичних країн соціалістичної орієнтації

У *демократичних країнах соціалістичної орієнтації* акцент ставиться на суспільній власності на засоби виробництва та розподіл товарів. У цих країнах, звичайно, можливе й існування приватної або змішаних форм власності, але пріоритетне місце посідає державна власність (принаймні націоналізація охоплює головні стратегічні висоти господарства). Відповідно й економічна політика держави позначена більшим втручанням в економічне життя і суворішою регламентацією підприємництва, а також соціальним захистом практично всіх верств населення, яке працює. «Шведська модель» демонструє найвищий здобуток оптимального поєднання інтересів підприємництва і найманої праці, який втілюється в один із найвищих у світі стандартів життя.

Економічна система комуністичних країн радянського типу

Комунізм радянського типу є системою, де вся власність є суспільною (за рідкісними винятками). У працях **К.Маркса** передбачено, що комуністичне суспільство має бути суспільством усезагального добробуту, без експлуатації, що в ньому житимуть вільні трудівники і при тому не буде суперечностей між розумовою і фізичною працею.

Насправді ж «комуністична економіка» (насамперед радянська) визначалася повним політичним пануванням однієї партії, суворим контролем, довгостроковим плануванням (п'ятирічні плани), а не стихією вільного ринку. Держава тут була повним власником, регламентуючи всі види виробничої діяльності і трудову поведінку кожного трудівника. Не заперечуючи, що така система спробувалася на піднесення економіки й досягнення окремих високих економічних результатів, Н.Смелзер наголошує, що це не означало її високої ефективності і продуктивності, які досягалися прямим і опосередкованим економічним визиском трудівників.

Соціальні процеси у сфері праці

Під *соціальними процесами* у сфері праці соціологи розуміють функціонування і зміни становища соціальних груп, колективів і окремих

робітників — суб'єктів економічної діяльності. У їх структурі вирізняються:

- сама праця (у сфері якої виникають усі соціальні явища і процеси, що становлять предмет соціології праці; отже, праця є базовим соціальним процесом);
- трудова адаптація (тобто пристосування до виробничого середовища);
- трудова мобільність (тобто пересування всередині соціальних груп, трудових колективів та між ними; вона враховує також плинність кадрів на виробництві);
- відносини співробітництва або конкуренції, суперництва і конфліктів між суб'єктами економічної сфери).

Управління соціально-трудовими процесами і відносинами

Соціальне управління соціально-трудовими процесами і відносинами передбачає їх планування і регулювання. У його структурі можна визначити такі складові:

- вироблення, прийняття і реалізація управлінських рішень;
- використання різноманітної інформації у процесі управління;
- вироблення певних методів та стилів керівництва;
- забезпечення самоврядування і виробничої демократії;
- планування процесів соціального розвитку трудового колективу (виховної, культурно-масової, спортивної роботи, удосконалення соціально-психологічного клімату, зміцнення дисципліни праці, заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я трудівників, тощо).

Менеджмент як міждисциплінарна наука

В умовах перехідного періоду до ринково орієнтованої економіки значного поширення набуває **менеджмент** (від англ. *management* — управління, керівництво). **В.Полторак** зазначає, що менеджмент — це міждисциплінарна наука, яка поєднує економічний, соціальний, політичний, організаційний, правовий, психологічний та інші підходи до керування виробництвом. Крім загальних політико-економічних чи соціально-філософських теорій менеджменту, існують прикладні теорії організації та управління, спрямовані на вироблення конкретних підходів щодо раціоналізації та вдосконалення управління.

Менеджмент і вдосконалення трудової діяльності

Інші українські соціологи наводять приклади, коли менеджмент дає змогу суттєво поліпшити виробничу діяльність і взаємини її суб'єктів. Це «менеджмент участі» (у США робітники обговорюють з адміністрацією дедалі більше управлінських рішень), «соціотехнічні системи» (бригадні форми організації праці, наприклад, у Швеції на підприємствах автомобілебудування «Вольво», які надають групам робітників повноваження щодо визначення режиму і графіка праці, можливості обміну робочими місцями тощо), «гуртки якості» (в Японії такі гуртки

<p><i>Сфера менеджменту</i></p>	<p>виробляють пропозиції щодо поліпшення виробництва, відповідають за статистичний облік якості продукції) і т. ін.</p> <p><i>Предмет соціології праці та управління і предмет менеджменту</i>, як бачимо, взаємно перехрещуються, але не повністю тотожні. Менеджмент виробляє і застосовує на практиці найефективніші моделі, технології, засоби, методи управління виробництвом. До сфери його дії належать:</p> <ul style="list-style-type: none">• визначення цілей і завдань управління, розробка конкретних заходів для їх досягнення;• розподіл завдань на окремі види операцій;• розподіл робіт і координація взаємодії різних підрозділів усередині організації;• удосконалення формальної ієрархічної структури на виробництві;• оптимізація процесів ухвалення рішень;• пошук адекватної (тобто відповідної) мотивації діяльності, виявлення найефективніших стилів керівництва та ін.
<p><i>Нове бачення предмета соціології праці</i></p>	<p>Югославський соціолог Д.Маркович розглядає зміни в економічній сфері сучасного суспільства і пропонує виокремити відповідно до них такі <i>основні галузі предмета дослідження соціології праці</i>:</p> <ul style="list-style-type: none">• зміни змісту і характеру праці (які розглядаються нині переважно крізь призму взаємин між учасниками трудового процесу, формальної організації трудових груп і неформальних зв'язків, що в них існують, стосунків між керівниками і підлеглими, ставлення людини до засобів праці тощо);• соціальна імплікація (від лат. <i>implicatio</i> — переплетення), тобто переплетення таких змін та їхніх соціальних наслідків;• трудове оточення і становище людини;• людський чинник, право на працю; зайнятість і безробіття;• професійна підготовка (трудова кваліфікація);• організація і використання робочого і позаробочого (особливо вільного) часу;• культура праці (що включає у себе заходи, скеровані на створення робочого середовища, відповідного людському еству, і розвитку в учасників трудового процесу естетичного почуття і щодо трудової сфери, і щодо продукції, яку вони виробляють);• вплив позаробочого способу життя на трудову діяльність;• конфлікти в трудових колективах, форми їх прояву і можливі способи поладження або розв'язання. <p>Наведені міркування югославського соціолога свідчать, що соціологія праці не залишається осторонь суттєвих якісних змін, які відбуваються</p>

в усіх сферах життєдіяльності посттоталітарних країн, включно з економічною. Ці зміни, своєю чергою, зумовлюють відповідне переосмислення науковцями предмета соціології праці, розширення його меж, визначення нових або посилення значущості існуючих елементів структури предметної галузі соціології праці, які раніше не були центральними.

Роль соціології у дослідженні економічних процесів у сучасній Україні

Проблематика досліджень української соціології праці й управління

Соціологія праці й управління нині досить продуктивно розвивається в Україні. Соціологи беруть участь у різноманітних дослідженнях економічної сфери, насамперед економічної свідомості й поведінки окремих соціальних спільнот-суб'єктів економічної діяльності та населення загалом. Найактуальнішою проблематикою досліджень українських соціологів є виявлення ставлення респондентів до напрямів і форм економічних перетворень, шляхів виходу з економічної кризи, ставлення до ринку, розвитку підприємництва, до процесів приватизації, ціноутворення, до особистого достатку тощо.

У навчальному посібнику **Г.Дворецької** (Соціологія праці. — К., 2001) уміщено інформацію про основні напрями досліджень вітчизняних соціологів у різноманітних сферах соціології праці.

Однак передусім, очевидно, слід поміркувати з приводу **реального стану економіки** сучасної України і тих тенденцій, які простежувалися в її розвитку протягом років незалежності країни, на тлі тих процесів, які відбуваються у світі. Використаємо для цього численні публікації вчених, присвячені 10-річчю незалежності, які безпосередньо торкаються проблематики цієї теми.

Основний напрям економічних змін у розвинених суспільствах

Насамперед необхідно визначитися щодо **загального напрямку розвитку українського суспільства**, використовуючи здобутки сучасної економічної соціології і соціології праці та управління. Відомий український соціолог **В.Хмелько** зазначає, що технологічно розвинуті суспільства світу за останнє десятиліття просувалися з індустріально-інформаційної стадії макросоціальної еволюції суспільного поділу праці **до стадії інформаційно-індустріальної**, на якій найбільша частка сукупної людської праці в суспільстві віддається саме на виробництво інформації, а виробництво і зберігання речових засобів існування за масштабами витрат суспільної праці відсувається на друге місце. Іншими словами, розвинені країни просуваються дедалі більше у напрямку формування постіндустріального суспільства, до постринкового типу соціального устрою.

Економічний
регрес
України

В Україні ж за останнє десятиліття, як свідчать дані статистики, фактично відбувся процес помітної макросоціальної інволюції (або негативних змін у зворотному напрямку). Тобто замість просування від індустріально-аграрної стадії, де наше суспільство перебувало десять років тому, до стадії бодай індустріально-інформаційної в Україні практично стався відступ до *аграрно-індустріальної стадії* суспільного поділу праці, на якій суспільне виробництво України перебувало приблизно до 50-х рр. минулого століття. Інший український соціолог **Є.Головаха** називає соціальний устрій сучасного українського суспільства «капіталізованим феодализмом». Отже, незважаючи на термінологічні відмінності в означеннях реального стану українського соціуму та його економічної сфери, соціологи погоджуються в головному, акцентуючи не тільки на явищах застою, а й регресу, повернення назад, до минулого. Це дає багатьом ученим підставу стверджувати про виникнення в Україні системної багаторічної «рукотворної кризи всього суспільства, яка поставила країну на межу національної катастрофи», про «роки втраченого шансу і нереалізованої української мрії» (**О.Білорус**); про антропологічну кризу (**О.Білий**); нарешті, про «загублене десятиліття, зруйновану економіку й пограбований народ» (**Ю.Пахомов**).

Щодо господарства країни на цих обговореннях і «круглих столах» можна було почути про те, що в Україні створилася «квазіринкова (тобто несправжня, фальшиво-ринкова) господарська система» (**В.Будкін**), що внаслідок провалу політики реформ Україна повернула економіку назад, у бік «ринкової архаїки» (**Ю.Пахомов**) тощо.

Опитування
експертів
з проблем
економіки

Деяко стриманіші в емоційному плані *оцінки* прозвучали від **305 експертів з проблем економіки**, опитаних у червні-вересні 2001 р. Київським міжнародним інститутом соціології. Коротко їхні висновки такі: *реалізація економічних перетворень в Україні виявилася гіршою за попередні очікування*, на що вказали 78% експертів. На їхню думку, це сталося передусім тому, що Україна не мала чіткої стратегії реформування економіки, а відтак великою мірою залежала від «рецептів» закордонних радників. До того ж кожний уряд змінював плани економічного розвитку своїх попередників, що призвело до численних хитань і невірності якоїсь однієї узгодженої лінії перетворень.

Причини
економічної
кризи
в Україні

Отже, серед *причин регресивного економічного розвитку країни* експерти передусім визначили:

- *відсутність чіткого плану та непослідовність політики реформування;*
- *найгірші соціальні якості еліти* (такі, як приховане небажання здійснювати реформи, соціально-економічний егоїзм, домінування вузькокланових інтересів над суспільними, корумпованість тощо);

*Ментальність
і економіка*

- *професіональну некомпетентність реформаторів.* Останнє означає нездатність знаходити і запроваджувати інноваційні рішення, неспроможність виробляти стратегічні й тактичні проекти, які були б у змозі позитивно вплинути на зміну економічної ситуації.

Окрему групу причин економічної кризи, на думку експертів, становлять чинники, пов'язані з *недостатньо розвиненими соціальними якостями населення.* Академік **Ю.Пахомов**, директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, з приводу цього вважає, що економіка великою мірою визначається саме цими чинниками, або ментальними, соціально-психологічними особливостями населення. Він, а також згадувана група експертів називають *такі риси населення України*, які значною мірою спричинилися до утворення й поширення кризових явищ:

- відсутність ринкового мислення;
- неринкова культура;
- соціально-психологічні цінності і традиції, які не дозволяють громадянам ініціативно створювати конкурентне середовище, а також компетентно діяти в ньому;
- нездатність виробляти адекватні, суспільно й індивідуально корисні реакції на кризові явища;
- залишки зразків економічної поведінки радянських часів;
- сліпа віра у доцільність використання чужого досвіду й моделей економічного розвитку, які, перенесені на український ґрунт, нібито здатні миттєво вивести країну на рівень процвітання і добробуту;
- сподівання, що все «якось та буде і само собою станеться»;
- схильність до спрощення і примітивізації, небажання знати про те, що насправді з нами відбувається; кришуче небажання, нехтування інформацією та знаннями;
- унікальна байдужість до своєї долі тощо.

Окремо про економічну свідомість і поведінку населення України в оцінці соціологів ітиметься далі.

*Невдачі
і здобутки
економічного
розвитку*

Продовжуючи, зазначимо, що експерти визнали *найбільш невдалою* реалізацію таких напрямів економічної політики, як прозорість, звітність, боротьба з корупцією в державному секторі, управління державним сектором та інституціями, забезпечення права власності та управління на основі принципу верховенства права, а також ефективність державних витрат.

Водночас *позитивну/задовільну оцінку* отримала діяльність держави у сферах: управління інфляцією та поточним платіжним балансом,

торговельної політики і політики обмінного курсу та управління зовнішнім боргом.

Початок економічного відродження України

Отже, теперішній стан економіки країни не можна змальовувати лише чорною фарбою. Згідно з даними офіційної статистики, другий рік поспіль економіка України демонструє те, чого не спостерігалось протягом останніх 10 років минулого століття, а саме — **економіка почала зростати**. Всі експерти однакові в тому, що **найнижчий пункт економічного спаду пройдено**. Майже всі експерти впевнені, що в найближчі 5 років економіка України почуватиметься краще, ніж сьогодні. Абсолютна більшість експертів (82%) вважає, що економічному зростанню в Україні значною мірою сприяло створення стимулів для залучення прямих іноземних інвестицій.

Фактори економічного оздоровлення

Найважливішими **факторами для поліпшення стану економіки України** найближчими роками експертами названо:

- ліквідацію корупції;
- запровадження реального верховенства права і закону;
- створення системи ефективного справляння податків;
- уникнення суттєвого дефіциту державного бюджету;
- створення досконалішої банківської системи;
- запровадження ефективного корпоративного управління на підприємствах державного сектору;
- сприяння розвитку нових приватних підприємств;
- залучення прямих іноземних інвестицій;
- удосконалення системи соціального захисту населення.

Тепер звернімося до соціологічних характеристик економічної свідомості й поведінки населення України. Одразу ж зазначимо, що серед українських учених нема однастайності стосовно того, **що є первинним і визначальним у ланцюгу «людина — суспільство»**. Одні з них вважають, що і стан економіки, і хода реформ прямо визначаються ментальними, соціально-психологічними рисами людей. Так, наприклад, академік **Ю. Пахомов** пише: «Саме від панування духу над матерією (в тому числі економічною) вирішальною мірою залежить успіх реформ».

Співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників

Інші ж (серед них одна з провідних українських соціологів **О. Якуба**) наголошують, що, навпаки, на економічну свідомість і поведінку людей суттєвий вплив має загальний стан суспільства (у випадку України — кризовий), який, будучи позначений невизначеністю, суперечливістю та непередбачуваністю, позначається на формуванні суперечливої свідомості та діяльності людей. Очевидно, в цій ситуації обидва табори науковців мають рацію: об'єктивне і суб'єктивне в житті переплелось так

тісно, що зміни в одній ланці цього ланцюга дуже швидко позначаються на іншій, і навпаки. Оцінюючи в такий спосіб реалії незалежної України, можна сказати, що однаково справедливими є обидва твердження:

- одним із чинників утворення і поглиблення кризового стану в країні була неготовність людей до різкої зміни соціального устрою та свого місця в ньому;
- неготовність людей до радикальних змін була великою мірою наслідком браку стратегії реформ та невмінням і небажанням еліти здійснювати ці реформи в короткі терміни і з мінімальними соціальними втратами.

Соціологи протягом останніх років накопичили багато емпіричної інформації стосовно економічної свідомості та поведінки населення країни. У цій частині теми використовуються дані соціологічних досліджень, одержані двома групами дослідників: Інституту соціології НАН України під керівництвом **Є.Головахи** і **Н.Паніної** у 1994–2003 рр. та Центру соціальних досліджень ім. О.Разумкова. Аналіз цієї соціологічної інформації дозволив сформулювати *низку узагальнень* такого характеру:

1. За роки незалежності в умовах, коли не було радикальних реформ та відбувалося поглиблення економічної кризи в *загальному ставленні людей до перспектив ринкового розвитку*, поширилася тенденція до дедалі негативнішого оцінювання і економічної ситуації країни в цілому, і орієнтацій людей на ринок, і конкретних кроків у цьому напрямку. За даними моніторинрів Інституту соціології НАН України, протягом 2002–2003 рр. відбулося зростання питомої ваги тих, хто виступав за планову соціалістичного типу економіку (з 29,3% до 31,5%) та зменшення частки тих, хто орієнтувався переважно на ринкову економіку (з 6,5% до 4,9%). Біля половини опитаних вважає за можливе поєднати держане управління, облік і контроль з ринковими методами.
2. Негативні тенденції наростали і в оцінюванні *різних складових економічного реформування*. Наприклад, 2003 р. більшість опитаних, певною мірою визнаючи доцільність приватизації малих підприємств, заперечувала необхідність приватизації великих підприємств (кількість негативних відповідей порівняно з 1994 р. зросла з 38,4% до 51,8%).
3. Водночас реальний стан економічної свідомості і поведінки людей протягом періоду незалежності важко охарактеризувати однозначно. Основною рисою цього стану можна вважати *амбівалентність, суперечливість, розщепленість, притаманні і соціальним групам та*

Зміни у загальних економічних орієнтаціях населення

Зміни в оцінках складових процесу реформування

Суперечливість економічних пріференцій

спільнотам людей, і окремій людині. Візьмімо, наприклад, ставлення до ринкових перетворень у сільському господарстві. 2003 р. за приватизацію землі виступало 45,2% опитаних, а проти — 29,4%. Ставлення ж до купівлі-продажу землі, тобто до наступного логічного кроку в реформуванні, одержало підтримку лише третини опитаних, тоді як половина респондентів висловилося проти. Або інший приклад: 87,4% опитаних того самого 2003 р. оцінюють економічну ситуацію в країні як погану й дуже погану, і водночас половина респондентів підтримує розвиток приватного бізнесу (їх сукупна кількість становить 50,1% порівняно з 43,6% 1994 р.).

Приватизація способу життя людей і домінування цінностей матеріального характеру

4. Протягом років незалежності України відбулася дальша *приватизація способу життя людей*, коли на перші місця за важливістю для людини висувалися її власне здоров'я, сім'я, друзі. У цій ієрархії особистісних пріоритетів матеріальний добробут посідав 2003 р. четверту, а створення в суспільстві рівних можливостей для всіх — п'яту позиції. Можна сказати, що загальна спрямованість ціннісних орієнтацій людей на тлі дедалі більшої індивідуалізації та уприватнення особистого життя позначалася *домінуванням матеріальних цінностей у поєднанні зі сподіваннями на допомогу з боку держави*. Потреби ж саморозвитку, самореалізації, самоствердження, цікава за змістом робота тощо (тобто нематеріальні духовні цінності й орієнтації) посідають другорядні позиції і є менш значущими для людей.

Ідеали і реалії

5. Однак ціннісні орієнтації респондентів досить *рідко втілюються у реальність*. Так, якщо 2003 р. 83,8% опитаних високо оцінили можливість мати цікаву роботу, то лише 10,1% насправді її мають. Водночас якби була можливість проводити вільний час за бажанням, то 30,1% опитаних більше б відпочивала, нічого не роблячи.

Задоволення життям і надії на майбутнє

6. Однак економічна криза суспільства, погіршення матеріального стану і зниження соціального статусу людей (2003 р. кількість тих, хто офіційно в даний час не працює, становила 47,4%) співіснує з їхнім *поміркованим оптимізмом щодо власного життя* (18,6% опитаних вважають, що вони задоволені своїм життям загалом) і *надією на те, що життя повернеться на краще* (12,4% відповідей такого гатунку). Лише 21,7% респондентів 2003 р. зазначили, що втратили соціальний оптимізм і надію на те, що стан у країні зміниться на краще. Значне покращення економічних показників протягом 2002–2003 рр. і найвищі серед усіх країн СНД показники економічного зростання створюють добрий ґрунт для сподівань на краще життя.

Висновки

Усі ці явища й тенденції, виявлені соціологами, мають прислужитися владі й уряду України для розроблення дієвішої та ефективнішої економічної політики, прискорення радикальних реформ і процесів приватизації, заходів, спрямованих на соціальний захист найвразливіших верств населення. Слепе копіювання іноземних моделей економічного розвитку без урахування специфіки посттоталітарного стану навряд чи наблизить Україну до успіху. За допомогою соціології має бути обраний самобутній шлях до процвітання і добробуту, опертий на кращі традиції минулого та реалії сьогодення.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ IV

Організація і проведення конкретно-соціологічних досліджень

ТЕМА 14

Розробка програми конкретно- соціологічного дослідження

- 410** *Підготовка до проведення конкретно-соціологічного дослідження та його етапи*
- 413** *Програма соціологічного дослідження: вимоги до розробки*
- 416** *Основні складники методологічної частини програми соціологічного дослідження*

Підготовка до проведення конкретно-соціологічного дослідження та його етапи

Необхідність практичного використання знань у соціології

У попередніх розділах розглянуто переважно проблеми теоретичної соціології. Коли ж йшлося про **емпіричну соціологію**, то виклад матеріалу був побудований таким чином, аби дати уявлення про основні напрями конкретно-соціологічних досліджень, здійснюваних українськими і зарубіжними соціологами, та досягнуті ними результати. У цьому останньому випадку ми не торкалися *процедури організації і проведення конкретно-соціологічних досліджень*, оскільки це є предметом окремого викладу. Водночас необхідність введення до підручника спеціального розділу про основні процедури збирання та аналізу первинної соціологічної інформації зумовлена тим, що молоді спеціалісти-випускники сучасних вищих навчальних закладів у процесі майбутньої праці за фахом неодноразово матимуть **потребу практичного використання набутих знань із соціології**. Вони починатимуть професійну діяльність в умовах перехідного періоду і трансформації закритого тоталітарного суспільства у відкрите і демократичне, а це означатиме вимогу жити й діяти в докорінно змінених обставинах. Тут не допоможе досвід батьків і представників старших поколінь, оскільки вони жили і працювали в зовсім іншій системі соціальних вимірів і координат. Мало придатними будуть і закордонні рецепти та моделі розвитку, адже вони вироблені для інших часів та інших народів.

Насильно втягнутий у комуністичний експеримент, український народ тепер шукає своїх шляхів повернення на магістральний путь уселюдського поступу. Унікальність посткомуністичної ситуації полягає в тому, що у світі немає ще досвіду безболісного переведення країн колишнього «соціалістичного табору» на рейки нормального цивілізованого розвитку. Тому молодим спеціалістам доведеться розв'язувати багато проблем не лише фахового, а й загально-соціального характеру. У цьому їм може суттєво допомогти соціологія.

Значення соціологічних досліджень у праці молодого спеціаліста

Крім загальних знань про суспільство, в якому ми живемо, соціологія стане у пригоді і тоді, коли треба буде вирішувати *конкретні проблеми і конфліктні ситуації за місцем праці*. Як досягнути ефективності виробництва в умовах економічної кризи, краще організувати працю підлеглих, знайти розв'язання проблем плинності кадрів або «погасити» конфлікт, що загрожує перерости у страйк — на ці та інші запитання допоможуть знайти відповіді конкретно-соціологічні дослідження. Сучасний молодий спеціаліст сьогодні — це не тільки і не лише фахівець

у своїй сфері професійної діяльності. Він одночасно має бути знавцем людських душ, знати й розуміти потреби і запити тих, з ким він працює, добре володіти ситуацією і бачити тенденції розвитку на майбутнє.

Конфліктна ситуація на виробництві та шляхи її дослідження

Отже, уявімо собі, що після успішного закінчення вищого навчального закладу ви приходите на своє перше місце праці й одразу потрапляєте у вир конфлікту між робітниками й адміністрацією. Вам як керівникові середньої ланки доведеться бути у сфері цього конфлікту й ухвалювати якісь рішення для його розв'язання. Один із можливих варіантів дій — проведення конкретно-соціологічного дослідження, яке має на меті з'ясування причин конфлікту та аргументів обох сторін, задіяних у ньому. Але з чого почати?

Етапи конкретно-соціологічного дослідження

У загальному вигляді *етапи проведення конкретно-соціологічного дослідження* розгортаються у такій послідовності:

- Виявлення проблемної ситуації.
- Формулювання проблеми дослідження.
- Розроблення програми конкретно-соціологічного дослідження.
- Проведення соціологічного дослідження.
- Аналіз одержаної соціологічної інформації.
- Підготовка науково обґрунтованих рекомендацій за наслідками дослідження.
- Прогноз ситуації на майбутнє

Фіксація проблемної ситуації

Безпосереднім *приводом* для проведення практично орієнтованого соціологічного дослідження звичайно є та чи та **соціальна проблема** або **проблемна ситуація**, яка стосується певних груп людей, їхніх інтересів і потребує вирішення. Фіксація проблемної ситуації та з'ясування її суті передують конкретно-соціологічному дослідженню, утворюючи попередній етап соціологічного аналізу. Отже, **предметом** емпіричного соціологічного дослідження є певна соціальна проблема (у нашому випадку — конфлікт між робітниками та адміністрацією конкретного підприємства в одній зі сфер економіки).

Суть проблемної ситуації

Проблемна ситуація, як вважає **В.Ядов**, — це стан «знання про незнання», тобто необхідність вивчення якоїсь галузі соціального, в якій виникає порушення її нормального функціонування. Для організаторів соціологічного дослідження соціальна проблема виникає як *стан знання про незнання якісних і кількісних змін, тенденцій розвитку певного процесу*. Або іншими словами, ми знаємо, що на виробництві виник конфлікт, але поки що не знаємо, які є його причини та як можна його розв'язати.

Ознаки соціальної проблеми

Соціальна проблема є завданням соціальної дії і характеризується певними ознаками. По-перше, це прагнення до зміни соціальної ситуації, що склалася в колективі людей, що його належить досліджувати. При

цьому ступінь усвідомлення проблеми дослідником буває різним — від нечіткого вгадування до цілком визначеного формулювання. По-друге, завжди є певна кількість варіантів вирішення соціальних проблем, причому кожен із них має свої наслідки. Що складнішою є соціальна система, в якій виникає проблема, то розмаїтішими будуть шляхи її вирішення. Тому *соціологічний аналіз повинен розглядати соціальну проблему з огляду на основні параметри соціальної системи*. У нашому випадку конфлікт на конкретному виробництві доцільно розглядати у взаємозв'язку із загальним станом нашого суспільства, у конкретному соціальному просторовому і часовому вимірі.

Формулювання
проблеми
дослідження

Наступний крок — це *переведення проблемної ситуації у формулювання наукової проблеми*. Для цього треба:

- встановити реальне існування проблеми (тобто з'ясувати, чи є показники, котрі характеризують цю проблему, чи є облік і статистика щодо цих показників і чи вони достовірні);
- виокремити найсуттєвіші елементи або фактори проблеми (у нашому випадку це означає виявити, які соціальні групи й особи беруть участь у виникненні та можливому вирішенні проблеми конфліктності, який вплив на це мають їхні інтереси, чи зацікавлені вони в уникненні назрілого конфлікту тощо);
- визначити вже відомі елементи проблемної ситуації, що не потребують спеціального аналізу і є інформаційною базою для розгляду невідомих елементів (наприклад, дані обліку і статистики виникнення та розв'язання конфліктних ситуацій у минулому);
- вирізнити у проблемній ситуації головні й другорядні компоненти для визначення основного напрямку дослідницького пошуку;
- проаналізувати вирішення аналогічних проблем, які вже розроблено раніше (для цього треба опрацювати дотичну наукову літературу, провести бесіди-консультації з компетентними фахівцями-експертами, спеціалістами з цих проблем — ученими або практиками з великим досвідом у відповідній галузі).

Характеристики
виробничої
проблеми

На думку російських соціологів **О.** та **К. Радугіних**, виробнича проблема може бути описана за допомогою *п'яти основних характеристик*:

- *суть*, або *зміст*. Наприклад, визначаючи проблему, необхідно з'ясувати, чому ми вважаємо, що соціальна напруженість у трудовому колективі висока. Порівняно з якими стандартами вона низька або висока? Може, це ще не трудовий конфлікт, а лише його перші ознаки?

- *організаційне і фізичне місцезнаходження.* У якому організаційному підрозділі (дільниці, бригаді, відділі, філії) і на якому фізичному об'єкті (підприємстві, приміщенні, складі, конторі) виявлено проблему? Якого поширення вона набула? Які виробничі й управлінські підрозділи вона заторкнула?
- *володіння проблемою.* Чи є проблема «відкритою» (тобто знайомою всім) або «закритою» (тобто відомою лише певній групі осіб)? Які конкретно люди (управлінці, спеціалісти, робітники, службовці, допоміжний персонал) причетні до проблеми і найбільше зацікавлені в її вирішенні?
- *абсолютна й відносна величина.* Наскільки проблема важлива в абсолютних величинах (наприклад, обсяг утраченого робочого часу або фінансів; об'єм невикористовуваних виробничих потужностей або кількість простоїв)? Як вона впливає на підрозділи, в яких її зафіксували, і на людей, причетних до конфлікту? Наскільки проблема є важливою для організації чи підприємства взагалі?
- *часові межі.* Відколи існує ця проблема? Чи вона з'явилася лише раз, кілька разів, чи виникає періодично? Якою є тенденція: проблема стабілізується, посилюється чи послаблюється?

Внаслідок такого попереднього аналізу, здійсненого на підготовчому етапі, проблемна ситуація чітко окреслюється, складаючись у формулювання проблеми. На цій основі, власне, і можна розпочати конкретно-соціологічне дослідження. Але спочатку необхідно здійснити вироблення **програми.**

Програма соціологічного дослідження: вимоги до розробки

Значення програми у проведенні соціологічного дослідження

Програма конкретно-соціологічного дослідження — це обов'язковий початковий документ, її вироблення дає змогу чітко визначити стратегію і тактику соціологічного аналізу виявленої проблеми, забезпечити всеохопність проблемної ситуації і достовірність отриманої інформації. Нехтування виробленням програми конкретно-соціологічного дослідження у кінцевому підсумку призводить до нераціонального використання грошей і зусиль, втрати часу, одержання спотвореної або викривленої картини явища, яке досліджують, і загострення проблемної ситуації (наприклад, вибух конфлікту в трудовому колективі, страйк або стихійний бунт). Тому до такої, на перший погляд, непотрібної і копіткої дослідницької роботи треба поставитися надзвичайно уважно, оскільки від неї залежить безпосередній результат.

Вимоги до розробки програми конкретно-соціологічного дослідження

Програма конкретно-соціологічного дослідження має відповідати певним *вимогам*. Українські соціологи називають кілька таких вимог, серед них:

- *чіткість і точність програми* (всі її положення мають бути виразними, а елементи — продуманими відповідно до логіки дослідження і зрозуміло сформульовані, інакше учасники дослідження можуть не порозумітися і потребуватимуть зайвих витрат часу на уточнення різних питань);
- *логічна послідовність усіх ланок програми* (не можна братися за вироблення робочого плану без попереднього формулювання мети й завдань дослідження тощо);
- *гнучкість програми* (на перший погляд, це суперечить попередній вимозі, але на практиці, мірою розробки програми або при появі нових, непередбачених обставин доводиться повертатися до вже сформульованих положень і вносити в них корективи).

Поради і рекомендації до розробки програми

У навчальному посібнику «Соціологія: наука про суспільство» (Харків, 1996) міститься перелік *порад і практичних рекомендацій*, якими доцільно керуватися у процесі вироблення і складання програми. Насамперед треба зважити, чи дослідження достатньо значуще і чи будуть корисні для справи його результати, чи варто витратити час і кошти на копітку дослідницьку працю. Можливо, під час підготовки з'ясується, що існують уже готові аналоги вирішення проблеми. Тоді краще ними скористатися, аніж починати ще одне дослідження. Слід також добре подумати над тим, чи будуть наявні необхідні засоби і фінансові ресурси на оплату друкування анкет, паперу для них, машинного часу обробки (при користуванні комп'ютерами) тощо. Важливо також з'ясувати, чи це дослідження матиме підтримку з боку зацікавлених осіб, органів управління і т. ін. Особливо рекомендується скласти *алгоритм здійснення і послідовності дослідницьких операцій* на зразок: що читати з цієї проблеми? З ким консультиватися? Не варто шкодувати часу на самоосвіту, пошуки й читання спеціальної літератури, яка містить досвід проведення таких досліджень іншими науковцями і практиками. Нарешті, бажаним є оформлення програми як окремого документа дослідження, що допоможе не лише у здійсненні соціологічного аналізу, а й при з'ясуванні отриманих результатів та підготовки висновків і практичних рекомендацій.

Як зазначає **В.Гречихін**, програма конкретно-соціологічного дослідження виконує три основні *функції*:

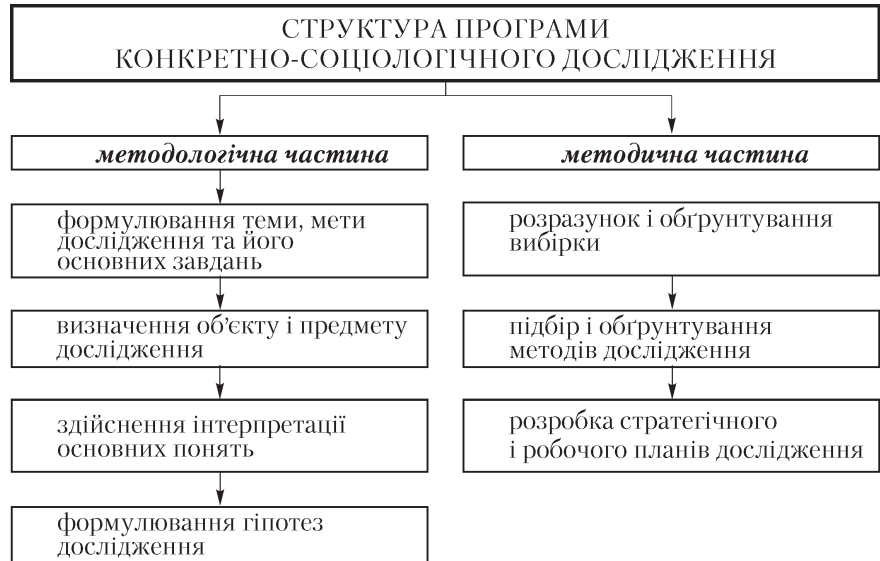
- *методологічну* (дає змогу визначити проблему — наукову і практичну, задля розв'язання якої здійснюється дослідження; сформулювати його цілі й завдання; зафіксувати вихідне уявлення про об'єкт, який

Функції програми конкретно-соціологічного дослідження

вивчають; встановити співвідношення цього дослідження з тими, котрі проводилися раніше або проводяться паралельно щодо аналогічних проблем);

- *методичну* (дає змогу розробити загальний логічний план дослідження, визначити методи збирання й аналізу інформації; виробити процедуру дослідження; проводити порівняльний аналіз отриманих результатів аналогічних досліджень);
- *організаційну* (забезпечує розроблення чіткої системи розподілу праці між членами дослідницької групи; полегшує контроль за процесом дослідження).

У соціологічній літературі вважають загально визнаним, що *структура* програми конкретно-соціологічного дослідження складається з двох розділів: методологічного і методичного. Це відображено у схемі:

Розглянемо докладніше зміст і складові кожного з положень.

Основні складники методологічної частини програми соціологічного дослідження

Методологічний розділ програми конкретно-соціологічного дослідження складається з таких елементів-складових:

1. ФОРМУЛЮВАННЯ ТЕМИ, МЕТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЙОГО ОСНОВНИХ ЗАВДАНЬ

Переведення проблеми в назву дослідження

З'ясувавши попередньо суть проблемної ситуації, слід чітко зафіксувати проблему в **назві** дослідження. У нашому випадку вона може звучати так: «Причини конфлікту між робітниками та адміністрацією підприємства і вироблення конкретних шляхів його розв'язання». Тут міститься одночасно *певне знання* (про те, що конфлікт існує, а також про те, що повинні бути конкретні шляхи вирішення проблеми) і *незнання* (оскільки ми ще не знаємо достеменно причин, які цей конфлікт викликали, а також тих заходів, за допомогою яких конфлікт можна буде розв'язати).

Формулювання мети дослідження

Мета конкретно-соціологічного дослідження визначає домінуючу орієнтацію, від якої залежить уся логіка його здійснення і реалізації. Як зазначає **В.Гречихін**, програма конкретно-соціологічного дослідження повинна дати відповідь на питання, вирішення якої проблеми і досягнення якого результату ставить на меті дослідження.

Цілі конкретно-соціологічного дослідження

Отже, цілі конкретно-соціологічного дослідження можна сформулювати так:

- Встановлення причин, котрі викликали появу напруженості, а згодом і конфлікт у стосунках між робітниками та керівним персоналом.
- Визначення кола основних заходів, які дадуть змогу розв'язати конфлікт і запобігти його виникненню в майбутньому, допоможуть створити сприятливий соціально-психологічний клімат у трудовому колективі підприємства.

Завдання конкретно-соціологічного дослідження

Завдання конкретно-соціологічного дослідження — це сукупність цільових установок, спрямованих на аналіз і вирішення проблеми. Завдання дослідження безпосередньо впливають із поставлених перед дослідниками цілей і є їхньою конкретизацією. Так, для досягнення *першої мети* доцільно запланувати такі завдання:

- з'ясувати реальний стан соціально-психологічного клімату трудового колективу та його головної складової — стосунків робітників та адміністрації;

- визначити ступінь конфліктної напруженості у трудовому колективі (високий, середній, низький) та стадії або фази його розгортання (початкова, найвища, завершальна);
 - виявити характер причин, які викликали виникнення конфлікту (на особистісному рівні, унаслідок суперечностей щодо виконання виробничих завдань, пов'язаних із порушенням трудової дисципліни, або на рівні соціально-економічних та організаційних складових виробничого процесу);
 - вивчити взаємозв'язки між конфліктом і трудовою діяльністю робітників (чи впливає він, а якщо так, то наскільки — на кінцевий результат і якість праці).
- Досягнення *другої мети* буде можливе, якщо виконати такі завдання:
- накреслити основні й допоміжні заходи, які сприятимуть розв'язанню існуючого конфлікту;
 - виробити конкретні рекомендації, скеровані на уникнення конфліктів у майбутньому;
 - з'ясувати, як узгоджуються запропоновані шляхи розв'язання та уникнення конфліктів із реальними можливостями:
 - а) цього підприємства;
 - б) галузі, до якої належить підприємство;
 - в) бюджетними ресурсами на міському, обласному та республіканському (в разі потреби) рівнях.

Ці та інші можливі завдання, послідовність їх виконання встановлюють члени дослідницької групи, коли розробляють зміст першого пункту методологічного розділу програми. Вони можуть коригувати їх або навіть змінювати у випадках, коли плин конфлікту різко змінюється чи виникають нові обставини його перебігу.

2. ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА І ПРЕДМЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Об'єктами конкретно-соціологічного дослідження на емпіричному рівні є реально діючі трудові колективи, соціальні групи, спільноти, соціальні інститути. Тому в широкому сенсі слова об'єктом дослідження є *носії певної соціальної проблеми* — люди, об'єднані у спільноти різного типу, а також їхня діяльність. Коли йдеться, наприклад, про конфлікт у трудовому колективі, маємо на увазі конкретні професійні, статеві, вікові, освітні групи робітників та представників адміністрації. У нашому випадку це можуть бути робітники якогось цеху, бригади, дільниці, з одного боку, і майстри, начальники цехів, завідувачі відділів та служб підприємства — з другого.

*Об'єкти
конкретно-
соціологічного
дослідження*

Характеристики об'єктів дослідження

У програмі належить зафіксувати такі *характеристики об'єктів* дослідження:

- просторові (місто, район);
- часові (період початку і закінчення дослідження);
- галузеві (вид діяльності, що її досліджують; у цьому разі може бути промислове виробництво);
- соціально-демографічні (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо).

Необхідність вибірки об'єктів дослідження

Досить часто обраний об'єкт соціологічного дослідження занадто великий у кількісному плані для того, щоб його можна було охопити суцільним дослідженням (наприклад, весь колектив робітників певного підприємства). Тоді виникає завдання визначення кола респондентів, тобто тих, хто підпадає під дослідження. Практика свідчить, що у випадках, коли об'єкт дослідження налічує 500 і більше людей, єдино правильним є **вибірковий метод**. Це означає потребу добору для дослідження не всієї (генеральної) сукупності робітників, а лише їх певної частини, тобто *вибіркової сукупності*. Правила здійснення розрахунку вибіркової сукупності подано в темі 16.

Предмет конкретно-соціологічного дослідження

Предметом конкретно-соціологічного дослідження є найсуттєвіші властивості й стосунки об'єкта, пізнання яких є важливим для виконання завдань, закладених у програму. Предмет дослідження формується на основі об'єкта дослідження, але не збігається з ним. Один і той самий соціальний об'єкт (наприклад, трудовий колектив) можна вивчати для виконання різних завдань, а отже, він передбачає безліч предметів. Тому визначення предмета дослідження одночасно визначає межі, в яких конкретний об'єкт досліджують у цьому разі. Предметом нашого дослідження є стан соціально-психологічного клімату в трудовому колективі певного підприємства, зокрема взаємини робітників та адміністрації.

Побудова предмета дослідження передбачає також процес вироблення відповідного понятійного апарату та його логічний аналіз.

3. ЗДІЙСНЕННЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОНЯТЬ

Інтерпретація понять

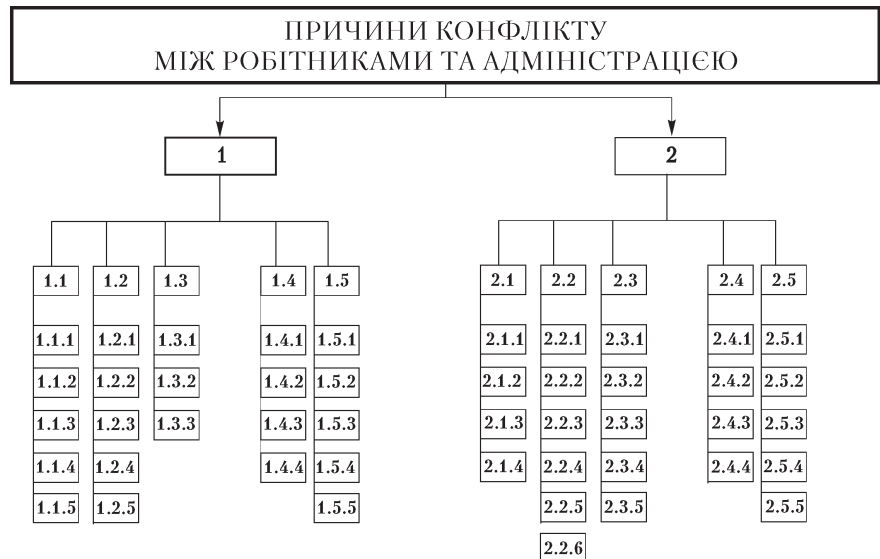
Інтерпретація основних понять дає змогу уточнити співвідношення тих елементів і властивостей досліджуваного явища, аналіз яких може дати цілісне уявлення про його фактичний стан, правильно пояснити причини його виникнення та результати. Процедура інтерпретації понять, як зазначає **В.Шаленко**, — це певна послідовність пізнавальних і організаційних дій, необхідних для уточнення їх змісту, розробки операцій їх вимірювання. Інтерпретація понять забезпечує вимір і реєстрацію

явищ, що їх вивчають, за допомогою кількісних показників та індикаторів.

Етапи
інтерпретації
понять

Інтерпретація понять, наголошують соціологи, здійснюється через низку послідовних *етапів*. На першому етапі провадиться переведення проблемної ситуації у формулювання наукових термінів. На дальшому етапі кожне поняття цього формулювання розкладають на такі операційні складові, які потім можна досліджувати за допомогою кількісних методів. Кінцевою метою цієї роботи є вироблення таких понять, які доступні для обліку й реєстрації (тобто понять-індикаторів). Конкретно це можна пояснити через складання свого роду «дерева» рівнів інтерпретації. У цьому разі «дерево» має такі «гілки»:

Основне
поняття
і рівні його
інтерпретації

Спробуємо пояснити цей процес інтерпретації понять докладніше, з переходом від цифрових позначень до текстового тлумачення.

І рівень
інтерпретації
понять

Причини конфлікту між робітниками й адміністрацією загалом можна поділити на дві групи (позначимо їх цифрами 1 і 2). *Перша група* здебільшого характеризує можливість виникнення конфліктної ситуації за наявності претензій і вимог з боку *адміністрації до робітників*. *Друга група* причин пов'язана з тими чинниками, які залежать від діяльності адміністрації і можуть викликати *незадоволення робітників*. Тому ці причини можна поставити в такій послідовності:

- причини, пов'язані з тими чи тими характеристиками особистості робітника (1);
 - причини соціально-економічного та організаційного характеру (2). Ці дві групи причин утворюють **перший рівень інтерпретації**. На **другому рівні інтерпретації** кожна з двох груп причин конфлікту отримує свою конкретизацію. *Причини конфлікту першої групи* можна деталізувати в такий спосіб:
 - фактори, пов'язані з соціально-демографічними характеристиками робітників (1.1);
 - чинники, пов'язані з професійною підготовкою робітників (1.2);
 - чинники, які характеризують ставлення робітників до праці (1.3);
 - чинники, що розкривають ступінь соціальної активності або пасивності робітників (1.4);
 - чинники, які характеризують рівень поінформованості робітників (1.5).
- Причини конфлікту першої групи*
- Причини конфлікту другої групи*
- III рівень інтерпретації понять*
- Соціально-демографічні характеристики*
- Професійна підготовка*
- Причини конфлікту другої групи* можна розписати так:
 - чинники, пов'язані з якістю планування (2.1);
 - чинники, які характеризують організацію праці (2.2),
 - чинники, що характеризують зміст праці (2.3);
 - чинники, пов'язані з умовами праці (2.4);
 - чинники, які характеризують побутові умови (2.5).**Третій рівень інтерпретації** потребує детальнішого опису кожного зі складників другого рівня інтерпретації. Наприклад, *соціально-демографічні характеристики робітників*, що можуть спричинити виникнення конфліктної ситуації, мають такі складники:
 - стать робітників: наприклад, намір адміністрації в умовах скорочення робочої сили звільняти насамперед жінок (1.1.1);
 - вік робітників: наприклад, намір адміністрації звільняти передовсім молодих робітників віком до 21 року або людей пенсійного віку (1.1.2);
 - освіта робітників: наприклад, претензії адміністрації до недостатнього, на її думку, рівня освіти робітників при їх звільненні (1.1.3);
 - професійна підготовка робітників: наприклад, претензії адміністрації до робітників, що не мають належної професійної підготовки для виконання виробничих завдань (1.1.4);
 - сімейний стан робітників: наприклад, претензії адміністрації до робітників із багатодітними родинами, які часто беруть лікарняні для догляду за хворими дітьми, є причиною їх скорочення (1.1.5) тощо.Чинники, пов'язані з *професійною підготовкою робітників*, котрі можуть стати потенційною причиною виникнення конфліктів (1.2), деталізуємо в такий спосіб:

- вимоги адміністрації до відповідності фаху першопочатковій професійній освіті (1.2.1);
- вимоги адміністрації до стажу роботи за фахом (1.2.2);
- вимоги адміністрації до стажу роботи на цьому підприємстві (1.2.3);
- вимоги адміністрації підвищувати професійну кваліфікацію, що їх робітники не виконують (1.2.4);
- вимоги адміністрації опанувати суміжні професії, що їх робітники теж не виконують (1.2.5).

Відповідно треба конкретизувати три інші складники першої групи причин виникнення конфліктів (1.3, 1.4 та 1.5).

*Якість
планування*

Назвемо можливі спроби конкретизації другої групи причин виникнення конфліктів на підприємстві, пов'язані з соціально-економічними та організаційними чинниками (2). Наприклад, причини, зумовлені *якістю планування* на підприємстві (2.1), можна інтерпретувати в такій послідовності:

- обґрунтованість і збалансованість планів (2.1.1);
- забезпеченість планів належними матеріальними ресурсами (2.1.2);
- забезпеченість планів економічними та організаційними заходами (2.1.3);
- участь трудового колективу в обговоренні проектів перспективних і поточних планів роботи (2.1.4) і т. ін.

*Організація
праці*

Відповідно причини, пов'язані з *організацією праці*, можна собі уявити так:

- належні форми організації праці, які відповідають планам роботи і забезпечують їх виконання (2.2.1);
- забезпечення виробничого процесу сировиною і напівфабрикатами (2.2.2);
- забезпеченість комплектуючими деталями і механізмами (2.2.3);
- технічне обслуговування устаткування та обладнання (2.2.4);
- нормування, оплата і стимулювання праці (2.2.5);
- ритмічність виробничого циклу, простоювання з вини адміністрації (2.2.6) тощо.

*IV рівень
інтерпретації
понять*

Четвертий рівень інтерпретації (а в деяких випадках і п'ятий) доцільно здійснювати за умови, якщо складники третього рівня потребують ще більшої конкретизації і з'ясування. Наприклад, забезпечення сировиною (2.2.2) може залежати лише від адміністрації. Тоді претензії робітників із приводу того, що немає сировини, будуть скеровані саме до неї і їх можна вважати обґрунтованими. Якщо ж постачання сировиною виходить за межі компетенції і можливостей працівників

Вихід на формулювання запитань анкети

управління підприємством, тоді вимоги робітників до управлінського персоналу можна розглядати як завищені. У цьому разі виникнення конфліктної ситуації може бути спровоковане недостатньою поінформованістю робітників про організацію їхньої праці. Це конкретніше пов'язане з іншими причинами виникнення конфліктів (позиція 1.5).

Якщо ж третій рівень інтерпретації понять належною мірою забезпечує отримання необхідної соціологічної інформації, то наступним кроком дослідницької групи має бути розробка на цій базі **запитань анкети або інтерв'ю**. Наприклад, з'ясування *вікових характеристик* робітників, котрі можуть стати потенційною причиною конфліктів, міститиметься у двох частинах анкети:

- у так званій паспортичці (чи блоку соціально-демографічних характеристик респондентів) у кінці анкети. Це питання на зразок: «Вкажіть, до якої вікової групи ви належите: а) до вікової групи 16—18 років; б) до вікової групи 18—21 рік; в) до вікової групи 22—25 років» тощо;
- у самій анкеті. Це запитання на зразок: «В умовах скорочення робочої сили адміністрація насамперед звільняє молодих робітників, оскільки в них низька продуктивність праці і бракує виробничого досвіду. Чи погоджуєтесь ви з таким мотивуванням звільнень? Якщо ні, то чому?» тощо.

Здійснення інтерпретації основних понять дає змогу охопити всі можливі напрями дослідження, уникнути його неповноти, однобічності або забуття важливих складових дослідницького процесу. Саме інтерпретацію понять закладають в основу побудови анкет, бланків інтерв'ю, роботи експертних груп, аби визначити структуру відповідного дослідницького інструментарію та логіку його розробки. Ця частина програми дає змогу втілити в інструментарії збирання первинної соціологічної інформації єдину концепцію дослідницького пошуку, реалізувати його мету і завдання, перевірити правильність чи хибність висунутих гіпотез.

4. ФОРМУЛЮВАННЯ ГІПОТЕЗ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гіпотези в конкретно-соціологічному дослідженні

Гіпотеза в конкретно-соціологічному дослідженні — це наукове припущення, яке висувають для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ і процесів, котре треба підтвердити або спростувати. У методологічному плані гіпотеза слугує з'єднувальною ланкою між теоретичною концепцією та емпіричною базою дослідження, її висувають для перевірки тих залежностей, які внесені до теоретичної схеми і на

вивчення яких скеровані завдання дослідження. У цьому сенсі гіпотеза є своєрідним *прогнозом* їх очікуваного розв'язання, який може і не виправдатися, що не применшує її цінності. Важливим, як слушно зазначає **В.Шаленко**, є те, що висунення гіпотези дає змогу зробити обґрунтований перехід від теоретичних понять до емпіричних даних.

*Види гіпотез.
Гіпотези-
підстави*

Усі гіпотези поділяються на *гіпотези-підстави* і *гіпотези-наслідки*, які виводяться з перших. У цьому разі можна визначити таку гіпотезу-підставу: основною причиною виникнення конфлікту між робітниками й адміністрацією є та, що пов'язана з особистісними характеристиками робітників та не виправданими вимогами до них адміністрації, що має своїм наслідком незадоволення перших і зростання напруженості у трудовому колективі.

*Гіпотези-
наслідки*

Формулювання цієї *основної гіпотези* супроводжується висуненням *гіпотез-наслідків*:

- можна припустити, що виникнення конфлікту між робітниками та адміністрацією зумовлене прагненнями останньої в умовах скорочення робочої сили позбутися насамперед молодих робітників, людей старшого віку і жінок;
- можна припустити, що саме ці групи робітників передовсім підпадають під скорочення внаслідок низької продуктивності їхньої праці, частими невиходами на роботу, захворюваннями тощо;
- можна припустити, що звільнення цих груп робітників у ситуації економічної кризи суспільства й падіння життєвого рівня призведе до стихійних страйків та інших форм соціального протесту цих категорій працівників та інших робітників, які підтримуватимуть страйкарів і чинитимуть опір діям адміністрації;
- можна уявити, що основним способом розв'язання цього конфлікту виступатиме широка поінформованість робітників щодо обґрунтованості дій адміністрації у вигляді наочних форм роз'яснювальної роботи (як-от стінівки з узагальненими результатами праці робітників різних категорій, зазначенням залежності виробничих результатів од віку, статі тощо). Якщо це і не погасить конфлікт (бо скорочення або звільнення однаково відбудуться), то бодай пом'якшить конфліктну ситуацію і спричинить переадресування вимог груп робітників, які потрапляють під можливе скорочення, від адміністрації до уряду та органів управління загалом.

Розробкою і формулюванням гіпотез завершується методологічна частина програми конкретно-соціологічного дослідження.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

РОЗДІЛ IV

Організація і проведення конкретно-соціологічних досліджень

ТЕМА 15

Методична частина програми конкретно-соціологічного дослідження

- 428 *Розрахунок і обґрунтування вибірки*
- 431 *Основні методи конкретно-соціологічного дослідження*
- 440 *Стратегічний та робочий плани дослідження*

Розрахунок і обґрунтування вибірки

*Необхідність
вибірки*

Другим складником програми конкретно-соціологічного дослідження є її **методична частина**. Вона містить опис методики та організації характеристик дослідження. Велике значення у цьому розділі має *розрахунок і обґрунтування вибірки*. Ця процедура означає необхідність добору тих людей, серед яких буде проводитися дослідження. Звичайно, ідеальним варіантом було б соціологічне обстеження всіх людей, які є носіями певної соціальної проблеми. У цьому разі це означало б необхідність опитування всіх без винятку робітників і всіх представників управлінського апарату підприємства. Але чи доцільно це?

У соціології для виконання завдань дослідження звичайно використовують *вибірковий метод*. Його ключовими поняттями є об'єкт дослідження, генеральна сукупність, вибіркова сукупність, одиниця аналізу тощо.

*Генеральна
сукупність*

Об'єктом соціологічного дослідження є велика сукупність людей, котрі різняться за своїми соціально-демографічними характеристиками і є носіями тієї чи тієї проблеми. Вся чисельність соціальних об'єктів, які є предметом вивчення у межах, окреслених програмою конкретно-соціологічного дослідження, утворює *генеральну сукупність*. Оскільки організація і проведення суцільного обстеження усіх без винятку соціальних об'єктів надзвичайно важкі й потребують великих затрат і зусиль, то вони здійснюються у поодиноких випадках. Прикладом суцільного обстеження є перепис населення.

*Вибіркова
сукупність*

Емпіричні соціологічні дослідження, як звичайно, несучільні, їх проводять лише на певній частині об'єктів генеральної сукупності, яка має назву *вибіркової сукупності*. Отже, вибіркова сукупність — це певна кількість елементів генеральної сукупності, відібраних за певними правилами. Під час дослідження вона повинна становити своєрідну мікромодель генеральної сукупності. Або, іншими словами, вимагається, щоб структура вибіркової сукупності максимально збігалася зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками останньої. Але щоб досягнути того, треба дотримуватися правил вибірки.

*Одиниці
аналізу*

Елементи вибіркової сукупності (респонденти, або люди-носії певної соціальної проблеми), які підпадають під добір та вивчення, і є *одинацями аналізу*.

*Репрезен-
тативність*

Якість вибірки оцінюють за двома показниками: репрезентативністю і надійністю. **Репрезентативністю** називається здатність вибіркової

сукупності максимально точно відтворювати характеристики генеральної сукупності. Отже, йдеться про точність вибіркового оцінювання і гарантію цієї точності. Адже завданням дослідницької групи є добір певної кількості обстежуваних людей, проведення соціологічного дослідження і отримання достовірної соціологічної інформації, яка точно характеризуватиме всі соціальні об'єкти-носії проблеми.

Типи вибірок

Вибірki поділяються на **ймовірнісні** (випадкові) та **цілеспрямовані**. Перші пов'язані з поняттям імовірності, яке широко використовується у багатьох галузях природничих і соціогуманітарних наук. У найзагальнішому випадку ймовірність певної очікуваної події є відношенням кількості очікуваних подій до кількості всіх можливих. У соціології до ймовірнісних вибірок зараховують власне-випадковий вибір, серійну, гніздову, механічну вибірки. Їхні характеристики й описи розрахунків можна знайти у спеціальній літературі, поданій у кінці цієї теми. Зупинимось докладніше на методи механічної вибірки.

Механічна вибірка

У загальному вигляді принцип *механічної вибірки* полягає в тому, що всі елементи генеральної сукупності зводять у єдиний список і з нього через рівні інтервали відбирають відповідну кількість респондентів. Крок відбору (K) розраховують за формулою: $K = N/n$, де N — величина генеральної сукупності, а n — величина вибіркової сукупності.

Наприклад, нехай $N = 2000$ осіб, а $n = 200$ осіб. Тоді $K = 2000/200 = 10$.

Це означає, що із загального списку робітників і управлінців певного підприємства має бути відібраний кожний десятий. Такими списками можуть бути бланки обліку у відділі кадрів.

Поряд із випадковою вибіркою у соціологічних дослідженнях користуються також і *цілеспрямованою*, до якої правила теорії ймовірності не застосовуються. Вона може здійснюватися за допомогою таких методів: стихійної вибірки (наприклад, поштового або телефонного опитування), основного масиву (коли опитується 60–70% з генеральної сукупності) та квотної вибірки. З них найточнішим і широковживаним є метод **квотної вибірки**. Його використовують у тих випадках, коли до початку дослідження є статистичні дані про контрольні ознаки елементів генеральної сукупності. Всі дані про ту чи ту контрольну ознаку є квотою, а їхні окремі числові значення — параметрами квоти. При використанні квотної вибірки респондентів добирають цілеспрямовано, з дотриманням параметрів квот. Число ознак, дані про які обирають квотами, переважно не повинно перевищувати чотирьох. Ними звичайно є стать, вік, освіта, рівень кваліфікації або інші квоти, які визначаються цілями, завданнями та гіпотезами дослідження у методологічній частині програми конкретно-соціологічного дослідження.

Квотна вибірка

Види квот

Наприклад, у нашому випадку серед усіх робітників певного підприємства (генеральна сукупність) налічується 89% чоловіків і 11% жінок. За квотою «стать» у вибірковій сукупності також має бути дотримана ця пропорція. За квотою «вік» серед усіх робітників вирізняють такі групи та їхні кількісні означення: вікова група від 16 до 18 років (4%); вікова група від 19 до 21 року (9%); вікова група від 22 до 25 років (17%); вікова група від 26 до 55 років (51%); вікова група від 56 до 60 років (15%); вікова група від 61 і більше років (4%). Відповідних пропорцій належить дотримуватись і у вибірковій сукупності. Визначення саме таких вікових груп зумовлене гіпотезами нашого дослідження, в яких припускається, що однією з можливих причин виникнення конфліктів на цьому підприємстві є намір адміністрації звільняти насамперед молодь і представників старших вікових груп.

За квотою «освіта» можна встановити кількість робітників з неповною середньою, середньою, середньою спеціальною, незакінченою вищою та вищою освітою у генеральній сукупності й пропорційно відібрати робітників до вибіркової сукупності. За квотою «рівень кваліфікації» можна відібрати до вибіркової сукупності робітників із високим (5–6 розряди), середнім (3–4 розряди), низьким (1–2 розряди) рівнем, попередньо встановивши питому вагу цих груп серед усіх робітників підприємства за даними відділу кадрів.

Розрахунок
обсягу вибірки

Досить складним питанням є розрахунок *обсягу* вибірки, тобто визначення кількості респондентів. У соціології є правило, згідно з яким що більш дисперсний (тобто неоднорідний) склад об'єктів дослідження, то більшим повинен бути обсяг вибірки, оскільки в ній має бути якнайщільніше відображена ця різноманітність. І навпаки, що однорідніший (дисперсія дорівнює нулю або близька до нього) склад генеральної сукупності, тим меншу кількість осіб треба для обстеження. При масових опитуваннях, якщо величина генеральної сукупності становить менше 5000 осіб, достатнім є обсяг вибіркової сукупності не менше 500 осіб. Якщо ж величина генеральної сукупності 5000 осіб і більше, то доцільно обстежити 10% її складу, що гарантує одержання достатньо достовірних результатів дослідження. Точніші математичні формули розрахунку обсягу вибірки містяться у книжці **В.Гречихіна** «Лекції з методики й техніки соціологічних досліджень» (М., 1988. — С.79).

Отже, у програмі конкретно-соціологічного дослідження конкретної проблеми слід зазначити:

- який тип вибірки використовується і чому;
- який обсяг вибіркової сукупності.

Основні методи конкретно-соціологічного дослідження

Поняття
методу
в соціології

Наступним складником методичної частини програми є обґрунтування основних **методів** конкретно-соціологічного дослідження, що їх використовуватимуть у процесі соціологічного аналізу конкретної соціальної проблеми. Обрати метод збирання соціологічної інформації, наголошує **С.Вовканич**, означає обрати той чи інший шлях отримання нової соціальної інформації для виконання поставленого завдання. Слово «метод» походить від грецького *methodos* — «шлях до чогось». У соціології *метод* — це спосіб отримання вірогідних соціологічних знань, сукупність застосовуваних прийомів, процедур і операцій для емпіричного і теоретичного пізнання соціальної реальності.

На рівні побутових уявлень пересічних людей соціологія пов'язується насамперед із проведенням анкетування. Однак насправді соціолог може використати такі різноманітні дослідницькі процедури, як *експеримент, спостереження, аналіз документів, експертні оцінки, соціометрію, інтерв'ю тощо*.

Правила
визначення
методів

Як слушно зазначають російські соціологи, при визначенні методів соціологічного дослідження соціальної проблеми слід узяти до уваги низку суттєвих моментів:

- оперативність та економність дослідження не повинні досягатися за рахунок якості даних;
- жоден метод не є універсальним і має свої, чітко окреслені, пізнавальні можливості. Тому не існує взагалі «добрих» чи «поганих» методів; є методи, адекватні або неадекватні (тобто відповідні й невідповідні) поставленій меті й завданням;
- надійність методу забезпечується не лише його обґрунтованістю, а й дотриманням правил його застосування.

Подаючи далі детальнішу характеристику основних методів отримання соціологічної інформації, ми вибрали з них ті, які найбільше відповідають розкриттю причин конфліктів на підприємстві між робітниками та адміністрацією. Саме ці методи мають бути внесені до програми конкретно-соціологічного дослідження; їх належить використовувати відповідно до цілей, завдань дослідження. Вони повинні бути базою для перевірки правильності чи хибності висунутих гіпотез.

Серед методів збирання первинної соціологічної інформації використовують і такі, які не є специфічно соціологічними. Це **спостереження і експеримент**. Своїм корінням вони сягають у природничі науки, але нині їх успішно застосовують у соціогуманітарних науках, у тому числі і в соціології.

Метод спостереження в соціології

Спостереження у соціології — це метод цілеспрямованого, планомірного, певним способом фіксованого сприйняття об'єкта, який досліджують. Воно слугує певним пізнавальним цілям і може бути піддане контролю і перевірці. Найчастіше метод спостереження використовують при дослідженні поведінки індивідів і груп та форм спілкування, тобто при візуальному охопленні певної соціальної дії. Його можна застосовувати в дослідженні конфліктних ситуацій, бо багато з них проявляється саме у вчинках і подіях, які можна зафіксувати і проаналізувати.

Позитивними рисами цього методу є:

- здійснення спостереження одночасно з розгортанням і розвитком явищ, що їх досліджують;
- можливість безпосереднього сприйняття поведінки людей у конкретних умовах і в реальному часі;
- можливість широкого охоплення події і опису взаємодії усіх її учасників;
- незалежність дій об'єктів спостереження від соціолога-спостерігача.

До вад методу спостереження зараховують:

- обмеженість і частковий характер кожної ситуації, яку спостерігають. Це означає, що отримані висновки можуть бути узагальнені й поширені на масштабніші ситуації лише з великою обережністю;
- складність, а інколи й просто неможливість повторення спостережень. Соціальні процеси є незворотними; їх неможливо змусити повторити ще раз для потреб соціолога;
- вплив на якість первинної соціологічної інформації суб'єктивних оцінок спостерігача, його установок, стереотипів тощо.

Типи спостережень

Існує *декілька типів спостереження у соціології*. Найпопулярніше серед дослідників сучасності — *включене спостереження*, коли соціолог безпосередньо входить у соціальний процес і соціальну групу, що їх вивчають, коли він контактує і діє разом з тими, за ким він спостерігає. Це дає змогу досліджувати явище зсередини, глибоко вникнути в суть проблеми (у нашому разі конфлікту), зрозуміти причини її виникнення і загострення. *Польове спостереження* відбувається у природних умовах: у цехах, службах, на будівництві тощо. *Лабораторне спостереження* потребує створення спеціально обладнаних приміщень. Є спостереження систематичні й випадкові, структуралізовані (тобто такі, що їх здійснюють за розробленим заздалегідь планом) і неструктуралізовані (за яких визначають лише об'єкт обстеження).

Метод експерименту в соціології

Експеримент як метод дослідження розвивався передусім у природознавстві. **Л.Жмудь** вважає, що перший зафіксований у науковій літературі експеримент належить античному філософу і вченому

Піфагору (бл. 580—500 рр. до н.е.). Він використав монохорд — інструмент з однією струною, натягнутою на лінійку з 12 поділами-позначками, маючи на меті з'ясувати залежність між висотою музичного тону і довжиною струни. Завдяки цьому експерименту Піфагор винайшов математичний опис гармонійних музичних інтервалів: октави (12:6), кварта (12:9) і квінти (12:8). **В.Гречихін** дотримується думки, що першим ученим, який поставив дослід на наукову основу, був **Галілео Галілей** (1564—1642 рр.), один із засновників точного природознавства. На основі наукових дослідів він дійшов висновку про правильність учення **М.Коперника** щодо будови Всесвіту. Засуджений інквізицією, **Г.Галілей** вигукнув: «А все ж вона крутиться!», маючи на увазі обертання Землі навколо Сонця і навколо власної осі.

Ідею про можливість використання експерименту в соціальних науках висунув французький учений **П.-С.Лаплас** (1749—1827) 1814 р. у книзі «Філософський досвід імовірності». У дослідженні суспільства, на його думку, можна застосовувати такі прийоми ймовірнісного підходу, як вибірка, створення паралельних контрольних груп тощо. Отже, можливо є розробка засобів кількісного опису суспільства та соціальних проблем і явищ.

Проте **О.Конт**, **Е.Дюркгайм**, **М.Вебер** та інші заперечували спроби застосування експериментального методу у вивченні соціальних проблем. На їхню думку, *основні труднощі* використання експерименту в соціології полягають у:

- складності, багатофакторності й різноманітності соціальних процесів;
- складності, а то й неможливості їх формалізації і кількісного опису;
- цілісності й системності залежностей, складності чіткого з'ясування ефекту впливу на соціальне явище якогось одного чинника;
- опосередкованості зовнішніх впливів через людську психіку;
- неможливості надати однозначну інтерпретацію поведінки людини або соціальної спільноти тощо.

Однак з 1920-х рр. поступово розширюється сфера застосування експерименту в соціальних науках. Це пов'язується зі швидким зростанням емпіричних досліджень, удосконаленням процедур обстеження, розвитком математичної логіки, статистики і теорії ймовірності. Нині експеримент справедливо належить до визнаних методів конкретно-соціологічних досліджень.

Експеримент у соціології — це засіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності і поведінки об'єкта внаслідок дії на нього певних чинників (змінних), якими можна керувати

*Дискусія
довкола
методу
експерименту*

*Сфери
застосування,
мета і логіка
експерименту*

і котрі можна контролювати. Як зазначає **В.Гречихін**, застосування експерименту в соціології доцільне тоді, коли треба виконати завдання, пов'язані з реагуванням тієї чи тієї соціальної групи на внутрішні й зовнішні чинники, які вводяться ззовні у штучно створених і контрольованих умовах. Головна мета його здійснення — перевірка тих чи тих гіпотез, результати яких мають прямий вихід на практику, на різноманітні управлінські рішення.

Загальна логіка експерименту полягає у:

- виборі певної експериментальної групи;
- вміщенні її у незвичну експериментальну ситуацію, під вплив певного чинника;
- простеження скерованості, величини і сталості змінних характеристик, які називаються контрольними і котрі настали внаслідок дії введеного чинника.

Різновиди експериментів

Серед **різновидів експерименту** можна назвати *польові* (коли група перебуває у природних умовах свого функціонування) і *лабораторні* (коли експериментальну ситуацію і групи формують штучно). Вирізняють також експерименти *лінійні* (коли аналізу підлягає одна й та сама група) і *паралельні* (коли в експерименті беруть участь дві групи: контрольна зі сталими характеристиками й експериментальна зі змінними характеристиками). За характером об'єкта і предметом дослідження розрізняють соціологічні, економічні, правові, соціально-психологічні, педагогічні та інші експерименти. За специфікою поставленого завдання експерименти поділяють на наукові (вони мають на меті прирощення знання) і прикладні (вони мають на меті отримання практичного ефекту). За характером експериментної ситуації є експерименти контрольовані й такі, де контроль не здійснюється.

У нашому випадку з конфліктною ситуацією на виробництві можна здійснити прикладний польовий контрольований експеримент із виокремленням двох груп робітників за критерієм віку. Цей експеримент дасть змогу з'ясувати залежність продуктивності праці від віку працівників. Його здійснення покаже, чи виправдані звільнення молодих робітників через недостатній виробничий досвід і нижчі, ніж у робітників середнього віку, показники ефективності виробничої діяльності.

Метод аналізу документів

Метод **аналізу документів** у соціології є одним з обов'язкових, з якого починаються практично всі дослідження. Документи поділяються на статистичні (у числових виразах) і словесні (у формі тексту); офіційні (що мають службовий характер) і неофіційні (які не мають офіційного підтвердження їх правильності та дієвості), суспільні й особисті тощо.

У нашому випадку можна використовувати офіційні статистичні й словесні документи суспільного значення, в яких зафіксовано дані про статевий і віковий склад робітників, рівень їхньої освіти, професійної підготовки, сімейний стан тощо, а також про результати виробничої діяльності різних груп робітників. Зіставлення цих документів дає змогу встановити залежність економічної ефективності праці робітників від їхніх соціально-демографічних, професійних та інших характеристик.

*Опитування
та сфера
його
застосування*

Найпоширенішим і частовживаним у соціології є метод **опитування**. Він охоплює використання таких дослідницьких процедур, як анкетування, поштове опитування, інтерв'ю. Опитування — це метод безпосереднього або опосередкованого збирання первинної вербальної (тобто переданої у словесній формі) інформації. Вирізняють заочні й прямі, стандартизовані (за наперед розробленим планом) і нестандартизовані (вільні), одноразові й багаторазові опитування, а також опитування експертів.

Метод опитування використовують у таких випадках:

- коли проблема, що її досліджують, недостатньо забезпечена документальними джерелами інформації (наприклад, ситуації конфлікту на підприємстві досить рідко фіксують у систематизованій формі в офіційній документації);
- коли предмет дослідження або його окремі характеристики неможливо спостерігати в повному обсязі та протягом всього існування цього явища (наприклад, за конфліктною ситуацією можливо спостерігати переважно в момент її загострення, а не на початку її виникнення);
- коли предметом дослідження є елементи колективної та індивідуальної свідомості — думки, стереотипи мислення тощо, а не безпосередні вчинки і поведінка (наприклад, у разі конфлікту можна здійснювати спостереження над його поведінковими проявами, але воно не дасть уявлення про мотиви участі людей у конфлікті, їх міркування з приводу правомірності дій обох сторін конфлікту);
- коли опитування доповнює можливості опису й аналізу досліджуваних явищ і перевіряє дані, отримані за допомогою інших методів.

Анкетування

Серед видів опитування чільне місце посідає **анкетування**, основним інструментом якого є питальник, або анкета. На перший погляд немає нічого легшого і простішого, ніж розробка питальника на будь-яку тему, пов'язану з проблемною ситуацією. Кожен із нас у повсякденній практиці постійно ставить запитання оточуючим, вирішуючи за їхньою допомогою безліч життєвих проблемних ситуацій. Однак у соціології запитання

*Структура
анкети*

виконує функцію дослідницького інструмента, що висуває особливі вимоги до його формулювання і зведення питань в анкету.

Насамперед це вимоги до **структури анкети**, її складовими повинні бути:

1. *Вступ* (звернення до респондентів із коротким викладом теми, мети, завдань опитування, назвою організації або служби, яка його здійснює, з інструкціями щодо процедури заповнення анкети, із посиланням на анонімність опитування й використання його результатів лише з науковою метою).
2. *Блоки простих запитань*, нейтральних за змістом (крім пізнавальної мети, вони забезпечують полегшене входження респондентів у процес опитування, пробуджують їх зацікавлення, формують психологічну установку на співробітництво з дослідниками, вводять у коло обговорюваних проблем).
3. *Блоки складніших запитань*, які потребують аналізу й роздумів, активізації пам'яті, підвищеної зосередженості й уваги. Саме тут міститься ядро дослідження, збирається основна первинна соціологічна інформація.
4. *Прикінцеві запитання*, які мають бути достатньо простими, знімати психологічну напруженість у респондентів, дати можливість їм відчувати, що вони брали участь у важливій і потрібній роботі.
5. *«Паспортичка»*, або блок із питаннями, що розкривають соціально-демографічні, професійно-освітні, етнічні, культурні тощо характеристики респондентів (стать, вік, сімейний стан, місце проживання, національність, рідна мова, ставлення до релігії, освіта, професійна підготовка, місце праці, стаж роботи тощо).

Блоки анкети

Питання анкети об'єднуються у блоки за тематичним і проблемним принципом на основі «дерева» і «гілок» інтерпретації основних понять (див. опис методологічної частини програми в темі 14). У нашому випадку блок, який стосується соціально-демографічних та інших особистісних характеристик робітників і управлінців, доцільно розмістити у «паспортичці», тоді як інші блоки розміщують в основній частині анкети. Це такі **блоки**:

- ставлення до праці та результати виробничої діяльності;
- рівень соціальної активності;
- рівень поінформованості;
- оцінка якості планування;
- оцінка організації, змісту та умов праці;
- характеристика побутових умов;

*Відкриті
питання*

- характеристика причин конфлікту;
- з'ясування можливих шляхів розв'язання конфлікту тощо.

Запитання, внесені в анкету, поділяють на різні типи. Це можуть бути *відкриті* запитання, коли дослідник ставить запитання і залишає вільне місце для власноручного запису відповіді респондента. Наприклад:

«Вкажіть, будь ласка, якими, на вашу думку, є основні причини конфлікту між робітниками та адміністрацією вашого підприємства?»

(місце для відповіді)

Перевага *відкритих запитань* полягає в тому, що їх легко сформулювати і що вони не обмежують вибору варіантів відповідей, які може подати дослідник. Складність і труднощі виникають тоді, коли треба здійснювати обробку всіх можливих відповідей і групувати їх за певним критерієм після отримання соціологічної інформації.

*Закриті
запитання
та їх
різновиди*

Закриті запитання — це такі, на які в анкеті наведено в міру можливого повний набір варіантів відповідей, а респонденту лишається тільки позначити той варіант, який відповідає його думці. *Альтернативні закриті* запитання передбачають вибір респондентами лише одного варіанту відповіді, внаслідок чого сума відповідей на всі варіанти становить 100%. Наприклад:

«Як ви виконуєте виробничі завдання?»

1. Звичайно перевиконую норму виробітку (7%).
2. Звичайно виконую норму виробітку (43%).
3. Інколи не виконую норми виробітку (33%).
4. Практично не вдається виконувати норми виробітку (17%).

Як бачимо, сума відповідей у відсотках дорівнює 100.

Неальтернативні закриті питання допускають вибір респондентами декількох варіантів відповідей на одне й те саме запитання, тому їх сума переважно перевищує 100%. Наприклад:

«Які чинники, на вашу думку, є причинами виникнення конфліктної ситуації у Вашому трудовому колективі?»

1. Чинники, пов'язані зі статтю і віком робітників (44%).
2. Чинники, пов'язані із сімейним станом робітників (9%).
3. Чинники, пов'язані зі ставленням робітників до праці (13%).
4. Чинники, пов'язані з поганою якістю планування (56%).
5. Чинники, пов'язані з недосконалою організацією праці з боку адміністрації (39%).

Як бачимо, сума відповідей у відсотках значно перевищує 100 і вказує на комплексний характер причин виникнення конфліктів на підприємстві.

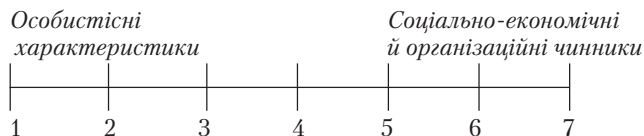
Напівзакриті запитання — це така їх форма, коли спочатку перелічують усі можливі варіанти відповідей, а в кінці залишають місце для власноручно написаної відповіді респондента, якщо він вважає, що жоден із наведених варіантів відповідей не віддзеркалює його думки. Іншими словами, напівзакриті запитання — це комбінація відкритих і закритих запитань в одному.

Форми
розміщення
запитань

Лінійна форма розміщення запитань передбачає їх формулювання і наведення нижче можливих варіантів відповідей, як у наведених раніше прикладах. Одночасно можна вживати і *табличну форму розміщення* запитань і відповідей. Наприклад: «Як змінилися, на Вашу думку, організація, зміст і умови вашої праці за час роботи на цьому підприємстві?»

Характер змін	Організація праці	Зміст праці	Умови праці
Змінилися в кращий бік			
Залишилися без змін			
Змінилися в гірший бік			

Існує і така форма розміщення запитань, яка ґрунтується на використанні *шкали*. Наприклад: «Одна група людей вважає, що основною причиною конфлікту на підприємстві є особистісні характеристики робітників. Цій думці відповідає позначка 1 на поданій нижче шкалі. Інша група людей переконана, що конфлікти зумовлені соціально-економічними та організаційними причинами внаслідок незадовільної діяльності адміністрації. Цій думці відповідає позначка 7 на шкалі. Яка позиція збігається з вашою думкою і де б ви розмістили її на цій шкалі?»

Отримані відповіді дають *усереднені оцінки* думок респондентів, які можна порівнювати (наприклад, середній бал відповідей робітників може дорівнювати 6,3, а представників адміністрації — 1,8). Тобто, на думку робітників, причини конфліктів з адміністрацією полягають не в їхніх особистісних характеристиках, а викликані незадовільною роботою

керівного персоналу в плануванні виробничої діяльності, організації праці тощо. Думка ж представників адміністрації у цьому разі протилежна: на їхнє переконання, конфлікти виникають тому, що робітники не виконують виробничих завдань через низький рівень їхньої кваліфікації, освіти, недостатній виробничий досвід, систематичні прогули і т. ін.

Звідси дослідник може зробити такі припущення:

- існує різне розуміння причин виникнення конфліктних ситуацій;
- зафіксоване прагнення перекласти вину за конфліктне становище із себе на інших;
- з огляду на це виникає потреба глибше дослідити витоки конфліктних ситуацій на цьому підприємстві за допомогою інших методів соціологічного дослідження: експерименту, спостереження, аналізу документів для отримання достовірнішої соціологічної інформації.

Правила
кодування
анкети

Коли анкета складена, слід закодувати всі вміщені в неї запитання і варіанти відповідей, маючи на увазі дальшу обробку одержаної інформації на комп'ютері. Для того обирають звичайно *тризначний код*. Наприклад, перше запитання анкети отримує цифрову позначку 001, а варіанти відповідей на нього (якщо їх п'ять) кодується цифрами 002, 003, 004, 005, 006. Тоді наступне запитання отримає номер 007, а відповіді на нього кодуватимуться дальшими за черговістю цифровими позначками 008, 009, 010 тощо. У разі використання в анкеті табличної форми розміщення запитань варто простежити, щоб кожна позиція відповіді мала власний код. Тобто **основний принцип кодування** полягає в тому, щоб усі без винятку запитання і відповіді (разом із можливими відповідями на відкриті запитання) мали свій відповідний код.

Обґрун-
тування
вибору
методів

Програму конкретно-соціологічного дослідження вважають повноцінною, коли в ній міститься не лише простий перелік методів збирання первинної соціологічної інформації, а також **обґрунтування** їх вибору; продемонстровано зв'язок методів збирання інформації з цілями, завданнями і гіпотезами дослідження. Наприклад, якщо використовують метод анкетування, то слід вказати у програмі, що для вирішення такого-то завдання і підтвердження такої-то гіпотези було вироблено такий-то блок запитань анкети. У нашому випадку доцільним буде використання різних методів дослідження конфліктної ситуації: спостереження, експерименту, аналізу документів, опитування, їх застосування дасть можливість проаналізувати різні сторони конфліктної ситуації в усій її складності, унеможливити однобічність в оцінці конфлікту, глибоко з'ясувати суть причин, які зумовили його виникнення, можливі шляхи вирішення проблеми.

*Програми
обробки
соціологічної
інформації*

У програмі також необхідно зазначити, за допомогою яких комп'ютерних програм здійснюватиметься обробка первинної соціологічної інформації. Наприклад, у разі проведення анкетування комп'ютерна обробка одержаної інформації може здійснюватися за допомогою двох програм:

- української програми ОСА (тобто програмної обробки соціологічних анкет, складеної **А.Горбачиком**, котра нині існує в кількох варіантах. Ця програма розроблена на базі Київського Міжнародного інституту соціології при Університеті «Києво-Могилянська Академія» і її можна вважати цілком достатньою для первинної обробки отриманих даних);
- американської програми SPSS (тобто статистичної програми для соціальних наук. Її використовують у тих випадках, коли необхідно здійснити глибокий аналіз даних переважно професійними соціологами).

Стратегічний та робочий плани дослідження

*Стратегічний
план та його
варіанти*

Успіх дослідження залежить не лише від ретельності розробки методологічного розділу, а й від вироблення і запровадження у процес дослідження **методико-процедурної частини** методичного розділу програми конкретно-соціологічного дослідження.

Перед тим, як розпочати дослідження, соціолог звертає увагу на наявність інформації про досліджуваний об'єкт. Саме на основі знань про об'єкт перед збиранням емпіричних даних розробляються гіпотези соціологічного дослідження. Відповідно ним, а також цілей і завдань, будують **стратегічний план** соціологічного дослідження.

Існує три варіанти стратегічного плану:

- пошуковий;
- аналітичний;
- експертний.

*Пошуковий
варіант*

Пошуковий варіант плану застосовують у тому разі, коли про об'єкт і предмет дослідження нема чітких уявлень. Тоді такий різновид стратегічного плану має на меті уточнення проблеми і формулювання гіпотез.

Конкретно ця процедура має *три етапи*:

- вивчення документів (насамперед наявної літератури щодо цієї проблеми, зі складанням графіка опрацювання літератури, відвідуванням бібліотек тощо);

- проведення інтерв'ю з експертами (спеціалістами-науковцями і спеціалістами-практиками зі складанням списку відповідних осіб та графіком їх опитування);
- спостереження за носіями проблемної ситуації (у нашому випадку — робітниками та представниками адміністрації). Робота над пошуковим планом завершується чітким формулюванням проблеми дослідження.

*Аналітичний
варіант*

Аналітичний (описовий) вид плану застосовують тоді, коли знання про проблему дають змогу визначити об'єкт дослідження і сформулювати описову гіпотезу. Мета плану — перевірити цю гіпотезу і отримати точні кількісно-якісні характеристики досліджуваного об'єкта. Тут може бути вже недостатньо методів, використаних у пошуковому плані. А отже, належить запланувати розробку вибіркової сукупності, проведення анкетування тощо. Розробка аналітичного плану завершується класифікацією даних, які характеризують об'єкт дослідження.

*Експеримен-
тальний
варіант*

Експериментальний план застосовують тоді, коли знання про об'єкт дають можливість сформулювати пояснювальну гіпотезу. Звідси мета плану — встановити причинно-наслідкові зв'язки в об'єкті. Найнадійнішим методом досягнення цієї мети є проведення експерименту. **С.Вовканич** слушно зазначає, що у практиці соціологічних досліджень зрідка буває, щоб один із трьох наведених типів плану існував у чистому вигляді: досить часто в одному дослідженні поєднано всі три плани.

*Робочий
план*

Робочий план дослідження складається на базі стратегічного плану і відображає основні процедурні заходи. Практика свідчить, що детально розроблений робочий план — вагомий чинник досягнення успіху дослідження. Він дає змогу заздалегідь передбачити і точно визначити обсяг наукових, організаційних і фінансових витрат, надає дослідженню ритмічності на всіх етапах його проведення.

*Структура
робочого
плану*

Структурними компонентами робочого плану соціологічного дослідження є його етапи й різні за видами та формами науково-дослідні та організаційно-технічні процедури й операції. Усі вони можуть бути згруповані в плані відповідно до послідовності їх здійснення. Покажемо це на прикладі проведення дослідження щодо причин виникнення конфліктної ситуації між робітниками та адміністрацією на певному підприємстві. Зазначимо, що ми подамо лише назви етапів і можливих заходів, тоді як графи «терміни виконання», «відповідальні за виконання» і «примітки» може конкретно розробити виконавець.

Приблизний робочий план та його етапи:

1. ЕТАП ПІДГОТОВКИ ДО ПОЛЬОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

- 1.1. Обговорення і затвердження програми конкретно-соціологічного дослідження.
- 1.2. Складання проекту вибірки і бланку її коригування.
- 1.3. Розробка інструкцій для групи, що здійснюватиме збирання первинної соціологічної інформації.
- 1.4. Тиражування (друкування і розмноження) методичного інструментарію для проведення пробного (пілотажного) дослідження.
- 1.5. Проведення пробного дослідження.
- 1.6. Аналіз результатів пробного дослідження.
- 1.7. Внесення коректив у програму, методичні документи та інструкції щодо опитування відповідно до підсумків пробного дослідження.
- 1.8. Тиражування методичного інструментарію для масового збирання інформації.
- 1.9. Формування групи збирання первинної інформації (анкетерів).
- 1.10. Інструктаж і навчання анкетерів.

2. ЕТАП ПОЛЬОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

- 2.1. Узгодження організаційних питань польового дослідження з представниками цехів і служб підприємства.
- 2.2. Підготовка респондентів до дослідження.
- 2.3. Проведення польового дослідження (масового збирання первинної інформації).

3. ПІДГОТОВКА ПЕРВИННОЇ ІНФОРМАЦІЇ ДО ЇЇ ОПРАЦЮВАННЯ ТА ОБРОБКИ НА КОМП'ЮТЕРАХ

- 3.1. Розробка інструкції для вибракування неправильно заповнених анкет.
- 3.2. Вибракування непридатних для обробки анкет.
- 3.3. Виписування отриманих відповідей на відкриті запитання для їх подальшої типологізації.
- 3.4. Розробка інструкції щодо кодування відкритих питань.
- 3.5. Кодування відкритих питань.
- 3.6. Складання програми для комп'ютера або адаптація вже існуючих програм обробки отриманої інформації.
- 3.7. Перенесення отриманої інформації з анкет у комп'ютер.
- 3.8. Обробка первинної соціологічної інформації на комп'ютері.

4. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ, ФОРМУЛЮВАННЯ ВИСНОВКІВ І РЕКОМЕНДАЦІЙ

- 4.1. Аналіз результатів дослідження і підготовка попереднього звіту.

- 4.2. Науково-практичне обговорення попереднього звіту, висновків і рекомендацій за підсумками дослідження.
- 4.3. Доопрацювання і затвердження остаточного звіту, висновків і рекомендацій за підсумками дослідження.
- 4.4. Підготовка і затвердження аналітичної довідки за підсумками дослідження для органів управління і зацікавлених сторін.

Звичайно, дослідницька група може вносити певні зміни й доповнення до поданого приблизного робочого плану, які впливають із конкретної мети, завдань і гіпотез дослідження, але перелік необхідних дослідницьких операцій і процедур загалом залишається незмінним.

Висновки

Отже, реалізація здобутих знань із теоретичної соціології може бути здійснена молодим спеціалістом через організацію і проведення конкретно-соціологічного дослідження тієї чи тієї проблемної ситуації, яка виникає за його місцем праці. Це дасть змогу чітко уявити основні характеристики праці, ближче пізнати працівників, ознайомитися з їхніми запитамі і потребами. Погодьмося, що це набагато полегшить діяльність молодого фахівця, дасть йому змогу увійти у трудовий колектив, глибоко володіти ситуацією, бачити перспективи і приймати науково обґрунтовані рішення.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

МОДУЛЬ 2

Тести і вправи

448 *Завдання першої групи складності*

451 *Завдання другої групи складності*

455 *Завдання третьої групи складності*

Завдання першої групи складності

*Завдання
до теми 7*

1. Назвіть основні проблеми, які вивчає соціологія особистості.
2. Перелічіть головні типи соціологічних теорій особистості.
3. Кому з соціологів належить концепція «нелогічних дій»?
4. Що означає термін «біхевіоризм» у соціології?
5. Розкрийте зміст поняття «установка». Хто перший вводить це поняття у соціологічну науку?
6. Назвіть основні характерні риси особистості.
7. Які типи особистості ви можете назвати?

*Завдання
до теми 8*

8. Дайте визначення поняття «сім'я» у тому сенсі, в якому воно вживається у соціології.
9. Який зміст вкладений у поняття:
 - а) нуклеарна сім'я;
 - б) розширена сім'я?
10. Що таке інцест?
11. Назвіть основні форми шлюбу.
12. Що означає термін «депопуляція»?
13. Дайте визначення поняття «молодь».

*Завдання
до теми 9*

14. Назвіть вікові межі молоді як специфічної соціодемографічної спільноти.
15. Перелічіть основні молодіжні проблеми в сучасному суспільстві.
16. Що означає термін «самовизначення молоді»?
17. Які види самовизначення молоді вивчає соціологія?

*Завдання
до теми 10*

18. Що вивчає:
 - а) етносоціологія;
 - б) соціологія нації?
19. Як ви розумієте зміст понять:
 - а) етногенез;
 - б) націогенез?
20. Які основні підходи до вивчення нації ви можете назвати?
21. Назвіть прізвища українських учених, які досліджували феномен нації.
22. Що таке етнічність?
23. Назвіть типи етнічної ідентичності.
24. Назвіть три рівні функціонування етнічної/національної самосвідомості.
25. Розкрийте зміст термінів «автостереотип» і «гетеростереотип».
26. Перелічіть складники процесу етнізації.

*Завдання
до теми 11*

27. Назвіть типи етносоціальних взаємодій.
28. Назвіть основні національні школи соціології культури, які ви знаєте.
29. Перелічіть соціальні функції культури згідно з Е.Дюркгаймом.
30. Хто є автором праці «Протестантська етика і дух капіталізму»?
31. Кому із соціологів належить концепція соціокультурної динаміки?
32. Хто з соціологів використовує поняття «культурний елемент»?
33. Що означає термін «культура» в соціології?
34. Перелічіть основні складові культури, які вивчає соціологія.
35. Назвіть основні форми культури.
36. Що таке культурний конфлікт?
37. Перелічіть соціальні функції культури.
38. Що означає поняття «аномія» щодо культури?
39. Що означає термін «амбівалентність» щодо стану свідомості?
40. Розкрийте суть поняття цінність.
41. Що означає поняття норми в соціології культури?

*Завдання
до теми 12*

42. Назвіть основні підходи до вивчення сфери політики в соціології.
43. Кому належить розробка концепції «позитивної політики»?
44. Кому з соціологів належить розробка понять «репресивне право», «реститутивне право» в соціології політики?
45. Назвіть чотири типи політичної дії згідно з вченням М.Вебера.
46. Зазначте назви трьох принципів владних повноважень за М.Вебером.
47. Подайте назви п'яти типів реальної політичної поведінки згідно з вченням Р.Мертона.
48. Кому належить розробка концепції національного характеру та його впливу на політику?
49. Що вивчає соціологія політики?
50. Дайте визначення політики з погляду соціології.
51. Назвіть відомі вам типи політичних рухів.
52. Що таке політична система? З яких елементів вона складається?
53. Розкрийте зміст понять:

- a) політичний конформізм;
- б) політичний нонконформізм.

54. Перелічіть основні функції держави.
55. Назвіть основні політичні партії у сучасній Україні та поясніть, інтереси яких прошарків і груп населення вони репрезентують.

*Завдання
до теми 13*

56. Хто із соціологів розкриває роль протестантської етики у становленні капіталізму?
57. Хто із соціологів вивчав вплив розподілу праці на соціальний стан суспільства?

58. Назвіть прізвища українських учених, які розглядали роль економіки й господарства в соціальному житті.
59. Кому із західних соціологів належить заслуга інституціоналізації економічної соціології?
60. Які основні проблеми економічної соціології розглядаються в теоріях постіндустріального суспільства?
61. Кому належить перша розробка концепції наукового менеджменту?
62. Що вивчає соціологія праці й управління?
63. Назвіть п'ять основних елементів предмета соціології праці та управління.
64. Хто є автором доктрини «людських відносин» в економічній соціології?
65. Як ви розумієте визначення «суб'єкти праці»?
66. Які соціальні інститути існують у сфері праці?
67. Що ви знаєте про хоторнські експерименти? Де, коли і ким вони здійснювалися?
68. Що таке менеджмент у соціологічному значенні цього слова?
69. Назвіть основні етапи проведення конкретно-соціологічних досліджень.
70. Що таке проблема? Дайте визначення цього поняття.
71. Назвіть основні характеристики виробничої проблеми.
72. Намалюйте у вигляді схеми структуру програми конкретно-соціологічного дослідження.
73. Що таке гіпотеза в соціології? Які види гіпотез ви знаєте?
74. Розшифруйте вираз «інтерпретація понять». Де і коли вживається ця процедура?
75. Дайте визначення поняття «вибірка».
76. Що таке:
 - а) генеральна сукупність,
 - б) вибіркова сукупність?Охарактеризуйте ці поняття.
77. Що означає термін «метод»? Перелічіть основні методи конкретно-соціологічних досліджень.
78. Хто був автором першого зафіксованого в літературі експерименту? У чому цей експеримент полягав?
79. Назвіть різновиди:
 - а) експерименту;
 - б) спостереження у соціології.
80. Назвіть різновиди опитування у соціології.

*Завдання
до теми 14*

*Завдання
до теми 15*

81. Наведіть приклади відкритих запитань анкети.
82. Наведіть приклади закритих запитань анкети.
83. Сформулюйте:
 - а) альтернативне закрите запитання;
 - б) неальтернативне закрите запитання.
84. Наведіть приклади напівзакритих запитань анкети.
85. Подайте схему лінійної форми розміщення запитань в анкеті.
86. Подайте схему табличної форми розміщення запитань в анкеті.
87. Що таке:
 - а) стратегічний план;
 - б) робочий план конкретно-соціологічного дослідження?

Завдання другої групи складності

*Завдання
до теми 7*

1. Охарактеризуйте специфіку соціологічного підходу до вивчення особистості.
2. Що формується першим: індивід чи особистість?
3. Назвіть основні положення соціологічної концепції В.Парето.
4. Розкрийте зміст структурної теорії особистості З.Фройда.
5. Поясніть, які положення становлять суть теорії соціальних ролей і якими основними категоріями оперують її представники.
6. Опишіть головні складники диспозиційної теорії саморегуляції соціальної поведінки В.Ядова.
7. Розкрийте зміст понять «потреби», «інтереси», «мотиви».

*Завдання
до теми 8*

8. У чому полягає суть поняття «соціалізація»?
9. Як ви розумієте положення про деінституціоналізацію сучасної сім'ї?
10. Охарактеризуйте відомі вам типи сімейної структури.
11. Назвіть соціальні та індивідуальні функції сім'ї.
12. Дайте характеристику основних тенденцій розвитку сучасної сім'ї.

*Завдання
до теми 9*

13. Назвіть основні групи всередині молоді як соціальної спільноти. Охарактеризуйте відмінності їх соціального самовизначення.
14. Якими є складники державної молодіжної політики? Чим зумовлена логіка їх виокремлення?
15. Яку роль відіграє соціологія молоді у виробленні державної молодіжної політики?
16. Назвіть основні принципи державної молодіжної політики у країнах Заходу.
17. Одні дослідники вважають молодь переважно об'єктом суспільних впливів, інші — переважно суб'єктом соціальних процесів. У чому полягає відмінність цих уявлень про молодь?

*Завдання
до теми 10*

18. Назвіть головні підходи до вивчення етносу й розкрийте їхню суть.
19. Які основні концепції походження нації існують у соціології? Розкрийте коротко їхню суть.
20. Яким бачать майбутнє нації представники:
 - а) марксизму;
 - б) суб'єктивістських концепцій;
 - в) семіотичних концепцій?
21. Як співвідносяться між собою поняття «етнічна ідентичність» й «етнічна самосвідомість»?
22. Чим різняться між собою автостереотипи й гетеростереотипи?
23. Дайте характеристику типів етносоціальних взаємодій щодо реалій сучасної України.
24. Чим різняться концепції «плавильного тигеля» і «салатної вази»?
25. Які типи націоналізму ви знаєте? Чим є націоналізм для вас?
26. У чому полягає відмінність понять «нація-культура» і «нація-держава»?
27. Назвіть основні тенденції етнонаціонального розвитку України в сучасних умовах.

*Завдання
до теми 11*

28. Охарактеризуйте основні положення, які містяться в працях представників французької школи соціології культури.
29. Назвіть і дайте характеристику основних положень німецької школи соціології культури.
30. У чому полягає специфіка дослідження культури в американській соціологічній традиції?
31. Назвіть соціологічні концепції, які розглядають культуру як складник сфери суспільства, і коротко розкрийте їхню суть.
32. У чому полягає суть концепції соціокультурних суперсистем П.Сорокіна?
33. Назвіть соціологічні концепції, які відводять культурі провідну роль у розвитку людства, і коротко розкрийте їхню суть.
34. Яка відмінність існує між поняттями «цінності» й «норми»? Що об'єднує ці поняття?
35. Чим різняться:
 - а) загальнолюдська культура;
 - б) суперкультура,
 - в) субкультура;
 - г) контркультура?
36. Назвіть приклади культурних універсалій. У чому причина їхнього виникнення?

*Завдання
до теми 12*

37. Яка функція, на вашу думку, найбільш притаманна сучасній культурі:
 - а) інтегративна,
 - б) дезінтегративна і чому?
38. У чому полягає особливість посттоталітарної амбівалентності?
39. У чому полягає специфіка соціокультурної ситуації в сучасній Україні?
40. У чому проявляється взаємозв'язок культурного та етнічного чинників у сучасній Україні?
41. Чим зумовлене існування різних типів культур у сучасній Україні?
42. Розкрийте суть позитивістських уявлень про сферу політики.
43. У чому полягають відмінності у поглядах О.Конта і Г.Спенсера щодо соціальної політики держави?
44. М.Вебер розробляє принцип зростаючої раціоналізації у сфері права. Розкрийте суть цього принципу.
45. Дайте характеристику вивчення сфери політики в концепції структурного функціоналізму.
46. Охарактеризуйте дослідження проблем політики в концепції Р.Мертона.
47. У чому полягає суть гуманістичного психоаналізу Е.Фромма щодо політики?
48. Розкрийте суть поглядів П.Сорокіна на політику реформування суспільства.
49. У чому полягають постмодерністські уявлення про політичну сферу і владу?
50. Наведіть основні ознаки політичних суб'єктів та їх види.
51. Яким чином пов'язані між собою:
 - а) культура і політика;
 - б) культура й економіка?
52. Що таке «політична соціалізація» і в яких сферах вона відбувається?
53. Якими чинниками визначається політична система суспільства?
54. У чому полягає специфіка політичної ситуації в сучасній Україні?
55. Дайте загальну характеристику політичної свідомості й політичної поведінки громадян України.
56. Як співвідносяться між собою економічна соціологія та соціологія праці й управління?
57. У чому полягає суть першої комплексної теорії про суть і структуру економіки та її взаємодію з іншими сферами суспільного життя?
58. Розкрийте взаємозв'язок економіки із соціальною сферою у вченнях Д.Рікардо і Т.Мальтуса.

*Завдання
до теми 13*

59. Як поєднується економічна сфера з іншими сферами суспільства у вченні К.Маркса?
60. Які зміни у розвитку виробництва і споживання описує теорія постіндустріального суспільства?
61. Охарактеризуйте постмодерністське бачення економічних проблем сучасності.
62. Назвіть основні концепції сучасної західної соціології управління.
63. Дайте опис основних положень теорії «збагачення праці» Ф.Герцберга.
64. Якими причинами викликаний феномен відчуження робітників у сфері праці та в яких явищах він проявляється.
65. Опишіть основні складові соціального управління трудовими процесами.
66. Які процеси характерні для сфери економіки сучасного українського суспільства?
67. Які зміни в загальних економічних орієнтаціях населення України відбулися протягом останніх років?
68. Якими, на вашу думку, є перспективи економічного розвитку України з погляду соціологів?
69. Наведіть приклад проблемної ситуації на виробництві, яка може дати поштовх до соціологічного дослідження.
70. Назвіть ознаки соціальної проблеми та приклади її взаємозв'язку із загальним станом суспільства.
71. Назвіть основні вимоги до складання програми конкретно-соціологічного дослідження.
72. Методологічна частина програми конкретно-соціологічного дослідження містить у собі певні складові. Намалюйте схему структури цієї частини програми і розкрийте на прикладі зміст її складників.
73. Як пов'язані між собою об'єкт і предмет конкретно-соціологічного дослідження? Наведіть приклад цього взаємозв'язку.
74. Здійсніть інтерпретацію поняття «молодіжні проблеми».
75. Навіщо потрібна процедура вибірки в конкретно-соціологічному дослідженні? Які типи виборок вам відомі?
76. Як ви розумієте поняття «репрезентативність»? Яку роль воно виконує у соціології?
77. Які методи конкретно-соціологічних досліджень соціологія запозичила з природничих наук? Назвіть і опишіть їх.
78. Кому належить і в чому полягає ідея використання експерименту в соціальних науках?

*Завдання
до теми 14*

*Завдання
до теми 15*

79. Дайте характеристику методу аналізу документів у соціології.
80. Коли і в яких випадках використовується метод опитування? Наведіть приклад.
81. Назвіть вимоги до структури анкети та її основні елементи.
82. Охарактеризуйте випадки використання відкритих запитань в анкеті. Які позитивні риси і складності використання відкритих запитань ви можете назвати?
83. Сформулюйте запитання до анкети, подавши їх у двох формах:
 - а) лінійного розміщення;
 - б) табличного розміщення.
84. Побудуйте запитання до анкети з використанням шкали.
85. Охарактеризуйте стратегічний план конкретно-соціологічного дослідження та його варіанти.
86. Як співвідносяться між собою стратегічний і робочий плани конкретно-соціологічного дослідження?
87. Якими є основні блоки робочого плану конкретно-соціологічного дослідження?

Завдання третьої групи складності

Завдання
до теми 7

1. У чому полягає відмінність термінів: а) людина; б) індивід; в) особистість; г) індивідуальність?
2. Охарактеризуйте п'ять антропологічних версій та відмінності між ними. Що нового вносить ситуація постмодерну в бачення людини, особистості?
3. Назвіть основні соціологічні підходи до розуміння особистості та порівняйте їх.
4. Назвіть основні характеристики соціальних ролей згідно з концепцією Т.Парсонса.
5. Викладіть основні положення теорії референтних груп та розкрийте їхній зв'язок із практикою соціального життя українців.
6. Американський соціолог А.Маслоу розробив ієрархічну теорію потреб. Назвіть основні потреби особистості та розкрийте їхній взаємозв'язок.
7. Як ви розумієте вислови: *homo soveticus*, *homo postsoveticus*? Чи існують нині в Україні люди, яких можна зарахувати до таких типів особистості?

Завдання
до теми 8

9. У чому полягає відмінність у розумінні сім'ї:
 - а) як малої соціальної групи;

*Завдання
до теми 9*

- б) як соціального інституту?
10. Назвіть основні методологічні підходи до вивчення сім'ї у соціології. Чим вони різняться?
11. Охарактеризуйте головні тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні.
12. Існує два погляди на майбутнє сучасної сім'ї. Опишіть їх та спробуйте висловити своє ставлення до кожного з них.
13. Назвіть основні молодіжні проблеми, розкрийте їхню суть.
14. Який взаємозв'язок існує між основними молодіжними проблемами?
15. Порівняйте зміст державної молодіжної політики:
- а) у нашій країні;
 - б) у країнах Заходу.
16. Охарактеризуйте основні підходи до вивчення молоді в західній соціології.
17. Яку з молодіжних проблем ви вважаєте головною для:
- а) молоді західних розвинутих країн;
 - б) української молоді. Чому?

*Завдання
до теми 10*

18. Яке значення вкладається нині в поняття «етнічний ренесанс»?
19. Як співвідносяться між собою етнос і нація?
20. У чому полягає різниця між поглядами Ф.Тьонніса і В.Старосольського щодо розвитку національних спільнот?
21. Яке майбутнє очікує нації як соціальні спільноти? Назвіть існуючі концепції та обґрунтуйте свою думку.
22. Назвіть етапи розвитку етнопонаціональної спільноти як суб'єкта і поясніть відмінності між ними. На якому із цих етапів перебуває нині українська нація?
23. Дайте визначення міжнаціонального конфлікту й назвіть його основні типи. Чи є Україна зоною, вільною від міжнаціональних конфліктів і зіткнень?
24. Для чого потрібна державна етнопонаціональна політика? Які її складники?
25. Існують різні типи націоналізму. Назвіть ті, які ви знаєте, і вкажіть на відмінності між ними.
26. Одні дослідники вважають, що в Україні українська нація ще не сформувалася. Інші стверджують, що нині існує «дві українські нації» — східна і західна, які докорінно відрізняються одна від одної. Що ви думаєте із цього приводу?
27. Дайте перелік основних тенденцій етнопонаціонального розвитку в сучасній Україні і поясніть, чим вони зумовлені.

Завдання
до теми 11

28. У чому полягає відмінність дослідження культури представниками французької та німецької соціологічних шкіл?
29. Американська школа соціології культури має довгу історію. Поясніть, як змінювалися акценти у вивченні культури в надрах цієї національної соціологічної школи.
30. Охарактеризуйте основні напрями дослідження культури в сучасній американській соціології.
31. Розкрийте суть об'єктивістського підходу до вивчення культури в соціології.
32. Дайте загальну характеристику культурно-аналітичного напрямку в соціології.
33. Поясніть, у чому полягає специфіка вивчення культури в соціології порівняно з її дослідженнями в інших соціогуманітарних науках.
34. Як співвідносяться між собою:
 - а) цінності;
 - б) норми;
 - в) зразки поведінки?
35. У чому полягає суть:
 - а) етноцентризму в культурі;
 - б) культурного релятивізму?
36. Порівняйте між собою:
 - а) високу культуру;
 - б) народну культуру;
 - в) масову культуру.Наведіть приклади поширення масової культури в сучасній Україні.
37. Спробуйте описати головні риси молодіжної контркультури в сучасному суспільстві.
38. Чи загрожує «американізація» українській культурі? Що ви думаєте із цього приводу?
39. Охарактеризуйте специфіку соціокультурних процесів в Україні. Які позакультурні чинники мали на них вплив і чому?
40. Назвіть прояви:
 - а) культурного етноцентризму;
 - б) космополітизму;
 - в) аномії у культурному житті сучасної України.
41. У сучасній Україні склалася нова соціокультурна ситуація. Які відносини її характеризують?
42. Існують різні соціологічні підходи до дослідження сфери політики. Назвіть основні з них і поясніть відмінності між ними.

Завдання
до теми 12

43. У структурному функціоналізмі є дві концепції соціології політики — Т.Парсонса і Р.Мертонна. У чому полягає їхня суть і відмінності між ними?
44. У чому полягає відмінність у розгляді цілераціональної політичної поведінки М.Вебером і Р.Мертонном?
45. Соціальний і гуманістичний психоаналіз містить різноманітні концепції політичної свідомості й політичної поведінки. Чим різняться погляди З.Фройда і Е.Фромма стосовно цього?
46. Як діє закон перманентної флуктуації щодо політичних феноменів?
47. У чому полягає відмінність теорій постіндустріального суспільства і постмодернізму щодо політичних феноменів сучасного суспільства?
48. У чому полягає специфіка дослідження політики в соціології порівняно з іншими соціогуманітарними науками?
49. Перелічіть основні визначення влади, які є у соціологічній літературі. Чим вони відрізняються?
50. Чи існує взаємозв'язок між політикою і національним характером? Якщо ні, то чому? Якщо так, то в чому він, на вашу думку, проявляється?
51. У чому полягає суть:
 - а) структурно-функціонального;
 - б) конфліктологічного;
 - в) соціально-біхевіористського підходів до вивчення політичної системи?
52. Назвіть основні погляди на походження держави як соціального інституту. Чим зумовлена їх різноманітність?
53. У чому полягає відмінність між трьома формами держави:
 - а) тоталітарною;
 - б) авторитарною;
 - в) демократичною.Чим вона зумовлена?
54. Який взаємозв'язок існує між нацією і державою і в чому він проявляється?
55. Опишіть основні тенденції розвитку політичного життя в сучасній Україні.
56. У чому полягає соціальний зміст економічних теорій: а) А.Сміта; б) Д.Рікардо; в) Т.Мальтуса?
57. Хто й коли започаткував вивчення економічної сфери й економічних відносин із позиції загальної соціологічної теорії? Яким чином це було зроблено?

Завдання
до теми 13

58. Хто із соціологів уперше обґрунтував предмет економічної соціології? Як саме звучало це обґрунтування?
59. Охарактеризуйте основні відмінності сучасного стану капіталістичної економічної системи від її початкових етапів розвитку. Як це вплинуло на соціальне життя?
60. Яке суспільство й чому приходить на заміну індустріальному?
61. Постмодернізм включає в себе також положення про змінену суть сучасної економіки, власності, становища людини тощо. Розкрийте суть цих положень і скажіть, чи погоджуєтеся ви з ними.
62. Н.Смелзер характеризує феномен відчуження робітників у сфері праці. Чи це явище притаманне лише західній економічній системі?
63. У чому відмінність між системою Ф.Тейлора та доктриною Е.Мейо?
64. У чому відмінність між доктриною «людських відносин» Е.Мейо і теорією «збагачення праці» Ф.Герцберга?
65. Охарактеризуйте поняття «менеджмент» та наведіть приклади суттєвого поліпшення виробничої діяльності внаслідок його запровадження
66. Якими суперечностями нині позначена економічна свідомість населення України? У чому, на ваш погляд, полягають причини цієї суперечливості?
67. Який зв'язок, на вашу думку, існує між економікою і станом ментальності населення? Який прояв цей зв'язок має в сучасному українському суспільстві?
68. Які риси економічного оздоровлення помітні нині в Україні? Як це пов'язано із загальним самопочуттям населення країни?
69. Як співвідносяться між собою поняття «проблемна ситуація» і «проблема»? Наведіть приклад цього взаємозв'язку.
70. Які правила існують у соціології для переведення проблемної ситуації у проблему конкретно-соціологічного дослідження? Наведіть приклад із виробничої сфери життєдіяльності людей.
71. Назвіть основні функції програми конкретно-соціологічного дослідження, розкрийте їхній зміст і взаємозв'язок на конкретному прикладі.
72. Поясніть на прикладі, як пов'язані між собою:
 - а) проблемна ситуація;
 - б) проблема;
 - в) мета;
 - г) завдання конкретно-соціологічного дослідження.
73. Сформулюйте гіпотези конкретно-соціологічного дослідження причин плинності кадрів на промисловому підприємстві.

*Завдання
до теми 14*

Завдання
до теми 15

74. Чому процедура інтерпретації понять здійснюється на кількох рівнях? Наведіть приклад багаторівневої інтерпретації поняття «ставлення молоді до приватного підприємництва».
75. Охарактеризуйте основні типи вибірок. Чим вони різняться і в яких випадках використовуються? Наведіть приклади.
76. Опишіть процедуру розрахунку обсягу вибірки та правила цього розрахунку на конкретному прикладі.
77. Дайте якомога повнішу характеристику методу спостереження, його позитивних рис і труднощів застосування. Де і коли використовують метод спостереження?
78. У чому полягають обмеження вживання методів експерименту і спостереження у соціології? Яка дискусія розгорнулася з приводу правомірності експерименту в соціології?
79. У яких випадках, на вашу думку, в соціології вдаються до:
 - а) спостереження;
 - б) експерименту;
 - в) аналізу документів;
 - г) опитування?Поясніть це на прикладах.
80. Намалюйте схему структури анкети й поясніть словесно зміст її основних елементів.
81. Для чого здійснюється кодування в анкеті конкретно-соціологічного дослідження? Наведіть приклади кодування.
 - а) закритих запитань;
 - б) запитань із табличною формою розміщення.
82. Ви сформулювали відкрите запитання для анкети. Як здійснюється кодування такого типу запитань? Поясніть на прикладі.
83. Сформулюйте проблему, мету і завдання конкретно-соціологічного дослідження молодіжної злочинності та її основних причин.
84. Сформулюйте гіпотезу-підставу і гіпотези-наслідки причин зростання злочинності серед молоді та підлітків.
85. Вам належить провести конкретно-соціологічне дослідження ставлення студентів до навчання. Який варіант стратегічного плану ви оберете для нього і чому?
86. Розпишіть етапи робочого плану конкретно-соціологічного дослідження проблем молоді сім'ї.
87. Поясніть, яке значення для молодого спеціаліста мають:
 - а) знання з теоретичної соціології;
 - б) уміння і навички проведення конкретно-соціологічного дослідження.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

У тлумачному словнику наведені значення основних понять і термінів, що їх вживають у соціології. Тому деякі з них описують певні явища і процеси в суто соціологічному розумінні (наприклад, такі феномени, як культура, модернізм, експеримент тощо).

АЛЬТЕРНАТИВНА СОЦІОЛОГІЯ — напрям у соціологічній теорії, що базується на критиці утилітарних, прагматичних та споживацьких орієнтацій у панівній суспільній системі цінностей щодо ставлення до природи. Пропонується «культурна революція» або «революція свідомості», які докорінним чином мають змінити ставлення суспільства до екологічних проблем.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ (від грец. *amphi* — навколо, з обох боків та лат. *valentia* — сила) — двоїстість переживань, яка знаходить свій вияв у тому, що один і той же об'єкт викликає у людини одночасно два протилежні почуття, наприклад задоволення і невдоволення, симпатію і антипатію.

АНОМІЯ (від франц. *anomie* і грец. *a-homos* — беззаконня) — термін, введений Е.Дюркгаймом для опису стану суспільства, що характеризується розпадом системи традиційних цінностей і норм, дезорієнтацією суспільства й особи, браком чіткої моральної регуляції поведінки індивідів. Згідно з Е.Дюркгаймом, аномія є ненормальним соціальним станом, який виникає у результаті переходу від механічної солідарності традиційних суспільств до органічної солідарності індустріальних суспільств.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ (від грец. *anthropos* — людина і *kentron* — центр) — думка і переконання, що людина є центром Всесвіту і кінцевою метою світобудови.

АФЕКТИВНИЙ (від лат. *affectus* — пристрасть, душевне хвилювання) — прикметник, що вживається для означення емоційних явищ і станів людської свідомості при характеристиці основних рівнів останньої.

БІФУРКАЦІЯ (від лат. *bifurcus* — роздвоєний) — термін сучасної інвайронментальної соціології, який характеризує глобальну екологічну катастрофу, що насувається; кінець співіснування людини, суспільства, з одного боку, і природи — з другого; супроводжується загибеллю людства як такого.

БІХЕВІОРИЗМ (від англ. *behaviour* — поведінка) — напрям, який визнає визначальним механізмом соціальної поведінки рефлекторну реакцію людського організму (фізичну чи вербальну) на подразники (стимули) зовнішнього середовища за принципом «стимул — реакція». Основний постулат біхевіоризму вміщено у вимозі описувати й аналізувати лише те в людині, що безпосередньо споглядається, тобто її поведінку і вчинки.

ВІДКРИТІ ЗАПИТАННЯ — форма запитань при опитуванні, які не мають варіантів відповідей, вміщених в анкеті. Основним принципом побудови є формулювання запитання і відведення спеціального місця, в якому респондент пише відповідь власноручно.

ВІДЧУЖЕННЯ (англ. *alienation*) — відчуття індивідом віддалення, відокремлення від ситуації, групи чи культури. Як соціологічний термін використане К.Марксом, який вважав, що відносини виробництва за капіталізму призводять до виникнення психологічного ефекту відчуження у робітників. Вживають його також щодо інших

сфер суспільного життя, коли треба наголосити на відірваності, відстороненості людини від політики, процесів вироблення і прийняття рішень, культурної спадщини тощо. Вважається універсальним явищем в індустріальному і постіндустріальному суспільствах.

ВІДЧУЖЕННЯ у сфері праці — стан, описаний Н.Смелзером для характеристики емоційної сфери сучасного робітника; полягає у почутті безсилля, відчутті, що праця не має сенсу, у відстороненні або психологічній невключеності в роботу.

ВЛАДА — реальна можливість здійснювати свою волю у соціальному житті, нав'язуючи її, якщо це необхідно, іншим людям. У Н.Смелзера до цього визначення додається здатність мобілізувати ресурси для досягнення поставленої мети.

ВИБІРКОВА СУКУПНІСТЬ — певна кількість елементів генеральної сукупності, відібраних за певними правилами; мікро модель генеральної сукупності, структура якої має максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками останньої.

ГЕНЕРАЛЬНА СУКУПНІСТЬ — уся сукупність соціальних об'єктів, які є предметом вивчення у межах, окреслених програмою конкретно-соціологічного дослідження.

ГЕОГРАФІЧНИЙ НАПРЯМ у соціології — концепції, представники яких вважають, що суспільний розвиток залежить насамперед від зовнішніх географічних факторів: клімату, ландшафту, ґрунтів, річок, океанів тощо.

ГІПОТЕЗА в соціологічному дослідженні — наукове припущення, що його висувують для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ і процесів, яке слід підтвердити або спростувати.

ГРУПОВИЙ ШЛОБ — шлюб між кількома чоловіками і кількома жінками.

ДЕВІАНТНА КУЛЬТУРА (від лат. *deviatio* — відхилення) — різновид субкультури; притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою (наприклад, наркоманам чи сатаністам тощо).

ДЕВІАЦІЯ — поведінка, котру розглядають як відхилення від групових норм і соціальних правил.

ДЕПОЛІТИЗАЦІЯ — процес відходу соціальних груп і окремих індивідів від участі в політичному житті й зацікавленні політикою; супроводжується переміщенням інтересів у сферу приватного життя, побуту, дозвілля тощо.

ДЕПОПУЛЯЦІЯ (від фр. *population* — населення) — винародовлення; процес зменшення кількості населення внаслідок погіршення якісних показників стану його здоров'я, зменшення загальної тривалості життя, переваги показників смертності над показниками народжуваності.

ДЕРЖАВА — частина суспільства, яка володіє владою і силою, а також можливістю розподіляти суспільні ресурси і засоби; це адміністративні (виконавчо-розпорядницькі органи), які функціонують на основі системи правових норм.

ДЕРЖАВА АВТОРИТАРНА — держава, в якій влада перебуває у руках монарха або диктатора, який править за допомогою насильства.

ДЕРЖАВА ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА — держава, де народ на певні терміни делегує свою владу обраним ним особам, яких належить регулярно переобирати.

ДЕРЖАВА ТОТАЛІТАРНА — держава, лідери якої прагнуть повного контролю над країною та її народом, придушуючи і контролюючи всі інші соціальні інститути суспільства разом із первинними групами.

ДЕРИВАЦІЇ (від лат. *derivatio* — утворення) — термін В.Парето для означення фундаменту, основи логічних раціональних дій; деривації є вторинними і похідними від резидуїв.

ДЕТЕРМІНІЗМ (від лат. *determinare* — визначати) — сукупність уявлень про визначальну роль якогось певного чинника в суспільному розвитку та зумовленість його дією усіх соціальних процесів. Географічний детермінізм, наприклад, — це визнання залежності суспільного розвитку від географічних факторів, технологічний детермінізм заснований на визнанні визначальної ролі техніки, культурний детермінізм — культури в розвитку людства.

ДЕЦЕНТРАЦІЯ — термін постмодернізму, який означає руйнацію одного з основоположних принципів модерної європейської культурної свідомості з висуненням як одного центру чи то розуму (раціоцентризм), чи то континенту (європоцентризм), чи то ідеї прогресу, що сприяє переходу людства з нижчих на досконаліші й вищі щаблі розвитку (футуроцентризм).

ДИВІД (від лат. *dividuum* — те, що ділиться) — один із центральних термінів постмодернізму для означення сучасної людини як істоти з розщепленим внутрішнім світом, який складається одночасно з багатьох душевних станів і проявів свідомого та позасвідомого, раціонального та ірраціонального, поведінкового та споглядального.

ДИСКРЕТНІСТЬ (від лат. *discretus* — перервний) — один із принципів постмодернізму, що означає перервність історичного розвитку, постійні розриви неперервності, які свідчать про те, що немає закономірності й спадковості в історії людства.

ДИСПЕРСНІСТЬ (від лат. *dispersus* — розсипаний, розпорошений) — ступінь внутрішньої подрібненості й розщепленості об'єкта дослідження (наприклад, якоїсь соціальної спільноти на кшталт етносу).

ДИСПОЗИЦІЇ ОСОБИСТОСТІ (від лат. *dispositio* — розміщення) — система або комплекс нахилів до певного сприйняття умов діяльності та до певної поведінки в цих умовах. Вищі диспозиції — це концепція життя і ціннісні орієнтації, загальна спрямованість інтересів особистості; диспозиції середнього рівня — узагальнені установки на соціальні об'єкти; диспозиції нижчого рівня — ситуативні установки як схильності до сприйняття і поведінки в певних конкретних умовах, у певному соціальному середовищі.

ДИСФУНКЦІЯ (від лат. *dis* — заперечення і *functio* — виконання) — порушення або розлад функцій певного соціального інституту чи соціальної системи, переважно якісного характеру.

- ЕГАЛІТАРНА СІМЕЙНА СИСТЕМА** (від фр. *egalite* — рівність) — та, в якій влада розподіляється порівну між чоловіком і жінкою.
- ЕКЗОГАМІЯ** (від грец. *exo* — ззовні, поза і *gamos* — шлюб) — правила, які вимагають, щоб шлюби укладалися з тими, хто не входить до певних груп.
- ЕКСПЕРИМЕНТ** (від лат. *experimentum* — спроба, дослід) — один із методів отримання соціологічної інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки об'єкта внаслідок дії на нього певних чинників (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати.
- ЕЛІТА** (від фр. *elite* — кращий) — згідно з деякими соціологічними теоріями (наприклад, В.Парето), це необхідна складова соціальної структури, вищий привілейований прошарок, який здійснює функції управління, розвитку культури тощо.
- ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА** — форма культури, яка охоплює витончені мистецтва, музику, літературу і призначена для вищих прошарків суспільства (на відміну від народної культури).
- ЕМПІРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ** (від грец. *empeiria* — дослід) — складова соціології, заснована на конкретних дослідженнях соціальних фактів.
- ЕНДОГАМІЯ** (від гр. *endon* — усередині) — правила, які вимагають, щоби шлюби укладалися всередині певних груп.
- ЕТНОГЕНЕЗ** (від грец. *ethnos* — група, плем'я, народ і *genesis* — походження) — процес виникнення і розвитку етнічних спільнот.
- ЕТНОС** — стала сукупність людей, споріднених між собою етноісторичним походженням (етногенезом), спільними, відносно стабільними особливостями мови і культури, а також усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень (самосвідомістю), зафіксованим у самоназві (етнонімі).
- ЕТНОЦЕНТРИЗМ КУЛЬТУРНИЙ** — розміщення певної етнічної/національної культури в центрі соціокультурного простору; судження про інші культури з позиції вищості своєї власної культури.
- ІДЕАЛЬНИЙ ТИП** — у вченні М.Вебера уможливлена теоретична конструкція, яка описує певне явище або процес. Утворюється вихопленням певних аспектів явища або процесу та їхнім узагальненням у теоретичному понятті. «Ідеальний» означає «чистий» або «абстрактний», такий, якого насправді не існує. Ідеальними типами є, наприклад, поняття «ринкова економіка», «церква», «капіталізм» тощо.
- ІДЕНТИФІКАЦІЯ** (від лат. *identificare* — ототожнювати) — соціально-психологічний процес ототожнення індивідом себе з іншою людиною, соціальною групою чи спільнотою, який допомагає йому успішно опановувати різноманітні види соціальної діяльності, набувати певних соціальних ролей і статусів, засвоювати і перетворювати соціальні норми і цінності.
- ІДЕНТИЧНІСТЬ** — наслідок і результат процесу ідентифікації; набуті внутрішні й зовнішні характеристики свідомості та поведінки особистості.

ІНВАЙРОНМЕНТАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ (від англ. *environment* — довкілля) — напрям у соціологічній теорії; має на меті створити підґрунтя для синтезу попередніх соціологічних теорій задля пояснення нової соціальної реальності, яка утворилася внаслідок екологічної кризи, розробити спрямування перетворень системи цінностей сучасного суспільства і, відповідно, зразки екологічно виправданої поведінки.

ІНДИВІД — термін, що означає конкретну людину, одиничного представника роду людського, коли необхідно наголосити, що йдеться не про все людство взагалі і не про будь-яку людину в ньому, а також про людину як істоту цілісну, неподільну.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ — те особливе і специфічне, що вирізняє одну людину з-поміж інших включно з її природними і соціальними, фізіологічними і психічними, успадкованими і набутими якостями.

ІНСТІНКТИВІЗМ (від лат. *instinctus* — спонука, натхнення) — напрям у соціології, який здійснює спробу пояснення соціальних явищ і процесів через звернення до біологічної природи людини, вказує на вроджені інстинкти як на основне джерело соціальної поведінки.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ — шляхи регуляції людської діяльності, забезпечення організованості, упорядкованості, нормативності життя суспільства і підвищення його ефективності. У вужчому сенсі — це процес створення соціального інституту, заміна спонтанної та експериментальної поведінки передбачуваною поведінкою, яка очікується, моделюється, регулюється через визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти в напрямі задоволення певної суспільної потреби.

ІНТЕГРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ (від лат. *integer* — цілий) — учення П Сорокіна, який вважав, що соціологія повинна охоплювати всі соціальні аспекти культури в широкому розумінні.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТЬ (від лат. *interpretatio* — посередництво) — процедура, передбачена методологічною частиною програми конкретно-соціологічного дослідження, полягає в уточненні співвідношення тих елементів і властивостей досліджуваного явища, аналіз яких може дати цілісне уявлення про його фактичний стан, правильно пояснити причини виникнення і розвитку.

ІНТЕРЕС — усвідомлення потреб людини, має об'єктивно-суб'єктивну природу і разом із потребами становить основу ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу. В соціології використовують передусім для дослідження регуляторів соціальної поведінки.

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ (від лат. *internus* — внутрішній) — формування внутрішньої структури людської психіки, процес переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «я» особистості. Результат інтеріоризації — сформована індивідуальність.

ІНЦЕСТ — звичай, який забороняє шлюби чи статеві зв'язки між особами, що є близькими, кровними родичами.

- КОЕВОЛЮЦІЯ** – термін інвайронментальної соціології, який означає оптимальний і гармонійний розвиток і співіснування людства та природи зі зменшенням антропологічного навантаження на біосферу за рахунок вдосконалення техніки і технологій.
- КОГНІТАРІАТ** (від англ. *cognition* – пізнання) – термін О.Тоффлера для означення нового класу в постіндустріальному суспільстві, який приходить на заміну пролетаріату індустріальних суспільств; його основною характеристикою стане виробництво знань та інформації.
- КОГНІТИВНИЙ** (від англ. *cognitive* – пізнавальний) – прикметник, що використовується для означення пізнавальних процесів при характеристиці рівнів свідомості.
- КОЛЕКТИВНА ДІЯ** – будь-яка спільна дія двох або більшої кількості людей. Згідно з вченням Г.Блумера, колективна дія є центральною категорією соціології.
- КОЛЕКТИВНІ УЯВЛЕННЯ** – термін Е.Дюркгайма, означає спільні уявлення та відповідні моральні настанови, які виконують роль об'єднуючої сили в суспільстві. Є важливішими у простих традиційних суспільствах, де розподіл праці недостатньо розвинений, у складніших суспільствах поступово втрачають своє значення.
- КОНСЕНСУС** (від лат. *consensus* – згода, однастайність) – термін, введений О.Контом, означає узгодженість дій основних соціальних спільнот та інститутів суспільства.
- КОНТРКУЛЬТУРА** – культурна модель певної соціальної групи, яка протистоїть, тобто перебуває у стані конфронтації до панівної суперкультури або субкультур соціальних спільнот.
- КОНФЛІКТ КУЛЬТУРНИЙ** (від лат. *conflictus* – зіткнення) – зіткнення цінностей контркультури або девіантної культури з панівною суперкультурою або субкультурами соціальних спільнот.
- КОНФЛІКТ ПОЛІТИЧНИЙ** – зіткнення політичних суб'єктів, інтереси яких протилежні або не збігаються.
- КОНФОРМІЗМ** (від лат. *conformis* – подібний) – стан, що передбачає згоду індивідів із цілями суспільства і застосування ними законних засобів для їхнього досягнення.
- КОСМОПОЛІТИЗМ КУЛЬТУРНИЙ** (від грец. *kosmopolites* – громадянин світу) – відмова від національних традицій і культури в ім'я абстрактної «єдності роду людського».
- КУЛЬТУРА** (від лат. *cultura* – обробіток, шанування) – а) у широкому сенсі слова – соціальний механізм взаємодії особистості й соціальної спільноти із середовищем проживання, охоплює сукупність засобів, форм, взірців та орієнтирів, які генетично не успадковуються, а їх відтворюють люди у процесі спільного життя та забезпечують передавання досвіду й розвиток перетворювальної діяльності; б) у вузькому сенсі – система колективних цінностей, переконань, зразків і норм поведінки, притаманних певній соціальній групі, спільноті й людству загалом.

ЛЮДИНА — термін, що його вживають як родове поняття, котре вказує на приналежність до людського роду — вищої сходинки розвитку живої природи на нашій планеті. Вказує на якісну відмінність людей від тварин і служить для характеристики всезагальних, притаманних усім людям якостей і особливостей.

МАКРОСОЦІОЛОГІЯ (від грец. *makros* — великий) — галузь соціологічного знання, пов'язана з великими моделями соціальних структур і зорієнтована на дослідження масштабних соціальних процесів, аналіз великих соціальних спільнот і систем, таких, як суспільство, цивілізація тощо.

МАЛА СОЦІАЛЬНА ГРУПА — різновид соціальної групи, між усіма членами якої існують безпосередні особистісні контакти; її представники мають розвинене почуття приналежності до неї. Нижня межа чисельності малої групи дорівнює 2–3, верхня — кільком десяткам людей, але не більше 40.

МАСОВА КУЛЬТУРА — форма культури, витвори якої стандартизуються і поширюються серед публіки без урахування регіональних, релігійних або класових субкультур.

МАТРИАРХАЛЬНА СІМЕЙНА СИСТЕМА (від лат. *mater* — мати і грец. *arche* — влада) — та, в якій влада належить жінці й матері.

МЕЗОСОЦІОЛОГІЯ (від грец. *mesos* — середній) — частина соціологічного знання, яка центром своїх досліджень робить спільноти, громади, соціальні групи; соціальні інституції; соціальні рухи; добровільні асоціації; профспілки та політичні партії — тобто все те, що є посередником між громадянами (мікро) та державою (макро).

МЕНЕДЖМЕНТ (від англ. *management* — управління) — міждисциплінарна наука, яка поєднує економічний, соціальний, політичний, організаційний, правовий, психологічний та інші підходи до управління виробництвом. Ставить за мету сформулювати і застосувати на практиці загальні принципи управління, придатні для будь-якої людської організації.

МЕНТАЛЬНІСТЬ (див. англ. *mentality* — розумові здібності, інтелект, склад розуму) — особливий погляд на світ, специфічний спосіб світосприйняття, світовідчування і світорозуміння, а також оцінки суспільства й людини в ньому, сучасне відчуття духу епохи. У ментальний комплекс входять усі явища духовного життя людини включно з свідомістю та сферою постсвідомого.

МЕТАНАРАТИВ — термін постмодернізму, який дослівно означає «велике оповідання». Використовується для означення традиційних систем пояснення світу включно з природничими і гуманітарними науками.

МЕТОД (від грец. *methodos* — шлях до чогось) — спосіб одержання вірогідних соціологічних знань; сукупність застосовуваних прийомів, процедур і операцій для емпіричного й теоретичного пізнання соціальної реальності.

МЕТОД КВОТНОЇ ВИБІРКИ — різновид цілеспрямованого відбору одиниць аналізу з дотриманням квоти (наприклад, статі, віку, освіти, рівня кваліфікації тощо) та її

параметрів (наприклад, чоловіки — жінки; молоді, середні й старші вікові групи, види незакінченої та здобутої освіти; професійно-кваліфікаційні розряди).

МЕТОД МЕХАНІЧНОЇ ВИБІРКИ — різновид імовірнісної (випадкової) вибірки; полягає у відборі з генеральної сукупності одиниць аналізу через рівні інтервали-кроки (наприклад, кожний десятий із загального списку генеральної сукупності).

МЕХАНІЦИЗМ — напрям у соціальній теорії, що бере за основу поняття механізму-системи. Відповідно до основних ідей механіцизму робота механізму, як і суспільства загалом, забезпечується функціональною спеціалізацією його частин, а також їх інтеграцією в єдине ціле.

МІКРОСОЦІОЛОГІЯ (від грец. *mikros* — малий) — галузь соціологічного знання, пов'язана з аналізом повсякденної взаємодії між людьми, соціальних процесів і явищ у порівняно невеликих соціальних системах (наприклад, сім'ї, малий соціальній групі тощо).

МОБІЛЬНІСТЬ ВЕРТИКАЛЬНА (від лат. *mobilis* — рухливий, здатний до швидкого пересування) — зміна становища індивіда, яка викликає підвищення або пониження його соціального статусу.

МОБІЛЬНІСТЬ ГОРИЗОНТАЛЬНА — зміна становища, яка не призводить до підвищення чи пониження соціального статусу індивіда.

МОВА — система взаємозв'язків і спілкування між людьми, здійснюваних на основі звуків і символів, що мають умовні, але структурно обґрунтовані значення; форма нагромадження, збереження і передання людського досвіду.

МОДЕРНІЗАЦІЯ (від фр. *moderne* — сучасний) — складна сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, що відбулися в суспільстві у зв'язку з процесом індустріалізації та засвоєнням науково-технічних досягнень.

МОДЕРНІЗМ — течія в етносоціології, представники якої пов'язують виникнення нації з модерними часами, тобто періодом, розпочатим французькою революцією 1789 р. у політиці та індустріальною революцією в економіці.

МОЛОДЬ — соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, пізнавальні, психічні, культурно-освітні тощо особливості, які характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей.

МОНОГАМІЯ (від грец. *monos* — один і *gamos* — шлюб) — шлюб між одним чоловіком і однією жінкою.

МОТИВ — усвідомлена потреба особистості в досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності, її ставлення до інтересів і ціннісних орієнтацій та їхня оцінка, пов'язані з прагненням реалізувати їх на практиці; те, чим керується людина у своїх вчинках (свідомо чи несвідомо).

МУТОШЯ (від лат. *mutare* — змінювати і грец. *topos* — місце) — один із термінів постмодернізму, який означає перетворення суспільства на спільноти одвічних

кочівників, відірваних від материнського ґрунту, етнічного коріння, позбавлених історії тощо.

НАЦІОГЕНЕЗ (від лат. *natio* — народ і грец. *genesis* — походження) — процес виникнення і розвитку націй.

НАЦІЯ — етносоціальна спільнота зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності й самобутності; сукупність людей, об'єднаних спільними культурними, політичними, соціальними та економічними інтересами.

НОНКОНФОРМІЗМ — стан, що передбачає непогодження індивідів з існуючим ладом, його цінностями та застосування різних форм протесту проти них та існуючої системи.

НОРМИ СОЦІАЛЬНІ — засновані на цінностях правила поведінки; очікування і стандарти, які регулюють дії і вчинки людей та суспільне життя загалом, зміцнюючи стабільність і єдність суспільства.

НУКЛЕАРНА СІМ'Я — сімейна структура, яка складається з дорослих батьків і дітей, що перебувають на їхньому утриманні.

ОБ'ЄКТИ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ — носії певної соціальної проблеми — люди, об'єднані в соціальні спільноти різного типу, соціальні інститути, а також їхня життєдіяльність.

ОБРЯДИ — сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють у собі ті чи ті соціальні ідеї, уявлення, норми та цінності й викликають певні колективні почуття.

ОДИНИЦІ АНАЛІЗУ — елементи вибіркової сукупності (респонденти або люди-носії певної соціальної проблеми), які підлягають відбору та вивченню у процесі конкретно-соціологічного дослідження.

ОСОБИСТІТЬ — усталений комплекс якостей і властивостей людини, які набуваються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп і спільнот, до яких вона належить і в життєдіяльності яких бере участь. Термін «особистість» служить для характеристики соціального в людині, а також міри її суб'єктності.

ПАРАДИГМА (від грец. *paradeigma* — зразок) — термін, введений американським ученим Т.Куном. Означає визнане всіма наукове досягнення та позицію, які протягом певного часу надають науковцям модель постановки проблем та їх розв'язання. Ця модель лежить в основі теорій, охоплює сукупність основних положень і принципів та специфічний набір категорій і її визнає певне коло вчених. Так, структурні парадигми розглядають організацію, функціонування та розвиток суспільства як єдиного цілого на макрорівні. Інтерпретативні парадигми, навпаки, розглядають людську поведінку на мікрорівні.

ПАТРІАРХАЛЬНА СІМЕЙНА СИСТЕМА (від грец. *pater* — батько і *arche* — влада) — та, в якій влада належить чоловікові й батьку.

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. *pluralis* — множинний) — один із принципів постмодернізму, згідно з яким у світі існує множинність самостійних і незалежних духовних сутностей,

явищ і процесів, а в суспільному житті — множинність форм соціального устрою, соціальних груп та їхніх інтересів, багатоманітність соціальних відносин і соціальних інститутів, жодний з яких не є центральним або домінуючим.

ПОЗИТИВИЗМ — термін, введений в обіг О.Контом; це — методологічна позиція у суспільних науках взагалі й соціології зокрема, яка впливає з розуміння суспільства та його закономірностей за аналогією до природи. відповідно до неї, справді науковим є лише таке знання, яке здобує точним використанням наукового методу, через збирання й аналіз емпіричних даних та послідовну перевірку гіпотез. Згідно з цією позицією, соціологія, як і інші соціогуманітарні науки, повинна бути побудована за зразком природничих наук.

ПОЛІАНДРІЯ (від грец. *poly* — багато і *aner* — чоловік, чоловічина) — шлюб між одною жінкою і кількома чоловіками.

ПОЛІГАМІЯ (від грец. *gamos* — шлюб) — шлюб між кількома людьми (багатоженство або багатомужжя).

ПОЛІГНІЯ (від грец. *gyne* жінка) — шлюб між одним чоловіком і кількома жінками.

ПОЛЬОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ — соціологічне дослідження, завдання якого полягає у безпосередньому і всебічному вивченні соціального об'єкта в нормальних, природних умовах на відміну від лабораторного дослідження, яке відбувається у штучно створених умовах.

ПОЛІТИКА (від грец. *politika* — державні або суспільні справи) — а) особливий вид регуляції соціального життя, який виникає на певному ступені розвитку людства у зв'язку з розподілом праці й поглибленням соціальної диференціації; б) відносини, що охоплюють згоду, підкорення, панування, конфлікт і змагання між соціальними спільнотами, людьми і державами; в) специфічний вид діяльності людей, пов'язаний з утвердженням права індивідів, соціальних груп і спільнот на керування суспільством, на владу.

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ — політичний рух, який має високий ступінь організації і прагне до реалізації своїх цілей, борючись за владу або за здійснення цієї влади в соціальній практиці.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА — інтегрована сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, керують справами суспільства, регулюють відносини між громадянами, соціальними спільнотами і державами і забезпечують стабільність суспільства, певний соціальний порядок.

ПОЛІТИЧНА СФЕРА — соціальний простір, у межах якого здійснюється політика.

ПОЛІТИЧНІ РУХИ — форма вияву політичної активності людських мас; спільна діяльність об'єднань людей, які різняться своїми ідейними засадами і доктринами, цілями та способами їх досягнення, чисельністю і внутрішньою структурою, роллю у політичному житті, мірою адекватності потребам суспільного поступу тощо.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО — розроблена Д.Беллом концепція, згідно з якою стверджується виникнення на основі сучасних індустріальних суспільств

суспільства нового типу. У цьому суспільстві домінуючою стане сфера діяльності «білих комірців» (тобто службовців і менеджерів); сформується згуртованіше статусно-диференційоване суспільство, вільне від класових конфліктів; основним капіталом стануть знання та інформація; людина стане основною метою розвитку, а її самовдосконалення і саморозвиток — необхідною умовою соціального поступу.

ПОСТМОДЕРНІЗМ — відображення структурно подібних явищ у суспільному житті та культурі сучасних високорозвинених країн, породжених новою соціокультурною ситуацією останньої чверті ХХ — поч. ХХІ ст. У центрі цієї ситуації є процес формування специфічного, невідомого раніше типу відносин між людиною і суспільством, коли особистісні риси стають однією з домінант соціального потсупу, а розвиток людини виявляється джерелом глобальних економічних, політичних, соціальних, культурних трансформацій.

ПОТРЕБИ — необхідність для людини того, що забезпечує її існування і самозбереження; внутрішні спонуки активності людини, характеристика об'єктивного в особистості.

ПРЕДМЕТ КОНКРЕТНО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ — найсуттєвіші властивості й відносини об'єкта, що підлягають вивченню за допомогою соціологічних методів.

ПРИМОРДІАЛІЗМ (від англ. *primordial* — первісний, споконвічний) — напрям у етносоціології, представники якого дотримуються думки про давність, одвічність існування нації з архаїчних часів (наприклад, нація римлян доби античності).

ПРОБЛЕМНА СИТУАЦІЯ — у соціології, згідно з В.Ядовим, стан «знання про незнання», тобто необхідність вивчення якоїсь галузі соціального життя, в якій виникає порушення її нормального функціонування.

ПРОСЬЮМЕР (від англ. *producer* — виробник; *consumer* — споживач) — один із термінів постмодернізму, який означає сучасну людину в її новій якості, одночасно і як виробника, і як споживача.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЕВОЛЮЦІОНІЗМ — одна з течій соціологічного психологізму; розглядає суспільство як етап космічної еволюції, в якій кожен подальший етап акумулює досягнення попередніх та будується на них. Згідно з поглядами Л.Ворда, найвищим ступенем еволюції є соціогенія (синтез усіх природних сил). Вона характеризується цілеспрямованим і творчим началом, усвідомленим прагненням до прогресу.

ПСИХОЛОГІЯ НАТОВПУ — одна з течій соціологічного психологізму, яка вивчає поведінку людей у великих групах і натовпах. Поведінка людей у натовпі відрізняється від їхньої поведінки в нормальних умовах і може призвести до вибухових та непередбачуваних ситуацій. У ранніх соціологічних працях французького соціолога Г.Лебона й сучасних теоріях американського соціолога Н.Смелзера та інших поведінка натовпу розглядається як потенційна загроза нормальному соціальному порядку.

РАСОВО-АНТРОПОЛОГІЧНА ШКОЛА — один із натуралістичних, біологізаторських напрямів суспільної думки; вважає головними причинами розвитку суспільства расові особливості, а чистоту раси розглядає як основну спонукальну силу розвиткуцивілізації. У соціології цей напрям представлений передовсім працями Ж.А.де Гобіно.

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (від лат. *rationalis* — розумний) — термін М.Вебера, який характеризує перехід від мимовільних, суб'єктивних традиційних способів поведінки до організації діяльності згідно з раціонально встановленими правилами.

РЕВОЛЮЦІЯ (від франц. *revolution*) — докорінна якісна зміна, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого. У соціології — докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового.

РЕДУКЦІОНІЗМ (від лат. *reductio* — відведення, зведення до чогось) — пояснення багатогранного феномену за допомогою єдиного визначального чинника. Наприклад, психологічний редукціонізм — пояснення соціальних феноменів за допомогою лише психологічного чинника; марксизм є прикладом економічного редукціонізму, оскільки в ньому все розмаїття соціальних явищ та історичних змін зумовлене впливом економічних факторів.

РЕЛІГІЯ — система вірувань, ритуалів та інституцій, яка пов'язує людей у певні соціальні групи. Згідно з Е.Дюркгаймом, релігія визначається через її соціальні функції: дисциплінарну (забезпечення порядку), цементуючу (забезпечення єдності суспільства) та відтворювальну (забезпечення культурної спадщини).

РЕЛІГІЙНІСТЬ (від лат. *religio* — благочестя, святість) — характеристика свідомості і поведінки окремих людей, їх груп і спільнот, які вірують у надприродне і поклоняються йому. Характерною ознакою релігійності є віра, що включає в себе знання й прийняття релігійних ідей, уявлень, догматів як істинних.

РЕЛЯТИВІЗМ КУЛЬТУРНИЙ (від лат. *relativus* — відносний) — переконання, що культуру можна зрозуміти лише на основі аналізу її власних цінностей, в її власному контексті.

РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ (від франц. *representatio* — представницький) — властивість вибірки відображати характеристики досліджуваної генеральної сукупності.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ — процес засвоєння нових соціальних ролей і статусів, цінностей і знань на кожному етапі життя людини.

РЕСПОНДЕНТ (від англ. *respond* — відповідати) — той, хто відповідає на запитання анкети і той, у кого беруть інтерв'ю, еквівалент — той, кого опитують.

РОЗПОДІЛ ПРАЦІ — об'єктивний процес диференціації суспільної праці на окремі види, одночасне співіснування їх у суспільному виробництві.

РОЗУМІЮЧА СОЦІОЛОГІЯ (від нім. *verstehen*) — напрям, започаткований М.Вебером, який вважав, що розуміння соціальної дії є основним завданням соціології. Соціолог

повинен поставити себе на місце інших людей, щоб зрозуміти смисл їхніх дій, мету, яку вони перед собою ставлять. Розуміння є тим, що відрізняє соціологію від природничих наук.

РОЗШИРЕНА СІМ'Я — сімейна структура, яка охоплює нуклеарну сім'ю, а також інших родичів.

РОЛЬОВА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ — соціологічна концепція, що базується на визнанні залежності соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних із їхнім розумінням соціального статусу конкретної особистості.

САНКЦІЇ (від лат. *sanctio* — сувора постанова, припис) — соціальні нагороди і покарання, які сприяють дотриманню норм.

СЕКТА — релігійна організація, яка відкидає цінності решти суспільства і вимагає «навернення у свою віру», а також виконання відповідних ритуалів.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (від лат. *secularis* — світський) — процес, за якого вірування у надприродне і пов'язані з ними ритуали піддаються сумніву, а інститут релігії втрачає свій соціальний вплив. Це також явища і процеси, які характеризуються звільненням з-під контролю: а) духовенства як соціальної групи, б) церкви як соціального інституту, в) віри як морально-регулюючої сили.

СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ (від англ. *interaction* — взаємодія) — напрям соціології, який зосереджується на вивченні соціальних взаємодій (інтерацій) в їх символічному вираженні (мові, жестах тощо). Виходить із позиції, що індивіди поводяться з речами відповідно до суті, який ці речі мають для них, і що суть речей виявляється у процесі соціальної взаємодії. Виникає як альтернатива до функціоналізму.

СІМ'Я — інституціоналізована спільнота, яка складається на основі шлюбу та породженій ним спільній правовій і моральній відповідальності батьків за здоров'я дітей, їхню соціалізацію та виховання.

СМИСЛ (в англ. *meaning* — сенс, значення) — категорія символічного інтеракціонізму. Згідно з цією концепцією, соціальна взаємодія є наслідком смислів, значень, якими соціальні діючі особи наділяють речі та дії.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (від лат. *socialis* — суспільний) — способи формування умінь і соціальних установок індивідів, які відповідають їхнім соціальним ролям; процес становлення особистості, навчання і засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, притаманних певному суспільству, соціальній спільноті, групі. Основні сфери соціалізації — сім'я, групи ровесників, інститути виховання та освіти тощо.

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ (від лат. *adaptatio* — пристосування) — пристосування індивіда до умов соціального існування, чи це політичне середовище, чи місце праці, чи культурний простір певного суспільства.

СОЦІАЛЬНА ГЕТЕРОГЕННІСТЬ (від грец. *heterogenes* — неоднорідний за складом) — одна з можливих характеристик соціальної системи або спільноти, а саме її внутрішня неоднорідність.

СОЦІАЛЬНА ГОМОГЕННІСТЬ (від грец. *homogenes* — однорідність) — одна з можливих характеристик соціальної системи або спільноти, а саме її внутрішня цілісність і однорідність.

СОЦІАЛЬНА ГРУПА — сукупність людей, які певним чином взаємодіють одне з одним, відчувають свою приналежність до групи і сприймаються іншими як члени відповідної групи.

СОЦІАЛЬНА ДІЯ — за М.Вебером, будь-яка активність індивіда, яка має для нього певний суб'єктивний сенс і орієнтована на інших. Вебер вирізняє 4 типи соціальної дії: традиційну (визначається звичкою), афективну (визначається емоціями, почуттями), ціннісно-раціональну (визначається цінністю, метою, яка приймається як дане), цілераціональну (визначається використанням різних засобів і можливою зміною цілей для одержання максимальної вигоди).

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ (від лат. *differentia* — відмінність) — розщеплення, поділ людської життєдіяльності на множинні обмежені простори, дрібні заняття.

СОЦІАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ (від лат. *evolutio* — розгортання) — перенесення еволюційних принципів розвитку природи (боротьби за виживання і природнього відбору) на соціальні процеси. Є основним положенням учення Г.Спенсера, який вважав, що в суспільстві, як і в природі, розвиток відбувається від простих форм до складних, різноманітних, але пов'язаних між собою.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ (від лат. *mobilis* — рухомий) — рух індивідів, а часом і груп, між різними позиціями в ієрархії соціальної стратифікації. Системне вивчення соціальної мобільності розпочав П.Сорокін. У сучасній соціології концепція соціальної мобільності вивчає переважно класові позиції у професійній структурі суспільства, рухи між прошарками соціальної структури (мобільність вертикальна і горизонтальна).

СОЦІАЛЬНА РЕФОРМА (від лат. *reformare* — перетворювати) — політичні й соціальні рішення, спрямовані на подолання соціальних конфліктів і проблем. На відміну від революцій соціальні реформи є поступовими і послідовними змінами всередині певного соціального ладу, які мають на меті його вдосконалення.

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ — соціальна функція, модель поведінки, яку диктує соціальна позиція особистості в системі суспільних або міжособистісних взаємин. Згідно зі Н.Смелзером, соціальна роль — поведінка, яку очікують від людини, яка має певний статус.

СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА (від грец. *systema* — складене з частин, з'єднане в одне ціле) — складноорганізоване, упорядковане, цілісне утворення, що охоплює окремих індивідів і соціальні спільноти, об'єднані різноманітними зв'язками і стосунками, специфічно соціальними за своєю природою.

СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ (від франц. *solidarite* — однастайність, спільність інтересів) — зв'язність або ступінь зв'язаності, яка проявляється у суспільстві, соціальній спільноті або групі. Термін уведений в обіг Е.Дюркгаймом, який вважав, що база соціальної солідарності є різною у простих та складних суспільствах. У перших із них соціальна солідарність ґрунтується на стосунках роду, прямих зв'язках та спільних цінностях і є механічною солідарністю. Органічна солідарність властива складним суспільствам і базується на поділі праці та зростанні взаємозалежності членів суспільства.

СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОТА — реально існуюча сукупність індивідів, що її можна емпірично зафіксувати, яка характеризується відносною цілісністю і здатністю виступати як самостійний творчий суб'єкт історичної та соціальної дії.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ (від лат. *stratum* — прошарок) — ієрархічно збудовані структури соціальної нерівності, які існують у кожному суспільстві. У різних суспільствах можливі різні форми соціальної нерівності: касты, стани, класи. Чинниками поділу на страти можуть бути прибуток, багатство, престиж, освіта, фах, вік тощо. Члени однієї страти мають зазвичай подібний спосіб життя і можуть усвідомлювати свою приналежність до неї.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА (від лат. *structura* — будова) — порівняно стійкий та впорядкований зв'язок елементів суспільства, якими є люди, соціальні ролі й статуси, соціальні спільноти та інститути. Елементи структури взаємопов'язані і взаємодіють, вступаючи в соціальні відносини між собою.

СОЦІАЛЬНИЙ ДАРВІНІЗМ — біологізаторські течії у соціології, які намагаються звести закони розвитку суспільства до біологічних закономірностей природного відбору, виживання найбільш пристосованих, до установок теорій інстинкту, спадковості тощо. Суспільство розглядається як безструктурна сукупність властивостей або елементів, а еволюція — як процес змін, що відбувається завдяки випадковим варіаціям.

СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ (від лат. *institutum* — заклад) — сталий механізм самоорганізації спільного соціального життя людей, орган управління ним.

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС (від лат. *progressus* — рух уперед) — властивість реальних процесів у суспільстві, що полягає у висхідному русі від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого, розвитку нового і передового.

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС (від лат. *processus* — проходження, просування) — послідовна зміна станів або рух елементів соціальної системи та її підсистем, будь-якого соціального об'єкта. Соціальними процесами є поділ праці, утворення політичних партій, конкуренція тощо. Для символічного інтеракціонізму соціальний процес (або соціальний акт) є взаємодією індивідів у групі, спільноті або суспільстві й ототожнюється з постійними змінами і розвитком.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС (від лат. *status* — стан загалом, стан справ тощо) — позиція людини в суспільстві, пов'язана з певними правилами та обов'язками; становище

індивіда і соціальної групи стосовно інших індивідів та груп, що визначається за соціально вагомими для певної суспільної системи ознаками (освітніми, фаховими і т. ін.).

СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТ (від лат. *factum* — те, що є зробленим, dokonаним) — одинична суспільно значуща подія або певна сукупність однорідних подій, типових для тієї чи тієї сфери суспільного життя або характерних для певних соціальних процесів. Згідно з Е.Дюркгаймом, це елемент соціальної реальності, що його слід розглядати як річ; він існує незалежно від суб'єкта і його треба вивчати так само об'єктивно й неупереджено, як вивчають річ у природничих науках.

СОЦІАЛЬНІ РУХИ — різні форми колективної дії, спрямовані на соціальну реорганізацію; функціонують неформально, хоч деякі з них можуть згодом інституціоналізуватися. За Е.Гідденсом, можна визначити 4 основні типи соціальних рухів: демократичні, екологічні, робітничі, рухи за мир. Деякі дослідники додають до них феміністичні (тобто жіночі), релігійні (на зразок ісламської революції) та інші нові рухи сучасності, які виникли порівняно недавно.

СОЦІАЦІЯ — термін Г.Зіммеля; означає свідому взаємодію індивідів. Це складна форма усупільнення, яка охоплює соціальні процеси (передусім взаємодію особистостей), соціальні типи (людей з певними соціальними якостями, на кшталт аристократа чи відступника) та моделі (розширення кордонів соціальних груп із посиленням вияву індивідуальності).

СОЦОКУЛЬТУРНІ УЯВЛЕННЯ — первинні орієнтації та регулятиви у просторі культури суспільства, соціальних спільнот і груп, які формуються на основі повсякденного досвіду.

СОЦІОЛОГІЗМ — принцип специфічності й автономності соціальної реальності, визнання її домінування над окремими індивідами.

СОЦІОЛОГІЯ (від лат. *societas* — суспільство і грец. *logos* — учення) — наука про становлення та функціонування соціальних спільнот, з яких складається суспільство і між котрими утворюються певні соціальні відносини та взаємодія, а також про людину соціально — творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку.

СПІЛЬНОТА-ГЕМАЙНШАФТ (від нім. *gemeinschaft* — спільнота, громада)

СПОСТЕРЕЖЕННЯ — метод цілеспрямованого, планомірного, певним способом фіксованого сприйняття об'єкта, що досліджується; служить певним пізнавальним цілям; може підлягати контролю і перевірці.

СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ — напрям у соціології та антропології, який бачить головну мету у вивченні механізмів і структур, що забезпечують цілісність, стабільність і сталість соціальної системи. Розрізняють два основні підходи: а) структурний, який іде від аналізу різноманітних структур до виявлення виконуваних ними функцій; б) функціональний, коли визначається певна сукупність функціональних вимог, а згодом виявляються різні структури, які ці функції виконують.

СУБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНИЙ (від лат. *subjectum*) — окрема людина, соціальна спільнота або соціальний інститут, здатні ухвалювати політичні рішення, реалізувати їх у політичній практиці або контролювати їх реалізацію, та спроможні відповідати за свої рішення.

СУБКУЛЬТУРА — культура певної соціальної спільноти, яка складається із сукупності переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, що відрізняють її від культури більшості членів суспільства.

СУПЕРКУЛЬТУРА — культура, створена конкретним суспільством; передається з покоління в покоління.

СУСПІЛЬСТВО — найзагальніша система взаємозв'язків і взаємин між людьми, соціальними групами, спільнотами та соціальними інститутами. Згідно з Н.Смелзеном, це об'єднання людей, яке має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність.

СУСПІЛЬСТВО-ГЕЗЕЛЬШАФТ (від нім. *gesselschaft* — суспільство, асоціація) — терміни Ф.Тьонніса, які характеризують два ідеальні типи соціальних відносин та зв'язків. Спільнота-гемайншафт — поняття, котре визначає відносини мимовільні, емоційні, пов'язані з соціальним статусом особи, довготривалі та органічні. Це відносини, які переважають у простих суспільствах. Спілка-гезельшафт або суспільство — поняття, яке описує відносини, що є індивідуалістичними, безособовими, конкурентними та контрактними. Ці відносини притаманні сучасним індустріальним суспільствам із добре розвинутим поділом праці.

ТЕОРІЇ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА — сукупність поглядів на походження і природу сучасних західних «розвинених» суспільств та їх відмінності від «традиційних» суспільств. Термін «індустріальне суспільство» ввів у обіг К.Сен-Сімон, започаткувавши теоретичну лінію, продовжувачами якої були О.Конт, Г.Спенсер, Е.Дюркгайм, а згодом — Р.Арон і В.Ростоу. Основні принципи: а) визнання закономірності переходу від «традиційних» до «індустріальних» суспільств, заснованих на машинному виробництві, фабричній організації та дисципліні праці, національній системі господарства з вільною торгівлею і спільним ринком; б) «логіка індустріалізації» провадить суспільство до зростання подібності між ними; в) індустріальний розвиток відбувається паралельно з демократизацією суспільно-політичного життя, проголошенням рівних громадянських прав; особливостями індустріального суспільства є соціальна стратифікація і пов'язана з нею соціальна мобільність; г) класова боротьба замінюється мирним розв'язанням соціальних конфліктів на базі реформування суспільної системи; д) відбувається зміцнення національної ліберально-демократичної держави.

ТЕОРІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА — розвиток системи ідей, закладених у теоріях індустріального суспільства, здійснений Д.Беллом та іншими

сучасними соціологами. Центральна ідея — перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, який визначається: а) відповідним переходом від економіки, що виробляє товари, до обслуговуючої економіки і створення розгалуженої сфери послуг, у якій зайнята більшість працездатного населення; б) змінами в соціальній структурі (класовий поділ остаточно поступається місцем професійному, фаховому); в) центральним місцем теоретичного знання, яке визначає політику, і переміщенням у центр соціального життя вчених, науковців та інтелектуалів загалом; г) створенням нових інтелектуальних технологій, здатних зберігати довкілля і заощаджувати природні ресурси. На відміну від індустріального суспільства, де основним був конфлікт між працею і капіталом, у постіндустріальному суспільстві основний конфлікт знаходить прояв у боротьбі між знаннями і некомпетентністю.

ТЕОРІЇ РЕФЕРЕНТНОЇ ГРУПИ — концепції, які виникають унаслідок кризи макроструктурних уявлень про суспільство та нездатності надшироких соціальних утворень забезпечити комфортне самопочуття й існування особистості в усьому їхньому розмаїтті. Під референтною групою в соціології розуміють соціальну групу, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить тепер і хотів би належати в майбутньому.

ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ УСТАНОВКИ — концепції, згідно з якими в основі людської діяльності лежать стійкі схильності, готовність індивіда або соціальної групи до дії, зорієнтованої на соціально значущий об'єкт. Ці концепції є першоосновою у проведенні прикладних емпіричних досліджень, особливо при вивченні суспільної свідомості взагалі і громадської думки зокрема, різних видів соціальної поведінки.

ТЕОРІЯ КОНВЕРГЕНЦІЇ (від лат. *convergere* — наближатися, сходитися) — концепція, розроблена П.Сорокіним, а також іншими сучасними соціологами. Центральна ідея — виникнення в майбутньому нової цивілізації внаслідок зближення різних соціальних систем (наприклад, капіталізму і соціалізму) при збереженні нею позитивних рис і цінностей кожної із цих систем.

ТИПИ ПАНУВАННЯ — згідно з М.Вебером, легітимні форми владарювання: а) легальне (ґрунтується на визнанні законності використовуваних правил і норм); б) традиційне (ґрунтується на вірі у святість традицій); в) харизматичне (ґрунтується на відданості неординарним особам вождів, героїв тощо).

УНІВЕРСАЛІЇ КУЛЬТУРНІ (від лат. *universalis* — всезагальний) — риси, притаманні всім культурам.

УСТАНОВКА — загальна орієнтація людини на певний соціальний об'єкт, яка передуює дії і виражає схильність діяти певним чином стосовно даного об'єкту; має в собі широкий спектр взаємодії особистості та соціального середовища і проявляється на трьох рівнях: когнітивному (пізнавальному), афективному (емоційно-почуттєвому) і конативному (поведінково-вольовому).

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ (від грец. *phainomenon* — те, що з'являється) — напрям у теоретичній соціології, тези якого стверджують, що все знання є соціально створеним і орієнтованим на певні практичні проблеми. Основною метою є аналіз та опис щоденного життя, бо хоч воно й сприймається людьми як даність, треба показати, як воно створюється. Цей напрям започаткований у працях А.Шюца.

ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ — напрям у теоретичній соціології, пов'язаний насамперед з ім'ям Г.Зіммеля. Передбачає, що об'єктом аналізу повинна бути форма соціальних відносин; вивчає зв'язки, які відрізняються за суттю, але демонструють певні формальні властивості.

ХАОЛОГІЯ (від грец. *chaos* — бездонна прірва, повний безлад) — нова дисципліна постмодерністського комплексу, головним постулатом якої є положення про принципову хаотичність світу.

ХАРИЗМА — здатність деяких лідерів вселяти своїм послідовникам віру в їхні надлюдські сили і здібності.

ЦЕРКВА — релігійна організація і соціальний інститут, що діє в суспільстві й має з ним тісний зв'язок.

ЦІННОСТІ — значущість явищ і предметів реальної дійсності з погляду їх відповідності або невідповідності потребам суспільства, соціальних спільнот і груп та особистості; моральні та естетичні вимоги, які виробила загальнолюдська культура.

ЧИКАЗЬКА ШКОЛА — соціологічна традиція університету Чикаго (США). Основні характерні риси: а) органічне поєднання емпіричних досліджень із теоретичними узагальненнями; б) висування гіпотез у рамках єдиної організованої та скерованої на конкретні практичні цілі програми; в) розробка урбаністичної соціології з дослідженням суто міських проблем, підпорядкованих ідеї встановлення соціального контролю і згоди.

НОМО SOVETICUS — термін для означення типу особистості, сформованої за роки існування радянської влади в колишньому СРСР. Означає особистість із підвищеними очікуваннями соціального захисту з боку держави, орієнтовану на усталений і гарантований державою спосіб життя з мінімальними затратами власних сил та енергії, з максимальними вимогами щодо стабільної та високої зарплати, високими матеріальними потребами, конформізмом, амбівалентністю внутрішнього духовного світу й поведінки, з уприватненістю життя і соціальною пасивністю тощо.

БІБЛІОГРАФІЯ

- 482** Джерела (авторські)
- 490** Джерела (документальні — документи, матеріали, дані статистики та проведених соціологічних досліджень)
- 493** Адреси сайтів інтернету
- 495** Підручники, навчальні посібники, енциклопедії, довідники та словники
- 509** Монографії та збірки праць
- 520** Статті та повідомлення
- 533** Часописи (соціологічні і соціогуманітарні)

ДЖЕРЕЛА (авторські)

- Адорно Т.** Исследование авторитарной личности. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.
- Американская социологическая мысль:** Тексты. – М.: МГУ, 1994. – 496 с. (П.М.Блау, Б.Скиннер, Дж.К.Хоманс, Ф.Знанецкий, Р.Макайвер, Н.Бирнбаум, Г.Маркузе, Ч.Миллс, Г.Блумер, Дж.Мид, Дж.Морено, Ф.Гиддингс, Ч.Кули, У.Томас, П.Сорокин, Р.Мертон, Т.Парсонс, А.Шюц).
- Американская социология:** Перспективы, проблемы, методы /ред.Г.В.Осипов. – М.: Прогресс, 1972. – 392 с. (А.Инкельс, Дж.Э.Девис, Э.С.Хьюз, Т.М.Миллз, П.М.Блау, Э.Дж.Рейс-младший, Ч.Тилли, П.Ф.Лазарсфельд, Р.Макгиннис, Э.Ф.Воугел, М.Троу, Н.Дж.Смелсер, С.М.Липсет, Л.Мейхью, Б.Барбер, Н.У.Сторер, Р.Н.Белла, А.К.Коэн, Ч.Бидуэлл, Т.Ф.Петтигрю, Р.Бендикс, Э.Шилз, Т.Парсонс).
- Андерсон Б.** Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
- Антология гендерной теории** /под ред. Гаповой Е.И., Усмановой А.Р. – М.: Прописи, 2000. – 384 с.
- Арон Р.** Демократия и тоталитаризм. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
- Арон Р.** Етапи розвитку соціологічної думки. – К.: юніверс, 2004. – 688 с.
- Бальцерович Л.** Социализм, капитализм, трансформация: Очерки на рубеже эпох. – М.: Наука, 1999. – 350 с.
- Бальцерович Л.** Свобода і розвиток: Економія вільного ринку. – Львів: Біб-ка журналу «Ї», 2000. – 332 с.
- Бауман З.** Мыслить социологически. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 255 с.
- Белл Д.** Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
- Бергер П., Лукман Т.** Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 2001. – 324 с.
- Бодрийяр Ж.** Система вещей. – М.: Рудомино, 1995. – 171 с.
- Бодрийяр Ж.** Символічний обмін і смерть. – Львів: Кальварія, 2004. – 376 с.
- Бочковський О.** Вступ до націології. – К.: Генеза, 1998. – 144 с.
- Бочковський О.І.** Т.Г.Масарик, національна проблема та українське питання. – Подєбради: Укр. Госп. Ак., 1930. – 244 с.
- Бочковський О.** Націологія й націографія, як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового досліду нації. – Подєбради, Укр.Госп.Ак., 1927. – 17 с.
- Бочковський О. І.** Національне пробудження, відродження, самоозначення. – Подєбради: Укр. Госп.Ак., 1931. – 22 с.
- Бубер М.** Два образа веры. – М.: АСТ, 1999. – 592 с.
- Бурдьє П.** Начала. – М.: Socio-Logos, 1994. – 287 с.
- Бурдьє П.** Социология политики. – М.: Социо-Логос, 1993. – 336 с.

- Вебер М.** Избранное: Образ общества. — М.: Юрист, 1994. — 705 с.
- Вебер М.** Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — 804 с.
- Вебер М.** Протестантська етика і дух капіталізму. — К.: Основи, 1994. — 261 с.
- Вебер М.** Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К.: Основи, 1998. — 534 с.
- Габермас Ю.** Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження, категорії, громадянське суспільство. — Львів: Літопис, 2000. — 318 с.
- Геллнер Э.** Нации и национализм. — М.: Прогресс, 1991. — 320 с.
- Геллнер Э.** Нації та націоналізм; Націоналізм. — К.: Таксон, 2003. — 300 с.
- Гобсбаум Е.** Вік екстремізму: Коротка історія ХХ віку. — К.: Альтернативи, 2001. — 544 с.
- Гольдфельдман С.** Нариси соціально-економічної структури жидівського народу. — Подєбради: Легіографія, 1931. — 26 с.
- Гофман И.** Представление себя другим в повседневной жизни. — М.: Канон-Пресс-Ц, 2000. — 304 с.
- Гуманістична психологія:** Антологія. Т.1. Гуманістичні підходи в західній психології / упор. й наук.редактори Р.Трач (США) та Г.Балл (Україна). — К.: Пульсарі, 2001. — 252 с. (К.Аанстус, К.Роджерс, Б.Стівенс, Д.Бьюдженал, Ф.Лерш, Р.Лейнг, Р.Мей, В.Франкл, А.Маслов, П.Сміт, Ю.Джендлін, Л.Дейвідсон).
- Думилев Л.Н.** Этногенез и биосфера Земли. — Ленинград: Гидрометеиздат, 1990. — 528 с.
- Дундорф Р.** Современный социальный конфликт: Очерк политики свободы. — М.: РОССПЭН, 2002. — 288 с.
- Делєвський Ю.** Суспільні антагонізми. Пер. з франц. та уваги д-ра М.Мандрики. — Прага, Укр. Робітн. Ун-т при Укр. Ін-ті Громадознавства, 1928. — 146 с.
- Дністрянський С.** Нова Держава. — Відень-Прага-Львів: Український скиталець; Адрія (у Відні), 1923. — 32 с.
- Дюркгайм Е.** Самогубство: Соціологічне дослідження. — К.: Основи, 1998. — 519 с.
- Дюркгайм Э.** О разделении общественного труда. Метод в социологии. — М.: Наука, 1990. — 575 с.
- Дюркгайм Э.** Самоубийство. Социологический этюд. — М.: Мысль, 1994. — 399 с.
- Дюркгайм Э.** Социология. Ее предмет, метод, предназначение. — М.: Канон, 1995. — 350 с.
- Канетти Э.** Масса и власть. — М.: Ad Marginem, 1997. — 527 с.
- Кастельс М.** Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
- Коузер Л.** Основы конфликтологии. — СПб.: Светлячок, 1999. — 192 с.
- Кули Ч.Х.** Человеческая природа и социальный порядок. — М.: Авторское издание, 2000. — 312 с.
- Культурология:** Хрестоматия. — М.: Гардарики, 2000. — 592 с. (А.Белый, Н.Бердяев, Г.Зиммель, И.Кант, К.Д.Фридрих, О.Шпенглер, Р.Барт, И.Тэн, М.Метерлинк, В.Соловьев, А.Шопенгауэр, Й.Геррес, Х.Ортега-и-Гассет, Э.Трельч, Л.Мамфорд, Й.Хейзинга, К.Маркс, З.Фрейд, В.Беньямин, Н.Данилевский, Э.Фромм, М.Фуко,

- Ф.Бэкон, Э.Гуссерль, Ж.А.Кондорсе, С.Тулмин, М.Хайдеггер, Л.Карсавин, Н.Лосский, П.Тиллих, С.Булгаков, Р.Гвардини, Ф.Ницше, Л.Шестов, Э.Жильсон, П.Сорокин, Е.Трубецкой, Г.В.Ф.Гегель, Н.Кузанский, Ф.Шеллинг, К.Ясперс, В.Иванов, П.Лавров, Л.С.Сенгор, К.Леви-Стросс).
- Лебон Г.** Психология масс. — Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. — 320 с.
- Ле Бон Г.** Психология социализма. — Харьков: ЭНГРАМ, 1997. — 469 с.
- Леві-Строс К.** Структурна антропология. — К.: Основы, 1997. — 387 с.
- Левин К.** Разрешение социальных конфликтов. — СПб.: Речь, 2000. — 408 с.
- Леш С.** Соціологія постмодернізму. — Львів: Кальварія, 2003. — 344 с.
- Лиотар Ж.-Ф.** Состояние постмодерна. — СПб: Алетейя, 1998. — 160 с.
- Мандрика М.** Соціологія і проблеми суспільного виховання в Сполучених Штатах Північної Америки. — Прага: Легиографія, 1925. — 10 с.
- Мангейм К.** Очерки социологии знания: Теория познания — Мироззрение — Историзм. — М.: ИНИОН РАН, 1998. — 249 с.
- Манхейм К.** Диагноз нашего времени. — М.: Юрист, 1994. — 700 с.
- Маркс К.** Социология: Сборник /Вступ. статья Ю.Н. Давыдова. — М.: КАНОН—Пресс—Ц; Кучково поле, 2000. — 432 с.
- Мертон Р.** Социальная теория и социальная структура: Фрагменты /ред.В.Танчер — К.: Абрис, 1996. — 109 с.
- Мід Дж.Г.** Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста. — К.: Укр. Центр дух.культури, 2000. — 416 с.
- Миллс Ч.** Социологическое воображение. — М.: Стратегия, 2000. — 264 с.
- Мицок О.** Форма і значіння селянських рухів. — Подєбради: Укр. Госп. Ак., 1927. — 12 с.
- Морено Я.-Л.** Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе. — М.: Академический проект, 2004. — 320 с.
- Націоналізм.** Антологія /Упор. О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскип, 2000. — 869 с. (Й.Гердер, Й.Фіхте, Дж.Мацціні, Дж.Мілль, лорд Актон, Е.Ренан, Ш.Моррас, Ю.Бачинський, М.Міхновський, І.Франко, М.Грушевський, Дм.Донцов, Ю.Вассиян, П.Альтер, Юд.Каменка, Е.Сміт, К.Майноуг, Е.Гелнер, Р.Шпорлюк, В.Рудко, М.Сосновський, Е.Тонкін, М.Макдоналд, М.Чепмен, Р.Скемергорн, Т.Еріксен, П.Брас, Дж.Гатчінсон, Р.Мекрайдіс, Я.Крейчі, В.Велімський, К.Вулф, Ф.Майнеке, Г.Сетон-Вотсон, Дж.Армстронг, В.Коннор, К.Симонс-Симонолевич, К.Дойч, Б.Андерсон, В.Лісовий, Г.Кон, Дж.Пламенац, Л.Грінфелд, Б.Стефанеску, А.Валіцький, Е.Гобсбаум, Р.Брубейкер).
- Нейсбит Дж.** Мегатренды. — М.: АСТ, 2003. — 380 с.
- Новая индустриальная волна на Западе:** Антология. — М.: Академия, 1999. — 640 с. (П. Дракер, Э. Гидденс, Ф. Фукуяма, Ч. Хенди, Л. Туроу, Дж.К. Гелбрейт, Р. Инглегарт, М. Кастельс, А. Этциони, Т. Сакайя, Т. Стюарт, П. Пильцер, Л. Эдвин-

- ссон, М. Мелоун, О. Тоффлер, А. Турен, Р. Райх, С. Хантингтон, А. Гор, Д. Мидоуз, Д. Мидоуз, Й. Рандерс, Е. фон Вайцзеккер, Е.Б. Ловинс, Л.Х. Ловинс).
- Олесевиц Т.** Статистичні таблиці українського населення С.С.С.Р. за переписом 17 грудня 1926 року. — Варшава: Укр. Наук. Ін-т, 1930. — 128 с.
- Пам'ятки суспільної думки України** (XVIII — перша половина XIX ст.): Хрестоматія /Під ред. А.Т. Болебруха. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. — 488 с.
- Парсонс Т.** О структуре социального действия. — М.: Академический Проект, 2000. — 880 с.
- Парсонс Т.** Система современных обществ. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 270 с.
- Патнам Р.** Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії. — К.: Основи, 2001. — 302 с.
- Петрів В.** Суспільство й військо: Соціально-історичний нарис. — Прага-Берлін: Нова Україна, 1924. — 48 с.
- Политология:** Хрестоматія /Под ред. М.А.Василика. — М.: Гардарики, 2000. — 843 с. (М.Вебер, К.Шмитт, Ч.Мерриам, Р.Арон, Г.Алмонд, Конфуций, Платон, Аристотель, Н.Макиавелли, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Л.Монтескье, Ж.Ж.Руссо, А. де Токвиль, М.Сперанский, П.Пестель, Н.Муравьев, К.Аксаков, А.Герцен, Н.Данилевский, М.Бакунин, П.Кропоткин, П.Ткачев, К.Леонтьев, И.Ильин, Т.Парсонс, Г.В.Ф.Гегель, Ф.Шмиттер, Д.Истон, М.Дюверже, Ф.А. фон Хайек, Х.Арендт, П.Новгородцев, Й.Шумпетер, Дж.Сартори, Р.Даль, К.Победоносцев, А.Лейпхарт, Ф.Гоулд, Ж.Боден, И.Кант, В.Соловьев, Н.Бердяев, Б.Кистьяковский, П.Струве, В.Ленин, К.Поппер, Д.Дж.Элейзер, М.Острогорский, Р.Михельс, С.Франк, Э.Кассирер, Г.Лебон, К.Маннгейм, Э.Берк, Дж.С.Милль, Т.Адорно, Б.Чичерин, К.Маркс, Ф.Энгельс, П.Милза, Д.А.Растоу, А.Пшеворский, С.Хантингтон, Р.Дарендорф, М.Дойч, Ж.Боден, Х.Дж.Маккиндер, П.Савицкий, Г.Моргентау, А.Печчеи, Д.Л.Медоуз).
- Поппер К.** Відкрите суспільство та його вороги. У 2 т. — К.: Основи. — Т.1. — 444 с. Т. 2. — 494 с.
- Религиоведение:** Хрестоматія. — М.: Университет, 2000. — 800 с. (М.Мюллер, К.Тиле, П.Ш. де ла Соссе, И.Бахофен, Э.Ренан, Н.Ф. де Куланж, Ю.Велльгаузен, У.Р.Смит, Ф.Делич, А.Швейцер, Г.Спенсер, Э.Тайлор, Э.Лэнг, Дж.Фрэйзер, Р.Маретт, О.Пфлейдерер, У.Джеймс, Э.Дюркгейм, М.Вебер, Н.Зедерблом, Г.Фрик, Л.Леви-Брюль, Б.Малиновский, Э.Кассирер).
- Религия и общество:** Хрестоматія по социологии религии /Сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткевич. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 775 с. (Т.Гоббс, Д.Юм, Ш.Монтескье, Ж.Ж.Руссо, И.Кант, Г.В.Ф.Гегель, О.Конт, К.Маркс, С.Франк, Э.Дюркгейм, М.Вебер, Дж.Йингер, Т.Парсонс, Р.Белла, Н.Фюстель де Куланж, В.Р.Смит, Г.Зиммель, Э.Трельч, А.Гарнак, Л.Леви-Брюль, П.Сорокин, З.Фрейд, Ч.Глок, П.Бергер, Э.Фромм, В.Франкл, Д.Лукач, Б.Малиновский, А.Редклифф-Браун, В.Тернер, Дж.Фрейзер, Т.Лукман, К.Маннгейм, Н.Никольский, С.Булгаков).
- Рикер П.** Сам як інший. — К.: Дух і літера, 2002. — 458 с.

- Садовський В.** Північно-західна Україна в світлі статистики. — Львів: Друкарня Новочасна, 1924. — 23 с.
- Слотердайк П.** Критика цинічного розуму. — К.: Тандем, 2002. — 544 с.
- Смелзер Н.Дж.** Проблеми соціології. — Львів: Кальварія, 2003. — 128 с.
- Смелзер Н.** Соціологія. — М.: Феникс, 1994. — 687 с.
- Сміт Е.** Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — 223 с.
- Сорокин П.А.** Заметки социолога. Социологическая публицистика. — СПб.: Алетейя, 2000. — 300 с.
- Сорокин П.** Преступление и кара, подвиг и награда: Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. — СПб.: РХГИ, 1999. — 448 с.
- Сорокин П.** Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. — СПб.: РХГИ, 2000. — 1056 с.
- Сорокин П.** Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
- Соціологія: Хрестоматія для вузів /Сост. и ред. Кравченко А.И..** — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. — 736 с. (П.Бурдые, Э.Дюркгейм, Г.Зиммель, Р.Миллс, Т.Парсонс, П.Сорокин, М.Уотерс, А.Шюц, Д.Белл, Э.Гидденс, П.Дракер, Р.Катанзаро, И.Кон, Ч.Кули, Ю.Левада, Ф.Теннис, А.Тоффлер, В.Ядов, М.Вебер, Е.Бергель, Р.Бокок, Д.Вронг, К.Девис, У.Мур, Т.Заславская, Р.Громова, Г.Ленски, Г.Моска, Э.Райт, С.Костелло, Д.Хейчен, Дж.Спрэйг, Л.Уорнер, П.Эллок, Ф.Бейтс, Дж.Хоманс, З.Бауман, Т.Веблен, И.Гофман, Р.Дарендорф, Л.Козер, Г.Спенсер, А.Турен).
- Сравнительное изучение цивилизаций:** Хрестоматия. Учеб. пособие для студентов вузов /Сост., ред. и вступ.ст. Б.С.Ерасов. — М.: Аспект Пресс, 2001. — 556с.
- Старосольський В.** Внутрішня форма слова в соціологічній термінології. — Подєбради, б.р.в. — 8 с.
- Старосольський В.** Теорія нації // В. Старосольський. Записки НТШ. Т. 210. — Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто: Вид-во НТШ, 1991. — С. 161-325.
- Суїцидологія:** Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. — М.: Когито-Центр, 2001. — 569 с.
- Сулятицький П.** Нариси з історії революції на Кубані. Т.1. — Прага: Український інститут громадознавства в Празі, 1925. — 196 с.
- Суспільство /За ред. М.Шаповала.** — Прага: Укр. Ін-т Громадознавства, 1927. — 161 с. (І.Блага, С.Чепін, Ф.Щербина, М.Мандрика, І.Штейнберг, В.Коваль, Е.Росс, М.Шаповал, Е.Ельвуд, В.Петрів, П.Сорокін, Р.Міхельс, І.Донської, Е.Халупний, С.Богардус).
- Тофлер А.** Третья хвиля. — К.: Всесвіт, 2000. — 480 с.
- Туган-Барановский М.** Социальные основы кооперации. — М.: Экономика, 1989. — 495 с.

- Турен А.** Возвращение человека действующего: Очерк социологии. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.
- Феномен человека:** Антология. – М.: Гнозис, 1993. – 464 с.
- Философия истории:** Антология. – М.: Аспект-Пресс, 1994. – 351 с.
- Фрідмен Т.Л.** Лексус і оливокове дерево: Зрозуміти глобалізацію. – Львів: Біб-ка журналу «І», 2002. – 324 с.
- Фромм Э.** Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – 415 с.
- Фромм Э.** Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
- Фромм Э.** Человеческая ситуация. – М.: Смысл, 1995. – 240 с.
- Фромм Э.** Революция надежды. – СПб: Ювента, 1999. – 245 с.
- Фуко М.** Наглядати й карати: Народження в'язниці. – К.: Основи, 1998. – 392 с.
- Фукуяма Ф.** Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию. – М.: АСТ, 2004. – 730 с.
- Хайдеггер М.** Разговор на проселочной дороге. – М.: Высшая школа, 1991. – 192 с.
- Хейлз Н.К.** Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці. – К.: Ніка-Центр, 2002. – 430 с.
- Хрестоматія феміністських текстів** /Под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – 303 с.
- Хьюбнер К.** Нация: От забвения к возрождению. – М.: Канон+, 2001. – 400 с.
- Человек и общество:** Хрестоматия /Под ред. С.Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 336 с.
- Человек:** Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с.
- Чехович К.** Думки Олександра Потебні про національність. – Львів: Добра Книжка, 1931. – 17 с.
- Шатовал М.** Велика революція і українська визвольна програма. – Прага: Вільна спілка, 1927. – 324 с.
- Шатовал М.** До питання про організацію українських соціологічних студій. – Прага: Легіографія, 1925. – 20 с.
- Шатовал М.** Загальна соціологія. – К.: Укр.центр духов.культури, 1996. – 367 с.
- Шатовал М.** Місто й село. – Прага: Укр. Ін-т Громадознавства, 1926. – 36 с.
- Шатовал М.** Проблема демократії у Т.Г. Масарика. – Прага: Укр. Ін-т Громадознавства, 1925. – 11 с.
- Шатовал М.** Соціологія українського відродження. – К.: Україна, 1994. – 45 с.
- Шатовал М.** Українська соціологія. – Прага: Вільна Спілка, 1934. – 236 с.
- Шатовал М.** Шлях визволення: Сусп.-політ. нариси. – Прага-Берлін: Нова Україна, 1923. – 70 с.
- Щербина Ф.** Статистика: Історія статистики і статистичних установ. – Прага: Укр. Ін-т Громадознавства, 1925. – Вип. 1. – 288 с.

- Щербина Ф.** Статистика: Історія статистики й історія статистичних установ. — Подєбради: Вид-во Т-ва при УГА, 1922. — 105 с.
- Щрамченко Л.** Українське, білоруське та грузинське студентство на високих школах в Чехословацькій Республіці. — Подєбради, Укр. Госп. Ак., б.р.в. — 33 с.
- Этнос и политика:** Хрестоматия /авт.-сост. А.А.Празаускас. — М.: УРАО, 2000. — 400 с. (Ф.Риггс, Ю.Бромлей, М.Крюков, Т.Ооммен, Л.Деспрес, С.Чешко, С.Арутюнов, Л.Бардзини, Я.Ким, К.Камийери, Х.Фишер, У.Коннор, К.Дойч, Э.Геллнер, Б.Андерсон, Э.Смит, М.Шадсон, Г.Хутинк, Н.Эберкромби, С.Хилл, Б.Тернер, Г.Кон, Э.Хаас, Э.Хобсбаум, Сунь Ятсен, Т.Альп, Л.Снайдер, Т.Хейвенс, С.Панарин, В.Тишков, И.Яковенко, К.Янг, Дж.Ротшильд, Г.Бруннер, Р.Брубейкер, Р.Хаким, Дж.Ферниволл, М.Смит, Б.Рингер, Э.Лоулесс, М.Хечтер, О.Лэттимор, Р.Страссольдо, К.МакРэй, Д.Горовитц, Р.Петрелла, Т.Гэрр, Л. Кор, У.Ливингстон, А.Сидоров, В.Хесли, Ю.Штейнер, А.Лейпхарт, Г.Таллок, И. де Врее, М.Доорнбос, С.Хантингтон, Я.Питерсе, Р.Хани, А.Смит, И.Василенко).
- Юнг К.** Психологические типы. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. — 480 с.
- Anderson B. R.** Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. — London-New York: Verso, 1991. — 224 pp.
- Armstrong J.A.** Nations Before Nationalism. — Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982. — 411 pp.
- Bauman Z.** Intimations of Postmodernity. — London, UK — New York: Routledge, 1992. — 232 pp.
- Bauman Z.** Modernity and Ambivalence. — Cambridge: Polity Press, 1991. — 285 pp.
- Bell D.** The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. — New York: Basic Books, 1973. — 507 pp.
- Bell D.** The Cultural Contradictions of Capitalism. — New York: Basic Books, 1976. — 301 pp.
- Brubaker R.** Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe. — New York: Cambridge University Press, 1996. — 202 pp.
- Chaterjee P.** The Nation and its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories. — Princeton, N.Y.: Princeton University Press, 1993. — 282 pp.
- Connor W.** Ethnonationalism. The Quest for Understanding. — Princeton, N.Y.: Princeton University Press, 1994. — 234 pp.
- Dahrendorf R.** The New Liberty: Survival and Justice in a Changing World. — Stanford, California: Stanford University Press, 1975. — 102 pp.
- Drucker P.F.** Post-Capitalist Society. — New York: Harper Business, 1993. — 232 pp.
- Drucker P.** The End of Economic Man: The Origins of Totalitarianism. — New York: Harper and Row, 1969. — 271 pp.
- Etzioni A.** A Responsive Society: Collected Essays on Guiding Deliberate Social Change. — San Francisco: Jossey-Bass Publ., 1991. — 479 pp.
- Etzioni A.** The Monochrome Society. — Princeton, N.Y.: Princeton University Press, 2001. — 309 pp.

- Etzioni A.** Next: The Road to the Good Society. — New York: Basic Books, 2001. — 137 pp.
- Fukuyama F.** The End of History and the Last Man. — New York: Free Press; Toronto: Maxwell Macmillan Canada, 1992. — 418 pp.
- Gellner E.** Nations and Nationalism. — Oxford: Blackwell, 1983. — 150 pp.
- Gellner E.** Nationalism. — New York: New York University press, 1997. — 114 pp.
- Gellner E.** Postmodernism, Reason, and Religion. — New York: Routledge, 1992. — 108 pp.
- Giddens A.** Conversations with Anthony Giddens: Making Sense of Modernity. — Stanford, California: Stanford University Press, 1998. — 232 pp.
- Giddens A.** Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. — Cambridge, UK: Polity Press, 1991. — 256 pp.
- Giddens A.** The Consequences of Modernity. — Stanford, California: Stanford University Press, 1990. — 186 pp.
- Giddens A.** The Constitution of Society: Outline of the Theory of Stratification. — Cambridge: Polity Press, 1999. — 402 p.
- Giddens A.** The Constitution of Society. — Padstow, Cornwall: TJ International Ltd., 1999. — 241 pp.
- Greenfeld L.** Nationalism: Five Roads to Modernity. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992. — 594 pp.
- Hobsbaum E.** Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. — Cambridge, UK — New York: Cambridge University Press, 1990. — 191 pp.
- Hroch M.** Social Preconditions of National Revival in Europe: Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Movements. — New York: Columbia University Press, 2000. — 220 pp.
- Inglehart R.** Culture Shift in Advanced Industrial Society. — Princeton, N.Y.: Princeton University Press, 1990. — 484 pp.
- Jameson F.** Post-Modernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism. — Durham: Duke University Press, 1991. — 438 pp.
- Kumar K.** From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of Contemporary World. — Oxford, UK — Cambridge, Mass.: B.Blackwell, 1995. — 253 pp.
- Lash S.** Sociology of Postmodernism. — London, UK — New York: Routledge, 1990. — 300 pp.
- Lyoartd J.-F.** The Post-Modern Condition: A Report on Knowledge. — Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984. — 110 pp.
- Maslow A.** Motivation and Personality. — New York: Harper and Row Publ., 1970.
- Naisbitt J.** Global Paradox: The Bigger the World Economy, the More Powerful Its Smallest Players. — New York: W.Morrow, 1994. — 304 pp.
- Naisbitt J., Aburdene P.** Megatrends 2000: Ten New Directions for the 1990's. — New York: William Morrow and Co, Inc., 1990. — 384 pp.

- Postmodern Theology:** Christian Faith in a Pluralist World (ed.by F.B.Burnham. — San Francisco: Harper and Row, 1989. — 117 pp.
- Rifkin J.** The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era. — New York: G.P.Putnam's Sons, 1995. — 350 pp.
- Rifkin J.** The Biotech Century: Harnessing the Gene and Remaking the World. — New York: Jeremy P.Tarcher/Putnam, 1999. — 271 pp.
- Rose M.A.** The Post-Modern and Post-Industrial: A Critical Analysis. — Cambridge, UK — New York: Cambridge University Press, 1991. — 317 pp.
- Simirenko A.** Current Sociological Research in Ukraine // Ukraine in the Seventies (ed. by Peter Y. Potichnyi. — Oakville, Ontario, 1975. — 355 pp.
- Simirenko A.** Soviet Sociology: Historical Antecedents and Cultural Appraisals. — Chicago: Qudrangle Books, 1966. — 384 pp.
- Smart B.** Modern Conditions, Postmodern Controversies. — London, UK — New York: Routledge, 1991. — 241 pp.
- Smart B.** Postmodernity. — London, UK — New York: Routledge, 1993. — 169 pp.
- Smelser N.** Problematics of Sociology: The Georg Simmel Lectures. — Berkley-Los Angeles-London: University of California Press, 1997. — 111 pp.
- Smith A.D.** The Ethnic Origin of Nations. — Oxford, UK-New York, USA: Blackwell, 1986. — 312 pp.
- Toffler A.** Future Shock. — New York: Random House, 1970. — 505 pp.
- Toffler A.** The Third Wave. — New York: Morrow, 1980. — 544 pp.
- Toffler A.** Creating a New Civilization: The Politics of the Third Wave. — Atlanta: Turner Publ., 1995. — 112 pp.
- Weber M.** The Sociology of Religion. — Boston: Beacon Press, 1991. — 304 p.
- Weizsacker, E. von, Lovins A.B., Lovins L.H.** Factor Four: Doubling Wealth — Having Resource Use. The New Report to the Club of Rome. — London: Earthscan Publ. Ltd., 1997. — 322 pp.

ДЖЕРЕЛА (документальні — документи, матеріали, дані статистики та проведених соціологічних досліджень)

- Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України:** аналітично-інформаційні матеріали. — К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. — 191 с.
- Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах:** Тематична доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. — К., Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. — 144 с.

- Діти, жінки та сім'я в Україні*: Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2002. – 371 с.
- Документи Другого Ватиканського Собору*. – Львів: Свічадо, 1996. – 760 с.
- Доходи і витрати домогосподарств України*: літо 1996 року. Інформація про панельне дослідження. – К.: Київський міжнародний інститут соціології, 1997.
- Інтеграція молоді в сучасні економічні відносини*: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2000 року). – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. – 166 с.
- Молоді люди, які вживають ін'єкційні наркотики*: Поінформованість, усвідомлення ризику ВІЛ-інфікування, поведінка. Аналітичний звіт за результатами опитування споживачів ін'єкційних наркотиків у рамках проекту «Профілактика ВІЛ/СНІДу серед молодих людей, які вживають наркотики ін'єкційним шляхом». – К.: Представництво ЮНІСЕФ в Україні, Державний центр соціальних служб для молоді, Український інститут соціальних досліджень, 2001. – 64 с.
- Національні процеси в Україні*: Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. /за ред. В.Ф.Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Т.1. – 583 с. – Т. 2. – 704 с.
- Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки)*: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 року. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – 211 с.
- Основні соціально-демографічні характеристики домогосподарств Львівської області у 2000-2002 роках*: Статистичний збірник. – Львів: Держкомстат України, 2002. – 117 с.
- Оцінка ефективності програми «Здоров'я та розвиток молоді» (1997-2001)*. – К.: Представництво дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, Український інститут соціальних досліджень, 2002. – 96 с.
- Попередні підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 року*. – К.: Держкомстат України, 2002. – 48 с.
- Про попередні підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 р.*: Експрес-інформація Державного Комітету Статистики України від 29 травня 2002 р.
- Про соціально-економічне становище України за 2003 рік*. – К.: Держкомстат України, 2004. – 102 с.
- Протидія епідемії ВІЛ/СНІДу у молодіжному середовищі*: Знання, ставлення, поведінка. Аналітичний звіт за результатами опитування «Знання. Ставлення. Поведінка.» підлітків та молоді Південних регіонів України у рамках спільного проекту з Дитячим фондом Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) «Профілактика ВІЛ/СНІДу серед підлітків та молоді Південного регіону України. – К.: Представництво

- ЮНІСЕФ в Україні, Державний центр соціальних служб для молоді, Український інститут соціальних досліджень, 2001. — 77 с.
- Про становище молоді в Україні** (за підсумками 1999 року): Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. — К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. — 159 с.
- Про становище сімей в Україні**: Доповідь за підсумками 1999 року. — К.: Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, Український інститут соціальних досліджень, 2000. — 212 с.
- Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2003 року**: Статистичний збірник. — К.: Держкомстат України, 2003. — 423 с.
- Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України**: Експрес-інформація Державного Комітету Статистики України від 10 червня 2002 р.
- Стан здоров'я населення України**: Експрес-інформація Державного Комітету Статистики України від 27 лютого 2002 р.
- Статистичний щорічник України за 2000 рік**. — К.: Техніка, 2001. — 598 с.
- Статистичний щорічник України за 2002 рік**. — К.: Держкомстат України, 2003. — 662 с.
- Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні**: Праця дітей в Україні. — К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. — 127 с.
- Указ Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні»** // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 2. — С.5-7.
- Україна**: Етнонаціональна палітра суспільного розвитку: Словник-довідник /відп. ред. Ю.І. Римаренко. — К.: Вид-во УАДУ, 1997. — 272 с.
- Україна – 2002**. Моніторинг соціальних змін /За ред.В.Ворони. — К.: Інститут соціології НАН України, 2002. — 668 с.
- Україна у цифрах у 1999 році**: Короткий статистичний довідник. — К.: Державний комітет статистики України, 2000. — 262 с.
- Українське суспільство 1994-2001**: Результати опитування громадської думки. — К.: Інститут соціології НАН України, МІА «Подія», 2001. — 128 с.
- Українське суспільство 1992-2002** (соціологічний моніторинг /За ред. Н.Паніної. — К.: Інститут соціології НАН України, 2003. — 116 с.
- Українське суспільство**: соціологічний моніторинг 1994-2003 /За ред. Н.Паніної. — К.: Інститут соціології НАН України, 2003. — 98 с.
- Формування здорового способу життя української молоді**: стан, проблеми та перспективи: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 року). — К., Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. — 250 с.
- Шарма Р., Ван Дюсен Н.** Ставлення та очікування: Опитування громадської думки в Україні 2003. Висновки опитування Міжнародної Фундації Виборчих систем. — К., 2004.
- Golovakha E., Panina N.** Tendencies in the Development of Ukrainian Society (1994-2001): Sociological Indicators. — Kyiv: National Academy of Science of Ukraine, Institute of Sociology, 2001. — 136 pp.

АДРЕСИ САЙТІВ ІНТЕРНЕТУ

- www.meta-ukraine.com (Дані про соціологічні публікації в Україні).
- www.uceps.com.ua/ukr/all/sociology (Архів соціологічних даних Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, м.Київ).
- www.ukrstat.gov.ua (Статистичні матеріали Держкомстату України).
- www.sociology.kharkov.ua (Домашня сторінка харківських соціологів)
- www.i-soc.com.ua (Домашня сторінка Інституту соціології НАН України)
- www.journal@socnet.kiev.ua (Домашня сторінка часопису «Соціологія: Теорія, методи, маркетинг»)
- www.sau@mail.kar.net (Домашня сторінка Соціологічної Асоціації України)
- www.socd.univ.kiev.ua (Домашня сторінка факультету соціології та соціальної психології Київського національного університету ім.Тараса Шевченка)
- www.office@cfh.lviv.ua (Домашня сторінка Центру розвитку магістерських програм Львівського національного університету імені Івана Франка)
- www.socnet.narod.ru або SOCNET.ru в цій сітці (Сучасна російська соціологія)
- www.isras.rssi.ru (Інститут соціології Російської академії наук)
- www.blackwellpublishers.co.uk/asp/sociolog.asp (Видання з соціології)
- www.unesco.org/general/eng/infoserv/doc/journals/sociology.html (Електронні видання наукової періодики з соціології)
- www.gallup.spb.ru/news/ (Новини Геллап в Росії)
- www.socium.fom-discurs.ru/ (Соціологічний онлайн-дискусійний клуб «СОЦІУМ», Росія)
- www.polit.spb.ru (Портал «Політологія в Росії»)
- www.iet.ru (Домашня сторінка Інституту економіки перехідного періоду, Росія)
- www.indepsocres.spb.ru (Домашня сторінка Центру незалежних соціологічних досліджень, Росія)
- www.soc.pu.ru (Домашня сторінка Санкт-Петербурзького державного університету, факульту соціології)
- www.gorod.org.ru (Домашня сторінка соціологічного клубу «Город», Росія)
- www.riisnp.ru (Домашня сторінка Російського незалежного Інституту соціальних і національних проблем, Росія)
- www.fom.ru (Домашня сторінка фонду «Громадська думка», Росія)
- www.fom.ru/reports/frames/ii0012201.html (Росія в Інтернеті)
- www.sosig.ac.uk/ (Social Science Information Gateway)
- www.sociology.org.uk (Sociology Central)
- www.pscw.uva.nl/sociosite (SocioSite)
- www.theory.htm (Map for Sociological Theory)
- www.sociology.wadsworth.com (The Wadsworth Sociology Resource Center)

- www.socresonline.org.uk (Sociological Research Online)
- www.sociologyonline.f9.co.uk (Sociology Online)
- www.wcsu.edu/socialsci/socres.html (Sociology Internet Resources)
- www.geocities.com/CollegePark/Library/8419/wbpthfnd.html (SocioWorld Sociology Internet)
- www.sosig.esrc.bris.ac.uk/sociology (Анотований покажчик Інтернет-ресурсів з соціології)
- www.pscw.uva.nl/sociosite/index/html (Інформаційно-пошукова система з соціології)
- www.socioweb.com (Путівник по соціологічним ресурсам в Інтернеті)
- www.socioweb.com/-markbl/socioweb/ (Your Independent Guide to Sociological Resources on the Internet)
- www.sociolog.com (The SocioLog)
- www.hsrc.ac.za/ (Human Sciences Research Council)
- www.soc.surrey.ac.uk/gb1/ (The Question Bank)
- www.mcmaster.ca/socscidocs/w3virtsoclib/index.htm (WWW Virtual Library)
- www.theories.htm (WWW Virtual Library: Sociology. Sociological Theory and Theorists)
- www.deadsoc.html (Dead Sociologists)
- www.sociologists.htm (Sociologists – Dead and Very Much Alive)
- <http://ryoung001.homestead.com/> (Sociologist at Large)
- www.top20sociology.com/ (Top20Sociology.com – Online Directory for Sociology Education)
- www.iversonsoftware.com/sociology/index.htm (Sociology Dictionary)
- www.west-soc.htm (History of Western Sociology: Dictionary)
- <http://sites.netscape.net/gsociology/methods> (Resources for Methods in Evaluation and Social Research)
- www.fsfnet.org (Домашня сторінка Американської соціологічної асоціації)
- www.valt.helsinki.fi/esa (Домашня сторінка Європейської соціологічної асоціації)
- www.ucm.es/info/isa (Домашня сторінка Міжнародної соціологічної асоціації)
- www.library.yale.edu/socsci/subjguides/sociology/ (Yale Library Resources: Sociology)
- www.social-sciences.uchicago.edu/sociology (Dept. of Sociology, University of Chicago)
- <http://csf.colorado.edu/psn/> (Progressive Sociology Network)
- www.trinity.edu/mkearl/index.html (A Sociological Tour Through Cyberspace)
- www.reader.htm (Соціологічна теорія: Тексти. Російсько-німецька хрестоматія. Учбове видання \упор. Н.А.Головін, 1999)
- www.sdsmt.edu/online-courses/is/soc100/Soc_Strat.htm (Social Stratification)
- www.pscw.uva.nl/sociocite/TOPICS/Inequality.html (Social Inequality and Classes)
- www.worldbank.org/poverty/wdrpoverty/report/index.htm (World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty)
- www.activestudentconferences.com/ (Active Student Conferences)
- http://members.tripod.com/-frede_dast/conseil1_a.html (Guide on How to Build a Survey)

**ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ,
ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, ДОВІДНИКИ ТА СЛОВНИКИ.**

- Анципов А.Я., Шупилов А.И.** Конфликтология. Учебник. — М.: ЮНИТИ, 1999. — 551 с.
- Арон Р.** Этапы развития социологической мысли. — М.: Прогресс-Политика, 1992. — 608 с.
- Артемов Г.П.** Политическая социология. — М.: Логос, 2002. — 280 с.
- Артемьев А.И.** Социология личности. — М.: ООО «Арбат — ХХ1», 2002. — 256 с.
- Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.Н., Сусоколов А.А.** Этносоциология. — М.: Аспект-Пресс, 1999. — 271 с.
- Асп Э. К.** Введение в социологию. — СПб.: Алетейя, 1998. — 245 с.
- Ашин Г.К., Лозанский Э.Д., Кравченко С.А.** Социология политики: Сравнительный анализ российский и американских политических реалий. Учеб.пособие для высш.учеб.заведений. — М.: Экзамен, — 2001. — 608 с.
- Ашин Г.К., Охотский Е.В.** Курс элитологии. — М.: СпортАкадемПресс, 1999. — 368 с.
- Арбеніна В.** Навчально-методичний посібник з курсу «Етносоціологія» для студентів соціологічного факультету. — Харків: Вид-во ХНУ ім.В.Каразіна, 2002. — 54 с.
- Бабосов Е.М.** Прикладная социология: Учебное пособие. — Мн.: ТетраСистемс, 2000. — 496 с.
- Бабосов Е.М.** Социология управления. — Мн.: Тетра-Системс, 2002. — 288 с.
- Баразова Е.С.** Американская социология: Традиции и современность (Курс лекций). — Екатеринбург: Изд-во Деловая книга; Бишкек: Одиссей, 1997. — 176 с.
- Белановский С.А.** Глубокое интервью. — М.: Никколо-М, 2001. — 320 с.
- Белановский С.А.** Метод фокус-групп. — М.: Никколо-М, 2001. — 280 с.
- Беляев А.А.** и др. Альбом схем по социологии и политологии. — М.: Щит-М, 2001. — 126 с.
- Биографический метод в социологии:** История, методология, практика. — М.: Ин-т социологии РАН, 1994. — 147 с.
- Бойченко І.В.** Філософія історії: Підручник. — К.: Знання, 2000. — 723 с.
- Борцов Ю.С.** Социология: Учеб для ВУЗов. — М.: Феникс, 2002. — 352 с.
- Большой толковый социологический словарь** (Collins).— М.: Вече; АСТ, 2001. — Т.1. — 544 с. Т.2. — 528 с.
- Бороноев А.О., Василик М.А.** Основы социологии и политологии: Учеб.пособие. — М.: Гардарики, 2001. — 408 с.
- Борцов Ю.С., Сопов Г.П.** Политическая социология. — М.: Феникс, 2001. — 640 с.
- Бутенко И.А.** Прикладная социология: Наука и искусство. — М.: МГИМО, 1999. — 186 с.
- Верховин В.И., Зубков В.И.** Экономическая социология. — М.: РУДН, 2002. — 459 с.
- Веселов Ю.** Экономическая социология: История идей. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1995. — 337 с.

- Волков Ю.Г.** Социология: Элементарный курс. — М.: Юристъ, 2001. — 254 с.
- Волков Ю.Г., Добренъков В.И., Нечипуренко В.Н., Попов А.В.** Социология: Учебник. — М.: Гардарики, 2000. — 474 с.
- Волков Ю.Г., Мостовая И.В.** Социология в вопросах и ответах: Учеб.пособие. — М.: Гардарики, 1999. — 374 с.
- Волков Ю.Г., Мостовая И.В.** Социология: Учебник для вузов. — М.: Гардарики, 2000. — 432 с.
- Волков Ю.Г., Нечипуренко В.Н., Самыгин С.И.** Социология: История и современность. Учеб.пособие. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. — 672 с.
- Волков Ю.Г., Поликарпов В.С.** Человек: Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики, 1999. — 520 с.
- Гавриленко І.М.** Соціологія. Кн. 1. Соціальна статистика: Навч. посібник. — К.: Вид-во КНУ, 2000. — 336 с.
- Гавриленко І.М., Скідін О.Л.** Соціологія освіти: Навч. посібник. — Запоріжжя: ЕТТА-ПРЕСС, 1998. — 394 с.
- Галкина Т.П.** Социология управления: От группы к команде. Учеб.пособие. — М.: Финансы и статистика, 2001. — 224 с.
- Галко И.К., Ломоносов Е.З.** Экономическая социология. — Мн.: Бел. наука, 2001. — 717 с.
- Гараджа В.И.** Социология религии: Учебник для вузов. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 239 с.
- Герасимчук А.А., Шиян О.М.** Соціологія: Курс лекцій. — К.: Вид-во Європ.ун-ту, 2001. — 87 с.
- Гидденс Э.** Социология: Учебник. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 704 с.
- Гіденс Е.** Соціологія. — К.: Основи, 1999. — 726 с.
- Гилинский Я.И., Афанасьев В.С.** Социология девиантного (отклоняющегося) поведения: Учеб. пособие. — СПб.: Изд-во филиала Ин-та социологии РАН, 1993. — 167 с.
- Головатый Н.Ф.** Социология молодежи: Курс лекций. — К.: МАУП, 1999. — 224 с.
- Городяненко В.Г.** Историография социологии: Учебное пособие. — Днепропетровск: ДГУ, 2000. — 154 с.
- Городяненко В.Г.** Социологический практикум: Учебно-методическое пособие. — К.: Академия, 1999. — 160 с.
- Гречин А.С.** Социология правового сознания: Учеб.пособие. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 256 с.
- Гречихин В.Г.** Лекции по методике и технике социологических исследований. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 232 с.
- Григорьев С.И., Гусякова Л.Г.** Социология в подготовке и деятельности специалистов по социальной работе в России: Учеб.пособие. — Барнаул: ВШ, 2001. — 143 с.
- Грицак Я.** Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.
- Громов И., Мацкевич А., Семенов В.** Западная социология: Учебное пособие. — Санкт-Петербург: Ольга, 1997. — 372 с.

- Давыдов А.А., Чураков А.Н.** Модульный анализ и моделирование социума. — М.: Ин-т социологии РАН, 2000. — 208 с.
- Джонсон А.** Тлумачний словник з соціології. — Львів: Вид-во ЛНУ, 2003. — 480 с.
- Добреньков В.И., Кравченко А.И.** Социология: В 3 т. Т.1: Методология и история. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 400 с. Т.2: Социальная структура и стратификация. — 536 с. Т.3: Социальные институты и процессы. — 520 с.
- Добреньков В.И., Кравченко А.И.** Фундаментальная социология: В 15 т. Т.1. Теория и методология. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 908 с.
- Дворецька Г.В.** Соціологія праці: Навчальний посібник. — К.: Вид-во КНЕУ, 2001. — 244 с.
- Дуков Е.В., Жидков В.С., Осокин ЮВ., Соколов К.Б., Хренов Н.А.** Введение в социологию искусства: Учебное пособие для гуманитарных вузов. — СПб.: Алетейя, 2001. — 256 с.
- Елсуков А.Н.** Методика преподавания социологии в высшей школе: Учеб.пособие. — Мн.: ТетраСистемс, 2003. — 240 с.
- Елсуков А.Н.** Социология: Учеб.пособие для ст-ов ВУЗов. — М.: ТетраСистемс, 2001. — 544 с.
- Ершнев А.А., Лукашевич Н.П.** Социология религии: Учеб.пособие. — К.: МАУП, 1999. — 120 с.
- Економічна теорія** /за ред. З.Ватаманюка і С.Панчишина. — К.: Альтернативи, 2001. — 576 с.
- Економічна соціологія:** Навчальний посібник. — К.: Вид-во Інституту соціології НАН України, 1997. — 273 с.
- Етнонаціональний розвиток України:** Терміни, визначення, персоналії /відп. ред. Ю.І.Римаренко, І.Ф.Курас. — К.: Ін-т держави і права АН України, Мін-во України в справах нац-стей і міграцій, 1993. — 800 с.
- Жоль К.К.** Социология в систематическом изложении: Учеб.пособие для вузов. — К.: Стило, 2000. — 657 с.
- Жоль К.К.** Философия и социология права: Учеб.пособие. — К.: Юринком Интер, 2000. — 444 с.
- Захарченко М.В., Погорілий О.І.** Історія соціології: Від античності до початку ХХ ст. — К.: Либідь, 1993. — 336 с.
- Зборовский Г.Е.** Общая социология: Курс лекций. — Екатеринбург, 1999. — 610 с.
- Здравомыслов А.Г.** Социология конфликта: Учебное пособие. — М.: Аспект-Пресс, 1995. — 317 с.
- Зеленов Л.А.** Социология города: Учеб.пособие. — М.: Владос, 2000. — 192 с.
- Зленко П.** Бібліографічний показник наукових праць української еміграції 1920-1931. Розділ «Соціальні науки». — Едмонтон: Вид-во Канадського інституту українських студій, 1990. — 154 с.

- Іванов В.Ф.** Соціологія масової комунікації: Навч. посібник. — К.:ВПЦ «Київс. Ун-т», 2000. — 209 с.
- Іванов В.Ф.** Соціологія масової комунікації. — Черкаси: ЧДУ, 2003. — 193 с.
- Іващенко О.** Економічна соціологія: Авторс.програма лекц.курсу. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. — 24 с.
- Ігнат'єв В.И., Ромм М.В.** Соціологія. — Новосибірськ: Изд-во НГТУ, 2000. — 236 с.
- Ільїн И.** Постмодернізм: Словарь термінів. — М.: Интрада, 2001. — 384 с.
- Іонін Л.Г.** Соціологія культури: Путь в новое тысячелетие. Учебное пособие. — М.: Логос, 2000. — 432 с.
- Історія соціології.** Учебное пособие. — Минск: Высшая школа, 1997. — 381 с.
- Історія соціології в Западній Європе і США.** Учебник для вузов. — М.: Издат.группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — 576 с.
- Історія теоретическої соціології.** Т.1. От Платона до Канта. Предыстория социологии и первые программы науки об обществе /отв. ред. и составитель Ю.Н.Давыдов. — М.: Наука, 1995. — 270 с.
- Казаринова Н.В.** и др. Практикум по социологии: Учеб.пособие для ВУЗов. — М.: NOTA BENE, 2000. — 272 с.
- Как провести социологическое исследование** /под ред.М.К.Горшкова, Ф.Э.Шереги.. — М.: Политиздат, 1990 — 288 с.
- Капитонов Э.А.** История и теория социологии: Учеб.пособие для вузов. — М.: ПРИОР, 2000. — 368 с.
- Капитонов Э.А.** Социология XX века: История и технологии. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 332 с.
- Карманний соціологічний словарь.** — Саратов: СГУ, 2000. — 244 с.
- Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н., Самыгин С.И.** Социология: Учеб. пособие /под ред. Касьянова В.В. — Ростов на-Дону: МарТ, 2000. — 512 с.
- Киселев В.Н., Смольков В.Г.** Социальное партнерство: Словарь-справочник. — М.: Экономика, 1999. — 236 с.
- Классики теоретической социологии XX века:** Рабочая тетрадь по истории социологии /авт.-сост. В.Г.Николаев. — М.: ГУ ВШЭ, 2001. — 170 с.
- Козырев Г.И.** Введение в конфликтологию: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: ВЛАДОС, 2000. — 176 с.
- Кола Д.** Политическая социология. — М.: Изд-во «Весь мир», ИНФРА-М, 2001. — 406 с.
- Кон И.С.** Социология личности. — М.: Политиздат, 1967. — 383 с.
- Конецкая В.П.** Социология коммуникаций. — М.: МУБУ, 1997. — 237 с.
- Косалс Л., Рывкина Р.** Социология перехода к рынку в России. — М.: Эдиториал УРСС, 1998. — 368 с.
- Кравченко А.И.** История менеджмента: Учеб.пособие. — М.: Академич. Проект, 2000. — 352 с.

- Кравченко А.И.** Основы социологии: Для вузов. — М.: Академич. Проект, 2002. — 384 с.
- Кравченко А.И.** Социология для экономистов. — М.: ЮНИТИ, 2000. — 336 с.
- Кравченко А.И.** Социология и политология. Учеб.пособие. — М.: Мастерство, 2002. — 312 с.
- Кравченко А.И.** Социология труда в XX веке. — М.: Наука, 1987.
- Кравченко А.И.** Социология: Учебник для вузов. — М.: Академический Проект, 2001. — 508с.
- Кравченко А.И.** Социология: Общий курс. — М.: ПЕР СЭ, Логос. — 2002. — 640 с.
- Кравченко С.А.** Учебный социологический словарь с английскими и испанскими эквивалентами. — М.: Экзамен, 2001. — 512 с.
- Кравченко С.А., Мнацаканян М.О., Покровский Н.С.** Социология: Парадигмы и темы. Курс лекций для высших учебных заведений. — М.: МГИМО-Университет, 1997. — 404 с.
- Краткий словарь по социологии.** — М.: Политиздат, 1989. — 479 с.
- Краткий словарь по социологии** /авт.-сост. Павленок П.Д. — М.: ИНФРА-М, 2001. — 272 с.
- Култыгин В.П.** Классическая социология. — М.: Наука, 2000. — 527 с.
- Курбатов В.И.** Современная западная социология: Аналитический обзор концепций. Учеб. пособие. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. — 416 с.
- Курбатов В.И., Курбатова О.В.** Социальное проектирование: Учеб.пособие. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. — 416 с.
- Курганов С.И., Кравченко А.И.** Социология для юристов: Учеб.пособие для вузов. — М.: Закон и право, ЮНИТИ, 2000. — 255 с.
- Курс лекций по социологии образования** /под ред. В.И.Астаховой. — Харьков: НУА, 2003. — 423 с.
- Кутуєв П.В.** Ключові проблеми політичної соціології: Підручник. — К.:Центр Вільної Преси, 2001. — 236 с.
- Кухта Б.** та ін. Політична наука. Словник: Категорії, поняття і терміни. — Львів: Кальварія, 2003. — 500 с.
- Лавриненко В.Н., Нартов Н.А., О.А. Шабанова О.А., Г.С. Лукашова Г.С.** Социология: Учебник для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 407 с.
- Левин К.** Теория поля в социальных науках. — СПб.: Сенсор, 2000. — 368 с.
- Ленуар Р., Мерлье Д., Пэнто Л., Шампань П.** Начала практической социологии. — М.: Ин-т эксперим. социологии; СПб.: Алетейя, 2001. — 410 с.
- Лоусон Т., Гэррод Дж.** Социология. А — Я: Словарь-справочник. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — 608 с.
- Лубський В.І., Козленко В.М., Горбаченко Т.Г.** Соціологія релігії: Курс лекцій для студентів філософс.факультетів, відділень релігієзнавства, соціології, філософії, політології. — К.: Фітосоціоцентр, 1999. — 204 с.

- Лукашевич Н.П., Туленков Н.В.** Социология: Учеб.пособие. — К.: МАУП, 1998. — 276 с.
- Луков В.А.** Социальное проектирование: Учеб.пособие. — М.: Социум, 2000. — 224 с.
- Лук'янець В.С., Соболев О.М.** Філософський постмодерн: Навч. посібник. — К.: Абрис, 1998. — 352 с.
- Мангейм Дж.Б., Рич Р.К.** Политология: Методы исследования. — М.: Весь мир, 1997. — 544 с.
- Маркович Д.Ж.** Общая социология: Учебник. — М.: ВЛАДОС, 1998. — 432 с.
- Маркович Д.Ж.** Социология труда. — М.: РУДН, 1997. — 512 с.
- Масионис Дж.** Социология. 9 издание. — СПб.: Питер, 2004. — 752 с.
- Мендра А.** Основы социологии: Учебное пособие для вузов. — М.: Изд.дом Nota Bene, 1999. — 344 с.
- Методические советы по работе с понятийным аппаратом науки при изучении социологии** /авт.-сост. И.Д.Ковалева. — Х.: Изд-во ХНУ, 1999. — 74 с.
- Методы сбора информации в социологических исследованиях** /отв.ред. В.Г.Андреевко, О.М.Маслова. Кн. 1, 2. — М.: Наука, 1990. — Кн. 1. — 229 с. Кн. 2. — 222 с.
- Мещеркина Е., Семенова В.** Библиографический метод: История, методология, практика. — М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1994. — 337 с.
- Михайлова Л.И.** Социология культуры: Учебное пособие. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. — 232 с.
- Мнацаканян М.О.** Нации: Психология, самосознание, национализм. Учеб.пособие. — М.: Анкил, 1999. — 249 с.
- Монсон П.** Лодка на аллеях парка. Введение в социологию. — М.: Весь мир, 1995. — 96 с.
- Монсон П.** Современная западная социология: Теории, традиции, перспективы. — Санкт-Петербург: НОТАБЕНЕ, 1992. — 445 с.
- Нетрадиционные методы преподавания социологии:** Учебно-метод. пособие для преподавателей социолог. дисциплин /ред.И.Д.Ковалева. — Харьков: РОМІ, 1997. — 243 с.
- Нечаев В.Я.** Социология образования. — М.: Изд-во МГУ, 1992. — 124 с.
- Новикова С.С.** Введение в прикладную социологию: Анкетирование. Учеб. пособие. — М.: СпортАкадемПресс, 2000. — 102 с.
- Новикова С.С.** История развития социологии в России: Учеб.пособие. — М.-Воронеж: МПСИ, 1996. — 288 с.
- Нозль Э.** Массовые опросы: Введение в методику домоскопии. — М.: Аваэстрада, 1993. — 272 с.
- Общая социология:** Учеб.пособие /под общ.ред. А.Г.Эфендиева. — М.: ИНФРА-М. — 2002. — 654 с.
- Овсянников В.Г.** Методология и методика в прикладном социологическом исследовании. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1989. — 136 с.
- Осадчая Г.И.** Социология социальной сферы: Учебное пособие. — М.: Изд-во МГСУ Союз, 1999. — 279 с.

- Основы социального управления:** Учеб.пособие для студентов вузов /под ред. В.Н.Иванова. — М.: Высшая школа, 2001. — 271 с.
- Общая социология** /под ред. А.Г.Эфендиева. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 654 с.
- Павленок П.Д.** Социология. — М.: Маркетинг, 2002. — 1036 с.
- Павличенко П.П., Литвиненко Д.А.** Соціологія: Навчальний посібник. — К.: Лібра, 2000. — 255 с.
- Панина Н.В.** Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій. — К.: Наукова думка, 1996. — 232 с.
- Паниotto В.И., Максименко В.С.** Количественные методы в социологических исследованиях. — К.: Наукова думка, 1982. — 272 с.
- Пантелеева Т.С., Червякова Г.А.** Экономические основы социальной работы: Учеб.пособие для вузов. — М.: Владос, 2000. — 160 с.
- Педагогічна соціологія.** Навч.посібник /ред. В.С.Болгарін, М.М.Шимановський, Л.Й.Гуменюк та ін. — Т.: Підруч. та посіб, 1998. — 144 с.
- Піча В.** Соціологія. — К.: Каравела, 2000. — 248 с.
- Піча В., Магазишнікова І., Черниш Н.** Соціологія: Курс лекцій. — Львів: Новий Світ, 2002. — 312 с.
- Платонов Д.И.** Социология: Конспект лекций в схемах. — М.: ПРИОР, 2001. — 112 с.
- Плотинский Ю.М.** Модели социальных процессов: Учеб.пособие для вузов. — М.: Логос, 2001. — 296 с.
- Победа Н.А.** Социология культуры. — Одесса: Астропринт, 1997. — 224 с.
- Погорілий О.І.** Соціологічна думка ХХ століття: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1996. — 222 с.
- Политическая социология** (отв.ред. Иванов В.И., Семигин Г.Ю. — М.: Мысль, 2000. — 296 с.
- Политическая социология** /под ред. В.Иванова и Г.Семигина. — М.: Мысль, 2000. — 294 с.
- Політична соціологія:** Навчально-методичні розробки для студентів соціолог: Ф-ту / авт.-упор. О.Д.Куценко. — Х.: Вид-во ХНУ, 1999. — 51 с.
- Полтораk В.А.** Социология общественного мнения: Учеб. Пособие. — К.-Днепропетровск: Арт-Пресс, 2000. — 264 с.
- Полтораk В.А.** Соціологія. Основи соціології праці й управління: Конспект лекцій для студ.інж.-техн.спец. — К.: НКМ ВО, 1992. — 150 с.
- Попова И.М.** Социология: Введение в специальность. — К.: Тандем, 1998. — 287 с.
- Попова І.М.** Соціологія: Пропедевтичний курс. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Тандем, 1996. — 271 с.
- Прибиткова І.М.** Основы демографии. — К.: АртЕк, 1995. — 256 с.
- Прикладная социология:** Учеб.пособие /под ред. Ю.С.Колесникова. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. — 320 с.
- Прокопов М.В.** Основы социологии: Учеб.пособие. — М.: РДЛ, 2001. — 192 с.

- Пространство и время в современной социологической теории* /под ред. Ю.Л.Качанова. — М.: Ин-т социологии РАН, 2000. — 156 с.
- Рабочая книга социолога.* — М.: Наука, 1983. — 511 с.
- Радаев В.В.* Экономическая социология: Курс лекций. — М.: Аспект-Пресс, 2000. — 368 с.
- Радугин А.А., Радугин К.А.* Социология: Курс лекций. — М.: Владос, 1995. — 191 с.
- Ромашов О.В.* Социология труда: Учебное пособие для вузов. — М.: Гардарики, 2002. — 320 с.
- Российская социологическая энциклопедия* (под общ.ред. Осипова Г.В. — М.: Норма-ИНФРА-М-НОРМА, 1999. — 672 с.
- Руденко Р.И.* Практикум по социологии: Учеб.пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — 447 с.
- Ручка А.О.* Навчально-методичний комплекс з курсу «Соціологія культури». — К.: МСУ, 2000. — 13 с.
- Ручка А.А., Танчер В.В.* Очерки истории социологической мысли. — К.: Наукова думка, 1992. — 263 с.
- Ручка А.О., Танчер В.В.* Курс історії теоретичної соціології. — К.: Наукова думка, 1995. — 223 с.
- Руденко Р.И.* Практикум по социологии: Учеб.пособие для ВУЗов. — М.: ЮНИТИ, 1999. — 447 с.
- Рущенко І.П.* Соціологія злочинності. — Харків: Вид-во Нац. Ун-ту внутр. Справ, 2001, — 370 с.
- Рускина Р.В.* Экономическая социология для переходной России:Люди и реформы. Учебное пособие. — М.: Дело, 1998. — 430 с.
- Рысь Ю.И., Степанов В.Е.* Социология: Структурно- логические схемы с комментариями. — М.: Академический Проект; РЭА, 1999.- 244 с.
- Савчук С.В.* Юридична соціологія: Предмет та місце в системі юридичних наук. — Чернівці: Рута, 2003. — 238 с.
- Садохин А.П.* Этнология: Учебник. — М.: Гардарики, 2000. — 256 с.
- Самыгин С.И., Перов Г.О.* Социология: 100 экзаменационных ответов. — Ростов-на-Дону: МарТ, 2000. — 192 с.
- Семенов В.* Качественные методы: Введение в гуманистическую социологию. — М.: Добросвет, 1998. — 292 с.
- Сероштан Н.А., Алдохин И.П., Кулиш С.А., Савченко Б.Г., Сасина Л.А.* Социология труда: Учебное пособие. — Харьков: Основа, 1990. — 214 с.
- Сикевич З.В.* Социология и психология национальных отношений: Учеб.пособие. — СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. — 203 с.
- Система социологического знания.* Учеб. пособие /сост. Г.В.Щекин. — К.: МАУП, 1998. — 208 с.
- Смелзер Н.* Социология. — М.: Феникс, 1994. — 688 с.

- Смирнов П.И.** Социология личности: Учеб. пособие. — СПб.: Социолог.об-во им.М.Ковалевского, 2001. — 380 с.
- Соколов В.О., Руценко І.П.** Словник з соціології. — Харків: Нац. ун-т внутр.справ, 1999. — 112 с.
- Современная американская социология** /под ред. В.И.Добренькова. — М.:Изд-во МГУ, 1994. — 296 с.
- Современная западная социология:** Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — 432 с.
- Соколова В.А.** Основы социологии для студентов. — М.: Феникс, 2000. — 192 с.
- Соколова Г.Н.** Экономическая социология: Учебник. — М.: Филинь; Минск: Белар.Навука, 2000. — 376 с.
- Соколова Г.Н., Кобяк О.В., Александрова А.Б.** Экономическая социология: Практикум. — Минск: Белар. Навука, 2000. — 335 с.
- Социальная философия и социология:** Учеб. пособие. — М.: ПЕР СЭ; ЛОГОС, 2002. — 160 с.
- Социальный менеджмент:** Учеб.пособие /под ред. В.Н.Иванова, В.И.Патрушева — М.: Высшая школа, 2001. — 207 с.
- Социологи XX века:** Биографический словарь. Учебное пособие (под ред. Городяненко В.Г. — Днепропетровск: ДГУ, 1999. — 337 с.
- Социологи России и СНГ XIX-XX вв.:** Библиографический справочник /ред. М.Ф.Дороговцев. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 368 с.
- Социологический справочник** /общ.ред.В.И.Волович. — К.: Политиздат, 1990. — 382 с.
- Социологический энциклопедический словарь на русском, английском, немецком, французском и чешском языках** /ред.- координатор Г.В.Осипов. — М.: ИНФРА-М—НОРМА, 1998. — 488 с.
- Соціологічна думка України:** Навч.посібник. — К.: Заповіт, 1996. — 423 с.
- Соціологія:** Навч.посібник /За ред. С.О.Макеєва. — К.: Знання, 2003. — 455 с.
- Социология** /Касьянов В.В. и др. — М.: МарТ, 2000. — 512 с.
- Социология** /Кончанин Т.Л. и др. — М.: Феникс, 2001. — 480 с.
- Социология** /Лавриненко В.Н. и др. — М.: ЮНИТИ, 2001. — 407 с.
- Социология:** Классические и современные парадигмы. Хрестоматия. — М.:АНКИЛ, 1998. — 337 с.
- Социология:** Краткий тематический словарь /под общ.ред. Ю.Г.Волкова. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. — 320 с.
- Социология:** Курс лекций: Учебное пособие /отв. ред.Волков Ю.Г. — Ростов-на Дону: Феникс, 1999. — 512 с.
- Социология:** Наука об обществе. Учебное пособие для студентов высш.учеб.завед. /под общ. ред. В.П.Андрущенко, Н.И.Горлача. — Харьков: Ин-т востоковедения и международ.отношений. Харьковский коллегіум, 1996. — 688 с.
- Социология:** Основы общей теории. Учебник для вузов /отв.ред. Г.В.Осипов, Л.Н.Москвичев. — М.: НОРМА, 2002. — 912 с.

- Социология:** Учебник для вузов /под ред. В.Н.Лавриненко. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — 407 с.
- Социология:** Учебник для высших учебных заведений. /под ред. Осипова Г.В., Тульчинского М.Р. и Кабыщи А.В. — М.: Наука, 1995. — 337 с.
- Социология:** Учебник для юридич. вузов /Сальников В.П. и др. — М.: Лань, 2000. — 416 с.
- Социология:** Учеб. пособие /под ред. Э.В.Тадевосяна. — М.: Знание, 1995. — 208 с.
- Социология:** Учеб. пособие в таблицах и схемах /Сальников В.П., Борисов А.Ф. и др. — СПб.: СПбГУ МВД России, 2001. — 156 с.
- Социология потребления:** Сб. статей /под ред. Л.Т.Волчковой и др. — СПб.: Социолог. об-во им. М.Ковалевского, 2001. — 239 с.
- Социология права:** Учеб. пособие /Глазырин В.В. и др. — М.: ЮД Юстицинформ, 2001. — 480 с.
- Социология труда:** Учебник /под ред. Дряхлова Н.И., Кириченко В.В., Щербины В.В. — М.: Изд-во МГУ, 1993. — 368 с.
- Социология управления:** Курс лекций. — М.: РАГС, 2000. — 438 с.
- Соціологія:** Короткий енциклопедичний словник /уклад. Волович В.І. та ін. — К.: Український центр духовної культури, 1998. — 736 с.
- Соціологія:** Матеріали до лекційного курсу /В.М.Піча, О.М.Семашко, Н.Й.Черниш. — К.: Заповіт, 1996. — 344 с.
- Соціологія:** Навч. посібник /ред. К.С.Островський. — Хмельницький: Поділля, 1997. — 334 с.
- Соціологія:** Навч. посібник /за ред. Макеєва С.О. — К.: Знання, 2003. — 455 с.
- Соціологія:** Підручник /за заг. ред. Андрущенко В.П., Воловича В.І., Горлача М.І. — Харків-К., Б.В., 1998. — 624 с.
- Соціологія:** Підручник /за ред. В.Г. Городяненка) — К.: Академія, 2002. — 560 с.
- Соціологія:** Терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник /заг. ред. Піча В.М. — К.: Каравела; Львів: «Новий світ-2000», 2002. — 480 с.
- Справочное пособие по истории немарксистской западной социологии.** — М.: Наука, 1986. — 233 с.
- Статистические методы анализа информации в социологических исследованиях.** — М.: Наука, 1979. — 319 с.
- Страусс А., Корбин Дж.** Основы качественного исследования: Обоснованная теория, процедуры и техники. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 256 с.
- Субтельний О.** Україна. Історія. — К.: Либідь, 1991. — 273 с.
- Сурмин Ю.П., Туленков Н.В.** Методологія і методи соціологічних досліджень: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2000. — 304 с.
- Сырых В.М.** Социология права: Учеб. пособие. — М.: Юстицинформ, 2001. — 480 с.
- Тадевосян Э.В.** Социология: Учебное пособие. — М.: Знание, 1999. — 272 с.
- Танчер В.В.** Новітні тенденції розвитку соціології: Робоча програма для студентів. — К.: КНУКіМ, 2001. — 13 с.

- Тарасенко В.** Социология потребления: Методологические проблемы. — К.: Наукова думка, 1994. — 166 с.
- Теорія етносу:** Курс лекцій. — К.: Тандем, 1997. — 368 с.
- Тетерский С.В.** Введение в социальную работу: Учеб. пособие. — М.: Академический Проект, 2002. — 496 с.
- Толстова Ю.Н.** Анализ социологических данных: Учеб. пособие для ст-ов социолог.ф-та. — М.: Научный мир, 2000. — 352 с.
- Томпсон Д., Пристли Д.** Социология: Вводный курс. — М.: АСТ, Львов: Инициатива, 1998. — 496 с.
- Тощенко Ж.Т.** Социология: Общий курс. — М.: Юрайт-Издат, 2004. — 527 с.
- Удальцова М.В.** Социология управления. Учеб. пособие. — М., Новосибирск: НГАЭиУ, 1999. — 144 с.
- Удотова Л.Ф.** Соціальна статистика: Підручник. — К.: КНЕУ, 2002. — 376 с.
- Ухванова-Шмыгова И.Ф.** Дискурсивные методики в социологическом исследовании. — Мн.: БГУ, 2003. — 191 с.
- Учебный социологический словарь** /общ.ред. С.А.Кравченко. — М.: Экзамен, 1999. — 351 с.
- Федотова Л.Н.** Социология массовой коммуникации. — СПб.: Питер, 2003. — 400 с.
- Филатова О.Г.** Социология. — М.: Изд-во Михайлова В.А., 2002. — 512 с.
- Филатова О.Г.** Социология религии: Конспект лекции. — СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000. — 64 с.
- Филиппов Ф.Р.** Социология образования. — М.: Наука, 1980. — 199 с.
- Фирсов М.В., Студенова Е.Г.** Теория социальной работы: Учеб. пособие. — М.: Владос, 2001. — 432 с.
- Фоменко А.Т.** Методы статистического анализа исторических текстов: Приложения к хронологии. Часть I. Критика скалигеровской хронологии и новые методы датирования. — М.: КРАФТ+ЛЕАН, 1999. — 832 с.
- Фоменко А.Т.** Методы статистического анализа исторических текстов. Приложения к хронологии. Часть II. Династические параллелизмы. — М.: КРАФТ+ЛЕАН, 1999. — 832 с.
- Фролов С.С.** Основы социологии: Учеб. пособие. — М.: Юрист, 1997. — 344 с.
- Фролов С.С.** Социология организаций. — М.: Гардарики, 2001. — 384 с.
- Фролов С.С.** Социология: Учебник для высших учебных заведений. — М.: Логос, 1996. — 360 с.
- Харчев А.Г.** Социология воспитания. — М.: Политиздат, 1990. — 222 с.
- Харчева В.** Основы социологии: Учебник для средних специальных учебных заведений. — М.: Логос, 2001. — 302 с.
- Харчева В.Г.** Социология: Карманная энциклопедия. — М.: Логос, 2000. — 320 с.

- Хто є хто в західній та вітчизняній соціології:** Навч.соціолог. словник для студентів /ред.В.М.Піча. — Львів: Світ, 1999. — 160 с.
- Циба В.Т.** Основи теорії кваліметрії: Навч.посібник. — К.: ІЗМН, 1997. — 158 с.
- Цыганков П.А.** Политическая социология международных отношений: Учеб.пособие. — М.: Радикс, 1994. — 320 с.
- Человек:** Философско-энциклопедический словарь. — М.: Наука, 2000. — 516 с.
- Человеческое развитие:** Новое измерение социально-экономического прогресса. Учеб.пособие /под ред. В.П.Колесова, Т. Маккинли. — М.: Права человека, 2000. — 464 с.
- Черниш Н.** Соціологія: Курс лекцій. В 6 ч. — Львів: Кальварія, 1996. — 384 с.
- Черниш Н.** Соціологія: Курс лекцій. 2 видання. — Львів: Вид-во Львівської Богословської Академії, 1998. — 362 с.
- Черниш Н.** Соціологія: Курс лекцій. 3 видання. — Львів: Кальварія, 2003. — 544 с.
- Черниш Н.** Соціологія молоді: Конспект лекції. — К.: Вид-во АДУіМС при Президентові України, 1992. — 34 с.
- Чернова И.И.** Основы гендерной социологии: Учеб.пособие. — Изд-во Волго-Вятской Акад.гос.службы, 2000. — 223 с.
- Шаленко В.Н.** Программа социологического исследования: Учебно-методич. пособие. — М.: Изд-во МГУ, 1987. — 68 с.
- Шарков Ф.И., Родионов А.А.** Социология массовой коммуникации. Ч.1. Техника и технология сбора и обработки информации. — М.: АТиСО, 2002. — 262 с.
- Шатохін А.М.** Соціологія села. — К.: Науковий світ, 2000. — 271 с.
- Шереги Ф.Э.** Социология права: прикладные исследования. — СПб.: Алетейя, 2002. — 447 с.
- Щепаньский Я.** Элементарные понятия социологии. — Новосибирск: Наука, 1967. — 240 с.
- Щербина В.В.** Социальные теории организации: Словарь. — М.:ИНФРА-М, 2000. — 264 с.
- Шикун А.И.** Социологический практикум: Учеб.пособие. — М.: Амалфея, 2000. — 208 с.
- Широкова И.Г.** Социология: Конспект лекций. — М.: ПРИОР, 2001. — 80 с.
- Экономическая социология:** Словарь-справочник основных понятий и терминов. — Днепропетровск: ДГУ, 1996. — 90 с.
- Экономическая социология:** Хрестоматия /авт.-сост. Г.Н.Соколова, О.В.Кобяк. — Минск: Беларус. Навука, 2000. — 416 с.
- Экономическая социология:** Новые подходы к институциональному и сетевому анализу. — М.: РОССПЭН, 2002. — 280 с.
- Энциклопедический социологический словарь** /под ред. Г.Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995. — 939 с.
- Юридическая социология:** Учебник для вузов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 2000. — 368 с.
- Ядов В.А.** Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М.: Добросвет, Книжный дом «Университет», 1998. — 596 с.

- Яковлев И.П.** Социология: Учеб. пособие. — СПб.: ИВЭСЭП; Знание, 2000. — 220 с.
- Якуба О.** Соціологія: Навчальний посібник для студентів. — Харків: Константа, 1996. — 192 с.
- Якуба Е.А., Хижняк Л.М., Куценко О.Д., Безносков М.А., Евдокимова И.А.** Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. — Харьков: Основы, 1997. — 888 с.
- Adams B.N., Sydie R.A.** Contemporary Sociological Theory. — Thousand Oaks, California: Pine Forge Press, 2002. — 270 pp.
- Adams N.N., Sydie R.A.** Classical Sociological Theory. — London — New Delhi — Thousand Oaks, California: Pine Forge Press, 2002. — 362 pp.
- Appelbaum R.P., Chambliss W.J.** Sociology. — New York: Harper Collins College Publishers, 1995. — 575 p.
- Babbie E.** *The Practice of Social Research*. — Belmont, California: Wadsworth Inc., 2001. — 498 pp.
- Badham R.L.** Theories of Industrial Society. — London: Croom Helm, 1986. — 188 pp.
- Basic Sociology: A Canadian Introduction** /ed. by J.J.Teevan with W.E.Hewitt. — Scarborough, Ontario: Prentice Hall Canada, 1995. — 447 pp.
- Classic Disputes in Sociology** /ed. by R.J.Anderson, J.A.Hughes, W.W.Sharrock. — London — Boston: Unwin Hyman, 1987. — 245 pp.
- Cockerham W.C.** Sociology of Mental Disorder. — New Jersey: Prentice Hall, Upper River, 2000. — 374 p.
- Cohen R.** Global Sociology. — Washington Square, New York: New York University Press, 2000. — 408 pp.
- Collins R.** Four Sociological Traditions. — New York: Oxford University Press, 1994. — 321 pp.
- Comparative Social Research. Supplement.** — Greenwich, Conn.: JAI Press, 1990. — 343 pp.
- Conversational Sociology: An Intercultural Bridge Where East Meet West** /ed. by J.C.Caucedo. — Middletown, New York: Caslon Co, 1995. — 249 pp.
- Core Sociological Dichotomies** /ed. by C.Jenks. — London — Thousand Oaks, California: SAGE, 1998. — 433 pp.
- Downing D., Clark J.** Statistics: The Easy Way. — New York: Barron's Educational Series, 1997. — 394 p.
- Down to Earth Sociology: Introductory Readings** /ed. by J.M.Henslin. — New York: Free Press, 2001. — 541 pp.
- Encyclopedia of Sociology** /ed.by E.F.Borgatta, R.J.Montgomery. — New York: Macmillan Reference USA, 2000. — 5 volums.
- Goldthorpe J.H.** On Sociology: Numbers, Narratives, and the Integration of Research and Theory. — Oxford — New York: Oxford University Press, 2000. — 337 pp.
- Handbook of Social Theory** /ed. by G.Ritzer and B.Smith. — London — Thousand Oaks, California: SAGE, 2001. — 532 pp.

- Henslin J.M.** Essentials of Sociology: A Down-to Earth Approach. — Scarborough, Ontario: Allyn and Bacon, 1997. — 430 pp.
- International Handbook of Contemporary Developments in Sociology** /ed. by R.Mohan, A.Wilke. — Westport: Greenwood Press, 1994. — 837 pp.
- Introduction to Sociology: A Canadian Focus** /ed. by J.J.Teevan and W.E.Hewitt. — Scarborough, Ontario: Prentice Hall Allyn and Bacon Canada, 1998. — 523 pp.
- Key Sociological Thinkers** /ed. by R.Stones. — New York: New York University Press, 1998. — 366 pp.
- Lenski G., Lenski J., Nolan P.** Human Societies. An Introduction to Macrosociology. — New York: McGraw-Hill, Inc., 1991. — 189 p.
- Lomert Ch.C.** Social Things: An Introduction to the Sociological Life. — Lanham: Rowman & Littlefield Publ., 2002. — 223 pp.
- Lyman S.M.** Roads to Dystopia: Sociological Essays on the Postmodern Condition. — Fayetteville: University of Arkansas Press, 2001. — 428 pp.
- Macionis J.J.** Society: The Basics. — Scarborough, Ontario: Prentice Hall Allyn and Bacon Canada, 1999. — 475 pp.
- Mason J.** Qualitative Researching. — London: Sage Publ., 1996. — 237 pp.
- Matcha D.A.** Medical sociology. — Boston: Allyn and Bacon, 2000. — 413 p.
- Metatheorizing** /ed. by G.Ritzer. — Newbury Park, California: Sage Publ., 1992. — 178 pp.
- National Traditions in Sociology** /ed. by N.Genov. — London: SAGE, 1989. — 248 pp.
- Newton R.R., Rudestam K.E.** Your Statistical Consultant. — Thousand Oaks-London-New Delhi: SAGE Publ., 1999. — 237 pp.
- Perry J. A., Perry E.K.** Contemporary Society: An Introduction to Social Science. — New York: Harpers Collins Publishers, 1991. — 652 p.
- Preston S.H., Heuveline P., Guillot M.** Demography: Measuring and Modeling Population Processes. — Oxford: Blackwell Publishers, 2001. — 291 p.
- Readings in Contemporary Sociological Theory: From Modernity to Post-Modernity** /ed. by D.Hills. — Englewood Cliffs, New York: Prentice Hall, 1995. — 418 pp.
- Reclaiming the Sociological Classics: The State of the Scholarship.** — Malden, Mass.: Blackwell Publ., 1997. — 307 pp.
- Ritzer G. Classical Sociological Theory.** — Boston — Toronto: McGraw Hill, 2000. — 552 pp.
- Ritzer G. Modern Sociological Theory.** — Boston: McGraw Hill, 2000. — 625 pp.
- Schaefer R.T., Lamm R. P.** Sociology. — New York: Mcgraw-Hill, Inc., 1995. — 677 p.
- Snyder L.L.** Encyclopedia of Nationalism. — New York: Paragon House, 1990. — 445 pp.
- Society in Questions: Sociological Readings for the 21st Century** /ed. by R.J.Brym. — Toronto: Harcourt Canada, 2001. — 401 pp.
- Sociology after Postmodernism** /ed. by D.Owen. — London, Thousand Oaks: SAGE, 1997. — 228 pp.
- Sociology for the Twenty-First Century: Continuities and Cutting Edges** /ed. by J.L.Abu-Lughod. — Chicago: University of Chicago Press, 1999. — 265 pp.

- Strauss A.L.** Qualitative Analysis for Social Scientists. — Cambridge, New York; Portchester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1998. — 237 pp.
- Tepperman L., Rosenberg M.** Macro/Micro: A Brief Introduction to Sociology. — Scarborough, Ontario: Prentice Hall and Bacon Canada, 1998. — 416 pp.
- The Blackwell Companion to Major Social Theorists** /ed. by G.Ritzer. — Malden, Mass.: Blackwell, 2000. — 800 pp.
- The Blackwell Companion to Sociology** /ed. by J.R.Blau. — Malden, Mass.: 2001. — 610 pp.
- The Contemporary Giddens: Social Theory in a Globalizing Age** /ed. by G.A.Christopher. — Houndmills, Basingstoke — Hampshire, New York: PALGRAVE, 2001. — 331 pp.
- The Encyclopedic Dictionary of Sociology.** — Guilford, Connecticut: Dushkin Publ. Group, 1991. — 321 pp.
- The International Handbook of Sociology** /ed.by S.R.Quau, A.Sales. — London: Sage, 2000. — 568 pp.
- The New Institutionalism in Sociology** /ed. by M.C.Brinton and V.Nee. — New York: Russell Sage Foundation, 1998. — 332 pp.
- The Penguin Dictionary of Sociology.** — Penguin Books, 1994. — 511 pp.
- The Rutledge Critical Dictionary of Postmodern Thought** /ed. by S.Sim. — Routledge, New York: Routledge, 1999. — 401 pp.
- Turner J.H.** The Structure of Sociological Theory. — Belmont, California: Wadsworth Publ. Co., 1991. — 661 pp.
- Understanding Contemporary Society: Theories of the Present.** — London — Thousand Oaks, California: SAGE, 2000. — 502 pp.
- Vaughn Sh.; Schumm J.S.; Sinagub J.** Focus Group Interviews in Education and Psychology. — Thousand Oaks, London; New Delhi: SAGE Publ., 1996. — 232 pp.
- What Wrong with Sociology?** /ed. by S.Cole. — New Brunswick, New York: Transaction Publ., 2001. — 372 pp.
- Vander Zanden J. W.** Sociology: The Core. — New York: McGraw-Hill, Inc., 1993. — 116 p.

МОНОГРАФІЇ ТА ЗБІРКИ ПРАЦЬ

- Амелин В.Н.** Социология политики. — М.: МГУ, 1992. — 272 с.
- Американская социология:** Перспективы, проблемы, методы. — М.: Прогресс, 1972. — 392 с.
- Ананьев Б.Г.** Человек как предмет познания. — М.: Наука, 2000. — 351 с.
- Ангелов Г.В., Калашнік В.І., Старовойтова І.І., Терзієв В.Г.** Соціалізація та ідентифікація особистості. — К.-Ізмаїл: СМІЛ, 1999. — 240 с.
- Антонян А.И.** Социомаргиналистика. — Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1999. — 456 с.

- Арский Ю.М., Данилов-Данильян В.И., Залиханов М.Ч., Кондратьев К.Я., Котляков В.М., Лосев К.С.** Экологические проблемы: Что происходит, кто виноват и что делать? — М.: Изд-во МНЭПУ, 1997. — 330 с.
- Аспекты социальной теории и современного общества** /под ред.С.Е.Кухтерина и А.Ю.Согомонова. — М.: Ин-т социологии РАН, 2000. — 178 с.
- Афанасьев С.Л.** Будущее общество: ведущие социально-экономические тенденции современности. — М.: МВТУ им.Баумана, 2000. — 568 с.
- Баньковская С.П.** Инвайронментальная социология. — Рига: Знание, 1991. — 128 с.
- Башнянин Г., Копич І., Шевчик Б.** Економічні системи: Проблеми структуризації і типологізації. — Львів: Коопосвіта, 1999. — 219 с.
- Бевзенко Л.Д.** Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: Возможности социологических интерпретаций. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. — 436 с.
- Бebик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А.** Політична культура сучасної молоді. — К.: Вид-во А.Л.Д., 1996. — 112 с.
- Біля витоків соціологічної думки в Україні** /ред.В.Танчер. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1995. — 113 с.
- Бурлачук В.Ф.** Символ и власть: Роль символических структур в построении кратины социального мира. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. — 266 с.
- Васильев В.В., Мокряк В.Л.** Соціологічний моніторинг діяльності керівника. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — 112 с.
- Ван Аттa Д., Гончарук О., Перротта Л.** Українське село на зламі століть: Соціологічний та антропологічний зріз. — К.: Скарби, 2001. — 164 с.
- Варій М.Й.** Соціальна психіка нації. — Львів: СПОЛОМ, 2002. — 184 с.
- Ващекін Н.П., Мунтян М.А., Урсул А.Д.** Постиндустриальное общество и устойчивое развитие. — М.: ММК, 2000. — 240 с.
- Веттенберг Г.** Новое общество: О возможностях общественного сектора. — М.: Ad Marginem, 1999. — 304 с.
- Вишняк О.І.** Електоральна соціологія: Історія, теорія, методи. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. — 310 с.
- Войтович С.О.** Світ соціальних відносин в українській культурі: Історико-соціол. Дослідження. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1994. — 145 с.
- Войтович С.О.** Соціальні інститути суспільства: Рід, влада, власність. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. — 170 с.
- Врублевський В., Мороз О., Саєнко Ю.** Доктрина Кравчука: Начерк програми інтелектуалізації і формування модерної української нації. — К.: Интелект, 2001. — 84 с.
- Гайденко П.П., Давыдов Ю.Н.** История и рациональность: Социология Макса Вебера и веберовский ренессанс. — М.: Наука, 1991. — 237 с.
- Гаспарян Ю.А.** Семья на пороге XX1 века: Социологические проблемы. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1999. — 320 с.

- Головаха Е.** Социологическая публицистика. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. — 227 с.
- Головаха Є.** Суспільство, що трансформується: Досвід соціологічного моніторингу в Україні. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1997. — 156 с.
- Головаха Е.И., Панина Н.В.** Социальное безумие: История, теория и современная практика. — К.: Абрис, 1994. — 168 с.
- Горичева Т.М.** Православие и постмодернизм. — Л-д: Изд-во ЛГУ, 1991. — 64 с.
- Горшков М.К.** Российское общество в условиях трансформации: Социологический анализ. — М.: РОССПЭН, 2000. — 384 с.
- Гофман А.Б.** Семь лекций по истории социологии. — М.: Университет, 2000. — 216 с.
- Гофман А.Б.** Эмиль Дюркгейм в России: Рецепция дюркгеймовской социологии в российской социальной мысли. — М.: ГУ ВШЭ, 2001. — 100 с.
- Григорьев С.И.** Виталистская социология: Парадигма настоящего и будущего. — Барнаул: АРНЦ СО РАО, 2001. — 229 с.
- Громадська думка:** Теоретичні та методичні проблеми дослідження. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. — 337 с.
- Дабагян А.В.** Человек, его сознание и культура в паутине электронно-цифровых сетей. — Харьков: Торсинг, 2003. — 336 с.
- Давимука С.А., Колодій А.Ф., Кужелюк Ю.А., Подгорнов В.М., Черниш Н.Й.** Львівщина-98. Соціальний портрет в загальноукраїнському контексті. — Львів: Бібльос, 1999. — 348 с.
- Давимука С.А., Колодій А.Ф., Кужелюк Ю.А., Подгорнов В.М., Черниш Н.Й.** Львівщина на порозі ХХІ століття: Соціальний портрет. — Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2001. — 352 с.
- Давыдов Ю.Н.** Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения. — М.: Мартис, 1998. — 510 с.
- Даль Р.** О демократии. — М.: Аспект-Пресс, 2000. — 205 с.
- Дмитриев А.** Социология политического юмора: Очерки. — М.: РОССПЕН, 1998. — 332 с.
- Дмитриева Е.** Фокус-группы в маркетинге и социологии. — М.: Центр, 1998. — 144 с.
- Долженков О.** Тоталитаризм в Україні: Проблеми формування та трансформації. — Одеса: Ін-т внутрішніх справ, 2000. — 195 с.
- Долженков О.О.** Україна-Білорусь: Досвід політичної трансформації. — Одеса: Астропринт, 2003. — 264 с.
- Донченко Е.А.** Социетальная психика. — К.: Наукова думка, 1994. — 208 с.
- Донченко О., Романенко Ю.** Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення. — К.: Либідь, 2002. — 447 с.
- Другое поле:** Социологические практики /науч.ред. Е.Л.Омельченко, С.А.Перфильев. — Ульяновск: ГНУ СНЦ, 2000. — 364 с.
- Друзь Е.В.** Социальное положение женщины в обществе. — Харьков: Консул, 2001. — 424 с.

- Дудар Н., Филипович Л.** Нові релігійні течії: Український контекст. Огляд, документи, переклади. — К.: Наукова думка, 2000. — 132 с.
- Есть мнение! Итоги социологического опроса** /под общ.ред.Ю.А.Левады. — М.: Прогресс, 1990. — 296 с.
- Єленський В.Є., Перебенесюк В.П.** Релігія. Церква. Молодь. — К.: АЛД, 1996. — 160с.
- Жребкина И.** «Прочти мое желание»...: Постмодернизм. Психоанализ. Феминизм. — М.: Идея-Пресс, 2000. — 256 с.
- Життя етносу:** Соціокультурні нариси. — К.: Либідь, 1997. — 240 с.
- Жмир В.** На шляху до себе: Етно-соціологічна розвідка. — К.: Центр «Демократичні ініціативи», 1995. — 112 с.
- Забужко О.** Філософія української ідеї та європейський контекст. — К.: Основи, 1993. — 126 с.
- Зайцев А.К.** Социальный конфликт. — М.: Academia, 2000. — 464 с.
- Здіорук С.І., Парахонський Б.О., Валевський О.Л.** Стратегічні аспекти національно-культурної політики України. — К.: НІСД, 1995. — 76 с.
- Зимбардо Ф., Ляйпте М.** Социальное влияние. — СПб.: Питер, 2000. — 448 с.
- Злобіна О.Г., Тихонович В.О.** Суспільна криза і життєві стратегії особистості. — К.: Стило, 2001. — 238 с.
- Иванов В.** Социология сегодня: Опыт и проблемы социологических исследований. — М.: Наука, 1989. — 175 с.
- Иванченко А.А.** Всеобщая универсальная комплексная концепция общества, бизнеса, человека. — М.: Мир книги, 2002. — 438 с.
- Ильин Е.П.** Мотивации и мотивы. — СПб.: Питер, 2000. — 512 с.
- Ильин Е.П.** Социальное неравенство. — М.: Ин-т социологии РАН, 2000. — 280 с.
- Ильин И.** Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. — М.: Интрада, 1996. — 259 с.
- Иноземцев В.Л.** Современное постиндустриальное общество: Природа, противоречия, перспективы. — М.: Логос, 2000. — 288 с.
- Интерпретация и анализ данных в социологических исследованиях** /под ред. В.Андреевкова, Ю.Толстова. — М.: Наука, 1987. — 255 с.
- Информационные технологии в социальных науках** /под ред.И.Б.Орловой. — М.: ВШ, 2000. — 120 с.
- Ионин Л.Г.** Георг Зиммель — социолог. — М.: Наука, 1981. — 129 с.
- Ишмуратов А.Т.** Конфлікт і згода: Основи когнітивної теорії конфліктів. — К.: Наукова думка, 1996. — 191 с.
- Карасев В.И.** Общество, государство, цивилизация: К теории становления социумов. — М.: МПСИ, 2000. — 224 с.
- Карпинская Р.С., Лисеев И.К., Огурцов А.П.** Философия природы: Коеволюционная стратегия. — М.: Интерпракс, 1995. — 337 с.

- Карпунхін О., Макаревич Э.** Формирование масс: Природа общественных связей и технологии «паблик рилейшнз»: Опыт историко-социологического исследования. — Калининград: ФГУИПП Янтар. сказ, 2001. — 547 с.
- Касьянов Г.** Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
- Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века:** По материалам междуна.исследования /под ред. В.Шляпентоха, В.Шубкина, В.Ядова. — М.: Ин-т социологии РАН, 1999. — 352 с.
- Качанов Ю.Л.** Начало социологии. — М.: Ин-т эксперим. социологии; СПб.: Алетейя, 2000. — 256 с.
- Качанов Ю.Л.** Социология социологии: Антитезисы. — М.: Ин-т эксперим. социологии, 2001. — 185 с.
- Київ і кияни:** Соціологічні хроніки незалежності /заг.ред. В.М.Ворони, В.П.Чорноволенка. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. — 352 с.
- Клягин Н.Ф.** Происхождение цивилизации: Социально-философский аспект. — М.: Ин-т философии РАН, 1996. — 252 с.
- Козырьков В.П.** Освоение обыденного мира: Социокультурный анализ — Н.Новгород: ННГУ, 1999. — 340 с.
- Королько В.Г.** Основы паблік рілейшнз. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1997. — 334 с.
- Королько В.Г.** Паблік рілейшнз. Наукові основи, методика, практика. — К.: Скарби, 2001. — 400 с.
- Коротеева В.В.** Теории национализма в зарубежных социальных науках. — М.: Рос. гос.гуманит. ун-т, 1999. — 140 с.
- Костенко Н.В.** Ценности и символы в масоовой коммуникации. — К.: Наукова думка, 1993. — 156 с.
- Костюк В.Н.** Теория эволюции и социоэкономические процессы. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 176 с.
- Коужер К.** Сумерки Запада. — М.: МШПИ, 2000. — 272 с.
- Кравченко Б.** Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К.: Основи, 1997. — 423 с.
- Краснодембський З.** На постмодерністських роздоріжжях культури. — К.: Основи, 2000. — 196 с.
- Кресіна І.** Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологіч. аналіз. — К.: Вища школа, 1998. — 392 с.
- Крымский С.В., Пилипенко В.Э., Салюк Ю.В.** Верификация социальных прогнозов: Методологич. аспект. — К.:Наукова думка, 1992. — 237 с.
- Куценко О.** Общество неравных: Классовый анализ неравенства в современном обществе: Опыт западной социологии. — Х.: Изд-во ХНУ, 2000. — 316 с.
- Левада Ю.А.** От мнений к пониманию: Социологические очерки (1993-2000). — М.: МШПИ, 2000. — 576 с.

- Лобье П де.** Социальная докторина Католической Церкви. — Брюссель: Б.в.в., 1989. — 254 с.
- Лобье П. де.** Социологическая альтернатива: Аристотель — Маркс. — М.: Росийск. гос. гуманит. ун-т, 2000. — 153 с.
- Лобье П. де.** Социология религиозного феномена. — М.: Росийск. гос. гуманит. ун-т, 2000. — 47 с.
- Макаренко В.П.** Главные идеологии современности. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. — 480 с.
- Макаренко В.П.** Технократические мамелюки: Социополитические аспекты концепции А.Макинтайра. — Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ, 2000. — 60 с.
- Макеев С.О., Оксамитна С.М., Бондар В.С.** Права і свободи людини в Україні: Результати загальнонаціонального опитування громадської думки. — К.: Сфера, 2000. — 116 с.
- Макеев С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В.** Социальные идентификации и идентичности. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 185 с.
- Маркова Л.** Наука и религия: Проблемы границы. — СПб.: Алетейя, 2000. — 256 с.
- Мацковский М.С.** Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики. — М.: Наука, 1989. — 117 с.
- Международные отношения.** Социологические подходы. — М., Гардарики, 1998. — 352 с.
- Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства:** Збірник наукових праць. — Харків: ХНУ, 2001. — 569 с.
- Митрохин В.И.** Сущность и критерии социальной напряженности. — Авторское издание, 2000. — 160 с.
- Михальченко М.І.** Украинское общество: Трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. — 440 с.
- Михальченко М., Дашутін Г.** Український експеримент на терезах гуманізму. — К.: Парламентське вид-во, 2001. — 336 с.
- Михеев В.В.** Homo-интернешнл: Теория общественного развития и международной безопасности в свете потребностей и интересов личности. — М.: ИВД РАН, 1999. — 340 с.
- Можливі шляхи реформування аспірантури/докторантури в Україні:** Мат-ли семінару у ЛНУ ім.І.Франка 27-29 квітня 2001 р. — Львів: ЛНУ, 2001. — 98 с.
- Молодежная субкультура** /науч.ред.Н.А.Победа. — Одесса: Астро-Принт, 1999. — 284 с.
- Молодежь планеты:** Глобальная ситуация в 90-х, тенденции и перспективы. — М.: Голос, 1999. — 324 с.
- Молодь України у дзеркалі соціології.** — К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. — 210 с.
- Общественные движения в современном мире:** От социальной проблемы к коллективному действию /отв.ред. В.В.Костюшев. — М.: Ин-т социологии РАН, 1999. — 172 с.

- Національна самосвідомість студентської молоді (Соціологічний аналіз)* /авт.-упор. і ред. Черниш Н. — Торонто-Едмонтон-Львів: Вид-во Канадського інституту українських студій, 1993. — 158 с.
- Небоженко В.С.** Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. — К.: Абрис, 1994. — 64 с.
- Нолл В.** *Трансформація громадянського суспільства.* Усна історія української селянської культури 1920—30 років. — К.: РОДОВІД, 1999. — 559 с.
- Ньюстром Дж.В., Девіс К.** Организационное поведение: поведение человека на рабочем месте. — СПб.: Питер, 2000. — 448 с.
- Общественное мнение и власть:** Механизмы взаимодействия (Ручка А.А., Оссовский В.Л., Матусевич В.А. и др. — К.: Наукова думка, 1993. — 136 с.
- Обчаренко В.И., Грицанов А.А.** Социологический психологизм. — Минск: Высшая школа, 1990. — 205 с.
- Омельченко Е.** Молодежные культуры и субкультуры. — М.: Ин-т социологии РАН, 2000. — 264 с.
- Орлов А.С.** Социология рекреации. — М.: Наука, 1995. — 146 с.
- Осипов Г.В.** Социальное мифотворчество и социальная практика. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 2000. — 543 с.
- Осипова Е.В.** Социология Эмиля Дюркгейма. — СПб.: Алетейя, 2001. — 330 с.
- Перепелиця М.П.** Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект. — К.:Український інститут соціальних досліджень, Український центр політичного менеджменту, 2001. — 242 с.
- Петров О.В.** Социологические избирательные технологии. — Донецк: Арт-Пресс, 1998. — 164 с.
- Пилипенко В.Є.** Реформи. Підприємництво. Культура. — К.: Стилос, 2001. — 151 с.
- Пилипенко В., Привалов Ю., Щербина В.** Субъективный компонент в социологическом познании. — К.: Стилос, 2000. — 129 с.
- Пилипенко В., Шевель І.** Соціологія підприємництва. — К.: Європа, 1997. — 104 с.
- Піча В., Черниш Н., Кондратик Л.** З історії української соціологічної думки. — Львів: Вид-во УАД, 1995. — 64 с.
- Подорога В.** Метафізика ландшафта: Коммуникативные стратегии в философской культуре XIX-XX вв. — М.: Наука, 1993. — 319 с.
- Позднякова М.Е.** Социологический анализ наркомании. — М.: Ин-т социологии РАН, 1995. — 146 с.
- Полипарадигмальний підхід в соціології:** Опыт применения концепции социокультурного поля ІНІО Петра Штомпки /ред.В.А.Ядов. — М.: Ин-т социологии РАН, 1999. — 107 с.
- Політична культура населення України:** результати соціологічних досліджень. — К.: Наукова думка, 1993. — 136 с.

- Попков Ю.В.** Интернационализация в традиционном и современном обществах. — Новосибирск: ИДМИ, 2000. — 200 с.
- Потятиник Б.** Екологія ноосфери. — Львів: Світ, 1997. — 296 с.
- Почепцов Г.Г.** Теория коммуникации. — М.: Рефл-Бук; К.: Ваклер, 2001. — 656 с.
- Проблеми розвитку соціологічної теорії.** Матеріали першої Всеукраїнс. соціолог. конференції. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. — 381 с.
- Проблеми розвитку соціологічної теорії.** Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції. — К.: САУ, Ін-т соціології НАН України, 2002. — 533 с.
- Промышленное предприятие и его люди:** Проблемы социально-экономического поведения /под общ.ред. В.М.Вороны, Е.И.Суименко — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. — 352 с.
- Розумний М.** Українська ідея на тлі цивілізації. — К.: Либідь, 2001. — 288 с.
- Росс Л., Нисбетт Р.** Человек и ситуация: Уроки социальной психологии. — М.: Аспект-Пресс, 1999. — 429 с.
- Российское общество:** Социологические перспективы /Сазонов Б.В. и др. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 344 с.
- Рудницька Т.М.** Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. — 176 с.
- Руткевич М.Н.** Общество как система: Социологические очерки. — СПб.: Алетейя, 2001. — 444 с.
- Рябчук М.** Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націєтворення. — К.: Критика, 2000. — 303 с.
- Саймон Б.** Общество и образование. — М.: Прогресс, 1989. — 200 с.
- Семенова В.** Качественные методы: Введение в гуманистическую социологию. — М.: Добросвет, 1998. — 288 с.
- Современная американская социология.** — М.: МГУ, 1994. — 295 с.
- Сохань Л., Сохань И.** Время Нового Мира и Человек: Глобальные риски цивилизации и поиск пути. — К.: ВБПОЛ, 2001. — 132 с.
- Соціальна доктрина Церкви.** — Львів: Свічадо, 1998. — 300 с.
- Соціальна експертиза в Україні:** Методологія, методика, досвід впровадження /за ред.Ю.Саєнка. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. — 193 с.
- Соціально-політична трансформація України:** Реальність, міфологеми, проблеми вибору / М.Михальченко, В.Журавський, В.Танчер та ін. — К.: Логос, 1997. — 178 с.
- Социологическая теория сегодня:** Сборник статей американских и украинских теоретиков /ред.В.Танчер. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1994. — 143 с.
- Социология в России** /под ред. Ядова В.А. — М.: Изд-во ИС РАН, 1998. — 700 с.
- Социология на пороге XXI века:** Основные направления исследований /ред.-сост. С.И.Григорьев, Ж.Кознен-Хутгер. — М.: РУСАКИ, 1999. — 358 с.

- Соціологія перестройки* /отв.ред.В.Ядов. — М.: Наука, 1990. — 191 с.
- Соціологія на Україні* /ред. Сохань Л.В. — К.: Наукова думка, 1968. — 197 с.
- Стегній О., Чурилов М.** Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К.: Социс, 1998. — 188 с.
- Степико М.** Буття етносу: Витоки, сучасність, перспективи. — К.: Знання, 1998. — 251 с.
- Тишков В.А.** Реквієм по етносу: Исследования по социально-культурной антропологии. — М.: Наука, 2003. — 544 с.
- Україна на зламі тисячоліть:** Історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. — К.: МАУП, 2000. — 384 с.
- Українське суспільство:** Моніторинг соціальних змін (1994-1999 рр.): Інформаційно-аналітичні матеріали. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. — 134 с.
- Українське суспільство:** Моніторинг-2000. Інформаційно-аналітичні матеріали. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. — 390 с.
- Українське суспільство:** Десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців). — К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. — 348 с.
- Українське суспільство на порозі третього тисячоліття** /під ред. М.О.Шульги. — К.: ІС НАН України. — 1999. — 337 с.
- Управління університетом:** Проблеми та шляхи їх вирішення. Мат-ли міжнар.семінару 23-24 листопада 2001 р., м. Львів. — Дрогобич: КОЛО, 2002. — 216 с.
- Устич С.І.** Системне дослідження суспільства. — Львів: Світ, 1992. — 135 с.
- Феномен нації:** Основи життєдіяльності. — К.: Знання, 1998. — 264 с.
- Фініков Т.** Сучасна вища освіта: Світові тенденції і Україна. — К.: Таксон, 2002. — 176 с.
- Халипов В.Ф.** Кратология как система наук о власти. — М.: Республика, 1999. — 303 с.
- Хеллевик О.** Социологический метод. — М.: Весь мир, 2002. — 192 с.
- Холландер П.** Американизм рациональный и иррациональный. — СПб.: Лань, 2000. — 864 с.
- Хомяков П.** Человек, государство, цивилизация и нация: Развенчание мифов и поиск гармонии. — М.: Эдиториал УРСС, 1998. — 240 с.
- Хьюелл Л., Зиглер Д.** Теория личности: Основные положения, исследования и применение. — СПб.: Питер, 2000. — 608.
- Церква і соціальні проблеми:** Енцикліка «Сотий рік». Мат-ли міжнар. наук. конференції. — Львів: Вид-во ЛБА, 1993. — 552 с.
- Цивілізація, культура, людина** /под ред. В.Ж. Келле. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. — 224 с.
- Черниш Н.** Суспільна свідомість молоді. — Львів: Світ, 1990. — 368 с.
- Чертина З.С.** Плавающий котел? Парадигмы этнического развития США. — М.: ИВИ РАН, 2000. — 164 с.
- Чурилов Н.Н.** Проектирование выборочного социологического исследования. — К.: Наукова думка, 1986. — 183 с.

- Шабанова М.** Социология свободы: Трансформация общества. — М.: МОНФ, 2000. — 314 с.
- Шахназаров Г.Х.** Pastshock или роковое расставание с прошлым. — М.: ТКНЦ РФ, — 80 с.
- Шпорлюк Р.** Імперія та нації: З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. — К.: Дух і Літера, 2000. — 354 с.
- Шпорлюк Р.** Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. — К.: Основи, 1998. — 479 с.
- Шульга Н.А.** Великое переселение народов: Репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — 700 с.
- Шульга Н.А.** Этническая самоидентификация личности. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1996. — 199 с.
- Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм і демократія. — К.: Основи, 1995. — 527 с.
- Яковенко Ю.И., Паниотто В.И.** Почтовый опрос в социологическом исследовании. — К.: Наукова думка, 1988. — 137 с.
- Alldridge A.** Religion in the Contemporary World: A Sociological Introduction. — Cambridge, UK: Polity Press, 2000. — 232 pp.
- Autonomy and Order: A Communitarian Antology** /ed.by E.W.Lehman. — Lahman: Rowman & Littlefield, 2000. — 247 pp.
- Ben Rafael E. Identity, Culture, and Globalization.** — Leiden — Boston: Brill, 2001. — 697 pp.
- Between Generations: Family Models, Myths, and Memories.** International Yearbook of Oral History and Life Stories /ed. by Bertaux D. and Thompson P. — Oxford, New York: Oxford University Press, 1993. — 237 pp.
- Bonnel V.E., Hunt L.** Beyond the Cultural Turn. — Berkeley: University of California Press, 1999. — 350 p.
- Carruthers B.G.** Economy/Society: Markets, Meanings, and Social Structure. — Thousand Oaks, California: Pine Forge Press, 2000. — 254 pp.
- Chafetz J.S.** Handbook of the Sociology of Gender. — New York: Kluwer Academic/Plenum Publ., 1999. — 630 pp.
- Cipriani R.** Sociology of Religion: An Historical Introduction. — New York: Aldine de Gruyter, 2000. — 278 pp.
- Conflict, Order and Action: Readings in Sociology** /ed. by E.Ksenich and D.Liu. — Toronto: Canadian Scholars' Press, 1996. — 448 pp.
- Cultural Sociology** /ed. by L.Spillman. — Malden, Mass.: Blackwell Publ., 2002. — 369 pp.
- Dandandean S.P.** Taking it Big: Developing Sociological Conscience in Postmodern Times. — Thousand Oaks, California: Pine Forge Press, 2001. — 271 pp.
- Dornish D., Elvin P., Kania R.** Post-communist Transformations: A New Generation of Perspectives. — Warsaw: IfiS Publishers, 1998. — 180 p.
- Dunaway D.K., Baum W.K.** Oral History: An Interdisciplinary Anthology. — London: SAGE Pbl., 1996. — 227 pp.

- Edles L.D.** Cultural Sociology in Practice. — Malden, Mass.: Blackwell Publ., 2002. — 265 pp.
- Elwell F.W.** Industrializing America: Understanding Contemporary Society Through Classical Sociological Analysis. — Westport, Conn.: Praeger, 1999. — 185 pp.
- From Sociology to Cultural Studies: New Perspectives** /ed. by E.Long. — Malden, Mass.: Blackwell Publ., 1997. — 529 pp.
- Hage J., Powers Ch.H.** Post-Industrial Lives: Roles and Relationship in the 21st Century. — Newbury Park, California: Sage Press, 1992. — 248 pp.
- Hall J., Neitz M.J.** Culture: Sociological Perspectives. — Englewood Cliffs, New York: Prentice Hall, 1993. — 237 pp.
- Hamilton M.** The Sociology of Religion: Theoretical and Comparative Perspectives. — London — New York: Routledge, 2001. — 308 pp.
- International Community: An Anthropological Perspective.** — Albany: State University of New York Press, 2002. — 190 pp.
- Johnstone R.L.** Religion in Society: A Sociology of Religion. — Upper Saddle River, New York: Prentice Hall, 1997. — 372 pp.
- Krahn H.J., Graham S.L.** Work, Industry and Canadian Society. — Scarborough, Ontario: Thomson; Nelson, 2002. — 542 pp.
- Martin J.** Cultures in Organizations: Three Perspectives. — New York: Oxford University Press, 1992. — 228 pp.
- Marxism in the Postmodern Age: Confronting the New World Order** /ed.by A.Callari, S.Cullenberg. — New York: Guilford Press, 1995. — 560 pp.
- McCrone D.** The Sociology of Nationalism. — London-New York: Routledge, 1998. — 317 pp.
- McDonaldization: The Reader** /ed. by G.Ritzer. — Thousand Oaks, California: Pine Forge Press, 2002. — 274 pp.
- McKay J.P., Hill B.D., Buckler J.** A History of Western Society. — Boston: Houghton Mifflin Company, 1995. — 1075 p.
- Modernity: An Introduction to Modern Societies** /ed. by S.Hall. — Cambridge, Mass.: Blackwell, 1996. — 672 pp.
- Modernity and Identity** /ed. by Lash S., Friedman J. — Oxford, UK — Cambridge, USA: Blackwell, 1992. — 379 pp.
- Ormerod P.** Butterfly Economics: A New General Theory of Social and Economic Behavior. — Chatham, Kent. : Farber and Farber, 1998. — 217 p.
- Phillips J.L.** How to Think about Statistics. — New York: W.H. Freeman and Company, 1999. — 202 p.
- Religion in Culture and Society** /ed. by J.R. Bowen. — Boston: Allyn and Bacon, 1998. — 248 pp.
- Ritzer G.** Explorations in the Sociology of Consumption: Fast Food, Credit Cards and Casinos. — London — Thousand Oaks, California: SAGE, 2001. — 257 pp.
- Ritzer G.** The McDonaldisation of Society. — Thousand Oaks, California: Pine Forge Press, 2000. — 278 pp.

- System Change and Modernization: East-West in Comparative Perspective*** /ed. by W.Adamski, J.Buncak, P.Machonin and D.Martin. — Warsaw: IfiS Publ., 1999. — 373 pp.
- Sociology in Ukraine: Selected Works Published During 90th*** /ed. by E.Golovakha, N.Panina, V.Vorona. — K.: Institute of Sociology of NAS of Ukraine, 2000. — 580 pp.
- Sociology of Religion: A Reader*** /ed. by S.C.Monahan, W.Mirola, M.O.Emerson. — Upper Saddle River, New York: Prentice Hall, 2001. — 439 pp.
- The Sociology of Culture: Emerging Theoretical Perspectives*** /ed.by D.Grane. — Oxford: Basic Blackwell, 1994. — 340 pp.
- Theories of Modernity and Postmodernity*** /ed. by Turner B.S. — London: Newbury Park, CA: Sage Publ., 1990. — 184 pp.
- The Theories of Culture*** /ed.by Munch R. and Smelser N. — Berkeley: University of California Press, 1992. — 410 pp.
- Thinking Theoretically About Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*** /ed. by A.J.Motyl. — New York: Columbia University Press, 1992. — 284 pp.
- Turner B.S. Society and Culture: Principles of Scarcity and Solidarity.*** — London — Thousand Oaks, California: SAGE, 2001. — 249 pp.
- Sydie R.A.*** Natural Women, Cultured Men: A Feminist Perspective on Sociological Theory. — New York: New York University Press, 1987. — 268 pp.

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

- Акимов Д.*** Україна на пути к демократии (социологический анализ тенденций демократического развития) // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. Вип.5. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С.56-67.
- Александр Дж.С.*** Парадокси громадянського суспільства // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 4. — С. 27-41.
- Александр Дж., Коломи П.*** Неофункционализм сегодня // Социологические исследования. — 1992. — № 10. — С.112-120.
- Агошкова Э.Б., Ахлибинский Б.Г.*** Эволюция понятия системы // Вопросы философии. — 1998. — № 7. — С.170-178.
- Арбенина В.Л.*** Методологические проблемы этносоциологического исследования // Харьковские социологические чтения-95: Доклады и сообщения участников. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1995. — С.76-83.
- Арбенина В.Л.*** Феномен этничности: Проблемы его интерпретации и исследования // Харьковские социологические чтения-98: Сб.науч.работ. — Харьков:ЦЭПП «Радар», 1998. — С.94-100.
- Арбенина В.Л.*** Этничность как предмет социологического анализа // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірн.наук.праць. — Харків: Вид-во ХНУ ім.В.Каразіна, 2001. — С.164-172.

- Аржоманд С.** О ключевых проблемах современной социологии // СОЦИС. — 2000. — № 2. — С.125-127.
- Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М.** Этносоциология: Пройденное и новые горизонты / / СОЦИС. — 2000. — № 4. — С.11-21.
- Балушок В.** Етнічне й національне: Динаміка взаємодії // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 1. — С. 93-107.
- Баранцева К.** Исторична еволюція елітистського дискурсу: Теорія та методологія // Філософська думка. — 2002. — №№ 1-4.
- Барматова С.** Роль Ю.Габермаса у розвитку універсальної теорії політичної комунікації // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 2. — С.60-71.
- Бауман З.** От паломника к туристу // Социологический журнал. — 1995 — № 4. — С.133-154.
- Безенко Л.Д.** Самоорганізаційна парадигма та проблемне поле соціології // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 113-126.
- Бергер П.Л.** Общество в человеке //Социологический журнал. — 1995. — № 2. — С.162-180.
- Бергер П.** Понимание современности // Социологические исследования. — 1990. — № 7. — С.127-133.
- Бергер П., Лукман Т.** Институционализация // Социальное конструирование реальности. — М., 1995. — С.80-151.
- Бузгалин А.В.** Постмодернизм устарел? // Вопросы философии. — 2004. — № 2. — С.3-15.
- Бурлаков С.** Христианская социология // СОЦИС. — 1993. — № 10. — С. 120-149.
- Бураковський І., Макеєв С.** Десять років економічної реформи очима українських експертів // Політична думка. — 2001. — № 4. — С.56-67.
- Бурлачук В.** Жан Бодрийяр, маси і «кінець соціології» // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 2. — С.46-59.
- Бурлачук В., Танчер В.** Символ і симулякр. Концепція символу в соціології постмодерну розвитку // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 1. — С.15-29.
- Бусова Н.** Макс Вебер про роль права в становленні ринкового капіталізму //Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3. — С.119-135.
- Бутенко И.А.** Использование новых технологий при опросах // СОЦИС. — 2000. — № 10. — С.118-125.
- Бутенко И.А.** Постмодернизм как реальность, данная нам в ощущениях // СОЦИС. — 2000. — № 4. — С.3-10.
- Валерстайн І.** Демократія, капіталізм і трансформація // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С.72-85.
- Валерстайн Е.** Інтелектуали за доби переходу // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С.42-56.

- Ваторопин А.С.** Религиозный модернизм и постмодернизм // СОЦИС. — 2001. — № 11. — С.84-92.
- Вебер М.** Антикритична післямова до «Духу капіталізму» // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3. — С.149-164.
- Вейт-Уилсон Дж.** Государство благосостояния: Проблема в самом понятии // Pro et Contra. — Т.6. — № 3. — С.128-157.
- Веселов Ю.В.** Экономическая социология постмодерна // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — № 1. — С.72-80.
- Вишняк О.** Динаміка ідеологічних орієнтацій і електоральної поведінки населення України (1994-2000 рр.) // Розбудова держави. — 2000. — № 7-12. — С.30-34.
- Ворона В.М.** Соціологічна наука і суспільство // Вісник НАН України. — 2001. — № 6. — С.50-53.
- Ворона В.** Становлення соціологічної науки та формування громадянського суспільства в Україні // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — № 5-6. — С. 190-201.
- Выборнова В.В., Варбузов А.В., Орлова Л.А.** Инновационные методики в преподавании социологии // СОЦИС. — 2001. — № 3. — С.122-127.
- Гидденс Э.** Девять тезисов о будущем социологии // THESIS (Теория и история экономических и социальных институтов). — 1993. — Т.1. — Вып.1. — С.57-82.
- Головаха Є., Паніна Н.** Соціальні зміни в Україні: Пострадянська деінституціоналізація і особливості становлення нових соціальних інститутів // Політична думка. — 2001. — № 4. — С.3-24.
- Головаха Є., Паніна Н.** Соціальний портрет сучасної України // Напередодні. Україна на рубежі ХХІ ст. — К.: Український вимір, 2000. — С.42-53.
- Головаха Є.** Соціологічне знання: Специфіка, критерії науковості та перспектива розвитку // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 1. — С.5-20.
- Горбачик А.** Політичні рейтинги як індикатор політичного успіху: Вимірювання, інтерпретація та способи порівняння // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С.5-18.
- Грабовець О., Яковенко Ю.** Релігія як соціальна технологія консолідації соціуму // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С.111-122.
- Грабовський С.** Україна в соціологічному вимірі: Криза напередодні 10-ліття незалежності // Сучасність. — 2001. — № 4. — С.75-83.
- Григорьев С.И.** Теоретические основы изучения жизненных сил национальных общностей // СОЦИС. — 2000. — № 2. — С.13-20.
- Грицак Я.** Двадцять дві України // Критика. — 2002. — № 4.
- Грицак Я., Маланчук О., Черниш Н.** Україна: Схід і Захід // Современное общество. — 1994. — № 3. — С.70-76.
- Давыдов Ю.Н.** Патологичность «состояния постмодерна» // Философские науки. — 2001. — № 4. — С.85-96.

- Давыдов Ю.Н.** Патологичность «состояния постмодерна» // СОЦИС. — 2001. — № 11. — С.3-12.
- Данилов-Данильян В.И.** Возможна ли «коэволюция природы и общества? // Вопросы философии. — 1998. — № 8. — С.15-25.
- Дарендорф Р.** Элементы теории социального конфликта // СОЦИС. — 1994. — № 5. — С. 888-888.
- Дашкевич Я.** Перегук віків: Три погляди на минуле і сучасне України. Націогенез-національне відродження-національна свідомість українців на зламі XVI-XVII ст. // Україна. Наука і культура. Вип.26-27. — К.: Знання, 1993. — С. 44-78.
- Де Лоб'є П.** Природа соціального феномена: Альтернатива «Арістотель-Маркс» // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 5-6. — С.63-72.
- Денісова О., Барський В.** Номади? Діалог // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 4. — С.161-175.
- Денлап Р., Геллап Дж., Геллап А.** Здоров'є планети // СОЦИС. — 1992. — № 12. — С.11-32.
- Десять років української незалежності:** Матеріали круглого столу // Політична думка. — 2001. — № 3. — С.5-33.
- Димид М.** Церкви і церковні громади в Україні: Сьогодні і перспектива // Людина і світ. — 1994. — № 10. — С.2-5.
- Дискин И.** Российская модель социальной трансформации // Pro et Contra. — Т.4. — № 3. — С.5-40.
- Дюркгейм Э.** Ценностные и реальные суждения // СОЦИС. — 1991. — № 2. — С.106-114.
- Елизаров В.** От авторитаризма к демократии: Две модели // Pro et Contra. — Т.3. — № 3. — С.98-110.
- Євтух В.** Національні меншини між державною етнополітикою та самовизначенням // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1-2. — С.93-104.
- Єленський В.** Церкви України у координатах сучасної Європи // Людина і світ. — 1994. — № 8. — С. 5-10.
- Заславская Т.И.** Методологические проблемы исследования посткоммунистических трансформационных процессов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб.наук.праць. — Харків: Вид-во ХДУ, 1999. — С.3-9.
- Заславская Т.И.** Социоструктурный аспект трансформации российского общества // СОЦИС. — 2001. — С.3-12.
- Звіглянич В.** Україна на порозі десятиріччя: Динаміка застою // Соціологія:Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С.171-177.
- Здравомыслова Е.А., Темкина А.А.** Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии // СОЦИС. — 2000. — № 11. — С.15-24.
- Зеґберс К.** Трансформації в Росії та Східній Європі: Неоінституціональна інтерпретація // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4-5. — С.21-40.

- Зиммель Г.** Как возможно общество? // Социологический журнал. — 1994. — № 2. — С.102-114.
- Злобіна О.** Категорія «особистість» у системі понять соціологічної теорії // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С.121-134.
- Злобіна О.Г.** Програма спецкурсу «Соціологія особистості» зі спеціальностей: соціологія, соціальна робота, соціальна психологія // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 4. — С.142-150.
- Злобіна О.** Суб'єктна складова суспільних трансформацій: Від теорії до практики емпіричного дослідження // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. Вип.5. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С. 3-18.
- Знаецький Ф.** Мемуары как объект исследования // СОЦИС. — 1989. — № 1. — С.106-110.
- Иванов Д.В.** Постиндустриализм и виртуализация экономики // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — № 1. — С.81-90.
- Иващенко О.** Гендерна наукова перспектива: від світогляду до політики // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 6. — С.78-91.
- Иващенко О.** Робота й практики трудової зайнятості в суспільстві, що трансформується: У пошуку нових стандартів // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С.160-165.
- Иващенко О.В.** Соціальна динаміка пострадянського суспільства: Україна в порівняльній перспективі // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 2-17.
- Иноземцев В.Л.** Современный постмодернизм: Конец социального или вырождение социологии? // Вопросы философии. — 1998. — № 9. — С.27-37.
- Иноземцев В.Л.** Теория постиндустриального общества как методологическая парадигма российского обществоведения // Вопросы философии. — 1997. — № 10. — С.29-44.
- Кандель П.** О национализме с «человеческим лицом» // Pro et Contra. — Т.№. — № 3. — С.124-139.
- Качанов Ю.Л.** Теоретические предпосылки эмпирического исследования социологической теории // СОЦИС. — 2000. — № 10. — С.3-10.
- Кистяковский Б.А.** Общество и индивид // СОЦИС. — 1996. — № 2. — С.103-115.
- Кистяковский Б.А.** Право как социальное явление // СОЦИС. — 1990. — № 3. — С.97-109.
- Кіхно О.** Доля української культури в європейському і світовому контексті // Генеза. — 1995. — № 1. — С. 66-72.
- Клюенко Е.** Вимірювання потенціалу протесту і соціальної напруженості: Застосування методичних підходів Лайкерта і Терстоуна для конструювання інтегральних кількісних показників // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3. — С.89-100.
- Ковалевский М.** Социология // Современное общество. — 1995. — № 1-2. — С.153-163.

- Ковтуненко Е.** Про категоріальний статус поняття «соціальна трансформація» в загальносоціологічній теорії // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. Вип.5. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С.31-41.
- Козаков В.** Модель «згасаючого конфлікту» // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С.42-48.
- Коллінз Р.** Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 6. — С.81-99.
- Кононов І.** Донбас: Етнічні характеристики регіону // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 2. — С.72-97.
- Королюк В., Танчер В.** Основні напрями сучасного соціологічного теоретизування // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 1. — С.138-152.
- Косалс Л.** Между хаосом и социальным порядком // Pro et Contra. — Т.4. — № 1. — С.40-54.
- Красько С.** Поняття соціальної солідарності в соціологічній традиції // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. Вип.5. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С.123-134.
- Круглий стіл «Особистість у контексті глобалізації»** // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С.5-71.
- Круглий стіл «Суспільство і соціологія на межі третього тисячоліття»** // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3. — С.5-30.
- Крухмалев А.Е., Орлова Л.А., Варбузов А.В.** Инновационные образовательные технологии и методы в преподавании («круглый стол») // СОЦИС. — 2001. — № 10. — С.125-134.
- Култыгин В.П.** Тенденции в европейской социологической теории начала XX1 века // СОЦИС. — 2001. — № 8. — С.21-31.
- Куракіна В.** Фокусовані групові інтерв'ю як метод збирання соціологічної інформації // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 2. — С.151-157.
- Кутырев В.А.** Пост-пред-гипер-контр-модернизм: Концы и начала // Вопросы философии. — 1998. — № 5. — С.135-143.
- Куценко О.** Діяльнісна перспектива у розумінні суспільства: Спроба діяльнісно-структурного аналізу // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С.27-41.
- Куценко О.** Про деякі соціокультурні наслідки інституційних змін в українському суспільстві // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 2. — С.26-32.
- Кучеренко В.Ю.** Функціоналістська парадигма Роберта Мертона в сучасному соціологічному дискурсі // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 4. — С.80-90.
- Кучма І.** Медіа та влада: Сучасні концептуалізації розвитку // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 2. — С.78-90.

- Кюэн Ш.-А.** Социологи и одержимость пониманием: Неопозитивистское прочтение Макса Вебера // СОЦИС. — 2001. — № 12. — С.3-14.
- Лавріненко Н.В.** Гендерні дослідження в соціології: Програма лекційного курсу // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С.169-179.
- Лассуэлл Г.Д.** Принцип тройного воздействия: Ключ к анализу социальных процессов // СОЦИС. — 1994. — № 1. — С.135-143.
- Лебон Г.** Адепти соціалізму і психологія їх зіткнення між демократичними ідеями і соціалістичними устремліннями // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 5. — С.128-144.
- Лебон Г.** Натовп // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 6. — С.118-152
- Левада Ю.** Людина, натовп та маса в громадській думці // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1-2. — С.80-91.
- Лиотар Ж.Ф.** Заметка о смыслах «пост» // Иностранная литература. — 1994. — № 1. — С. 56-59.
- Ливингстон Э.** Понять этнометодологию // Современная западная социология: Классические традиции и поиск новой парадигмы. — М.: Прогресс, 1990. — С.158-179.
- Луман Н.** Понятие общества // Проблемы теоретической социологии /под ред. А.О.Бороноева. — СПб, 1994. — С.25-42.
- Майстренко І.** Становлення і розвиток генетичної соціології // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С.135-146.
- Майструк Н.** Дослідження соціальних конфліктів у німецькій соціології розвитку // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 1. — С.152-162.
- Макаренко В.П.** Теория капитализма: Тупик социального знания? // СОЦИС. — 2001. — № 3. — С.33-43.
- Макеев С.** Класовий аналіз у сучасній соціології // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С.5-22.
- Макеев С.** Соціальні інститути: Класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С.5-20.
- Макеев С.** Структурна перспектива в сучасній соціології // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1-2. — С.27-35.
- Малахов В.** О националистическом дискурсе // Pro et Contra. — Т.4. — № 1. — С.129-132.
- Мариніч І.** Соціальна реальність у соціологічній традиції та сучасних теоріях: Здобутки і проблеми // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С.74-89.
- Маркова Л.А.** Теология в эпоху постмодернизма // Вопросы философии. — 1999. — № 2. — С.109-127.
- Маркова Л.А.** О возможностях соотнесения науки и религии // Вопросы философии. — 1997. — № 11. — С.73-89.

- Мартинов А.** Исторична соціологія: У пошуках міждисциплінарного синтезу // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 2. — С.122-130.
- Масуда Й.** Комп'ютопія // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 6. — С.36-47.
- Матусевич В.** Політична культура: Теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4-5. — С.5-16.
- Маховская О.** Человек «поколения излома»: Опыт научной идентификации // Pro et Contra. — Т.6. — № 4. — С.199-208.
- Мелвін К., Хмелько В., Паніотто В.** Соціальна структура і особистість за умов радикальних змін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1-2. — С.120-137; № 3. — С.56-74.
- Мертон Р.** Про історію та систематику соціологічної теорії // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — № 7-8. — С.119-142.
- Мертон Р.** Социальная структура и аномия // СОЦИС. — 1992. — № 3. — С.104-114; № 4. — С. 91-96.
- Миллер А.** О дискурсивной природе национализмов // Pro et Contra. — Т.2. — № 4. — С.141-152.
- Миллер А.** Украина как национализирующееся государство // Pro et Contra. — Т.2. — № 2. — С.79-89.
- Михальченко М.І.** Україна ХХІ століття: Спроба політико-соціологічного прогнозу // Сучасність. — 2001. — № 4. — С.59-75.
- Михальченко М.** Чи можлива інтегративна ідеологія в Україні? // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 6 — С.195-200.
- Мід Дж.** Голосовий жест і значимий символ // Дух. Самість і суспільство. — К., 2000. — С.54-67.
- Мнацаканян М.О.** Интегрализм и национальная общность как социальная реальность // СОЦИС. — 2001. — № 3. — С.74-77.
- Моисеев Н.Н.** Еще раз о проблеме коэволюции // Вопросы философии. — 1998. — № 8. — С.26-32.
- Морен Е.** Втрачена парадигма: Природа людини // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 5-6. — С.90-109.
- Мотиль О.** Держава і нація // Quo vadis, Україно? Мат-ли третьої сесії Міжнар.школи україністики. Київ, січень 1992 р. — Одеса: Маяк, 1992. — С. 86-106.
- Основы социальной концепции Русской православной Церкви («круглый стол»)** // СОЦИС. — 2001. — № 8. — С.96-103.
- Оссовський В.** Проблема ідентифікації громадської думки // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1-2. — С.36-52.
- Павлюк С.** Особливості та динаміка сучасного процесу етнічної самоідентифікації українців: До питання теорії етносу // Слово і час. — 2002. — № 6. — С.3-7.

- Паніна Н.** Молодь України: Структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С.3-26..
- Паніна Н.** Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С.21-43.
- Пантин В.И.** Ритмы общественного развития и переход к постмодернизму // Вопросы философии. — 1998. — № 7. С.3-13.
- Парето В.** О применении социологической теории // СОЦИС. — 1996. — № 2. — С.115-124.
- Парето В.** Социалистическая опасность // СОЦИС. — 2001. — № 5. — С.96-105.
- Парето В.** Классификация резидуев // Личность. Культура. Общество. — 2002. — № 11-12. — С. 45-67.
- Пахомов Ю.** Україна на роздоріжжі: Вектори і значення перетворень // Політична думка. — 2001. — № 3. — С.50-71.
- Погорельская С.** Постсоветская трансформация: Взгляд из Германии // Pro et Contra. — Т.4. — № 3. — С.174-187.
- Поляруш Б., Коваліско Н., Кульчицький Б.** Розробка магістерських програм з соціології та культурології // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С.151-170.
- Попова І.** Буденна свідомість у перехідному суспільстві: симптоми кризи // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 1. — С.5-22.
- Постмодернізм и культура** (матеріали «круглого стола») // Вопросы философии. — 1993. — № 3. — С. 3-17.
- Пострадянська динаміка українського суспільства в європейському контексті:** Загальна дискусія // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С.186-199.
- Прибиткова І.** Демографічна ситуація в Україні у дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С.133-142.
- Прибиткова І.** Програма основного магістерського курсу «Основи демографії» // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С.183-195..
- Прибиткова І.** У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С.60-78.
- Пул Р.** Человек и гражданское общество в истории социологической мысли // СОЦИС. — 1991. — № 9. — С.57-69.
- Ратников В.П.** Постмодернизм: Истоки, становление, сущность // Философия и общество. — 2002. — № 4. — С.120-132.
- Рамитедт О.** Актуальность социологии Зиммеля // Социологический журнал. — 1994. — № 2. — С.53-64.
- Редель А.И.** Российский менталитет: К социологическому дискурсу // СОЦИС. — 2000. — № 12. — С.109-119.

- Резник О.** Особистість і громадянське суспільство: Досвід теоретичного осмислення // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С.68-79.
- Резник Ю.М.** «Социология жизни» как новое направление междисциплинарных исследований // СОЦИС. — 2000. — № 9. — С.3-12.
- Романовский Н.В.** Интерфейсы социологии и киберпространства // СОЦИС. — 2000. — № 1. — С.16-23.
- Романовский Н.В.** Историческая социология в структуре социологического знания // СОЦИС. — 2000. — № 6. — С.10-19.
- Рормозер Г.** Ситуация христианства в эпоху «постмодерна» глазами христианского публициста // Вопросы философии. — 1991. — № 5. — С. 75-86.
- Рудницька Т.** Етнос і нація: Спроба понятійно-термінологічного розмежування // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 3. — С.17-33.
- Руткевич М.Н.** Теория нации: философские вопросы // Вопросы философии. — 1999. — № 5. — С.19-32.
- Руткевич Э.Д.** Феноменологическая социология П.Бергера // Социологические исследования. — 1990. — № 7. — С.119-127.
- Ручка А.** Особенности системной трансформации современного украинского общества // Современное общество. — 1994. — № 4. — С.6-16.
- Ручук М.** Дві України // Критика. — 2001. — № 10.
- Рязанова Л.** «Нью-эйдж» — религиозное сознание в ситуации постмодерна // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. Вип.5. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С.422-438.
- Рязанова Л.С.** Релігійний ренесанс: Спроба соціологічної експертизи // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С.114-125.
- Рязанова Л.С.** Релігія в епоху постмодерна // Грані. — 2001. — № 4(18). — С.79-85.
- Саенко Ю.** Состояние общества. К вопросу о его измерении // СОЦИС. — 1999. — № 10. — С.26-30.
- Саенко Ю.І.** Україна: Моделі виживання та проблеми вибору // Універсум. — Львів, 2001. — № 3. — С.26-33.
- Сенченкова Т.** Гендер: Нова ідеологія чи проблемне поле соціологічної теорії? // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 2. — С.96-105.
- Сивирин Б.С.** О феноменологической интерпретации социальной реальности // СОЦИС. — 2001. — № 10. — С.26-35.
- Силласте Г.Г.** Гендерная социология как частная социологическая теория // СОЦИС. — 2000. — № 11. — С.5-14.
- Скокова Л.** Флоріан Знанецький: Автобіографічний метод у соціології // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 6. — С.160-175.
- Слюсаревський Н.** Субкультура як об'єкт дослідження // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С.117-127.

- Смакота В.** Цінності і норми в соціології /теоретико-методологічний аспект) // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. Вип.5. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С.210-220.
- Соболевська М.** Проблема об'єктивності соціального пізнання та концепція рефлексивної соціології П.Бурдьє // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. Вип.5. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С.220-237.
- Сорокин П.** Моя філософія — інтегралізм // СОЦИС. — 1992. — № 10. — С.137-139.
- Сорокин П.** Социализм и социалистическое равенство // СОЦИС. — 2001. — № 5. — С.105-110.
- Социологические публикации в Интернете** // СОЦИС. — 2001. — № 11. — С.153-155.
- Стегній О.** Інвайронментальна соціологія: До побудови парадигматичної моделі // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4-5. — С.121-133.
- Степаненко В.** До проблеми посткласичної концептуалізації соціальних змін // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4-5. — С.76-84.
- Степаненко В.** Етнос-демос-поліс: Етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С.102-120.
- Степаненко В.** Соціальний капітал у соціологічній перспективі: Теоретико-методологічні аспекти дослідження розвитку // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 2. — С.24-41.
- Степаненко В.** Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С.89-109.
- Степаненко В.** Українська соціологія в пошуках себе // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 11-12. — С.88-98.
- Степин В.С.** Генезис социально-гуманитарных наук (философские и методологические аспекты) // Вопросы философии. — 2004. — № 3.
- Суїменко Є.** В якій Україні ми живемо? Ще одна версія сутності «трансформації» // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 6. — С.176-194.
- Суїменко Є.І.** Суб'єкт промислової діяльності у соціально-економічному вимірі // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С.23-40.
- Суїменко Є.** У пошуках визначень та систематизації // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 4. — С.113-116.
- Танчер В. І.** Валерстайн про виклики соціології ХХІ століття: Запрошення до дискусії // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С.57-67.
- Танчер В.** Соціологічна думка України на тлі світової соціології // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1-2. — С.18-26.
- Танчер В.** Соціологія інтимності: Секс, еротика і кохання в постмодерній деконструкції // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С.89-102.
- Танчер В.** Українська соціологія сьогодні — нелегкий шлях до теорії // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 11-12. — С.77-87.

- Тарасенко В.И.** Георг Зиммель: Концепция предмета социологии (некоторые методологические особенности зиммельского и современного видения // Вестник Междун. Соломонова университета. — Вып.3. Социология. — 2001. — С.81-90.
- Тарасенко В.** Дивовижна «ненаука» соціологія розвитку // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 2. — С.5-23.
- Темницький А.Л.** Учебное исследование — форма практических занятий // СОЦИС. — 2001. — № 3. — С.117-123.
- Титаренко Л.Г.** Методические аспекты совершенствования преподавания социологии с учетом зарубежного опыта // СОЦИС. — 2000. — № 8. — С.132-138.
- Тихонович В.** Проблема соціальної солідарності в кризовому суспільстві // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 2. — С.54-69.
- Тишков В.А.** Забыть о нации // Вопросы философии. — 1998. — № 9. — С.3-26.
- Толстова Ю.Н., Масленников Е.В.** Количественная и качественная стратегии: Эмпирическое исследование как измерение в широком смысле // СОЦИС. — 2000. — № 10. — С.101-109.
- Тощенко Ж.Т.** Метаморфозы общественного сознания: Методологические основы социологического анализа // СОЦИС. — 2001. — № 6. — С.3-15.
- Тощенко Ж.Т.** Социология жизни как концепция исследования социальной реальности // СОЦИС. — 2000. — № 2. — С.3-12.
- Тулъчинский Г.Л.** Слово и тело постмодернизма: От феноменологии невменяемости к метафизике свободы // Вопросы философии. — 1999. — № 10. — С.35-53.
- Федорченко П.** Дві версії соціології Т.Парсонса // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 7-8. — С. 29-52.
- Феофанов К.А.** Социальная anomia: Обзор подходов в американской социологии // Социологические исследования. — 1992. — № 5. — С.67-79.
- Филиппов А.Ф.** Ясность, беспокойство и рефлексия: К социологической характеристике современности // Вопросы философии. — 1998. — № 8. — С.38-58.
- Филиппова Т.В.** Интернет как инструмент социологического исследования // СОЦИС. — 2001. — № 9. — С.115-123.
- Филиппова Т.В.** Социология в Интернете // СОЦИС. — 2000. — № 5. — С.131-138.
- Фіонік Д.** Повсякденні світи та повсякденні дискурси // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. Вип.5. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С.98-107.
- Флибберг Б.** Хабермас и Фуко — теоретики гражданского общества // СОЦИС. — 2000. — № 2. — С.127-137.
- Хабермас Ю.** Модерн — незавершенный проект // Вопросы философии. — 1992. — № 4. — С. 40-52.
- Хантингтон С.** Зіткнення цивілізацій? // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — № 1-2. — С.9-30.
- Хлопин А.** Модернизация и anomia: Постсоциализм в ловушке перемен // Pro et Contra. — Т.5. — № 1. — С.202-215.

- Хмелько В.** Макросоціальні зміни в українському суспільстві за 10 років незалежності // Політична думка. — 2001. — № 3. — С.33-49.
- Черниш Н.** З історії розвитку соціології в Україні // Современное общество. — 1993. — № 1. — С.170-178.
- Черниш Н.** З історії розвитку української соціології на еміграції // Современное общество. — 1994. — № 1. — С.122-130.
- Черниш Н.** Проблема нації в українській соціологічній думці 20-30-х років ХХ ст. // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Матеріали перших міжнар. Філософ.-культуролог. Читань. — Львів: Каменяр, 1996. — С. 66-81.
- Черниш Н., Романюк А.** Львів-Донецьк: Регіональні відмінності в оцінці політичних процесів // Студії політологічного Центру «Генеза». — 1995. — № 1. — С.26-34.
- Чернова І.** Етнометодологія в контексті становлення // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 4. — С.62-69.
- Черных А.И.** История и социология: Проблемы взаимодействия // СОЦИС. — 2001. — № 10. — С.16-25.
- Чешков М.** Глобализация: Сущность, нынешняя фаза, перспективы // Pro et Contra. — Т.4. — № 4. — С.114-127.
- Чучин-Русов А.Е.** Новый культурный ландшафт: Постмодернизм или неоархаика? // Вопросы философии. — 1999. — № 4. — С.24-41.
- Шанин Т.** Идея прогресса // Вопросы философии. — 1998. — № 8. — С.33-37.
- Шаповал М.** Система суспільних наук і соціографія // Народознавство. Зб. відділу народознавства /за ред. Л.Білецького. — Прага: Укр. Соціологічний інститут, 1931. — Б.в.с.
- Шостак С.** Ідентичність як проблема соціологічного теоретизування // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. Вип.5. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. — С.107-123.
- Шпорлюк Р.** Українське національне відродження в контексті європейської історії кін.ХУШ-поч.ХІХ ст. // Україна. Наука і культура. Вип. 25. — К.: Знання, 1991. — С. 159-168.
- Штомка П.** Поняття соціальної структури: Попытка обобщения // СОЦИС. — 2001. — № 9. — С.3-13.
- Шульга М.** Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3. — С.166-178.
- Шоц А.** Структура повсякденного мислення // Социологические исследования. — 1988. — № 2. — С.129-137.
- Юраш А.** Рівень релігійної активності в Україні: Регіональні особливості і диспропорції // Українські варіанти. — 1997. — № 1. — С. 44-51.
- Юренко О.** Микита Шаповал про сутність нації як соціального феномена // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С.64-73.

- Яковець Ю.В.** Формирование постиндустриальной парадигмы: Истоки и перспективы // Вопросы философии. — 1997. — № 1. — С.3-17.
- Яницкий О.Н.** Альтернативная социология // Социологический журнал. — 1994. — № 1. — С.70-83.
- Kroeber A., Parsons T.** The Concepts of Culture and Social System // American Sociological Review. — 1958. — # 23. — Pp.582-583.

ЧАСОПИСИ (соціологічні і соціогуманітарні)

- Аналітика** (Україна, Київ) (www.europe@europeXXI.kiev.ua)
- Археологія, етнографія і антропологія Евразії** (Росія)
(www.eurasia@archaeology.nsc.ru)
- Віра і розум: Богословсько-філософський журнал** (Україна)
- Віче** (Україна)
- Вибір: Теоретичний і громадсько-політичний журнал** (Україна)
- Визвольний шлях** (Україна) (www.vshliakh@mwfreenet.net)
- Власть** (Росія)
- Вопросы гуманитарных наук** (Росія) (www.sputnikplus.ru)
- Вопросы психологии** (Росія) (www.vop.psy@g23.relcom.ru)
- Вопросы философии** (Росія) (www.vphil@logic.ru; електронний каталог часопису:
<http://systes.isa.ru/vf/index.htm>)
- Высшее образование в России** (Росія)
- Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис** (Україна)
- Генеза** (Україна)
- Гуманістичний вісник** (Україна)
- Держава та регіони: Науково-виробничий журнал** (Україна, Запоріжжя)
(www.editor.dtr@zismg.zp.ua)
- Державність** (Україна)
- Диалог** (Росія)
- Журнал социологии и социальной антропологии** (Росія, Санкт-Петербург)
(www.senat@pop3.Rcom.ru)
- Збірник наукових праць: Філософія, соціологія, психологія** (Україна)
- Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал** (Україна)
- Константы. Альманах социальных исследований** (Україна)
- Личность. Культура. Общество** (Росія)
- Людина і влада** (Україна, Київ) (www.fondinf@carrier.kiev.ua)
- Людина і політика** (Україна) (www.politik.org.ua)
- Людина і світ** (Україна, Київ) (www.lis@public.icyb.kiev.ua)
- Международная жизнь** (Росія)

- Мир России: Социология, этнология* (Росія) (www.socio.ru/wr/)
- Місцеве самоврядування* (Україна)
- Молода дипломатія* (Україна, Львів) (www.mdlviv@stud.franko.lviv.ua)
- Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены* (Росія)
- Мультиверсум: Філософський альманах* (Україна)
- Муниципальный мир* (Росія)
- Народонаселение* (Росія)
- Наука. Политика. Предпринимательство* (Росія)
- Наука. Релігія. Суспільство* (Україна, Донецьк) (edoffice@iai.donetsk.ua)
- Наукове пізнання: Методологія та технологія* (Україна)
- Науковедение* (Росія)
- Нова політика* (Україна) (www.novap@ukr.net)
- Общественные науки и современность* (Росія) (www.nauka@naukae.msk.ru)
- Общество и экономика* (Росія) (www.jsae@cemi.rssi.ru)
- Перехід IV* (Україна) (www.editor@perehid.org.ua)
- Перехрестя* (Україна) (www.crossroads@idc.org.ua)
- Перспективи* (Україна)
- Політика і час* (Україна, Київ) (www.times@uct.kiev.ua)
- Политические исследования* (Росія) (www.polis@politstudies.ru)
- Політична думка* (Україна, Київ) (www.politdumka@bigmir.net)
- Проблемы прогнозирования* (Росія) (www.pp@ecfor.ru)
- Проблемы теории и практики управления* (Росія) (www.mdo@ptpu.ru)
- Психологія і суспільство* (Україна)
- Регіональна економіка* (Україна, Львів) (www.irr@mail.lviv.ua)
- Регіони України* (Україна, Львів) (www.regstat@trident.lviv.gu.net)
- Розбудова держави* (Україна) (www.olzhych@carrier.kiev.ua)
- Свободная мысль: Теоретический и политический журнал* (Росія) (www.svmysl@org.ru)
- Синопсис* (Росія, Новосибірськ)
- Современное общество* (Україна, Харків)
- Социальный конфликт* (Росія, Калуга)
- Социология* (Мінськ, Білорусь)
- Социология 4М: Методология, методы, математические модели* (Росія)
- Соціологія: Теорія, методи, маркетинг* (Україна, Київ) (www.kar.net/~i-soc/)
- Социологические исследования* (Росія) (socis@isras.rssi.ru)
- Социологический журнал* (Росія) (www.nir.ru/socio/scipubl/sj)
- Соционика, ментология и психология личности* (Росія) (www.socion@ibc.com.ua)
- Ставропігон* (Україна, Львів) (www.igor@geneza.lviv.ua)
- Статистика України* (Україна) (<http://www.ukrstat.gov.ua>)
- Студії політологічного центру «Гене́за»* (Україна, Львів)

Сучасність (Україна-США)

Схід: Аналітико-інформаційний журнал (Україна, Дніпропетровськ)
(www.shid@uvika.dn.ua)

Українські варіанти (Україна, Львів)

Українські проблеми (Україна)

Філософія. Культура. Життя (Україна)

Філософська думка (Україна)

Філософсько-антропологічні читання (Україна)

Ейдос (Росія) (www.eidos.ru/journal//title.htm)

Экономическая социология (Росія. Електронний часопис)
(www.ecsoc.msses.ru/Mag.html)

Этнографическое обозрение (Росія) (www.ethnoref@ica.ras.ru)

American Journal of Sociology (Chicago, USA)

European Sociological Review (Oxford, UK)

International Sociology (Stony Brook, USA)

Qualitas (Воронеж, Росія) (www.socio.ru/public/qualitas/)

Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження (Україна, Київ)

ДЛЯ НОТАТОК

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Александр Д. 308
Алмонд Г. 362
Амелін В. 353, 356
Андерсон Б. 263, 264
Андрущенко В. 56
Антонович В. 120
Арбеніна В. 256, 265, 276, 278, 284
Арістотель 145, 174, 181, 363
Арон Р. 54, 55, 355, 357, 478
Арутюнян Ю. 280, 286

Б

Бабосов Є. 180, 188, 279
Баландье Ж. 105
Бауман З. 387
Бачинський Ю. 123
Белл Д. 100, 471
Бендікс Р. 351
Бенедикт Р. 299, 321
Бенфілд Е. 356
Бергер П. 310
Берджес Е. 98
Бжезінський Зб. 101, 364
Білецький Л. 133
Білий О. 400
Білорус О. 400
Блавнер В. 395
Блага І. 132
Блау П. 362
Блумер Г. 92, 93, 172, 362, 467
Боас Ф. 299
Богардус Е. 132
Бойко Ю. 135
Бокль Г. 48
Борис Ю. 135
Боряз В. 228

Ботт Е. 212
Боулінг К. 90
Бочковський О.-І. 133, 269, 270, 273, 274
Брейлі Дж. 286
Бродель Ф. 157
Бромлей Ю. 260, 261, 262, 263
Бубер М. 27
Будкін В. 400
Бурдые П. 312, 355

В

Вайцеккер Е., фон 143
Валерстайн І. 157, 158
Вебер М. 67, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 86, 94,
120, 165, 167, 171, 185, 272, 298, 299,
308, 318, 342, 343, 345, 355, 382, 387,
433, 449, 458, 465, 473, 475, 479
Вернадський В. 261
Веселов Ю. 387
Винар А. 135
Винниченко В. 117
Вишенський І. 116
Віздом Дж. 105
Візе Л., фон 132
Вілсон Е. 184
Вовк Ф. 117, 118
Вовканич С. 431, 441
Вовчок М. 117
Войченко О. 134
Володимир Мономах 116
Ворд Л. 58, 59, 171, 472
Вяйрінен Р. 282
Вятр Є. 356, 358, 359, 360, 365

Г

Гаас Е. 287
Габермас Ю. 308
Галілей Г. 433

Ганкевич К. 119
 Гарвей Д. 107
 Гартман Х. 211
 Геккманн Ф. 262
 Геллер А. 107
 Гельбронер Р. 101
 Гермайзе О. 124, 125
 Герцберг Ф. 390, 454, 459
 Гіляров О. 124
 Гловінський Є. 135
 Гнатюк В. 117
 Гоббс Т. 76, 363
 Гобель Е. 315
 Гобіно Ж.А., де 48, 164, 473
 Гобсбаум Е. 264
 Голл Г. 236
 Голл Дж. 287, 301
 Головатий М. 232
 Головаха Є. 195, 291, 327, 367, 371, 400,
 403
 Голубничий В. 135
 Горбачик А. 440
 Горовітц Д. 280
 Гоффман Е. 310
 Грамші А. 56
 Гречихін В. 414, 416, 430, 433, 434
 Грицак Я. 266, 327, 375
 Грушевська К. 124
 Грушевський М. 117, 120, 121, 124, 125,
 131, 165, 169, 172
 Гуденау В. 316
 Гумільов Л. 261
 Гумплович Л. 363
 Гуревич А. 263

Г

Геллнер Е. 262, 264, 284, 285
 Гідденс Е. 100, 104, 110, 111, 112, 113, 169,
 271, 477
 Гіддінгс Ф. 59
 Голтрон Дж. 214, 219

Гумплович Л. 47

Д

Данлеп Р. 141
 Дарвін Ч. 44
 Дарендорф Р. 89, 101, 361
 Дашкевич В. 117, 266
 Дворецька Г. 393, 399
 Дерріда Ж. 106
 Дзюба І. 326
 Дивнич-Лавриненко Ю. 135
 Дністрянський С. 122, 124
 Доманицький В. 133
 Донцов Д. 117, 135
 Доусон Р. 365
 Драгоманов М. 117, 118, 120, 123, 131, 270
 Дракер П. 101, 391
 Дробіжева Л. 280, 286
 Дудар Н. 326, 334, 335
 Дудченко О. 213
 Дюверже М. 356, 360
 Дюркгайм Е. 32, 34, 66, 67, 68, 69, 70, 71,
 74, 78, 79, 86, 87, 93, 98, 120, 121, 140,
 147, 148, 152, 167, 171, 173, 186, 193,
 298, 304, 306, 341, 382, 383, 433, 449,
 462, 467, 473, 476, 477, 478

Е

Еванс-Прічард А. 300
 Ейхельман О. 133
 Еко У. 106
 Еллвуд А. 132
 Енгельс Ф. 50, 51, 126
 Еріксон Е. 108

Є

Єфименко П. 117

Ж

Жмудь Л. 432

З

Задорожний І. 134
Захарченко М. 38, 56
Зелик І. 135
Зібер М. 121
Зіммель Г. 70, 74, 75, 78, 167, 171, 477, 480
Зінов'єв О. 195
Знанецький Ф. 98, 190

І

Іглтон Т. 311
Іконникова С. 228
Іларіон 116
Ільїнський І. 230
Іноземцев В. 100, 386
Іонін Л. 303, 308, 310, 313
Ісаїв В. 135
Істон Д. 365

К

Каерт Р. 391
Каплан Е. 356
Касьянов Г. 288
Катаєв С. 109
Каттон В. 141
Кван К. 263
Кеністон К. 236
Кисілевський В. 134
Кінлох Г. 361
Кістяківський Б. 122, 124
Кіхно О. 335
Клауснер С. 140
Клейн Л. 391
Клименко П. 124
Ковалевський М. 121, 122, 169, 173, 383
Коваленко І. 125
Ковалів П. 135
Кованько-Кованьківський Е. 135
Козер Л. 89, 172
Кон І. 180, 263
Конт О. 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 57,

119, 121, 146, 148, 164, 167, 170, 174,
182, 185, 204, 303, 340, 433, 453, 467,
471, 478

Коперник М. 433
Костомаров М. 120
Костюк Г. 135
Кошелівець І. 135
Кравців Б. 135
Кравченко Б. 135
Кребер А. 299, 300
Крейн Д. 302, 303
Крук С. 101
Кубійович В. 121
Кулі Ч.Х. 309
Куліш П. 120
Кульчицький О. 135
Кун Т. 84, 470

Л

Лазаревський О. 120
Лакан Ж. 108
Ламсден Ч. 184
Лаплас П.-С. 433
Лассвел Г. 356
Лебон Г. 59, 60, 61, 167, 171, 472
Левицький Б. 135
Леві-Стросс К. 298, 300
Лейн Р. 220
Лейч В. 106
Ленін В. 126, 392
Лентріккія Ф. 351
Леонт'єв В. 391
Лесевич В. 119
Леш С. 101, 107
Липа Ю. 117
Липинський В. 120
Лисяк-Рудницький І. 135
Лікерт Р. 390
Ліпсет С. 351, 358
Ліхтхайм Дж. 101
Ловінс А. 143

Лозинський М. 131
Лоувенталь Л. 322
Лукман Т. 310
Луцький Ю. 135

М

Майстренко І. 135
Мак-Грегор Д. 390
Мак-Дугал В. 61, 164, 167
Мак-Муррі Р. 390
Малиновський Б. 299
Мальтус Т. 381, 453, 458
Мамчур С. 134
Мандрика М. 132
Маркевич М. 117
Маркович Д. 398
Маркс К. 50, 51, 53, 54, 55, 56, 110, 119,
121, 122, 126, 167, 171, 173, 184, 258,
343, 357, 363, 381, 382, 384, 394, 396,
454, 462
Маркузе Г. 220
Маркусь В. 135
Марунчак М. 134
Марч Д. 391
Маслоу А. 193, 455
Махнарилов В. 393
Мацковський М. 203, 207, 209
Мейо Е. 99, 389, 390, 459
Мердок Г. 209
Мердок Дж. 298, 321
Мертон Р. 86, 87, 88, 172, 189, 229, 307,
309, 327, 344, 345, 449, 453, 458
Мід Дж.Г. 91, 94, 172, 310
Мід М. 299
Мідоуз Д. 142
Міллер К. 220
Мілс Ч.Р. 89, 356
Мітчел Дж. 220
Міхельс Р. 132
Моїсєєв Н. 143, 180
Монсон П. 55, 56

Мор Б. 220
Мотиль О. 135, 270, 274, 365
Мюнх Р. 308

Н

Нагірний В. 135
Нейтц М. 301
Нечуй-Левицький І. 117
Нідерман І. 313
Ніцше Ф. 215

О

Овакимян О. 240
Онацький Є. 135
Охримович В. 123

П

Павлюк С. 323
Паніна Н. 195, 327, 367, 371, 403
Пантін В. 157
Парето В. 146, 166, 185, 451, 464
Парк Р. 98
Парсонс Т. 86, 87, 89, 148, 153, 172, 189,
198, 211, 212, 300, 305, 306, 343, 344,
356, 361, 363, 384, 455, 458
Пауелл Д. 362
Пахомов Ю. 400, 401, 402
Пеленський Я. 135
Петерсон Р. 301
Петлюра С. 117
Петрів В. 132
Печчеї А. 141
Піаже Ж. 229
Піфагор 433
Піча В. 362
Платон 145
Погорілий О. 56, 307
Подолінський С. 118
Полторак В. 393, 395, 397
Поплюйко А. 135
Попшер К. 53, 54

Потічний П. 135
Превіт К. 365
Прокопович Ф. 116
Протагор 181
Птуха М. 125
Пуанкаре А. 143
Пустоход П. 125

Р

Радугін К. 412
Радугін О. 412
Райх В. 220
Рахманний Р. 135
Редкліфф-Браун А. 300
Ренан Е. 265, 269
Рильський М. 117
Рівкін Дж. 101
Ріггс Ф. 285
Рікардо Д. 381, 453, 458
Рікер П. 108
Ріпецький С. 133
Рісман Д. 101
Рітцер Г. 325
Рогатинець Ю. 116
Росс Е. 132
Ростоу В. 478
Рудницький С. 121, 267
Руженцева В. 243
Русов О. 123
Русова С. 133
Ручка А. 66
Рябчук М. 288, 289, 326

С

Савицька М. 135
Савченко Ф. 124
Саймон Х. 355, 391
Самнер Г. 321
Семашко О. 336
Семенов Ю. 263
Семків О. 360

Семківський С. 124
Сен-Сімон К. 478
Серто М. 312
Сетон-Вотсон Х. 258
Симиренко А. 123, 127, 135
Сіболд Х. 236
Сковорода Г. 116, 117, 119
Смелзер Н. 150, 202, 208, 209, 220, 273,
306, 314, 316, 318, 319, 320, 321, 325,
356, 363, 364, 365, 384, 394, 396, 463,
472, 475, 478
Сміт Е. 262, 263, 285, 380, 458
Смолл А. 47, 90, 98, 167
Смолятич К. 116
Сократ 181
Сокурянська Л. 109
Солдатова Г. 278
Сорокін П. 31, 55, 84, 85, 95, 96, 97, 100,
121, 132, 165, 168, 187, 188, 307, 308,
317, 348, 349, 452, 453, 466, 475, 479
Сохань Л. 127
Спенсер Г. 22, 37, 44, 45, 46, 47, 57, 58, 86,
119, 121, 146, 148, 164, 167, 170, 171,
182, 293, 304, 340, 453, 475, 478
Сталін Й. 126
Старосольський В. 123, 131, 133, 157, 269,
270, 272, 273, 456
Стахов М. 135
Стеблич Б. 362
Степаненко В. 127, 130, 289, 290, 291
Стефанік В. 117
Стронін О. 119
Сумцов М. 117
Сусоколов О. 280, 286

Т

Танчер В. 66, 129
Тард Г. 121, 363
Тейлор Ф. 388, 389, 390, 392, 459
Тесля І. 134
Типберген Я. 391

Тірелл Х. 205
Тішков В. 263, 280
Тойнбі А. 285
Тома Р. 143
Томас В. 98, 190, 309
Томашівський С. 120
Тоффлер О. 101, 467
Трачевський М. 125
Тріверс Р. 184
Туган-Барановський М. 122, 124, 169,
173, 383
Турнвальд Р. 257
Тьонніс Ф. 70, 74, 76, 77, 78, 147, 150, 157,
165, 167, 171, 173, 269, 272, 273, 456,
477

У

Устич С. 149

Ф

Федорович І. 119
Фехер Ф. 107
Филипович Н. 326
Флетчер Р. 219
Форрестер Дж. 391
Франко І. 117
Фрідріх С. 364
Фройд З. 185, 186, 197, 345, 346, 347, 451,
458
Фролов С. 23
Фромм Е. 186, 347, 453, 458
Фуко М. 106, 107, 350, 351
Фукуяма Ф. 385

Х

Хвильовий М. 117
Хесс Р. 365
Хмелько В. 374, 399

Ц

Цимбалістий Б. 135
Ціцерон 108

Ч

Чайківський Б. 135
Чапленко В. 135
Черемшина М. 117
Чернишів М. 117
Чічері-Ронай І. 107

Ш

Шаленко В. 418, 423
Шанін Т. 157
Шаповал М. 123, 126, 131, 132, 133, 169,
173, 268, 272
Шаран-Олеярчик Р. 135
Шевельов Ю. 135
Шевченко Т. 117
Шибутані Т. 263
Шлемкевич М. 117, 135
Шпорлюк Р. 135, 267
Шраг М. 131
Штомпка П. 307, 348
Шюц А. 94, 311, 480

Щ

Щербаківський В. 117
Щербина В. 123
Щербина Ф. 123

Ю

Юзик П. 134
Юркевич П. 119
Юррі Дж. 107

Я

Ядов В. 25, 26, 190, 194, 233, 411, 451, 472
Якуба О. 26, 179, 189, 192, 193, 221, 314,
317, 322, 355, 402
Яницький О. 143
Янів В. 135
Ясперс К. 180